

3437

MARC G.M. VAN DER POEL

DE *DECLAMATIO*
BIJ DE HUMANISTEN

BIJDRAGE TOT DE STUDIE VAN
DE FUNCTIES VAN DE RHETORICA
IN DE RENAISSANCE

With an English Summary

NIEUWKOOP
DE GRAAF PUBLISHERS
1987

DE *DECLAMATIO* BIJ DE HUMANISTEN
BIJDRAGE TOT DE STUDIE VAN
DE FUNCTIES VAN DE RHETORICA
IN DE RENAISSANCE

Promotores : Prof Dr. J.H. Brouwers
Prof. Dr. J. IJsewijn (K.U., Leuven)
co-referent : Dr. P. Tuynman (U.v.A.)

DE *DECLAMATIO* BIJ DE HUMANISTEN

BIJDRAGE TOT DE STUDIE VAN DE FUNCTIES VAN DE RHETORICA IN DE RENAISSANCE

PROEFSCHRIFT
TER VERKRUGING VAN DE GRAAD VAN
DOCTOR IN DE LETTEREN
AAN DE KATHOLIEKE UNIVERSITEIT TE NIJMEGEN,
OP GEZAG VAN DE RECTOR MAGNIFICUS
PROF. DR. B.M.F. VAN IERSEL
VOLGENS BESLUIT VAN HET COLLEGE VAN DECANEN
IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN
OP DONDERDAG 14 MEI 1987,
DES NAMIDDAGS TE 1.30 UUR PRECIES

DOOR
MARC GERARD MARIE VAN DER POEL
GEBOREN TE GELDROP

NIEUWKOOP
DE GRAAF PUBLISHERS
1987

Voor Dr. P. Tuynman

VOORWOORD

Bij het afronden van dit proefschrift betuig ik gaarne mijn dank aan de letterenfaculteit van de Katholieke Universiteit te Nijmegen. Zij heeft mij, door het toekennen van een driejarige "pool-plaats" bij de vakgroep Latijn (november 1983 - november 1986), op het materiële vlak de mogelijkheid verschaft deze studie te verrichten.

De uitvoering van dit onderzoek maakte het raadplegen van een groot aantal boeken noodzakelijk. Ik heb intensief gebruik gemaakt van de zeer efficiënte dienstverlening van de Nijmeegse Universiteitsbibliotheek. Daarnaast heb ik in de meeste wetenschappelijke bibliotheken in Nederland gewerkt. Enkele buitenlandse bibliotheken heb ik persoonlijk bezocht, met andere heb ik gecorrespondeerd. Steeds hebben de personeelsleden ter plaatse mij doeltreffend geholpen. Hen allen ben ik zeer erkentelijk.

Het promotiereglement staat mij niet toe de personen te noemen zonder wier deskundigheid en belangstelling dit proefschrift niet voltooid had kunnen worden. Hun allen betuig ik impliciet mijn grote erkentelijkheid.

Mijn hartelijke dank gaat uit naar de heer J.G. Deahl, B.Sc., M.Litt., die de Engelse samenvatting heeft gecorrigeerd. Tenslotte uit ik gaarne mijn grote waardering voor het intensieve werk dat Anja Klein Overmeen en Ton Sleutjes hebben verricht om het manuscript voor de offset-drukker gereed te maken.

INHOUD

<i>Deel 1: De ontwikkeling van de kennis van de antieke declamatio bij de humanisten.</i>	<i>1</i>
Hoofdstuk 1. Italië	2
Salutati	6
Hoofdstuk 2. Benoorden de Alpen	9
Agricola	9
Erasmus	14
Pithoeus	16
Faber	18
Schottus	20
Vossius	23
Petreius	23
Samenvatting	25
 <i>Deel 2: De declamatio binnen het onderwijs.</i>	 <i>28</i>
Voorwoord.	29
Hoofdstuk 1. De declamatio en het onderwijs in Italië	32
Hoofdstuk 2. De declamatio en het onderwijs buiten Italië	37
2A. Het begin : tweede helft van de vijftiende eeuw.	38
De Broeders van het Gemene Leven	38
De Duitse zwerfhumanisten	42
2B. Consolidatie : de reformatie.	48
2B1. Eerste schooltype : Melanchthon.	48
De scholen naar Melanchthons model	54
2B2. Tweede schooltype : Sturm	68
Het Straatsburgse gymnasium	71
2B3. Derde schooltype : Zwingli, Bullinger en Calvijn.	84
2B4. Geografische verspreiding van de drie schooltypen.	93
Spanje, Portugal en Polen	94
Engeland/Schotland	96
Frankrijk	99
De Nederlanden	111
2C. De contra-reformatie	116
2D. Overzicht en conclusie.	123
Hoofdstuk 3. Rationes studii en rhetorica's	129
3A. Rationes studii	130
Italië	130
Benoorden de Alpen	137
3B. Rhetorica's	155
Hoofdstuk 4. De declamatio en het juridisch onderwijs.	183
Hoofdstuk 5. Samenvatting en conclusie	187

<i>Deel 3: Prolegomena tot de studie van de declamatio buiten het onderwijs.</i>	192
Inleiding.	193
Hoofdstuk 1. De paradoxen.	199
Hoofdstuk 2. De bundels redevoeringen die declamationes heten.	206
Hoofdstuk 3. De overige declamationes. A. De groep die direct aansluit bij antieke voorbeelden.	210
Hoofdstuk 4. De overige declamationes. B. De groep die niet direct aansluit bij antieke voorbeelden.	221
Samenvatting.	234
<i>Appendix</i>	237
<i>Inleiding en algemene verantwoording</i>	238
<i>Iohannes Petreius Toletanus</i>	
De genere elocutionis et utilitate percipienda ex declamationibus.	242
De declamandi ratione quaeque in eo vitanda vitia.	248
<i>Petrus Pithoeus</i>	
Praefatio in Quintiliani declamationes.	255
Petrus Pithoeus Petro Neveleto Doschio sororis filio salutem.	266
<i>Nicolaus Faber</i>	
Notae in Marci Senecae rhetoris Controversias et suasorias.	276
<i>Andreas Schottus</i>	
Clarissimo viro Iusto Lipsio(...)	
A. Schottus(...)S.D.	287
De auctore et declamandi ratione	301
<i>Gerardus Ioannes Vossius</i>	
De rhetorices natura et constitutione, caput XVI	333
<i>Summary</i>	343
<i>Bibliografie</i>	353
<i>Indices</i>	385.

De antieke *declamatio* is reeds veelvuldig onderwerp van filologische studie geweest. Vooral de laatste jaren is er veel aandacht geschonken aan de ontwikkeling van de antieke *declamatio* : de voorlopers ervan, waaronder de filosofische *thesis*, de oorsprong ervan in het tweede-eeuwse Griekenland, de eerste fase van de Romeinse *declamatio* ten tijde van Cicero en de school- en pronkdeclamatio van de vroege keizertijd zijn grondig geanalyseerd. Klassieke filologen hebben erop gewezen dat de *declamatio* in de late oudheid nog functioneerde als schooloefening, en dat ze op diverse wijzen in de latere tijd haar sporen heeft nagelaten in het onderwijs en vandaar in de letteren. Zij maken er tegelijkertijd op attent, dat een volledige studie van dat Nachleben nog geschreven moet worden. Dit proefschrift probeert een deel van die lacune op te vullen.

De humanistische rhetorica is reeds enige tijd zeer intensief bestudeerd en ook de *declamatio* heeft daarbij de nodige aandacht gekregen. Dit geldt zowel voor de plaats die de *declamatio* had in het humanistische onderwijs - hoewel een grondige studie van de schooldeclamatio nog niet geschreven is - als ook die humanistische geschriften die weliswaar *declamatio* heten, maar niet tot de sfeer van het onderwijs behoren. De problemen die bij het interpreteren van deze geschriften bestaan, hebben het uitgangspunt gevormd voor dit proefschrift. Het gaat vooral om vroeg 16e-eeuwse werken als Erasmus' *De laude matrimonii* en *Laus stultitiae* en Agrippa van Nettesheims *Declamatio de incertitudine et vanitate scientiarum et artium*. Er bestaat discussie over de vraag of deze werken serieus bedoeld zijn. De auteurs van deze geschriften hebben naar aanleiding van enkele van hun *declamationes* gezegd dat ze slechts een schooloefening schreven. Hierop inhakend hebben enkele moderne onderzoekers gesteld dat deze geschriften direct aansluiten bij de traditie van de *declamatio* tijdens de vroege keizertijd, en als pronkstukken, niet als serieus bedoelde werken geschreven zijn. Zij wijzen er tevens op dat enkele van deze werken, zoals Erasmus' *Laus stultitiae*, behoren tot de traditie van het ironisch encomium, een soort *declamatio* waarin laakbare of triviale dingen geprezen worden en die antieke rhetoren soms schreven en voordroegen om hun vaardigheid te tonen. Deze geleerden zeggen dat de humanistische *declamatio* een rhetorisch geschrift is, waarin de auteur voor de grap of als proeve van bekwaamheid dingen beweert waar hij zelf niet achter staat, al geven ze toe dat de *declamatio* soms ook wel enkele serieuze, ernstig gemeende gedachten bevat. Zij kunnen er zelfs niet omheen dat sommige *declamationes* zonder twijfel serieus bedoeld zijn, zoals Erasmus' *Declamatio de pueris statim ac liberaliter instituendis*.

Deze visie valt in haar algemeenheid om enkele redenen te kritiseren. Ten eerste omdat het interpreteren van deze *declamationes* als niet-serieuze oefeningen geen verklaring biedt voor het feit dat ze met zoveel inzet geschreven werden. Ten tweede geeft die visie, als men ervan uitgaat dat vele van de *declamationes* deels serieus, deels niet serieus bedoeld zijn, de moderne lezer in twijfelgevallen geen steun om erachter te komen welke *declamationes* wel of niet serieus bedoeld zijn. Hoe kan de lezer voorts, binnen één *declamatio*, besluiten welke delen hij ernstig moet nemen en welke niet?

De opzet van dit proefschrift is om, door een studie van zoveel mogelijk gegevens rond de humanistische *declamatio*, zowel binnen als buiten het onderwijs, materiaal te verzamelen teneinde een antwoord te kunnen geven op de vraag met welke intentie de humanisten *declamationes* schreven. De ordening van het materiaal ziet er als volgt uit : allereerst worden zoveel mogelijk gegevens verzameld rond de feitelijke kennis die de humanisten hadden van de antieke *declamatio* (deel 1). Vervolgens wordt een overzicht gegeven van de ontwikkeling van de humanistische schooldeclamatio (deel 2); er is immers nog nooit systematisch onderzoek gedaan naar wat de *declamatio* precies omvat in het humanistisch onderwijs. Tenslotte wordt, in het licht van de gegevens uit de eerste twee delen, geprobeerd vast te stellen welke status de *declamatio* had als rhetorisch geschrift buiten het onderwijs (deel 3). Er zullen hier diverse soorten *declamationes* onderscheiden worden, waaronder die van geschriften, vaak *declamatio* geheten, welke in de tijd van ontstaan fel zijn aangevallen. De inbedding van de gegevens over de controversiele *declamationes*, waaronder die van Agrippa van Nettesheim en Erasmus, in de geschiedenis van de humanistische *declamatio* als geheel, wijst uit dat die *declamationes* niet als fantasie-geschriftjes en voor de grap of alleen als rhetorisch voorbeeld geschreven zijn, maar bedoeld zijn als serieuze geschriften die veelal gaan over onderwerpen die meestal niet behandeld werden in geschriften die voor een breder publiek bestemd waren, doch slechts in vakstudies van theologen en filosofen. De behandeling van de stof vindt in de *declamationes* plaats volgens de leer van de rhetorica, en is afgestemd op een algemeen publiek dat de schrijver wil overtuigen van zijn standpunt. Daardoor onderscheiden ze zich duidelijk van de geschriften over soortgelijke onderwerpen van de hand van theologen en filosofen, die zich van de dialectische methode bedienen, zich niet richten op de levenspraktijk van alleman en alledag, maar op een absolute waarheid, en die dus ook uitsluitend voor vakgenoten schrijven.

Het derde deel van dit proefschrift, dat handelt over de *declamatio* buiten het onderwijs en dat niet zonder reden *Prolegomena* heet, beperkt zich tot het bondig bespreken van een klein corpus van de diverse soorten *declamationes* die mijns inziens buiten het onderwijs onderscheiden kunnen worden. Bovendien betreffen de beschouwingen over de controversiele geschriften, een van de soorten *declamatio* die onderscheiden worden, slechts opmerkingen over hun rhetorische statuut in het algemeen. Deze beschouwingen willen de weg vrijmaken voor een juiste bestudering en interpretatie van deze afzonderlijke werken, maar deze studie - als die al in omvattende zin mogelijk is - zou te uitgebreid zijn om in het kader van dit proefschrift te volbrengen.

Deel 1

*DE ONTWIKKELING VAN DE KENNIS VAN DE ANTIEKE
DECLAMATIO BIJ DE HUMANISTEN.*

Inleiding

De *declamatio* is in de filologie bekend als een retorische oefenrede, die vooral in de vroege Romeinse keizertijd grote bloei kende. Zij vormde in die periode het sluitstuk van de retorische opleiding, nadat in eerdere fasen van de opleiding oefeningen werden gemaakt die ongeveer vanaf de tweede eeuw na Chr. *progymnasmata* heetten. Deze bevatten de bouwelementen van de onderdelen van een *oratio*, zoals *narratio*, *laudatio et vituperatio hominum*, *locus communis*, *laudatio et vituperatio legum* en de oorspronkelijk tot het gebied van de filosofie behorende *thesis*, die in de vertaling van Cicero *quaestio infinita* wordt genoemd en los staat van bepaalde personen en omstandigheden.¹ Het was Hermagoras die deze filosofische *thesis* in de rhetorica introduceerde en haar onderscheidde van de *hypothesis*,² door Cicero weergegeven met *quaestio finita*, en gekenmerkt door de aanduiding van concrete omstandigheden van persoon, tijd en plaats.³ Hermagoras, die leefde in het midden van de tweede eeuw v Chr., staat met die introductie aan de basis van de verstrengeling van rhetorica en dialectica, die met name veel later in de tweede sofistiek gecultiveerd werd,⁴ maar die blijkens onder andere Cicero's werk als probleem ervaren werd. Cicero zelf was overigens een voorstander van de door Hermagoras ingezette verstrengeling van rhetorica en dialectica.⁵ Ook bij de humanisten zal die verstrengeling de pennen voortdurend in beweging brengen, maar in dit onderzoek zal deze problematiek slechts zijdelings aan de orde komen. Uit de *progymnasmata*

¹ Al deze onderdelen worden genoemd door Quint., *Inst.* II,4,2 (*narratio*), II,4,20 (*laudatio et vituperatio hominum*), II,4,33 (*legum laus et vituperatio*), II,4,24 (*thesis*) In *De or.* II,15,65-66 en 31,134, alsmede in III,28,109 vertaalt Cicero *ἄπειρος* met *infinita quaestio*.

² Zie Cic., *Inv.* I,6,8; *De or.* II,15,66; Quint. *Inst.* II,21,21; III,15,14; zie voorts onder andere H.von Arnim, *Leben und Werk des Dion von Prusa*, Berlin 1898, p.93 sqq.; H.Throm, *Die Thesis. Ein Beitrag zu ihrer Entstehung und Geschichte*, Paderborn 1932, p.80 sqq.; S.F.Bonner, *Roman Declamation in the Late Republic and Early Empire*, Liverpool 1949, p.6, en D.Matthes, *Hermagoras von Temnos 1904-1955*, in : *Lustrum* 3(1958), p.121 sqq

³ Zie Cic., *De or.* III,28,109 ("finita controversia", waarbij "controversia" niet betekent "declamatio in genere iudiciali", maar gewoon "geschil", als equivalent voor "causa", dat even nadien gebruikt wordt).

⁴ Zie over de *thesis* in het retorisch onderwijs gedurende de tweede sofistiek onder andere B.P.Reardon, *Courants littéraires Grecs des IIe et IIIe siècles après J.-C.*, Paris 1971, p.74 en W.Schmid, *Der Attizismus in seinen Hauptvertretern von Dionysius von Halikarnass bis auf den zweiten Philostratus dargestellt*, 2 voll., Stuttgart 1887, vol.1, p.33-34.

⁵ Zie Throm 1932, p.114 sqq. en E.G.Sihler, ΘΕΤΙΚΟΤΕΡΟΝ . Cicero ad Quintum Fratrem III,3,4, in : *American Journal of Philology* 23(1902), pp.283-294.

vloeden oefeningen voort waarbij een gehele *oratio* uitgewerkt moest worden, die uiteraard gebonden is aan bepaalde personen en omstandigheden. Zo is de *oratio* (en ook de *declamatio*) in de oudheid per definitie een *hypothesis*, de tegenhanger van de *thesis*, die bij de *progymnasmata* behandeld werd. De oefenrede, *declamatio*, werd onderverdeeld in *controversia* (oefenrede in het *genus iudiciale*) en *suasoria* (oefenrede in het *genus deliberativum*). Een belangrijk gegeven in verband met de *declamatio* in de tijd van haar grootste populariteit, de vroege keizertijd, is het feit dat ze nogal fel bekritiseerd werd, onder anderen door Quintilianus, Tacitus en Petronius, omdat ze als te ver van de praktijk van het forum en de curia afstaand beschouwd werd, te ver gezocht qua *causa*.⁶

In de moderne filologie is de laatste jaren in toenemende mate aandacht besteed aan de geschiedenis van de antieke *declamatio*, waarbij de Engelse geleerden toonaangevend zijn.⁷ Vooral het werk van Seneca rhetor heeft bij de studie van de *declamatio* bijzondere aandacht gekregen, hoewel recentelijk ook de bundel *Declamationes minores* van pseudo-Quintilianus in het volle daglicht is gezet door een nieuwe tekstuitgave met commentaar.⁸

De geschiedenis van de antieke *declamatio* is in hoofdlijnen beschreven door Bonner in zijn standaardwerk over de Romeinse *declamatio*. Hij onderscheidt drie fasen, die teruggaan op een indeling van Seneca rhetor: ten eerste de pre-Ciceroniaanse *thesis*, voorts de *causa* of prive-*declamatio* die men ten tijde van Cicero, buiten enig schoolverband om, hield, en tenslotte de eigenlijke *declamatio* die onderverdeeld wordt in *controversia* en *suasoria*.⁹ Behalve de filosofische *thesis*¹⁰ beschouwt Bonner ook de praktijk op de Griekse scholen ten tijde van Hermagoras en later als een directe voorfase van de Romeinse *declamatio*.¹¹ In dit verband noemt hij met name de *loci communes*,¹² die samen met de *thesis* later uitgroeiden tot standaardoefeningen ter voorbereiding van het schrijven en uitspreken van een redevoering, *progymnasmata* genaamd. Over de filosofische *thesis*

⁶ Zie onder andere Quint., *Inst.* V,12,17; X,7,21; Tac., *Dial.* 26; 35; Petr., *Sat.* 1-5.

⁷ Zie vooral Seneca rhetor, *Declamations*, ed M Winterbottom, Loeb 1974, 2 voll.; M. Winterbottom, *Roman Declamation. Extracts edited with Commentary*, Bristol 1980, L.A. Sussman, *The Elder Seneca*, Leiden 1978; J. Fairweather, *Seneca the Elder*, Cambridge 1981.

⁸ *The Minor Declamations ascribed to Quintilian*, ed. M. Winterbottom, Berlin 1984.

⁹ Bonner 1949, pp. 1-2. Zie Sen., *Contr.* I, pr. 11.

¹⁰ Bonner 1949, p. 2 sqq. De bronnen zijn hier vooral Cic., *Parad.* 5; Sen., onder andere *Contr.* II,1,20 en VII,4,3; Quint., *Inst.* II,4,25 en III,5,5 sqq.

¹¹ Bonner 1949, p. 11 sqq. Als bron wordt hier onder andere Philostr. *VS*, p. 481 (O) genoemd. Daarnaast spreekt vooral Cicero over de *status*-leer die Hermagoras in de tweede eeuw v. Chr. ontwikkelde (*Inv.*, I,8,10 sqq. en II,4,14 sqq.).

¹² Bonner 1949, p. 10.

sprekend, staat Bonner stil bij de beschouwingen die Cicero aan deze oefening wijdt en de praktijk van de *declamatio* die deze zelf beoefende.¹³ Ook maakt hij duidelijk dat achter de thema's in de *Controversiae et suasoriae* van Seneca rhetor vaak *theses* schuilgaan,¹⁴ en wijst hij er op dat Quintilianus uitlegt dat een *thesis* gemakkelijk uitgewerkt kan worden tot een *suasoria*.¹⁵

De meeste bronnen die Bonner bij zijn schets van de geschiedenis van de *declamatio* in de oudheid noemt, vinden we terug bij de humanisten in de zestiende eeuw. Zonder te overdrijven zou men zelfs kunnen zeggen dat het relaas van Bonner in algemene lijnen hetzelfde is als dat van bijvoorbeeld Schottus op het einde van de zestiende eeuw.

In het onderzoek naar de humanisten en het humanisme van de renaissance-tijd wordt over het algemeen gesteld dat de vijftiende- en zestiende-eeuwse humanisten de *declamatio* kenden als retorische oefening. Men geeft daarbij als illustratiemateriaal doorgaans enkele verwijzingen naar Quintilianus en Cicero, die de humanisten goed kenden en uit wier werk ze veelvuldig citeerden. Men verwijst meestal naar testimonia waaraan ook heden ten dage nog voortdurend gerefereerd wordt wanneer het over de *declamatio* gaat.¹⁶ Nu is het zo dat de kennis van de antieke *declamatio* bij mijn weten alleen uitgebreid bestudeerd is bij Erasmus,¹⁷ terwijl van de andere kant de stelling is geponeerd dat de *declamatio* in de renaissance-tijd opnieuw de basis werd van een hele opvoedingsmethode, waarmee geïmpliceerd wordt dat de kennis omtrent de antieke *declamatio* in de renaissance, dus vanaf ongeveer het midden van de veertiende tot het einde van de zestiende eeuw, gemeengoed moet zijn geweest.¹⁸ Het is niet overdreven dit laatste, dat door

¹³ Bonner 1949, p.2. Hij verwijst met name naar Cic., *Or.* 14,46; 36,125; *Top.* 21,79, *Att.*, IX,4, *Q.fr.*, III,4.

¹⁴ Bonner 1949, p.6 sqq. Onder andere in *Contr.* II,1,20, VII,4,3 en I,3,8.

¹⁵ Bonner 1949, p.8. Hij verwijst naar Quint., *Inst.* II,4,25; III,15,5 sqq.

¹⁶ Zo zegt bijvoorbeeld Margolin over de *declamatio* bij Erasmus: "L'emploi du terme *declamatio* dans le sens défini par Erasme est des plus classiques. Il correspond à la double définition du Dictionnaire de Freund: 1.action de s'exercer à l'art de la parole, exercice oratoire. 2.thème ou texte choisi pour l'exercice oratoire, discours d'exercice, nommé aussi *cause* (Cf. le plaidoyer de la Folie). De très nombreuses citations de Quintilien confirment chacune des deux acceptions (géciteerd worden *Inst.* IV,2,29, II,10,4; II,10,12; V,12,17. Voorts wordt van Cicero géciteerd *Fam.* XVI,51,6; *Tusc.* I,4,7; II,11,26)" (Erasmus, *De pueris statim ac liberaliter instituendis*, ed.J.-Cl.Margolin, Genève 1966, p.470). Margolin heeft deze voorstelling van zaken op verschillende plaatsen herhaald, bijvoorbeeld in zijn inleiding op de door hem verzorgde editie van *De pueris instituendis* in ASD I,2 (1971), p.8.

¹⁷ Behalve door Margolin vooral door J.Chomarat, *Grammaire et rhétorique chez Erasme*, Paris 1981, pp.931-1001.

¹⁸ F.H.Turner, *The Theory and Practice of Rhetorical Declamation from Homeric Greece through the Renaissance*, diss.Temple univ.1972, p.439: "Declamatio became again the foundation of a general education and of an

de Amerikaanse onderzoeker Turner stilzwijgend als een vanzelfsprekend gegeven wordt beschouwd, van enige vraagtekens te voorzien. Deze probleemstelling kan, iets meer gepreciseerd en in een vraag geformuleerd, luiden : hoe en wanneer is de kennis van de antieke *declamatio* bij de humanisten tot stand gekomen en welke bronnen hebben ze daarbij met name gebruikt ? Het antwoord op deze vraag is op zich reeds van belang voor de geschiedenis van de *declamatio*-filologie. Bovendien is het mijns inziens onontbeerlijk als voorstadium van de studie van de functie die de humanisten aan de *declamatio* in hun tijd hebben willen geven.

De antieke letteren zijn gedurende de middeleeuwen nooit helemaal "weg geweest", hoezeer ook sommige humanisten het tegendeel willen doen geloven. Zo werden gedurende de middeleeuwen de bundels *declamationes* van pseudo-Quintilianus en Calpurnius Flaccus veel gelezen en - op welke wijze zal hier niet onderzocht worden - gebruikt in het onderwijs.¹⁹ Van Seneca rhetors oeuvre werd nog in de late oudheid, gedurende de vierde of de vijfde eeuw, een gedeeltelijke samenvatting gemaakt, namelijk van de *Controversiae*, Seneca's aantekeningen bij modelredevoeringen in het *genus iudiciale*, bij de voordracht waarvan hij aanwezig was geweest.²⁰ De samenvatting moet gemaakt zijn met de bundel *Declamationes* van pseudo-Quintilianus en van Calpurnius Flaccus in het achterhoofd, want de indeling per *controversia* is in deze samenvatting geheel volgens het patroon van de twee genoemde bundels, en wijkt daarmee af van die welke de oorspronkelijke van de *Controversiae* van Seneca rhetor is : na de titel komt de aanduiding van het *thema*, die overigens ook bij Seneca rhetor voorkomt, gevolgd door een pro- en contra-gedeelte, tenslotte meestal een *sermo* als sluitstuk. Bij pseudo-Quintilianus en Calpurnius Flaccus zijn de pro- en contra-gedeelten altijd samenvattingen van een redevoering, terwijl de *sermo* de theoretische opmerkingen bevat die door de leraar, of misschien de toehoorder die tevens mogelijkwerwijs de auteur van de bundel was, gemaakt zijn. De samenvatting van de *Controversiae* van Seneca rhetor lijkt qua vorm en inhoud sterk hierop,²¹ in duidelijke tegenstelling tot het oorspronkelijke werk, dat alleen maar theoretische opmerkingen bevat, met op vele plaatsen letterlijke citaten uit redevoeringen, ingedeeld volgens het schema dat in de volledige titel van het werk tot uitdrukking komt : *sententiae, colores et divisiones*, drie aspecten waaronder

integrated culture, replacing the arid, metaphysical scholastic argumentation of medieval learning".

¹⁹ Zie onder andere C. Baldwin, *Medieval Rhetoric and Poetic* (to 1400), Gloucester (Mass.) 1959, p. 84, noot 31; E. Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Bern-München 1961, 3e ed., p. 164 (het gaat daar overigens vooral over Seneca's *Declamationes*); Turner 1972, p. 382 sqq.

²⁰ Zie Annaeus Seneca, *Oratorum et rhetorum sententiae divisiones colores*, ed. C. Bursian, Leipzig 1857, p. VII. Voor een zeer algemene beschrijving van de samenvatting zie Seneca the elder, *Declamations*, ed. M. Winterbottom, Loeb 1974, p. XIX. Winterbottom drukt de tekst van de samenvatting niet afzonderlijk af. De meest recente editie die dat wel doet is die van H. Bornecque, 2 voll., Paris 1932, 2e ed.

²¹ Een verschil is, dat de term *sermo* in de excerpten van Seneca rhetor vervangen is door de wending *extra declamationem* of *extra controversiam*.

de talrijke *declamationes* die Seneca gehoord heeft, beschouwd worden. Met de sterk vereenvoudigde samenvatting volgens het zojuist aangeduide principe was het werk van Seneca rhetor klaar om de middeleeuwen in te gaan: het werd vaak naast het nu vrijwel identieke werk van pseudo-Quintilianus en Calpurnius Flaccus gelezen. Als auteur ervan gold ten onrechte Seneca philosophus,²² wiens naam tezamen met de eveneens abusievelijk als auteur van een van de twee andere bundels beschouwde Quintilianus, borg stond voor een goede reputatie van de schrijftuur *declamatio*. Deze goede reputatie werd misschien nog in de hand gewerkt doordat de structuur van de *declamationes*, met hun duidelijke en eenvoudige verdeling in pro- en contra-argumenten, deze schrijftuur deed passen in het heersende onderwijskader van de scholastieke *disputatio*. Zodoende zijn er van Seneca's bundel excerpten alleen al meer dan negentig handschriften over, waarvan het overgrote deel uit de middeleeuwen stamt.²³

SALUTATI

Zo kwam het dat er een rijke traditie bestond wat deze *declamationes* betreft toen begin veertiende eeuw de humanistische beweging op gang kwam. We bezitten enkele duidelijke bewijzen voor het feit dat de *Declamationes*, en met name die van Seneca en pseudo-Quintilianus, door de eerste humanisten gelezen werden. Ten eerste bestaat er een handschrift van de *Declamationes* van Seneca en pseudo-Quintilianus, dat voorzien is van glossen door de humanist Gasparino da Barzizza (1360-1430), die onder andere als docent actief was in Padua.²⁴ Iets meer gegevens die voor dit onderzoek van belang zijn, vinden we in het werk van de wat oudere Coluccio Salutati (1331-1406). Salutati is een vertegenwoordiger van de ontlukende humanistische beweging, maar is wat betreft zijn kennis van de antieke *declamatio* nog geheel afhankelijk van de middeleeuwse traditie. Dit blijkt allereerst uit een

²² Zie voor het probleem betreffende het auteurschap van het oeuvre van de twee Seneca's M van der Poel, *De scheiding der twee Seneca's : een historische analyse*, in : *Lampas* 17(1984), p. 256 sqq.

²³ Zie Annaeus Seneca, *Oratorum et rhetorum sententiae divisiones colores*, ed. C. Bursian, Leipzig 1857, p. XVII-XVIII, maar vooral L. A. Seneca pater, *Scripta quae manserunt*, ed. H. Muller, Wien 1887 (repr. Hildesheim 1963), p. XVIII sqq., met name p. XXVIII sqq. Het belangrijkste handschrift waarin de excerpten voorkomen, Montepessulanus 126(M), bevat behalve deze excerpten ook de *Declamationes minores* van pseudo-Quintilianus en de *Declamationes* van Calpurnius Flaccus. Het was dit handschrift dat Pierre Pithou gebruikte voor zijn editie van de *Declamationes minores* van pseudo-Quintilianus en de *Declamationes* van Calpurnius Flaccus; zie P. Pithou, *Praefatio in Quintiliani declamationes*, ed. in de appendix p. 260, r. 184 sqq. en noot ad loc.

²⁴ Zie R. Mercer, *The Teaching of Gasparino Barzizza*, London 1979, p. 155. Het manuscript dat Mercer opgeeft, Vat. Lat. 1778 in de Biblioteca Apostolica Vaticana, heb ik geraadpleegd op microfilm, maar het bevat de door Mercer genoemde teksten niet. Zie voor enkele teksten van Barzizza met betrekking tot het onderwijs in de *artes* K. Mullner, ed., *Reden und Briefe italienischer Humanisten*, Wien 1899 (repr. München 1970, ed. B. Gerl).

commentaar op *declamatio* 1,7 in de bundel excerpten van Seneca.²⁵ Dit commentaar, geschreven in een brief aan L.Gambacorti in de jaren 1380-1390, maakt duidelijk dat de lectuur van de hier en daar op het eerste gezicht wat slordig gemaakte samenvattingen nogal wat problemen opleverde voor de humanisten. De tekst van Seneca's excerpt wordt in de brief letterlijk geciteerd, en telkens onderbroken waar maar enige opheldering gewenst is. Het is aardig om te constateren dat Salutati bijna ieder zinsdeel van het excerpt omstandig uitlegt, zodat men mag concluderen dat Gambacorti, hetzij in werkelijkheid, hetzij alleen in de gedachte van Salutati, eigenlijk vrij weinig van de tekst begrepen had. Van belang is dat uit de uitleg die Salutati geeft precies blijkt wat het begrip *declamatio* in zijn ogen inhoudt. Zo maakt hij duidelijk dat de *declamatio* in twee delen uiteenvalt, een pro- en een contra-gedeelte. Ieder deel vat hij op als de samenvatting van een gehele redevoering. Ook neemt hij aan dat het begin van de *pars prima*, waarvan de tekst luidt: "Si praecideritis; si irascere, scribe potius: si occideritis. Tyrannicida exitum tyranni rogo. Non timeo ne, quas manus piratae solverunt, iudices alligent", de samenvatting van het *exordium* van de pro-redevoering is.²⁶ In werkelijkheid, zo blijkt uit de tekst van de integrale *controversia* die Salutati nog niet tot zijn beschikking had, maakt de geciteerde tekst uit de *pars prima* van het excerpt deel uit van de *sententiae* van Porcius Latro.²⁷ Het begrip *declamatio* omvat dus volgens Salutati een set van twee redevoeringen over één thema, een redevoering met pro-argumenten en een redevoering met contra-argumenten. Dat de uitwerking in pro- en contra-richting voor Salutati belangrijk is, blijkt uit zijn twee *declamationes* over het thema van de zelfmoord van Lucretia: hij behandelt dit onderwerp in twee redevoeringen, die twee fel botsende meningen uitwerken.²⁸ Het thema is, zoals gezegd, de zelfmoord van Lucretia na haar verkrachting door Tarquinius. Salutati laat daarbij Lucretia de argumenten vóór de zelfmoord uitspreken, terwijl hij de argumenten tegen de zelfmoord de echtgenoot en de vader van Lucretia in de mond legt.

²⁵ De *declamatio* heet *A piratis tyrannicida dimissus*. Het commentaar heeft de vorm van een brief (F.Novati, *Epistolario di Coluccio Salutati*, vol.2, Roma 1893, pp.202-214). In 1539 zou de Spanjaard Petreius in zijn *Progymnasmata rhetorica*, waarover aanstonds iets meer, zelf twee modelredevoeringen bij wijze van illustratie schrijven op het thema van deze zelfde *declamatio* of, beter gezegd, *controversia*.

²⁶ "Omnia autem hec quodammodo fundamenta sunt exordii" (ed.Novati 1893, p.207).

²⁷ Sen., *Contr.* 1,7,1.

²⁸ Uitgegeven door H.Müller in: *Blätter für das Bayerische Gymnasial- und Realschulwesen* XIV (1878), pp.371-374. De tekst van een ander handschrift dan het door Müller gebruikte is recentelijk uitgegeven door E.Menestó, *Editi e Inediti latini dal ms.53 della della Biblioteca Comunale di Todi*, Todi 1971. De tekst is in drie handschriften overgeleverd. Zie ook E.Menestó, *La "declamatio Lucretiae" del Salutati: manoscritti e fonti*, in: *Studi medievali, serie terza* 20 (1979), pp.917-924; Menestó concludeert dat Salutati's belangrijkste bron Livius is. Zie verder deel III, hoofdstuk 3, p.210-211.

In Salutati's tijd waren al grote delen van het oeuvre van Quintilianus, naast Seneca rhetor de belangrijkste bron voor de kennis van de *declamatio* in de keizertijd, bekend. Inderdaad verwijst Salutati in zijn correspondentie naar Quintilianus, maar kennelijk heeft hij geen passages geraadpleegd, of kunnen raadplegen, die over de *declamatio* gaan.²⁹ Andere bronnen voor de kennis van de Romeinse *declamatio*, zoals bijvoorbeeld Suetonius' *De rhetoribus* en Tacitus' *Dialogus* - om er twee te noemen waarnaar later veelvuldig verwezen zal worden - kende Salutati nog niet. Zodoende blijft Salutati's kennis van de antieke *declamatio* op middeleeuwse leest geschoeid en is daarom zeer gebrekkig.

²⁹ Op één plaats in de briefwisseling alludeert Salutati op de vondst van een complete tekst van Quintilianus, de desbetreffende brief is van 4 juli 1396 (ed. Novati, vol.3, pp.146-147). Voor het overige verwijst Salutati in zijn briefwisseling uitsluitend naar passages uit het begin van Boek I (ed. Novati, vol.3, p.261; vol.4, pp.177, 221-222 en 236) en uit de "literatuurgeschiedenis" in Boek X, hoofdstuk 1 (ed. Novati, vol 1, pp.151,182; vol.2, p 307; vol.3, p.81; vol.4, pp.120,156,177 en 204). Zie E.Walser, *Poggius Florentinus. Leben und Werke*, Leipzig-Berlin 1914 (repr.Hildesheim 1974), p.52, noot 4 en Quintilianus, *Inst.Orat.liber I*, ed.F.Colson, Cambridge 1924 (Hildesheim 1973), p.LVIII. Zie ook infra noot 91.

AGRICOLA

Ruim een eeuw later, wanneer de humanistische beweging zich inmiddels volop naar deze zijde van de Alpen heeft verplaatst, wordt een nieuwe mijlpaal bereikt in het vastleggen van de kennis van de antieke *declamatio* met het werk van de ook in een ander hoofdstuk van deze studie aan de orde komende humanist Rodolphus Agricola (1444-1485). Het gaat hier om het commentaar dat deze schreef op een aantal *Declamationes* van Seneca. Het is op zich opmerkelijk dat Agricola geen commentaar schreef op het rond 1450 teruggevonden gedeelte van het integrale oeuvre van Seneca rhetor, een ontdekking waarop ik aanstonds terug zal komen. Voor het moment volstaat het te zeggen dat deze vondst waarschijnlijk gedaan werd door Nicolaus Cusanus in Italië, en dat Agricola er misschien niet van op de hoogte is geweest, in ieder geval heeft hij de tekst nooit gezien. Het is niet bekend wanneer Agricola het commentaar geschreven heeft. Tijdens zijn leven werd het niet gepubliceerd. Het werd namelijk pas in 1529 uitgegeven in Basel, en tien jaar later door Alardus van Amsterdam herdrukt in de bundel *Lucubrationes* van Agricola.³⁰ De omstandigheden waaronder het commentaar gevonden werd en in 1529 gepubliceerd, zijn eveneens in het duister gehuld.³¹

Het feit dat het commentaar slechts drie *declamationes*, alle uit het eerste boek, omvat, mag misschien aanleiding zijn tot de veronderstelling dat Agricola het werk heeft moeten onderbreken, of dat hij er mee bezig was op het moment dat hij door de dood werd overvallen. Wat betreft de redenen voor het vervaardigen van dit commentaar zijn we eveneens op speculatie aangewezen, daar Agricola zich bij mijn weten nergens in zijn nagelaten oeuvre hierover heeft uitgelaten. Niettemin beschikken we op dit punt over enige indirecte gegevens. Immers, we weten dat Agricola ijverde voor de verspreiding van de humanistische idealen, die hij van zeer nabij had leren kennen, onder andere gedurende zijn reizen door Italië. Zo spande hij zich erg in voor een verbetering van het onderwijs en voor onderwijsvernieuwing, waarvoor ook door andere humanisten zoals Erasmus werd geijverd en die later gedeeltelijk uitliep in de reformatorische en contra-reformatorische

³⁰ L. Annaei Senecae (...) *Declamationes* (...) cum R. Agricolae *commentariolis* (...), Basel 1529; R. Agricola, *Lucubrationes*, Keulen 1539 (repr Nieuwkoop 1967).

³¹ De enige die bij mijn weten over de publicatie van de nalatenschap van Agricola heeft gepubliceerd is P. S. Allen, *The Letters of Rudolph Agricola*, in: *The English Historical Review* 21 (1906), p. 302 sqq. Dit artikel bevat geen gegevens over Agricola's commentaar op de *declamationes*. Evenmin zijn hierover gegevens te vinden in K. Hartfelder, ed., *Unedierte Briefe von Rudolf Agricola. Festschrift der Badischen Gymnasien, gewidmet der Universität Heidelberg zur Feier ihres 500jährigen Jubiläums*, Karlsruhe 1886. Ook het voorwoord in de posthume editie van Ioannes Bebelius, de drukker en uitgever, bevat geen verhelderende punten voor deze kwestie: van het werkje, "gemmula" zoals Bebelius het noemt, zegt hij slechts "ab amico quodam doctissimo oblata" (ed. 1529, pp. 3-4; dit voorwoord is niet opgenomen in de herdruk van 1539).

Een indruk van Agricola's inspanningen voor verbetering van het onderwijs geeft zijn traktaat in briefvorm *De formando studio*, de eerste *ratio studii* aan deze zijde van de Alpen, die in hoofdstuk 3 van deel 2 besproken zal worden.³³ Uit deze *ratio studii* blijkt zonneklaar dat inmiddels het oeuvre van Quintilianus in zijn geheel beschikbaar was en gelezen werd. Agricola's onderwijscurriculum is zeer duidelijk geïnspireerd op het Quintiliaanse, met zijn onderverdeling in *lectio*, de lectuur van auteurs, en *imitatio*, het maken van steloefeningen, aanvankelijk in de vorm van een *epistula* en later in de vorm van het schrijven van gehele redevoeringen of delen daarvan. Ook de grote nadruk op *memoria* - om de bekende trits *lectio, exercitatio* en *memoria* volledig te maken - stamt onder andere van Quintilianus.

De belangstelling van Agricola voor de *Declamationes* van Seneca past goed in het kader van zijn ijveren voor onderwijsvernieuwing, en wordt tenslotte nog extra aannemelijk gemaakt door zijn - overigens door gebrek aan gegevens eveneens niet geheel als zeker te beschouwen - bijdrage aan een Aphthonius-vertaling, die nog gedurende de hele zestiende eeuw herdrukt werd.³⁴

Ik noem nu achtereenvolgens de voor ons interessante delen uit het commentaar. Bij een passage uit de *praefatio* bij het eerste boek geeft Agricola een definitie van de *declamatio*. Hierbij valt allereerst op, dat de hoeveelheid bronnenmateriaal waaraan gerefereerd wordt, aanzienlijk uitgebreider is dan bij Salutati, zonder dat ik hiermee zou willen suggereren dat Agricola reeds gebruik maakt - of kon maken - van alle bronnen die men in de zestiende eeuw tot zijn beschikking zal hebben. Zo noemt Agricola Hermogenes' *Progymnasmata* en de vertaling van dat werk door Priscianus.³⁵ Voorts lijkt men in de uiteindelijke definitie van de *declamatio*: "*Hoc ergo erat declamare, in scholis exercitationis causa dicere. Itaque declamatio non aliud est quam oratio scholastica, ad similitudinem forensis orationis dicta*",³⁶ op twee plaatsen een verwijzing naar Quintiliaanse definities van de *declamatio* te kunnen lezen: *exercitationis causa* zie Quint., *Inst.* II, 10, 4 en *similitudinem forensis actionis* zie Quint., *Inst.* IV, 2, 29. Opvallend hierbij is vooreerst dat Agricola niet zonder meer stelt dat een betoog *pro* direct gevolgd moet worden door een betoog *contra*.³⁷ Daarnaast moet aangetekend

³² Zie voor deze materie deel 2 over de *declamatio* in het onderwijs

³³ Het traktaat werd posthuum gepubliceerd door Alardus van Amsterdam in de *Lucubrationes* van Agricola, Keulen 1539 (repr. Nieuwkoop 1967), p. 198 sqq. (Zie deel II, hoofdstuk 3A, p. 137 sq.).

³⁴ Zie Allen 1906, p. 306. Zie voor het probleem rond het auteurschap van deze vertaling J.-Cl. Margolin, *La rhétorique d'Aphthonius et son influence au XVIe siècle*, in: R. Chevallier, ed., *Colloque sur la rhétorique (Calliope I)*, Paris 1979, p. 247, noot 35 en H. v. d. Velden, *Rodolphus Agricola (Roelof Huusman), een Nederlandsch Humanist der 15e eeuw*, diss. Leiden 1911, p. 165.

³⁵ Ed. 1529, p. 23, ed. 1539 (repr. 1967), p. 96 (abusievelijk afgedrukt als 66).

³⁶ Ed. 1529, p. 24, ed. 1539 (repr. 1967), p. 97.

³⁷ Uiteraard blijft de notie dat men juist bij het declameren *pro* en *contra* kan spreken, volop bestaan. Mij gaat het er om, dat men vanaf Agricola het

worden dat we bij Agricola nog bijna niets merken van een nauwkeurig plaatsen van de *declamatio* in de tijd, laat staan dat er sprake is van een signaleren van de ongezouten kritiek die door onder anderen Quintilianus zelf geleverd werd op de contemporeine *declamatio*-praktijk. Wel vinden we, overigens als commentaar bij een andere passage in de *praefatio*, een aantekening die erop wijst dat Agricola, in directe navolging van Seneca rhetor, van mening is dat Cicero geen *controversiae* declameerde.³⁸ Over wat voor thema's Cicero dan wel declameerde, zegt Agricola niets, en we moeten tot in de zestiende eeuw wachten alvorens de humanisten, met de tekst van Cicero zelf in de hand, tot de conclusie komen dat Cicero zich hoofdzakelijk bezighield met het oefenen in *theses*. Wel vinden we bij Agricola reeds een verklaring van het begrip *thesis*, dat hij uitlegt zonder uitdrukkelijk naar één bepaalde autoriteit te verwijzen.³⁹ Het ligt voor de hand dat Agricola de verklaring van het begrip gevonden heeft bij Hermogenes, die hij eerder in zijn commentaar noemt, of meer waarschijnlijk nog, in de Latijnse vertaling van diens *Progymnasmata* door Priscianus; wel noemt Agricola Cicero's twee vertalingen van het woord *thesis*.⁴⁰

Agricola moet zijn aantekeningen op de bundel excerpten van Seneca ongeveer in de tijd geschreven hebben dat elders in Europa, als zoveelste in de rij van herontdekkingen van klassieke auteurs, een werk werd gevonden dat op naam van Seneca stond, de *Oratorum et rhetorum sententiae, divisiones et colores*. Er is nagenoeg niets bekend over de omstandigheden waaronder de vondst plaats vond. Ze was waarschijnlijk het werk van kardinaal Nicolaus Cusanus.⁴¹ Het werk wekte veel verbazing; men wist er geen raad mee.⁴² Deze onwennigheid en het feit dat het werk op naam van

paarsgewijs uitwerken van de twee stellingen niet meer per definitie in één *declamatio* verwacht, zoals bij Salutati nog wel het geval was.

³⁸ "Vult dicere Ciceronem non esse usum ad declamandum tali genere thematum, qualia nunc in scholis finguntur, qualia sunt quae paulo post Seneca ponet"(commentaar ad *Contr.*1, pr.12; ed.1529, p.38; ed.1539(repr.1967), p.101).

³⁹ "Thesis dicitur apud nos positio, Cicero propositum vel consultationem vocavit" (volgt een definitie van het begrip en het onderscheid met hypothesis) (Ibid.). Alardus verwijst naar deze plaats in zijn commentaar bij het caput *thesis* in Agricola's vertaling van Aphthonius' *Progymnasmata* (ed.1539(repr.1967), p.61). Het onderscheid tussen *thesis* en *hypothesis* wordt ook al uitgelegd door A.Hegius, *Dialogi*(...), Deventer 1503(zie infra noot 101), p.nii-verso.

⁴⁰ Herm., *Prog.* 11, verklaart het begrip *thesis*. Cicero's vertalingen van het begrip *thesis* zijn *propositum* en *consultatio* (zie Bonner 1949, p.2).

⁴¹ Zie R.Sabbadini, *Le scoperte dei codici latini e greci ne' secoli XIV e XV*, vol.1, Firenze 1905, p.112.

⁴² Zo schreef G.Bussi in een afschrift dat hij in 1458 maakte van het door Cusanus gevonden handschrift: "(...)librum eiusmodi ego numquam legeram numquam audiveram"(Seneca rhetor, ed.Müller, p.XVI, noot 1). Ook Sabbadini 1905, p.112, noot 28, citeert de passage.

Seneca stond, die naast filosofisch en poëtisch, ook nog rhetorisch werk geschreven leek te hebben, is niet alleen de aanleiding geweest voor het langdurig proces dat tot de definitieve onderscheiding van Seneca philosophus en Seneca rhetor zou leiden,⁴³ maar gaf ook symbolisch het startsein voor de ontwikkeling van een nieuw inzicht in de geschiedenis van de antieke *declamatio*. Het was niet zo dat het tot dan toe onmogelijk was geweest bij gebrek aan bronnen een goed inzicht te krijgen in de geschiedenis van de antieke *declamatio*. Immers, Quintilianus, Petronius, Suetonius' *De rhetoribus*, Tacitus' *Dialogus* en Seneca zelf (ik bedoel vooral de eerste *praefatio* van het rhetorisch werk, die ook in de bundel *Declamationes* is overgeleverd), allen schrijvers bij wie we met name de bouwstoffen voor de geschiedenis van de *declamatio* in de periode van haar grootste bloei vinden, waren al bekend.⁴⁴ Maar kennelijk waren de impuls van een nieuwe ontdekking en nieuwe verwondering over het onbekende nodig om de aandacht te vestigen op detailstudie, die verricht moest worden om tot nieuwe inzichten te komen. De eerste editie van het nieuwe werk van Seneca dateert van 1490 en stamt uit Venetië. De excerpten, met de titel *Declamationes*, waren in die editie ook opgenomen.⁴⁵ Niettemin realiseerde men zich misschien niet welk verband er tussen de twee werken bestond: Erasmus is bij mijn weten de eerste die, zoals we aanstonds zullen zien, dat verband formuleerde. De edities van Seneca uit 1475 en 1490 zijn nog redelijk vroeg vergeleken met de eerste druk van de *Declamationes minores* van pseudo-Quintilianus, die in 1494 te Parma verscheen.

Behalve de teksten van Seneca en pseudo-Quintilianus die eind vijftiende eeuw in gedrukte vorm beschikbaar waren, kwam begin zestiende eeuw (1508-1509) een belangrijke bundel onder de titel *Rhetores Graeci* uit bij Aldus Manutius in Venetië; deze editie bevat onder andere de *Progymnasmata* van Aphthonius.⁴⁶ Een tiental jaren later verscheen te Basel bij Froben een gelijksoortige bundel *Rhetores Latini*, de vroege voorloper van Halms *Rhetores Latini Minores*.⁴⁷

Deze edities vormden een begin. In de loop van de 16e eeuw verschenen allerlei edities van klassieke auteurs die over rhetorica schrijven; vele van deze edities bevatten een commentaar. Dit materiaal nodigt uit tot een inventarisatie van de kennis die men in de 16e eeuw over de antieke *declamatio* verzamelde. Ik heb allereerst de edities met commentaar geraadpleegd van klassieke auteurs die over rhetorica schrijven, vooral

⁴³ Zie Van der Poel 1984, p. 258 sqq.

⁴⁴ Al deze teksten waren al vóór 1500 in gedrukte edities voorhanden: Quintilianus: Rome 1470; Suetonius: Venetië 1474; Tacitus: Milaan, ong. 1470; Petronius: Venetië 1499, Seneca (excerpten of *declamationes*): Napels 1475.

⁴⁵ Zie Ed. Müller 1887, p. XXXVI.

⁴⁶ Deze bundel bevatte naast het genoemde werk ook rhetorisch oeuvre van Hermogenes, Aristoteles, Sopater, Cyrus, Dionysius van Halicarnassus, Demetrius van Phalerum, Menander en anderen.

⁴⁷ Deze bundel bevat rhetorisch werk van Rutilius Lupus, Sulpicius Victor, Emporius en anderen; deze editie zou in 1599 vervangen worden door de directe voorloper van Halm, *Antiqui rhetores Latini (...) ex bibliotheca P. Pithoei*, Paris 1599.

natuurlijk wanneer hun oeuvre met name over de *declamatio* handelt. Richtlijn hierbij was vooral het werk dat geciteerd wordt in de uit het begin van de zeventiende eeuw stammende samenvattende studie over de geschiedenis van de antieke *declamatio*, *De auctore et declamandi ratione* van Andreas Schottus (1552-1629). Zo heb ik een inventarisatie gemaakt van de edities van het werk van Seneca rhetor - dat in de zestiende eeuw altijd samen met het werk van Seneca philosophus wordt uitgegeven -, Quintilianus (*Institutio oratoria* en *Declamationes minores*), Calpurnius Flaccus, wiens *Declamationes* vaak tezamen met de *Declamationes minores* van pseudo-Quintilianus zijn uitgegeven, Tacitus (*Dialogus de oratoribus*), Cicero (*Ad Herennium*, *De oratore*, *Orator*, *Brutus*), en voorts de *Rhetores Graeci* die in 1508-1509 gedrukt werden en die enkele herdrukken kenden. Als handleiding bij die inventarisatie dienden allereerst de bekende bibliografische lexica: F. L. A. Schweiger, *Bibliografisches Lexicon der gesamten Literatur der Römer*, 2 voll., Leipzig 1834 (repr. Amsterdam 1962) en S. Hoffmann, *Bibliografisches Lexicon der gesamten Literatur der Griechen*, 3 voll., Leipzig 1838 (repr. Amsterdam 1961). De gegevens uit deze lexica heb ik aangevuld en gecontroleerd door het raadplegen van de gedrukte catalogi van de Bibliotheque Nationale en van de British Library. Daarnaast staat voor het oeuvre van Seneca rhetor het zeer nuttige artikel met veel bibliografische gegevens van Vervliet ter beschikking.⁴⁸

Omdat de opbrengst van deze tamelijk breed opgezette bibliografische orientatie vrij klein is geweest, lijkt het me niet zinvol hier alle door mij geraadpleegde edities op te sommen. In plaats daarvan geef ik eerst de lijst van studies - of delen van studies - die van essentieel belang waren voor mijn inventarisatie, om te vervolgen met de bespreking van de onderdelen ervan.

Allereerst is de inleiding op het rhetorisch oeuvre in de editie van Erasmus uit 1529 interessant.⁴⁹ Vervolgens wordt onze aandacht getrokken door twee stukken van Pierre Pithou (Petrus Pithoeus, 1539-1596), die beide in zijn uit 1580 daterende editie van de *Declamationes minores* van pseudo-Quintilianus voorkomen.⁵⁰ Voorts zijn er een paar interessante passages in het commentaar van Nicolas Lefevre (Nicolaus Faber; 1535-1615), dat voor het eerst verscheen in de herdruk van de Muretus-uitgave van het oeuvre van Seneca te Parijs in 1587. Vervolgens is er een eerste duidelijk inventariserende studie over de geschiedenis van de *declamatio* in de editie van Schottus van het rhetorisch werk van Seneca. Hoewel deze editie uit 1603 stamt, is het mogelijk dat de studie waar het hier om gaat, *De auctore et declamandi ratione*, nog in de zestiende eeuw geschreven is, want het is

⁴⁸ H. Vervliet, *De gedrukte overlevering van Seneca pater*, in: *De Gulden Passer* 35 (1957), pp. 179-222.

⁴⁹ L. A. Seneca, *Opera omnia*(...), Basel 1529, p. 485. Zie voor de herdrukken Vervliet 1957, p. 183 sqq. In de editie Basel 1557 (Vervliet 1957, p. 185, nr. 6) staat deze *praefatio* abusievelijk op naam van Rodolphus Agricola (ed. 1557, p. 662; geraadpleegd in een exemplaar van de Bibliotheque Nationale, sign. R 475); wellicht is dit ook het geval in andere drukken die gebaseerd zijn op de editie uit 1529.

⁵⁰ Zie voor de bibliografische gegevens de inleiding op de teksteditie in de appendix, p. 255. Ook van de teksten van Faber, Schottus, Petreus en Vossius, die in dit deel besproken zullen worden, vindt men de bibliografische gegevens in de appendix.

bekend dat Schottus vele jaren werkte aan zijn editie, en eenmaal in 1586, en eenmaal in de jaren negentig op het punt heeft gestaan de editie te publiceren;⁵¹ hij werd hiervan slechts weerhouden door omstandigheden buiten hem om. Een tweede tekst van de hand van Schottus, die is opgenomen in dezelfde editie en die kort besproken moet worden, is de dedicatio-brief aan Iustus Lipsius.

Een tweede zeventiende-eeuwse samenvattende studie die ik nog bij mijn materiaal betrek is een hoofdstuk uit het in 1621 gepubliceerde *De rhetorices natura ac constitutione* van Gerardus Ioannes Vossius (1577-1649). Vossius is een overgangsfiguur, hij behoort zelf nog juist tot de in zijn tijd uitstervende generatie humanisten, die wat betreft de studie van de oudheid plaats moesten maken voor de eerste "wetenschappers", voor wie het onderzoek een doel op zich werd, en die soms studies produceerden waarvan het filologisch werk van de humanist Vossius reeds de statuur heeft. Aan deze lijst moet bovendien nog een enkel werkje worden toegevoegd, dat ik via *De auctore et declamandi ratione* van Schottus gevonden heb, namelijk het hoofdstukje *De declamandi ratione quaeque in eo vitanda vitia* uit de *Progymnasmata rhetorica* van de Spanjaard Juan Perez (Ioannes Petreius, meestal Toletanus genoemd om hem van zijn vele naamgenoten te onderscheiden, 1512-1545).

Al deze teksten, behalve de *praefatio* van Erasmus, worden in de appendix van deze studie uitgegeven met een beknopt notenapparaat.

ERASMUS

In een overzicht van de studies op het terrein van de geschiedenis van de antieke *declamatio*, verdient Erasmus' *praefatio* in zijn uitgave van het rhetorisch oeuvre van Seneca op de eerste plaats vermelding, omdat Erasmus bij mijn weten de eerste is geweest die gezien heeft dat de sinds eeuwen bekende *Declamationes* van Seneca excerpten zijn van de *Controversiae*, waarvan een deel teruggevonden was rond het midden van de vijftiende eeuw.⁵² Bovendien heeft Erasmus een poging gedaan om de twee teksten, *Controversiae* enerzijds en excerpten anderzijds, in zijn editie op een natuurlijke wijze met elkaar te verbinden. Dit blijkt uit het feit dat hij drie *praefationes* die in de bundel excerpten en in de integrale *Controversiae* voorkomen, namelijk die bij de boeken I, II en IX, slechts eenmaal afdruckt. Daar staat tegenover dat hij, hetzij vanwege onoplettendheid hetzij om een

⁵¹ Zie J. Fabri S.J., *L'odyssée du manuscrit "Bruxellensis 2025" des oeuvres de Sénèque le rheteur*, in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 44(1966), p. 900 sqq., m.n. p. 907, waar hij erop wijst dat Schottus in 1586 het handschrift in kwestie en "ses propres elucubrations sur Sénèque le Rheteur" vanuit Tarragona naar een kennis in Lyon zond en p. 912, waar hij mededeelt dat in 1595 Schottus vanuit Rome nieuwe aantekeningen voor de editie naar Lipsius in Antwerpen verstuurde.

⁵² "Nec mihi in hoc laborandum arbitror, ut doceam hos libros nihil aliud esse quam epitomen, quum aliquoties praefatio sit propemodum libro prolixior, nec praestetur in libris quod pollicentur exordia. Id magis etiam perspicuum fit, ex aliquot controversiis, quas habemus superstites, in quibus deprehenduntur quae hic compendarius decerpit, quamquam interdum sibi permisit quasdam voces de suo vel addere vel immutare" (ed. 1529, p. 485).

andere voor ons onduidelijke reden, de twee andere *praefationes* die in de beide tekstoverleveringen voorkomen, namelijk die bij de boeken VII en X, tweemaal afdrukt, eenmaal als onderdeel van de excerpten (*Declamationes*) en eenmaal als onderdeel van de *Controversiae*.

In de openingszin van de *praefatio* wijst Erasmus op het grote nut dat gediend zou zijn als het rhetorisch werk van Seneca, dat slechts gedeeltelijk over is, in zijn geheel tot ons zou zijn gekomen.⁵³ Dat Erasmus hierbij allereerst aan de onderwijspraktijk denkt, blijkt een eind verderop in de inleiding, waar hij zijn opmerkingen over het grote nut van de *Controversiae* (en de *suasoriae*) herhaalt en hij hiervan ook een verklaring geeft: de kritiek, de aanwijzingen die gegeven worden door Seneca, zijn, zo zegt Erasmus, enerzijds nuttig bij het zelf maken van redevoeringen, anderzijds werpen ze ook hun vrucht af bij het beoordelen van andermans werk.⁵⁴ De methode die Seneca beschrijft om redevoeringen te maken en te beoordelen, wordt door de humanist vervolgens tegenover het onderwijs in de dialectica gesteld, dat Erasmus weliswaar niet afkeurt, maar dat volgens hem beperkt moet worden om ruimte te maken voor meer praktisch gericht onderwijs, waarin volgens Erasmus het maken van opstellen in briefvorm of als redevoering centraal moet staan.⁵⁵ In de ogen van Erasmus is het rhetorisch werk van Seneca van direct belang voor de scholen, waar middels de *scriptio*, geschreven opstel oefeningen, en de *imitatio*, het navolgen van de klassieke auteurs qua stijl, geoefend wordt. Op grond hiervan hoeft de *declamatio*, het onderwerp dat centraal staat in het rhetorisch oeuvre van Seneca, volgens Erasmus' opvatting in het onderwijs niet meer te zijn dan de geschreven steloefening die, net als de *declamationes* in het oeuvre van Seneca, op kwaliteiten van stijl en opbouw gekeurd moet worden. Deze indruk zien we grotendeels bevestigd in Erasmus' *Ratio studii*, zoals in deel II, hoofdstuk 3 duidelijk zal worden, daar zal er onder andere op gewezen worden, dat volgens Erasmus in het algemeen geen sprake meer is van een praktische functie van de gesproken rede. Een verschilpunt met later in de zestiende eeuw is dat mijns inziens geleidelijk steeds meer nadruk komt te liggen op de bij Erasmus nagenoeg geheel ontbrekende *pronuntiatio*, ten nadele van de originaliteit van de schrijver die Erasmus bij de *inventio*, *dispositio* en *elocutio* veronderstelt, en die later in de zestiende eeuw, althans zeker wat betreft de *inventio*, enigszins op de achtergrond komt omdat men strenge

⁵³ "Inter omnes Senecae lucubrationes, nullum opus extare integrum et inviolatum magis referebat publicae studiorum utilitatis, quam hos declamationum libros(...)"(ed.1529, p.485). Terloops herinner ik eraan, dat Erasmus dacht dat de schrijver van het rhetorisch werk de filosoof Seneca was (zie Van der Poel 1984, noot 31).

⁵⁴ "Hae censurae hominum in omni doctrinae genere praecellentium, incredibile dictu, quantum utilitatis attulissent, non solum ad bene dicendum verum etiam ad iudicandum, sive in forensibus causis, sive in concionibus popularibus militaribusve, sive in consessibus, sive in omni vitae functione, quae maxima ex parte linguae prudentis officio temperatur"(ed.1529, p.485).

⁵⁵ "Ea inveniendi iudicandique facultas, si statim pueris tradatur, mihi videtur multo plus fructus allatura, quam quae nunc in scholis traditur dialectica, quam tamen nec improbo, nec submovendam censeo, modo resectis nugilibus argutis, ad usum potius quam ad puerilem ostentationem tradatur"(ed.1529, p.485).

dogmatische voorschriften ging hanteren ten aanzien van het onderwerp en iedere *declamatio* voor het uitspreken op dogmatische zuiverheid gecontroleerd werd.

Verdere uitleg over de *declamatio* vinden we in Erasmus' *praefatio* niet. Volledigheidshalve vermeld ik dat Erasmus nog enige tekstkritische bijdragen aankondigt, die hij zelf zeker niet geneigd is belangrijk te noemen⁵⁶ en die later in de zestiende eeuw door het werk van Muretus en Schottus volledig in de schaduw gesteld zullen worden⁵⁷.

PITHOEUS

Aanzienlijk later in de zestiende eeuw hoort het werk van Pierre Pithou thuis. Allereerst vraag ik de aandacht voor de *Praefatio in Quintiliani declamationes*, het voorwoord bij de editie door Pithou van de *Declamationes minores* die op naam van Quintilianus staan. De *praefatio* is gesteld in de vorm van een brief aan Pithou's landgenoot Christophe de Thou. In dit stuk wordt, voor zover ik kan zien in Noord-West Europa voor het eerst, een geschiedenis van de *declamatio* bij de Romeinen gegeven. Deze geschiedenis begint bij Cicero en diens tijdgenoten, onder wie Pompeius en Antonius met name genoemd worden, en loopt via Seneca en Quintilianus door tot Sidonius Apollinaris en Cassiodorus, waarna veel plaats wordt ingeruimd voor de gunstige ontvangst die de rhetorica, en daarmee de *declamatio*, kreeg in Frankrijk. Dit laatste is een propagandistisch trekje, dat we ook bij tijdgenoten van Pithou zoals Muretus tegenkomen.⁵⁸ Vervolgens uit Pithou, in nog directere bewoordingen dan Erasmus het deed, de wens dat de *declamatio* weer een plaats in de schoolopleiding krijgt. Pithou benadrukt dat hij de échte (dat wil zeggen "goede") *declamatio* bedoelt, die *declamatio* namelijk die zoveel mogelijk is afgestemd op wat hij "de werkelijkheid" noemt.⁵⁹ Hiermee herhaalt Pithou - bewust of onbewust - bijna woordelijk een passage van de Lutheraan Sturm van enige decennia daarvoor,⁶⁰ en illustreert hij aldus dat

⁵⁶ "In his (sc.controversiis) tamen multa restituumus ex hac epitoma (i.e. de excerpten) : non pauca divinavimus, plura relinquimus"(ed.1529, p.485).

⁵⁷ Een algemene evaluatie van het tekstkritisch werk van deze twee humanisten vindt men bij Vervliet 1957, p.189 sqq.

⁵⁸ Bijvoorbeeld in diens *Oratio II de studiis litterarum* (*Opera omnia*, Ed.D.Ruhnken, Leiden 1789, vol 1, p.363 sqq , m.n.p.366 sqq)

⁵⁹ "Ego vero (...) eam (...) exercitationem a nostris repeti cuperem iisdem illis legibus quas optimi magistri toties sanxerunt, ut esset quantum potest ad veritatem accomodata declamatio, non ad solam composita voluptatem, (...)" (ed. in de appendix, p.260, r.146-150).

⁶⁰ De wending "ut esset quantum potest ad veritatem accomodata declamatio" lijkt geïnspireerd op een passage uit Sturm, *Classicae epistolae*, liber III : "Argumenta, quoad eius fieri potest, sint earum rerum, quae animos eorum qui audient, moveant et ad veritatem quam proxime accedant"(ed.Vormbaum 1860 (zie infra noot 151), p.707). De formulering is uiteindelijk geïnspireerd op Quint., *Inst.* II,10,4 : "Sint ergo et ipsae materiae, quae fingentur, quam simillimae veritatis, (...)".

het Sturmiaanse programma, dat zoals we zullen zien op vele plaatsen in Europa, ook in Frankrijk, op verschillende wijzen is toegepast wat betreft de *declamatio*, in 1580 als mislukt werd beschouwd, althans wanneer men strak redeneert vanuit de verwezenlijking van de ideale *declamatio*-praktijk, zoals Pithou hier stellig doet. Om het serieuze karakter van de *declamatio* te benadrukken stelt Pithou daarnaast dat de rhetorica (en de *declamatio* als onderdeel daarvan), niet als eerste vak mag worden onderwezen, maar voorafgegaan moet worden door de rechtswetenschap, een gedachte die hij verder niet ontwikkelt en waaraan ook ik op dit moment geen verdere aandacht zal schenken. Het is voorts misschien veelzeggend dat Pithou benadrukt dat de *declamatio* spreek- en schrijf oefening is.⁶¹ ik heb al eerder opgemerkt - en ik zal er in het vervolg nog meerdere malen op terugkomen - dat in de tweede helft van de zestiende eeuw bij de oefening van de *declamatio* vooral aan de *pronuntiatio* aandacht werd besteed, enigszins ten nadele van de overige *officia oratoris*, met name de *inventio*, *dispositio* en *elocutio*. Pithou wil deze tendens blijkbaar tegengaan door te benadrukken dat de *declamatio* eerst uitgesproken moet worden en dan pas uitgesproken. De editie van de *Declamationes minores* die op naam van Quintilianus staan, waaraan Pithou de *Declamationes* van Calpurnius Flaccus toevoegt, dient dan ook, zo besluit de Franse humanist, als een bijdrage tot de inschakeling van de *declamatio* in de vorm waarin hij haar graag ziet in de opleiding van de jeugd.

Een tweede tekst van Pithou, in dezelfde Quintilianus-editie afgedrukt als de vorige, die onze bijzondere aandacht vraagt, is de titelloze brief aan Pithou's neefje Pierre Nevelet. Deze brief bevat - en is daarmee net als de vorige het was door zijn historische overzicht, origineel - een technisch betoog waarin de inhoud en onderlinge samenhang van allerlei termen betreffende de *declamatio* worden uitgelegd. Belangrijkste bronnen voor Pithou zijn daarbij Quintilianus, Seneca rhetor en hier en daar Tacitus' *Dialogus* en Aristoteles.⁶² Allereerst wordt de algemene indeling van de *declamatio* in *controversia* en *suasoria* aan de orde gesteld. Vervolgens wordt uitgelegd wat de *sermo* bij de *declamatio* is, daarna wordt uitgeweid over de *tractatio*, de *divisio*, de *praelocutio* of *praefatio* en de *altercatio*. Tenslotte wordt een problematisch aspect van Quintilianus' tekst aan de orde gesteld: het verschil tussen de *declamationes tractatae* en de *declamationes coloratae*, en de betekenis van het begrip *declamationes continuae*, dat bij Hieronymus voorkomt. Afgezien van de notie *declamationes continuae* komen al deze begrippen letterlijk in de tekst van pseudo-Quintilianus voor, en het is dus logisch dat ze hier door Pithou behandeld worden. In de latere commentaren die ik nog zal bespreken, ontbreekt het begrip *altercatio*. Dit hoeft evenwel geen verbazing te wekken. Immers, hoewel het wel in pseudo-Quintilianus' *Declamationes* voorkomt, is het begrip, zoals Pithou zelf toegeeft, eigenlijk geen begrip uit het onderwijs in de rhetorica, maar duidt het meer op een bepaalde redenaarstechniek die zich in de praktijk van het forum ontwikkeld heeft en die zich niet voor behandeling op school leent. Alle overige punten die Pithou aan de orde stelt, komen op een of andere manier ook in de volgende te bespreken commentaren aan de orde; zij houden alle nauw verband met het onderwijs in de rhetorica, met name met het maken van

⁶¹ "Quo magis doleo hanc et *dicendi* et *scribendi*, ut ita dixerim, cotem sic a nostris neglectam, (...)" (mijn cursivering MvdP; ed. in de appendix, p.257, r.22-23).

⁶² Zie het notenapparaat bij de editie in de appendix, pp.271-275.

FABER

Een volgend commentaar dat onze aandacht vraagt is dat van de Fransman Faber op de *Controversiae et suasoriae* van Seneca rhetor. Het werd voor het eerst gepubliceerd in de herdruk van de Muretus-editie van het filosofisch en rhetorisch werk van Seneca, en is bij mijn weten, afgezien van onder andere een niet in een teksteditie van Seneca verschenen commentaar van de aan deze zijde van de Pyreneeën onbekende Spanjaard Joannes Petreius, het eerste commentaar op het rhetorisch werk van Seneca.⁶³ Net als bij Pithou wordt onze aandacht bij Faber hoofdzakelijk getrokken door enerzijds een historische uiteenzetting over de oorsprong en ontwikkeling van de *declamatio* in de oudheid, anderzijds een technische uiteenzetting over enkele begrippen die Faber van belang acht, namelijk *divisio*, *tractatio* (tezamen met *locus communis*) en *color*. Het betreft in alle gevallen noten bij verschillende passages uit de *praefatio* bij de eerste *Controversia*, respectievelijk *Contr. I*, pr. 11 (geschiedenis van de *declamatio* in de oudheid), *Contr. I*, pr. 13 (*divisio*), *Contr. I*, pr. 14 (*tractatio*), *Contr. I*, pr. 16 (*color*). Ik behandel de betreffende passages nu achtereenvolgens.

Faber laat in zijn commentaar op *Contr. I*, pr. 11 de *declamatio* lang vóór Demetrius van Phalerum beginnen, en stelt dat de oorsprong van de *declamatio* gevormd wordt door de *theses*, omschreven als *quaestiones generales ex philosophia morali desumptae*,⁶⁴ waarin men zich oefende zonder een relatie met concrete personen, tijdstippen en omstandigheden aan te geven. Pas in de tijd van Demetrius van Phalerum⁶⁵ - en misschien was deze zelf de vernieuwer - begon men, zo vervolgt Faber, naar het voorbeeld van de praktijk op het forum en in de vergaderzaal, onderwerpen te behandelen op de scholen, die wat personen, tijdstippen, en omstandigheden betreft wel geconcretiseerd waren, en in die vorm is, volgens Fabers overzicht, de *declamatio* ook te Rome ingevoerd door Plotius Gallus ten tijde van Cicero. Niettemin, zo benadrukt Faber, oefende Cicero zich ook in *theses*.⁶⁶ Na lange tijd werden de *declamationes* qua onderwerp steeds meer gezocht en waren ze

⁶³ Zie de lijst van gedrukte uitgaven van Seneca rhetor bij Vervliet 1957, p. 197 sqq. Uit deze lijst blijkt dat er slechts enkele commentatoren zijn geweest vóór Faber, te weten Agricola, die een commentaar schreef op drie *Declamationes* uit de bundel excerpten, en Pincianus, een in onze gebieden onbekende Spanjaard, die *Castigationes* bij het hele Senecaanse oeuvre schreef; daarnaast is er de genoemde Petreius, wiens commentaar pas - en slechts gedeeltelijk - in de Schottus-editie van 1603 voor het eerst aan deze zijde van de Pyreneeën gedrukt werd. Oorspronkelijk verscheen dat commentaar in Petreius' *Progymnasmata artis rhetoricae, una cum annotationibus in Senecae declamationes*, Alcalá 1539.

⁶⁴ Ed. in de appendix, r. 278, r. 3.

⁶⁵ Vanaf Faber zal dit tijdstip vrijwel altijd genoemd worden in de ontwikkeling van de *declamatio*. De bron hiervoor is Quint., *Inst.* II, 4, 41.

⁶⁶ "Quamvis legerimus Ciceronem iam in republica principem thesibus etiam exerceri solitum" (ed. in de appendix, p. 278, r. 25-26).

uiteindelijk, in de tijd van Quintilianus en Seneca rhetor, gedegenereerd tot *inania simulacra et mera somnia*.⁶⁷

Als bronnen voor dit overzicht geeft Faber verschillende teksten op : Quintilianus, onder andere *Inst.* V,1 en X,3, Suetonius' *De rhetoribus* en Tacitus' *Dialogus*. Als we kijken naar de verschillen met Pithou, valt op dat Faber uitdrukkelijk aandacht vraagt voor het feit dat de oorsprong van de *declamatio* de *thesis* is, dat Cicero, tegen het gebruik van zijn tijd in, hoofdzakelijk de *declamatio* oefende in de vorm van *theses*, en dat in de tijd van Seneca rhetor en Quintilianus, de grote bloeiperiode van de *declamatio*, de oefening eigenlijk tot niet meer dan een schimmenspel was gereduceerd.

Wat zijn uiteenzetting over de technische begrippen betreft wil ik in het algemeen opmerken dat Faber voor het eerst in ruime mate gebruik maakt van de Griekse rhetoren wier werk overgeleverd is, en met name Hermogenes' *Περὶ στάσεων* en de daarbij behorende scholia van Porphyrius, Sopaters *Περὶ διαυρέσεων* en zijn commentaar op Hermogenes' reeds genoemde werk, alsmede Cyrus' *Περὶ διαφορᾶς στάσεων*. Hoewel deze teksten voor het merendeel al sinds 1508-1509 beschikbaar waren, werden ze wellicht niet zo heel vaak gelezen.

De *divisio* wordt beschreven als het aangeven van de hoofdlijnen van het betoog, wat in de praktijk van het declameren voor de eigenlijke *declamatio* plaatsvond en ook wel *sermo* (of, term die niet bij Faber, maar wel bij Pithou voorkomt, *praelocutio*) wordt genoemd.⁶⁸ Ook kon men, zo voegt Faber er aan toe, bij de *divisio* kritiek uitoefenen op de vorige spreker, niet alleen wat de indeling in hoofdpunten betreft, maar ook aangaande stijl en woordgebruik. We zullen aanstonds zien hoe dit "pedagogische" onderdeel van de antieke *declamatio* door een andere humanist, namelijk Petreius, zeer rechtstreeks als inspiratiebron wordt gebruikt voor het rhetorica-onderwijs in de zestiende eeuw.

De noot over de *tractatio*,⁶⁹ waarover ook Pithou in het kort reeds iets gezegd had, is uitermate interessant, omdat zij ons toont dat de humanisten een zeer duidelijke opvatting hadden over het functioneren van de *thesis* binnen de *declamatio*, waarover ik later uitgebreider zal spreken. Aan de hand van een passage uit Seneca⁷⁰ maakt Faber duidelijk dat aan de *declamatio* in feite een *quaestio generalis* ten grondslag ligt, die concreet uitgewerkt wordt in een *quaestio specialis* om een oordeel erover mogelijk te maken. Dit concretiseren van de *quaestio generalis* in de *declamatio* heet vanouds *tractatio*, en het is van belang, zo benadrukt Faber, goed in te zien dat de *quaestio specialis* geen aparte *quaestio* is, maar een aanvullend element bij de *quaestio generalis*. Erasmus heeft vele decennia voor deze theoretische beschouwingen van Faber in zijn *Declamatio de laude matrimonii* dit technische middel van de *thesis*-behandeling toegepast om zijn overtuiging betreffende de instelling van het huwelijk op papier te zetten.

⁶⁷ Ed.in de appendix, r.278,r.29.

⁶⁸ Ed.in de appendix, p.278,r.34-36.

⁶⁹ Ed.in de appendix, pp.279-280, r.76-102. Cic., *Top.* 79-80 spreekt over de *thesis* als onderdeel van de *hypothesis*. Zie voor de *tractatio* H.Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, München 1960, par.839-841, maar vooral 1105-1106.

⁷⁰ Sen., *Contr.* I,1,14.

De *color* tenslotte wordt verklaard als een techniek waarmee de redenaar een zwak punt in zijn betoog kan verdoezelen.⁷¹ Faber verwijst in zijn uitleg naar een tekst die ook in onze dagen nog als essentieel beschouwd wordt voor de interpretatie van dit begrip, namelijk het scholion van Porphyrius bij een passage uit *Περὶ σιδάσεων* van Hermogenes.⁷² De *color*, *χρῶμα*, wordt in die tekst gedefinieerd als *μετάθεσις τῆς αὐτῆς*, dat wil zeggen de opzettelijke verdraaiing van de waarheid of het ontveinen van vaststaande feiten. Ook Quintilianus spreekt hierover, en Faber vergeet niet eveneens naar die passage te verwijzen. Schottus zal zestien jaar later ongeveer dezelfde uitleg geven over de *color* en men hoeft er niet aan te twifelen dat Faber zijn voorbeeld is geweest.

SCHOTTUS

Zoals reeds gezegd is, valt de publicatie van Schottus' betoog in het begin van de zeventiende eeuw, maar is het mogelijk dat het traktaat eerder is geschreven, hoewel enkele passages wel zeker niet van voor 1587 zullen dateren, gezien de zojuist aangestipte overeenkomst met Fabers commentaar. Ook op enkele andere punten vinden we frappante overeenkomsten die erop wijzen dat Schottus Fabers commentaar gebruikt heeft.⁷³ De *auctore et declamandi ratione* is het enige werk waarin de geschiedenis van de *declamatio* en de uitleg over enige technische aspecten tezamen behandeld worden. Ook Vossius' betoog van achttien jaar later zal deze twee aspecten niet beide behandelen, maar een historisch overzicht combineren met een plaatsbepaling van de *declamatio* in het rhetorica-curriculum van de oudheid. Ook dat aspect behandelt Schottus, zodat men zonder aarzelen mag zeggen dat zijn betoog het meest volledig is. Elk van de drie aspecten laat ik nu even de revue passeren.

Bij de geschiedenis van de *declamatio* die Schottus beschrijft, valt op dat hij bijzondere nadruk legt op de *thesis*-oefeningen waarop Cicero zich bij wijze van *declamatio* toelagde, hij geeft voor deze praktijk enige treffende testimonia.⁷⁴ De gewone *controversia* en *suasoria*, die hij kort bespreekt als hij de plaats van de *declamatio* in het rhetorica-onderwijs aan de orde stelt⁷⁵, worden hier alleen vermeld in hun gedegeneerde vorm uit de keizertijd, toen de naam sofist - een term die Schottus in dit verband ter sprake brengt -

⁷¹ Ed.in de appendix, p 280, r 103-104

⁷² Zie Fairweather 1981, p. 166. Zij citeert de tekst en geeft een compliment aan D Matthes, die in zijn Teubner-editie van de fragmenten van Hermagoras (1962) deze passage "extracted from obscurity".

⁷³ Vooral in de uitleg over de *color* (zie ed.in de appendix, p.312, r 450 sqq. en het notenapparaat daarbij).

⁷⁴ Schottus verwijst onder andere naar Cic, *Tusc.*1,4,7; *Q.fr.*III,3,4. Ik citeer deze passages volledig in het commentaar op Schottus' tekst (zie de appendix, p.326).

⁷⁵ "Quintilianus duos tantum gradus facit antequam in forum prodirent(...)" (ed in de appendix, p.309, r.320-321)

door de slechte praktijk een negatieve klank had gekregen.⁷⁶ De vervalperiode begon, aldus Schottus, reeds in de tijd van Aristoteles, duurde tot in de Romeinse tijd en kwam onder andere tot uiting in de *declamatio*-praktijk ten tijde van Seneca rhetor. Als achtergrond bij de schets van de Ciceroniaanse *declamatio*-praktijk beschrijft Schottus de oorsprong van juist dat begrip sofist, dat aanvankelijk zowel op rhetorica als op dialectica betrekking had.⁷⁷

⁷⁶ "Hinc sophistarum appellatio, laude prius digna, post in odium vertit, quod ex ea quaestum iam, ut auctor est Aristoteles, sordidi homines quaerent, (...)" (ed. in de appendix, p.311, r.379-381). De term sofist wordt in de humanistische tijd zowel positief als negatief gebruikt. Bij gebrek aan een modern woordenboek voor het Neolatijn is men op willekeurige voorbeelden, uit eigen lectuur verzameld, aangewezen. Hier volgen enkele voorbeelden. *Sophista* in negatieve zin : R Gaguinus : "Non scrutemur in matris Dei conceptione preexistente, atque illuminationis instantia vel momenta quibus anxiam solet non christianus, sed scrupulosus quippiam et litigosus sophista." (R.Gaguin, *Epistole et orationes*(...), ed L.Thuasne, Paris 1904, vol.2, p.243); Beatus Rhenanus in een brief : "Argumentosus homo et spinosulus sophista(...)" (B.Rhenanus, *Briefwechsel*, edd.A.Horawitz-K.Hartfelder, Leipzig 1886(repr.Hildesheim 1966), p.274; zie ook ibid.p.107). *Sophista* in positieve zin : Agricola in zijn commentaar op de *praefatio* bij het eerste boek *Declamationes* van Seneca : "Rhetor dicitur Graece quod Latine orator, qui causas in foro agit. Qui docet autem, Graece Sophistes vocatur, quod nos possumus interpretari doctorem, apud Latinos vero fere obtinuit consuetudo, ut rhetor qui docet, orator qui dicit vocaretur" (ed.1539, p.104); Muretus in een redevoering : "Rhetores, aut, quae tum usitata erat ipsorum appellatio, Sophistas, (...)" (ed Kapp, Hannover 1825, p.245). Een grensgeval lijkt Perotti te zijn in de *Cornucopiae linguae latinae* : "(...)unde et sophistem vocamus modo eum, qui in arte rhetorica proponit quae imitari debemus. Sic enim oratorem, rhetoremque et sophistam distinguunt, ut orator sit, qui causas agit, rhetor qui artem oratoriam docet, sophistes qui imitationes proponit modo cavillatorio, unde ea pars dialectices nomen sumpsit, quae sophisticè appellatur, et sophisma dicitur commentum et oratio ita composita, ut vera esse videatur" (ed.Venetie 1499, pp.627-628). Zie ook het commentaar van Alardus van Amsterdam bij het begrip *sophista* in R Agricola, *Lucubrations* (...), Keulen 1539(repr.Nieuwkoop 1967), pp.1-2. Zowel de positieve als de negatieve betekenis van *sophista* komen aan bod. Men krijgt de indruk dat in het algemeen de negatieve klank van het woord (of de andere ermee verwante woorden) overheerst. Zo treft men bij mijn weten het woord *sophisma* altijd in negatieve zin aan. Zie ook de bespreking van het *sophisma* door Ramus in zijn *Dialecticarum scholarum liber IX*, 1(Geraadpleegd in P.Ramus, *Scholae in liberales artes*(...), with introd. by W.J.Ong, Hildesheim 1970 (repr. van de editie Basel 1569), kol.563-565). Ramus baseert zijn betoog op Περὶ σοφιστικῶν ἐλέγχων van Aristoteles.

⁷⁷ "Utrique (i.e.zowel de sofisten "quorum nomina Laertius, Philostratus, Eunapius Sardianus, Suidas et Hesychius(...) dictant", als de sofisten uit de "philosophorum scholae") sophistae dicti et idem saepe, genere tamen professionis dissimillimi et origine"(ed. in de appendix, p.311, r.396-397). Zie verder het notenapparaat bij Schottus' tekst.

Zo zien we ook bij Schottus weer een pleidooi voor de aanwending van de *thesis* in de *declamatio*, een punt dat we al eerder zijn tegengekomen, en dat we in een deel III iets uitvoeriger zullen bespreken, omdat het een van de belangrijkste aspecten van de humanistische *declamatio* is.

Over het tweede aspect, dat van de plaats van de *declamatio* in het onderwijscurriculum, kunnen we kort zijn. Het hoeft de lezer niet te verbazen dat Schottus' bron hier vooral Quintilianus is, die, zoals algemeen bekend is, de opleiding tot redenaar ruwweg in twee fasen indeelt, een fase van de *progymnasmata*, elementaire oefeningen, en een fase van de *declamatio*, waarin volledige redevoeringen geschreven moeten worden. Dit komt nog nader aan de orde bij de bespreking van het werk van de Spanjaard Joannes Petreius.

Wat betreft de technische begrippen beperkt Schottus zich tot een verklaring van de titel van het werk dat hij uitgeeft, de *Sententiae, divisiones coloresque*. Deze verklaringen zijn over het algemeen niet meer dan een bondig verwijzen naar antieke bronnen, die voor een groot deel al door Faber genoemd waren. Deze verwijzingen zijn gedeeltelijk reeds aangestipt bij de behandeling van Faber, en worden alle nog eens opgesomd in het notenapparaat bij de teksteditie in de appendix, zodat ze hier niet apart besproken hoeven te worden.

De *dedicatio*-brief van Schottus aan Lipsius, opgenomen in dezelfde editie, kan als een aanvulling gezien worden op *De auctore et declamandi ratione*. Behalve een uitgebreide uiteenzetting over Schottus' tekstkritische bijdrage tot de definitieve Seneca rhetor-tekst,⁷⁸ wordt in deze brief een geschiedenis van de *declamatio* geschetst, als antwoord op de vraag naar het verval van de welsprekendheid. Schottus legt daarbij grote nadruk op de continuïteit in het gebruik van de *declamatio*-beoefening in de loop der eeuwen. Zo legt hij uit hoe in recente tijden met name door Spanjaarden - landgenoten van de familie Annaeus Seneca - nog *declamationes* geschreven zijn.⁷⁹ Opvallend is dat hij slechts kort over Frankrijk spreekt in dit opzicht: hij verwijst slechts naar de talrijke rhetores die Gallië kende en die met name door Ausonius en Hieronymus genoemd worden. Een interpolatie in de 1607-editie (uitgegeven te Parijs!), waarvan de herkomst onduidelijk is, somt al deze rhetores met naam en toenaam op. De opsomming van Franse en Spaanse rhetores en schrijvers van *declamationes* dient meer om de continuïteit van de rhetorica in haar geheel aan te geven, dan om het belang van de *declamatio* te onderstrepen. Immers, was dat laatste het geval, dan zou men een betoog verwachten waarin de wedergeboorte van de "goede" *declamatio*, na de periode van verval in de vroege keizertijd, werd beschreven.

⁷⁸ Ed. in de appendix, p. 292, r. 132 sqq.

⁷⁹ Hij noemt daarbij de namen van Vives, Palmyrenus en Petreius (ed. in de appendix, p. 291, r. 85; 89). Palmyrenus en Petreius waren in Europa volstrekt onbekende figuren; Schottus leerde hun werk kennen omdat hij lange tijd in Spanje verbleef.

De overgangsfiguur Vossius spreekt over de *declamatio* in het kader van, zoals hij dat zelf noemt, de analyse van de werkzaamheid van de rhetorica. Die werkzaamheid splitst hij in *seria* en *ficta*. De *seria* omvatten brieven en redevoeringen, en worden in een ander hoofdstuk van Vossius' werk besproken. De *ficta* zijn de *progymnasmata* en de *declamationes*. Na een korte inleiding over de twee begrippen, waarbij vooral de benamingen die voor *declamatio* gebezigd worden aan bod komen, besteedt Vossius aandacht aan de geschiedenis van de *declamatio* in de oudheid. Men vindt in dit verband bij hem de meeste elementen die we al eerder aantreffen: aanvankelijk, zo betoogt hij, was er alleen de *thesis*, *quaestio infinita*, en deze werd later aangevuld door de *quaestio finita*, de eigenlijke *declamatio*. Ten tijde van Cicero was in Rome de *declamatio* al ingevoerd, waarbij de onderwerpen *ex veritate aut ex re* afkomstig zijn, een duidelijke verwijzing naar een ook in de zestiende eeuw al herhaalde malen geciteerde passage bij Suetonius.⁸⁰ Dat Cicero zelf vooral *theses* behandeld zou hebben, vindt men bij Vossius niet, integendeel, hij haalt juist passages aan waaruit het oefenen in echte *declamatio*, *quaestiones finitae* of *causae*, zoals Cicero ze noemt, blijkt. Voorts is het opvallend dat Vossius niet over het verval van de *declamatio* spreekt, maar uitsluitend benadrukt dat de *declamatio* zeer nuttig is als schooloefening.

PETREIUS

Tot slot Petreius' hoofdstukje *De declamandi ratione quaeque in eo vitanda vitia*. De tekst die ik hier bondig ter sprake breng is afkomstig uit de *Progymnasmata rhetorica*, een Spaans schoolboekje uit 1539 van het type dat in deel II, hoofdstuk 3 besproken zal worden.⁸¹ Ook de hier aan de orde zijnde passage loopt uit op een voor dit soort schoolboekjes typerende, zeer praktijkgerichte beschrijving van een didactische methode. Het eerste gedeelte van de tekst bevat evenwel een korte geschiedenis van de *declamatio*. Uit dit overzicht blijkt duidelijk hoe Petreius, mede in het licht van Seneca rhetors werk, inzicht heeft gekregen in de *declamatio*-praktijk, en met name in de rol van de rhetor, de leraar, die aangaf welke leerling goed of slecht gesproken had en welke verbeteringen aangebracht kunnen worden.⁸² Reeds bij Erasmus bleek enig besef gegroeid te zijn van deze leraars-rol die Seneca in zijn rhetorisch oeuvre, zij het op een ander niveau dan de echte leraar op school, op zich genomen had, maar bij Petreius vinden we deze visie in een uitgewerkte vorm. Men ziet hier uitdrukkelijk hoe enerzijds dank zij Seneca rhetors oeuvre het besef gegroeid is van de kritiek die in de keizertijd zelf al geformuleerd werd, hoe anderzijds Seneca rhetors oeuvre model heeft gestaan - bij Petreius althans, men mag hier niet te veel generaliseren - voor het rhetorica-onderwijs in de zestiende eeuw: net als de rhetor uit de keizertijd moet ook de goede leraar in de zestiende eeuw vooral letten op de rhetorische

⁸⁰ Namelijk Suet. *Rhet.* I.

⁸¹ Zie Deel II, hoofdstuk 3B, p.171 sqq.

⁸² Daarnaast vonden de humanisten hierover waardevolle informatie in de *sermones* van de *Declamationes* van pseudo-Quintilianus en uit teksten als Quint., *Inst.* II,8.

opbouw en wijzen op stilistische fouten in het betoog dat de leerling formuleert. Daar ligt de feitelijke bestaansreden van de *imitatio* en de *scriptio* die in het zestiende-eeuwse onderwijs voorgeschreven werd, waarbij voor een Erasmus en wellicht ook een Petreius het uitspreken van het opstel, de *pronuntiatio*, secundair is. Zo kan het gebeuren dat soms de term *declamatio* in het zestiende-eeuwse onderwijs, zoals we ook in deel II zullen zien, in feite alleen maar een ander woord is voor *scriptio*, opstel.

Dat Petreius tenslotte bijzonder veel waarde hecht aan het oeuvre van Seneca rhetor, blijkt eveneens uit het feit dat hij een, overigens voor mijn huidige betoog geen interessante elementen bevattend, commentaar heeft geschreven op de *Controversiae et suasoriae*. Dit commentaar is eveneens gepubliceerd in de bundel *Progymnasmata rhetorica*, en is dank zij de Spanjekenner Andreas Schottus in 1603 aan deze zijde van de Pyreneeën gedeeltelijk gepubliceerd als onderdeel van de Heidelbergse Seneca rhetor-editie.

In dit deel over de ontwikkeling van de kennis van de antieke *declamatio* bij de humanisten zijn achtereenvolgens twee aspecten aan de orde gekomen. Ten eerste hebben we gezien hoe de antieke bronnen voor de kennis van de *declamatio* langzaamaan beschikbaar kwamen, en ten tweede - en dat is belangrijker - wat men met die bronnen deed, anders gezegd, hoe men ze gebruikte en wat dat opleverde voor de kennis van de antieke *declamatio*.

Wat het eerste punt betreft constateerden we dat in de middeleeuwen drie bundels met *Declamationes* bekend waren, en wel die op naam van Quintilianus, die op naam van Seneca philosophus en die van Calpurnius Flaccus. De *declamatio* kwam in die geschriften telkens op een en dezelfde manier naar voren, en dat bepaalde sterk de opvatting die men over de antieke *declamatio* had. In deze situatie kwam pas in het midden van de vijftiende eeuw verandering toen men een deel van het integrale werk van Seneca rhetor terugvond. Dit werk maakte de nieuwsgierigheid van de humanisten gaande en beïnvloedde hun opvatting over de *declamatio*, doordat Seneca's werk veel nieuwe informatie bevatte en een nieuwe kijk gaf op de bestaande kennis van de antieke *declamatio*. Inmiddels waren rond het midden van de vijftiende eeuw ook de werken van Quintilianus (de volledige *Institutio oratoria*), Suetonius (*De rhetoribus*), Tacitus (*Dialogus*) en Petronius (*Satyricon*) in omloop gekomen, terwijl al in de veertiende eeuw belangrijke delen van Cicero's werk, waaronder de brieven, bekend waren geworden. Al deze werken waren spoedig in boekvorm verkrijgbaar toen de boekdrukkunst eenmaal gevestigd was.

Begin zestiende eeuw kwamen er een aantal Griekse en Romeinse schrijvers over rhetorica, in twee bundels verzameld, beschikbaar, waarvan er enkele interessante gegevens voor de geschiedenis van de *declamatio* bevatten. Maar het was, zo constateerden we, toch vooral naar aanleiding van de *Controversiae* et *suasoriae* van Seneca rhetor, en in mindere mate naar aanleiding van pseudo-Quintilianus' *Declamationes minores*, dat men - later in de zestiende eeuw - over de antieke *declamatio* schreef.

Men mag dus stellen dat het met name Seneca rhetors oeuvre is geweest dat aan de wieg stond van de belangstelling naar en het vergaren van kennis omtrent de antieke *declamatio*.

Wat wist men nu van de *declamatio* in de verschillende perioden en wat voor invloed hadden de bronnen op die kennis? Gedurende de middeleeuwen was de kennis van de *declamatio* rechtstreeks geïnspireerd op de drie genoemde bundels *Declamationes*. Dit leidde tot de volgende opvatting over het wezen van de *declamatio*. Deze bestond, zo dacht men, uit twee redevoeringen, een pro en een contra, over een thema dat in de titel van de *declamatio* beschreven werd en aangevuld met enige theoretische opmerkingen en beschouwingen, verzameld onder het hoofdje *sermo* of *extra declamationem* (soms *extra controversiam*). Deze opvatting blijft geheel ongewijzigd bij Coluccio Salutati, een van de eerste humanisten die zich uitdrukkelijk met de *declamatio* bezighielden. Dit feit illustreert mijns inziens heel duidelijk hoezeer de humanisten in het begin nog afhankelijk waren van de middeleeuwse kennis en bronnen. Andere dan de middeleeuwse bronnen voor de kennis van de *declamatio*, zoals Quintilianus' *Institutio oratoria*, Suetonius' *De rhetoribus* en Tacitus' *Dialogus*, kende Salutati nog niet of nog niet volledig. Weer andere bronnen, zoals Cicero en de eerste *praefatio* van

Seneca rhetor, een tekst die gedurende heel de middeleeuwen bekend was, zonder dat hij invloed had op de kennis van de *declamatio*, las Salutati wel, maar niet met de gedachte dat ze enig licht konden werpen op de geschiedenis van de *declamatio* in de oudheid. Zodoende is er in Salutati's opvatting betreffende de antieke *declamatio* ten opzichte van de middeleeuwen nog geen verandering.

Ook Agricola werkt in de vijftiende eeuw nog met de excerpten van de *Controversiae* van Seneca, hoewel een deel van het integrale werk toen al wel ontdekt was. Mogelijk is Agricola niet op de hoogte geweest van deze vondst. Overigens blijkt Agricola gebruik te maken van andere bronnen voor de kennis van de antieke *declamatio*, dan Salutati. Ik doel vooral op Quintilianus, die op dat moment al, zo blijkt uit ander werk van Agricola, de hoofdbron was voor het schoolcurriculum dat de humanisten in hun hoofd hadden. Zo wordt de *declamatio* door Agricola in zeer neutrale termen als oefenrede beschreven. De notie dat de *declamatio* per definitie twee opeenvolgende redevoeringen behelst, een deel met pro-argumenten en een met contra-argumenten, vindt men bij Agricola niet meer terug.

Erasmus is in 1529 de eerste die enige gedachten over het integrale werk van Seneca rhetor, de *Controversiae et suavioriae*, op papier zet. Hij stelt allereerst dat de al sinds eeuwen bekende bundel *Declamationes* van Seneca een samenvatting is van de *Controversiae*. Deze bevatten - in tegenstelling tot de *Declamationes*, zo mag men Erasmus' uitsluiting stilzwijgend aanvullen - commentaren en kritieken op redevoeringen, dat wil zeggen de *declamationes* die Seneca beluisterd had. Daarin ligt, zo stelt Erasmus, ook het belang van dit werk voor het onderwijs, een punt dat nog sterker benadrukt zou worden door de Spanjaard Petreus. Een stuk van deze Spanjaard over de *declamatio* dat ik in dit deel kort besproken heb en dat opgenomen is in een werk dat ook een commentaar van Petreus op de *Controversiae et suavioriae* bevat, legt duidelijk het directe belang vast, dat het werk van Seneca rhetor voor het humanistische rhetorica-onderwijs had. Als opvallend element mag hierbij benadrukt worden dat Petreus - net als Erasmus - eigenlijk niet over de *pronuntiatio* spreekt.

In de tweede helft van de zestiende eeuw geven Pithou, Faber en Schottus een geschiedenis van de *declamatio* in de oudheid, waarbij ze als eersten een breed scala van Griekse en Romeinse bronnen aan bod laten komen. De facetten van de geschiedenis van de *declamatio* die door deze drie humanisten als de belangrijkste naar voren worden gehaald, zijn achtereenvolgens: de *declamatio* in de keizertijd is volgens enkele schrijvers uit die tijd, met name Quintilianus, Seneca rhetor, Tacitus en Petronius, in verval. Men declameert in die tijd, volgens de genoemde schrijvers, alleen nog maar "op school", zonder praktische bedoeling, en de onderwerpen die men aan bod laat komen, worden als onbelangrijk getypeerd. Cicero, het grote voorbeeld in *rhetoricis* voor de humanisten, declameerde, zo benadrukken de genoemde humanisten vervolgens, bij voorkeur in een vorm die, ten opzichte van de *declamatio* in de keizertijd, primitief is, dat wil zeggen in *theses*, waarbij vooral filosofische vraagstukken los van persoon, tijd en plaats op rhetorische wijze behandeld worden. Tenslotte stippen ze aan dat autoriteiten als Quintilianus en Seneca rhetor zeer nuttige wenken geven voor de *declamatio*-praktijk. Hierbij denken ze vooral aan de opmerkingen betreffende de opbouw van het betoog en de stilistische uitwerking ervan, opmerkingen dus, die op de eerste plaats betrekking hebben op het schrijven van de rede, niet het uitspreken ervan.

Ook geven Pithou, Faber en Schottus een verklaring van allerlei technische begrippen rond de *declamatio*. Zij leggen daarbij de nadruk op het werk van Seneca rhetor en diens adviezen betreffende de opbouw van het betoog en de

stilistische uitwerking ervan (*divisio, sententiae, colores*). Daarnaast wordt benadrukt dat Seneca beschrijft hoe er in een redevoering sprake moet zijn van de behandeling van een algemene stelling, die op verschillende wijzen geconcretiseerd wordt. De moderne onderzoeker mag dit interpreteren als een uitleg van de *thesis*-behandeling in de rhetorica, en dit gegeven samen met het benadrukken door de humanisten van Cicero's oefeningen in *theses*, als belangrijke gegevens beschouwen voor de evaluatie van de kennis van de antieke *declamatio* bij de humanisten.

Vossius' werk tenslotte is inventariserend, maar mijns inziens zeker niet representatief voor de typische kijk van de zestiende eeuw op vooral de *thesis*. Zo benadrukt hij het nut van de *declamatio* op de scholen, maar de notie dat vooral de *thesis*-behandeling belangrijk is en dat de *controversia*-en *suasoria*-praktijk in de keizertijd fel bekritiseerd werd, vindt men bij hem niet terug.

|

1

In dit deel wil ik de *declamatio* binnen de sfeer van het onderwijs bespreken. Ik ga daarbij uit van het algemeen bekende feit dat de humanistische pedagogiek van Italië tot de Noordelijke gebieden, en dat in de veertiende eeuw evenals op het einde van de zestiende eeuw, wat betreft het triviale *artes*-onderwijs de perfecte beheersing van het Latijn en van de rhetorica in het bijzonder beoogt. Anders geformuleerd, de leerling moet zorgen de taak van een redenaar te kunnen volbrengen. Die taak nu valt uiteen in vijf delen: *inventio*, *dispositio*, *elocutio*, *memoria* en *actus* of *pronuntiatio*. Wanneer men nu de diverse bronnen - vooral de zeer gedetailleerde 16e-eeuwse programma's zoals die van Sturm - doorleest, stelt men vast dat er, naast de geleidelijke opvoering in moeilijkheidsgraad van het grammatica-onderwijs, ondersteund door lectuur, in het rhetorica-onderwijs een geleidelijke opbouw van de taken van de redenaar plaatsvindt: eerst, tegelijk met de grondbeginselen van de rhetorica die vooral op *dispositio* en *elocutio* betrekking hebben, een inleiding in dialectica als instrument voor de *inventio*, gevolgd door voortdurende en langdurige oefening daarin. Daarnaast vindt men de oefening in het spreken: aanvankelijk gewoon in de omgang, als onderdeel van het verwerven van een basiskennis van het Latijn, later in de meer op de rhetorica toegespitste oefening in de voordracht van stukken lectuur, bij voorkeur komedies van Terentius en, minder vaak, Plautus, maar ook wel van redevoeringen of onderdelen daarvan. Dit gedeelte kan bestempeld worden als oefening in de *actus* of *pronuntiatio*. Tenslotte moeten de leerlingen van het begin af aan, aanvankelijk weer louter in het kader van de verwerving van een basiskennis Latijn, zich oefenen in het van buiten leren van teksten, oefening van de *memoria* dus. Als allesomvattende oefening treedt dan pas in laatste instantie de allerhoogste en allermoeilijkste oefening op: het uitvoeren van de vijf *officia oratoris* tegelijk, namelijk het schrijven en daarna uitspreken ten overstaan van een publiek van een *declamatio*.

De zeer grote hoeveelheid materiaal die bij dit onderwerp ter beschikking staat, noopt tot systematisering en selectie. Allereerst laat ik de schoolprogramma's aan de orde komen. Ik begin met het onderwijs in Italië, vooral in de veertiende en vijftiende eeuw, om vervolgens de Noordelijke gebieden te bespreken. Na een beginstadium dat zich in onze gebieden aan het einde van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw afspeelt, ontstaat er, zoals we zullen zien, een zekere consolidatie in de onderwijsprogramma's: in de loop van het derde decennium van de zestiende eeuw staan de uitgangspunten van de humanistische pedagogiek vast, en worden ze vertaald in een serie standaardprogramma's (met name dat van Melanchthon, Sturm en iets later Calvijn), die in grote delen van Europa gebruikt zullen worden. De *declamatio* krijgt een plaats in het standaardprogramma. Opmerkelijk is dat deze consolidatie van het zestiende-eeuwse onderwijsprogramma - en dus van de zestiende-eeuwse schooldeclamatio - plaats vindt in de reformatorische hoek. Pas in de jaren veertig van de zestiende eeuw worden er belangrijke initiatieven ontplooid van Roomse zijde om een scholennet te ontvouwen dat in staat is te concurreren met de reformatorische scholen van Lutheraanse of Calvinistische signatuur. Deze initiatieven werden vooral ontplooid door de Jezuïeten, die veel scholen stichtten, welke hier en daar in korte tijd tot bloeiende instellingen werden. Pogingen tot standaardisatie van het jezuïtische onderwijsprogramma zijn lang vruchteloos gebleven, maar mondden in 1586 toch uit in de alom bekende *ratio*

studiorum, die in 1599 een reeks wijzigingen onderging In deze *ratio studiorum* vervult de *declamatio* ook een rol.

Zo ligt aan de onderhavige behandeling van de zestiende-eeuwse schoolprogramma's een indeling naar confessionele signatuur ten grondslag, die voor een deel samenvalt met een chronologische volgorde, aangezien men kan aantonen dat de eerste reformatorische scholen een twintigtal jaren vroeger gesticht werden dan de eerste jezuïtische

De behandeling van de verschillende schoolprogramma's pretendeert niet exhaustief te zijn. Alleen de plaats en de rol van de *declamatio* in het curriculum zullen worden beschreven.

In een apart hoofdstuk worden twee typen geschriften behandeld die erg veel voorkomen in de vijftiende en zestiende eeuw, en die beide een relatie hebben tot het onderwijs. Het eerste type zijn de *rationes studii*, waarin de humanisten uitleggen wat voor vakken en, in het algemeen, op wat voor manier een persoon moet studeren om geleerd en beschaafd te worden. De relatie tot het onderwijs openbaart zich vooral in enkele *rationes studii* uit de Italiaanse bloeiperiode van het humanisme (het einde van de veertiende en de gehele vijftiende eeuw), wanneer er nog geen scholennet bestaat en er ook geen schoolprogramma's zijn, die vastleggen wat het curriculum is. In onze gebieden is die relatie tussen de *rationes studii* en de school wat minder direct, maar toch blijft ze bestaan, omdat veel *rationes studii* hoofdzakelijk blijven beschrijven welke vakken er gestudeerd moeten worden en welke leermethoden daarbij toegepast moeten worden. Grof gezegd behelzen de vakken die aangeprezen worden het *trivium* en kan de methode samengevat worden met de trits *lectio*, *memoria* en *exercitatio*. Pas in de zeventiende eeuw komen de meeste *rationes studii* zo los van het vigerende standaardprogramma te staan, dat het eigenlijk niet meer gerechtvaardigd is ze in een studie over het onderwijs te behandelen. Ze gaan in die tijd vaak over onderwerpen als het belang van een goede algemene vorming voor de jurist of politicus

Het is onmogelijk alle *rationes studii* uit de vijftiende en zestiende eeuw te behandelen. Vijf belangrijke vijftiende-eeuwse Italiaanse *rationes studii* passeren hier de revue. Uit de *rationes studii* van de zestiende eeuw is een keuze gemaakt. Aangezien er bij mijn weten geen inventariserende studie over dit type geschriften bestaat die het belangrijke van het minder belangrijke scheidt, heb ik een serie zeventiende-eeuwse verzamelbundels met *rationes studii* als uitgangspunt genomen, ervan uitgaande dat de samenstellers van die bundels een representatieve keuze hebben gemaakt. Het materiaal uit deze twee bundels heb ik aangevuld met *rationes studii* die ik los van de bedoelde bundels ben tegengekomen. Ook in de behandeling van de *rationes studii* heb ik me beperkingen opgelegd. In plaats van een volledige bespreking van iedere *ratio studii* na te streven, heb ik me beperkt tot het inventariseren van die passages, die me voor de studie van de humanistische *declamatio* belangrijk leken.

Precies datzelfde principe is toegepast bij de bespreking van de *rhethorica's*, die eveneens toentertijd in zeer groten getale geschreven zijn. Omdat deze een formele beschrijving geven van het vak dat een van de belangrijkste onderdelen van het zestiende-eeuwse onderwijs vormt, namelijk de *rhethorica*, leek het me gerechtvaardigd dit type geschriften in het gedeelte over het onderwijs te behandelen.

Vrijwel alle moderne onderzoekers van de humanistische *rhethorica* vestigen met nadruk de aandacht op de grote hoeveelheid bronnenmateriaal en de behoefte aan inventariserende studies over of althans systematische overzichten van dat bronnenmateriaal, een behoefte waarin nog steeds niet is

voorzien. Enkele boeken waarin getracht wordt tot een inventarisatie te komen, heb ik als onbruikbaar terzijde geschoven, enkele andere, waarin een goede studie over of inventarisatie van de *rhethorica's* in een geografisch omschreven gebied gegeven wordt, heb ik wel kunnen gebruiken. Voor het overige heb ik me weer laten leiden door een tweetal veel oudere werken, te weten twee inventariserende studies uit de achttiende eeuw, die een veel omvangrijker geselecteerd bronnenmateriaal op een voor mijn onderzoek doeltreffender wijze bespreken dan de paar moderne boeken die tot een inventarisatie pogen te komen en die minder bruikbaar lijken.

In een kort hoofdstuk zal ik vervolgens enkele gegevens bespreken die ik gevonden heb over de *declamatio* en het juridische onderwijs.

Een afsluitend hoofdstuk zal enkele samenvattende conclusies met betrekking tot de schooldeclamatio bevatten; deze zullen voorafgegaan worden door een chronologisch overzicht van de belangrijkste gegevens betreffende de *declamatio* die in de delen I en II beschreven staan.

HOOFDSTUK 1.DE DECLAMATIO EN HET ONDERWIJS IN ITALIE
OP HET EINDE VAN DE VEERTIENDE EN IN DE VIJFTIENDE
EEUW.

In het voorafgaande gedeelte hebben we gezien dat de middeleeuwse notie van de *declamatio* als redevoering met een pro- en contra-betooog over eenzelfde thema aanvankelijk bleef bestaan bij de humanisten. Met name bij Salutati (1331-1406) is hiervoor documentatiemateriaal te vinden. Dat men geheel in de lijn van die notie van de antieke schooldeclamatio ook zelf *declamationes* schreef, weten we door Salutati's eigen *Declamatio Lucretiae*.⁸³

Van een plaatsen van de *declamatio* in een onderwijscurriculum is bij Salutati geen sprake, ja zelfs van een onderwijscurriculum überhaupt is bij hem nog niets te vinden. Op enkele plaatsen in zijn briefwisseling wijst hij wel op het belang van de kennis van de grammatica enerzijds en de rhetorica en dialectica anderzijds.⁸⁴ Deze twee laatste vakken worden als een noodzakelijk middel beschouwd voor het inzicht in en de verbreiding van de

⁸³ Deze *declamatio* zal nog in deel III ter sprake komen. Dat Salutati nog meer pro- en contra-betogen schreef, en dat dit in Salutati's tijd regelmatig gedaan werd, blijkt uit een studie van E.Garin, *La cultura fiorentina nella seconda metà del 300 e i "barbari britanni"*, in: *Rassegna della letteratura italiana* 64(1960), pp.181-195. *Declamationes* werden in Salutati's tijd meer geschreven, zoals ook blijkt uit een brief van Salutati aan Niccolò Orsini, waarin deze geprezen wordt omwille van zijn *declamationes*: "Habeo tue virtutis testem, cui etiam invidos deferre necesse est; habeo, inquam, et vidi pridie declamationes tuas, quas, nisi vetustas obsisteret, inter Latronis veteres illas aut alterius, quarum ille morum praeceptor et incomparabilis Annaeus Seneca multas contexuit, quis posset inserere, aut extra positas, illis, ne preferre dicam, optime comparare. Breves sunt, acute et nude, sed sucose et salis plene. Tentet quisvis perficere similes; profecto sudabit et frustra nitetur, opinor" (ed.Novati, vol.1(1891), pp. 57-58). Deze *declamationes* heb ik niet gezien, en ik weet niet of ze ook pro- en contra-betogen behelzen. Het is opmerkelijk dat Salutati de *declamationes* van Orsini noemt in een passage waarin hij spreekt over diens deugdzaamheid. De relatie tussen *declamatio* en morele voortreffelijkheid die hierdoor gesuggereerd wordt, wordt nog versterkt, wanneer Salutati nadrukkelijk verwijst naar de *declamationes* die *ille morum praeceptor et incomparabilis Annaeus Seneca* schreef. Inderdaad stonden de excerpten van de *Controversiae* van Seneca rhetor, die men alom *Declamationes* noemde, in die tijd op naam van diens zoon Seneca philosophus. Zie voor Salutati verder A.v.Martin, *Einleitung über Salutati's Leben und Schriften*, Berlin-Leipzig 1913 en id., *Coluccio Salutati und das humanistische Lebensideal*, Berlin-Leipzig 1916.

⁸⁴ Ed.Novati, vol.4, pp.196-201, 205 sqq. Deze passages worden behandeld en gedeeltelijk geciteerd door E.Garin, *Il pensiero pedagogico dell'umanesimo*, Firenze 1958, p.54 sqq. Salutati wordt niet behandeld in Geerts' kleine, maar overigens volledige syntheseswerkje *De humanistische paedagogiek in Italie tijdens de vroeg-Renaissance*, Antwerpen z.j.(1953). Zie verder Müller 1984(zie infra noot 86), pp.147-148.

Christelijke waarheid,⁵⁵ een zeer vroege, pre-Erasmiaanse verchristelijking van het Ciceroniaanse ideaal van de *vir bonus dicendi peritus*, die we in vrijwel alle aanstonds te bespreken Italiaanse bronnen tegen zullen komen.

Van de ontwikkeling van een standaardcurriculum in het kader van een algemene theorie over onderwijs is in het veertiende- en vijftiende-eeuwse Italië geen sprake. Behalve de enkele *rationes studii* die, zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien, ook geen duidelijk omschreven programma bieden, zijn er slechts twee privé-scholen waarover we informatie hebben, die van Vittorino da Feltre (1378-1446) in Mantua (vanaf 1423), en die van Guarino Guarini (da Verona) (1374-1460), aanvankelijk in Guarino's geboortestad Verona, maar vanaf 1429 in Ferrara.⁵⁶ De bronnen die ons hier ter beschikking staan zijn alle verzameld door E. Garin in zijn werk *Il pensiero pedagogico dell' umanesimo*, Firenze 1958. Voor de school van Vittorino, die zelf nooit een pen op papier heeft gezet, zijn het de volgende: Sassolo di Prato, *De Victorini Feltrensis vita*, Francesco da Castiglione, *Vita Victorini Feltrensis*; Francesco Prendilacqua, *Dialogus*; Bartolomeo Platina, *De vita Victorini Feltrensis commentariolus*.⁵⁷ Voor Guarino's school beschikken we over: Janus Pannonius, *Panegyricus in Guarinum Veronensem*, de lijkrede op Guarino van Ludovico Carbone, voorts enkele minder belangrijke passages uit Angelo Decembrio's *Politia litteraria* en diens *Oratio in laudem Guarini*.⁵⁸ Daarnaast is er de *ratio studii* van Guarino's zoon Battista, die uiteraard sterk geïnspireerd is op de schoolpraktijk van zijn vader. Deze zal pas in hoofdstuk 3 besproken worden. Tenslotte komt een redevoering van Guarino zelf, die is uitgesproken bij het begin van zijn onderwijsactiviteiten in Ferrara, in aanmerking.⁵⁹

⁵⁵ Over de *logica* lezen we bij Salutati: "Quis negare potest, cum dialectica sit inquisitiva veritatis, que sola finis est omnium liberalium artium et quarumcumque scientiarum, quod hanc necesse sit discere Christianos? Fides enim nostra summa veritas est, et in quam infinitis veritatibus veniatur" (Garin 1958, p.60). In het geval van de rhetorica haalt Salutati Augustinus als autoriteit aan, die het belang van de rhetorica onderstreept voor degenen die de boodschap van Christus uit willen dragen en de drogredenen van de ongelovigen willen ontzenuwen (ibid.).

⁵⁶ Een goede inleiding op leven en werk van deze twee pedagogen bieden onder andere Geerts 1953, pp.28 sqq. en 34 sqq. en W.H Woodward, *Vittorino da Feltre and Other Humanist Educators*, Cambridge 1912, 2e ed., pp.1-92 (Vittorino). Zie ook W.H Woodward, *Studies in Education during the Age of the Renaissance 1400-1600*, Cambridge 1906 (repr. New York 1965), pp.10-47. Zie verder G. Avanzi, *Vittorino da Feltre*, Brescia 1947, A. Gambaro, *Vittorino da Feltre*, Torino 1946, N. Giannetto, *Vittorino e la sua scuola. Umanesimo, pedagogia, arti*, Firenze 1981 en G. Müller, *Mensch und Bildung im italienischen Renaissance-Humanismus. Vittorino da Feltre und die humanistischen Erziehungsdenker*, Baden-Baden 1984.

⁵⁷ Garin 1958, p.505 sqq.

⁵⁸ Garin 1958, p.473 sqq.

⁵⁹ Garin 1958, p.488 sqq. De volledige tekst van deze rede is gepubliceerd door K. Müllner, *Oratio de septem artibus liberalibus in Inchoando felici Ferrariensi gymnasio habita anno 1453*, in: *Wiener Studien* 19(1897),

Vittorino da Feltre kwam ertoe om zich met onderwijs bezig te houden, volgens één van zijn biografen, toen hij inzag dat de oorzaak van het verval van in maatschappelijk opzicht belangrijke *disciplinae* als filosofie, geneeskunde, rechtswetenschap en theologie, te vinden was in het niet meer cultiveren van de *bonae literae*.⁹⁰ Vittorino wilde de basis, die in zijn opvatting werd gevormd door de *bonae literae*, weer een fundament geven, en zo begon hij zijn onderwijspraktijk in de traditie van de *grammaticus*, om te vervolgen met het werk van de *rhetoer*, dat voornamelijk dialectica en rhetorica omvat. Het curriculum van de *grammaticus* dat Vittorino behandelde, is geheel gebaseerd op Quintilianus en omvat het *verba explicare atque interpretari*, het *pertractare poetas et explanare*, het *historias cognoscere* en het *accentu certo pronuntiare*.⁹¹ Onderwijs in deze vier onderdelen is volgens hem noodzakelijk voor het behandelen van de *vis loquendi*, die uit dialectica en rhetorica bestaat. Deze twee vakken zijn het terrein van de redenaar. Net als Salutati deed in zijn korte beschouwing over de *declamatio*, zo stelt ook Vittorino de eis van de morele voortreffelijkheid van de redenaar en beschouwt hij het als diens opdracht om de mensen tot deugdzaamheid aan te sporen.⁹²

Om zo goed mogelijk thuis te geraken in de rhetorica, moeten de leerlingen na het leren van de theorie van de rhetorica, deze toepassen middels regelmatig te houden declamatorische oefeningen, *exercitationes declamatoriae*, waarbij als onderwerpen gesuggereerd worden : *fictae... causae propositae, forenses, populares, senatoriae*.⁹³ Verdere toelichting

pp 126-143.

⁹⁰ Saxolus Pratensis, *De Victorini Feltrensis vita*, in : Garin 1958, p 520 sqq.

⁹¹ Garin 1958, p.520. Al deze onderwerpen komen aan bod in het eerste boek van Quintilianus' *Institutio oratoria*. In het vijftiende-eeuwse Italië kende men bijna de gehele Quintilianus, behalve boek VI, VII en een groot stuk van boek X. Het eerste hoofdstuk van boek X, de literatuurgeschiedenis, was echter wel bekend; Salutati citeert in zijn correspondentie regelmatig uit dit gedeelte van het tiende boek. In 1396 maakt Salutati melding van een vermeende vondst van de integrale tekst van Quintilianus' hoofdwerk (zie supra noot 29), maar in de literatuur wordt het jaartal 1416 opgegeven als datum van de vondst van de integrale *Institutio oratoria*.

⁹² F.Prendilacqua memoreert onder andere deze uitspraken van Vittorino : "(...)nihil esse tam pestiferum civitatibus atque hominibus, quam eloquentiam sine probitate(...) Constat enim oratorem bonum virum esse oportere;(...)"(Garin 1958, p.626)

⁹³ Saxolus Pratensis in zijn biografie : "(...)cuius (i.e.rhetoricae) cum contrita illa praecepta perceperint, exercitationibus declamatoriis assidue illos exerceri iubet, fictis scilicet causis propositis, forensibus, popularibus, senatoriis"(Garin 1958, p 526). Voor de schriftelijke opstel oefening bij Vittorino zie B Platina, *De vita Victorini Feltrensis* : "Optima quaeque ad imitationem adolescentibus proponebat, sive prosam sive carmen scriberent, dictitans nil esse inchoandum scriptione, ad quam maxime unumquemque adhortabatur, nisi concalefacta prius mente et incitata eius rei lectione, quam imitari volueris. Scribendum quam diligentissime incipientibus dicebat, et cavendum ne vitiosa, posthabito

wordt niet gegeven, maar gezien de hoge morele eisen die aan de redenaar gesteld worden, zullen de onderwerpen voor de oefenredes op het terrein van de aangestipte mogelijkheden zeker niet willekeurig gekozen zijn, ook niet als het *causae fictae* betrof.

Het lijkt me voorts, vooral in het licht van latere ontwikkelingen, niet zonder betekenis dat hier enige nadruk gelegd lijkt te worden op de *actus* of *pronuntiatio*. zoals in de zojuist aangehaalde passage van Saxolus Pratensis, zo wordt ook door Prendilacqua in zijn dialoog over Vittorino in algemene termen opgemerkt: "Constat igitur vim atque impetum dicendi non in rebus sed in actione maxime consistere" (vergelijk Cic., *Or.* 17,56).⁹⁴ Dat deze opmerking wellicht meer is dan een van de vele verhuilde verwijzingen naar een antieke bron, kan men illustreren met enkele passages uit Platina's biografie van Vittorino, waarin gesteld wordt dat Vittorino vaak verlangde te luisteren naar de voordracht van zijn leerlingen, en fouten in hun uitspraak direct corrigeerde, hoewel niet ontkend wordt dat correcties ook schriftelijk plaatsvonden.⁹⁵

Zonder te willen stellen dat men in Vittorino's schoolprogramma reeds een blauwdruk vindt van het zestiende-eeuwse onderwijscurriculum, vinden we bij hem toch al een *declamatio*-praktijk, waarbij een zekere nadruk lijkt te liggen op de *actus* of *pronuntiatio*. Daarnaast wordt in het algemeen de morele voortreffelijkheid van de redenaar gepostuleerd. Deze eis vooraf zal zeker de keuze van de onderwerpen van de *declamatio* bepaald hebben, hoewel we daarvoor niet over concrete aanwijzingen beschikken.

Voor Guarino gelden dezelfde principes, hoewel we die in de bronnen over zijn school niet letterlijk geformuleerd vinden: ook voor hem is waarschijnlijk de antieke notie van de *vir bonus dicendi peritus* meer dan alleen maar een holle frase geweest. In ieder geval is het opvallend dat hij, zoals hij in een van zijn redevoeringen zegt, in de hogere fase van de opleiding de dialectica voorop stelt als vak dat dient om het intellect te scherpen, terwijl haar als "lieve en welsprekende gezellin" de rhetorica wordt toegevoegd.⁹⁶ Zodoende lijkt bij Vittorino de rhetorica een wat autonomere en sterkere positie in te nemen dan bij Guarino.

Het onderwijscurriculum van Guarino is in grote lijnen beschreven door zijn zoon Battista (1434-1513) in een *ratio studii*.⁹⁷ Daaruit wordt duidelijk dat zijn curriculum veel beter gestructureerd is en, wat de rhetorisch-

mentis iudicio, sequerentur. Emendabat ipse quam diligentissime, quae a discipulis scribebantur, quaedam adiiciens, plurima detrahens" (Garin 1958, p.690).

⁹⁴ Garin 1958, p.570.

⁹⁵ B. Platina in zijn *De vita Victorini Feltrensis commentariolus*: "Audire persaepe adolescentes volebat, et legentes et declamantes, quo si quid vitii in pronuntiatione deprehenderet, id statim corrigeretur (...) Carpebat in adolescente, dum loqueretur aut scriberet, turbam inanum verborum et copiosam dicacitatem" (Garin 1958, p.684).

⁹⁶ "Adest igitur imprimis ad excitandos et acuendos intellectus dialectica (...) Huic dulcis ac facunda comes adiungitur dicendi ratio et disciplina, idest rhetorica, (...)" (Garin 1958, p.489).

⁹⁷ Evenals andere *rationes studii* komt deze uitvoerig aan de orde in hoofdstuk 3A.

dialectische oefeningen of de voorbereidingen daarop betreft, althans uitdrukkelijker omschreven dan in de kring van Vittorino het geval is. Zo worden bij Guarino de schriftelijke opstel oefeningen heel duidelijk naast de mondelinge gesteld, en wordt, als voortzetting van de middeleeuwse *Ars dictandi*, het schrijven van brieven als een goede opstel oefening voor de beginnelingen opgegeven, een praktijk die in de zestiende eeuw gemeengoed zou worden.⁹⁹ Als volgende fase van de dialectisch-rhetorische opleiding wordt het declameren en het maken van gedichten voorgeschreven,¹⁰⁰ een aanwijzing misschien dat het begrip *declamatio* alleen betrekking heeft op de redevoering in proza, en niet op poëzie. In Battista's *ratio studii* krijgen we enige kleine aanwijzingen dat aan de *pronuntiatio* bijzondere aandacht wordt geschonken,¹⁰⁰ maar omdat deze aanwijzingen niet voorkomen in de overige bronnen met betrekking tot Guarino's school, mag men misschien concluderen dat Guarino dit deel van de rhetorica niet zo centraal stelt als Vittorino.

Over de universitaire *Facultates artium*, waar in deze periode grammatica en dialectica werden gedoceerd, heb ik geen gegevens gevonden die voor dit onderzoek relevant zijn.

Samenvattend kan men stellen dat het humanistische onderwijs in Italië op het eind van de veertiende en in de vijftiende eeuw niet zo wijdverbreid lijkt te zijn als later in Europa het geval zal zijn. De enkele humanistische privescholen waarvoor we over materiaal beschikken, wijzen uit dat het onderwijsprogramma nog niet erg gedetailleerd is, en zich concentreert op het onderwijs in rhetorica en dialectica. De *declamatio* wordt als oefening voorgeschreven, waarbij men, althans in Vittorino's school, enigszins de nadruk lijkt te leggen op de *pronuntiatio*.

⁹⁹ Zie bijvoorbeeld Janus Pannonius in zijn *Panegyricus In Guarinum Veronensem*: "Principio recte das fundamenta loquendi/Recte scribendi compendia tradere callens,/Ne lingua accentu, calamo ne dextera peccet./Mox argumento formatur epistola ficto/"(Garin 1958, p.479).

⁹⁹ "/Declamare dehinc et carmina fingere monstras,(...)/"(Ibid).

¹⁰⁰ Zie infra hoofdstuk 3A, p.135 sq.

*HOOFDSTUK 2.DE DECLAMATIO EN HET ONDERWIJS BUITEN
ITALIË*

TWEEDE HELFT VIJFTIENDE EEUW EN ZESTIENDE EEUW.

DE BROEDERS VAN HET GEMENE LEVEN

Een van de belangrijkste uitingen van een ontluikende humanistische pedagogiek in de Noordelijke gebieden is de *ratio studii* uit 1484 van Rodolphus Agricola, die in het volgende hoofdstuk besproken zal worden. Een andere humanist die al vroeg over het onderwijs schreef, is de bekende docent Alexander Hegius (ca.1430-1498), die opgevoed werd in kringen van de Broeders van het Gemene Leven en onder andere een *Dialogus de utilitatibus artium grammaticae, logicae, rhetoricae* schreef.¹⁰¹ In de wat oudere wetenschappelijke literatuur over deze materie worden vaak ook de Broeders van het Gemene Leven genoemd als degenen die een eerste aanzet hebben gegeven tot de invoering van de *studia humanitatis* op de middelbare scholen in onze gebieden, het ligt dus voor de hand allereerst bij hen te zoeken naar gegevens over de schooldeclamatio. Het is bekend dat zij in de Nederlanden gedurende de vijftiende eeuw grote invloed uitoefenden op het geestelijk leven, en daarmee op de cultuur. Ook staat vast dat ze een zekere bijdrage hebben geleverd aan het onderwijs in die periode. Of zij evenwel de eerste vertegenwoordigers zijn geweest van de humanistische onderwijshervorming, is onzeker.¹⁰² Allereerst is het aantal plaatsen waar de Broeders actief aan het onderwijs (en het bestuur van de scholen) hebben deelgenomen, veel kleiner dan men vroeger aannam. Volgens Post hebben de Broeders zich slechts in enkele steden met het onderwijs bezig gehouden. In andere plaatsen, zoals Deventer, Doesburg, Den Bosch, Nijmegen, Gent en Hildesheim, zorgden de Broeders volgens hem alleen voor opvang en huisvesting van de leerlingen die naar de stedelijke of de kapittelschool gingen, of waren er in het beste geval één of twee Broeders als onderwijzer in dienst van de stedelijke of kapittelschool.¹⁰³ Bovendien twist men over de

¹⁰¹ Geraadpleegd in A Hegius, *Dialogus de arte et inertia (...)*, z.p.,z.j (Deventer 1506?)(Kon Bibl ,Den Haag, sign. 226 E 60); zie ook *Dialogi(...)*, Deventer 1503(ibid., sign.227 E 20), waarin een aparte dialoog *De rhetorica* is opgenomen. De *declamatio* komt bij Hegius niet voor

¹⁰² Het belangrijkste werk over de Broeders van het Gemene Leven is zonder twijfel R R Post, *The Modern Devotion. Confrontation with Reformation and Humanism*, Leiden 1968. Daarnaast heb ik enkele andere werken geraadpleegd, waaronder eveneens van R.R.Post, *De moderne devotie. Geert Groote en zijn stichtingen*, Amsterdam 1950, 2e ed. R.R.Post, *Studien over de Broeders van het Gemeene Leven*, in : *Nederlandsche Historiebladen* 1 (1938), p.304 sqq., geeft een overzicht van de vroegere literatuur, die gedeeltelijk verantwoordelijk is voor de verkeerde indruk die lange tijd bestaan heeft omtrent de bijdrage van de Broeders aan het onderwijs. Zie voor een dergelijk overzicht ook Post 1968, pp.1-49.

¹⁰³ Post 1950, pp 93-104. Als steden waar de Broeders van het Gemene Leven kortere of langere tijd in de 15 of 16e eeuw een school hadden noemt Post Groningen(zie ook Post 1968, p.599), Gouda(zie ook Post 1968, pp 405-406), Utrecht(zie ook Post 1968,pp 568-575), Luik(zie ook Post 1968, pp.556-571), Brussel(zie ook Post 1968, pp 613-618) en Culm(zie

vraag of er een humanistisch leerprogramma aan deze scholen werd onderwezen. Post benadrukt dat de Broeders aanvankelijk voor zichzelf geen universitaire studies ambieerden en dus ook niet de bedoeling hadden onderwijzers en leraren onder hun geleerden te vormen.¹⁰⁴ In de literatuur na Post wordt de indruk die door diens werk gevestigd is, enigszins genuanceerd. Het ideaal van de Gemeenschap met betrekking tot de morele opvoeding van de jeugd, zo wordt gesteld, veronderstelt tevens de inzet voor een betere schoolopleiding.¹⁰⁵ De invloed van de Broeders op de pedagogische hervorming was volgens die nieuwere literatuur reëel, en verliep vooral via leraren en rectoren wier scholen door internaten met de Broeders geïleerd waren.

Een van de scholen welke de invloed van de Broeders onderging was de Hieronymusschool te Luik, waar de Straatsburger hervormer Johannes Sturm in de jaren 1521-1524 onderwijs genoot. Sturm heeft in 1538 een reconstructie van het onderwijs te Luik in die jaren geschreven.¹⁰⁶ Hij stelt het daarbij voor alsof het programma dat hij in zijn advies in 1538 beschreef, geheel overeenkwam met datgene, dat ruim vijftien jaar eerder in Luik functioneerde; tevens stelt hij dat daarin ook de *declamatio*-oefening een plaats had. Reeds meermalen is dit document gebruikt als bewijs dat het onderwijs van de Broeders van het Gemene Leven altijd op een hoog niveau heeft gestaan. Tegen de betrouwbaarheid van Sturms voorstelling van zaken pleit echter het feit dat niet één bron Sturms gegevens bevestigen kan.¹⁰⁷ De indeling in

ook Post 1968, pp.372-374).

¹⁰⁴ Post 1950, p. 103 en Post 1968, pp.418-419, zie ook p.466.

¹⁰⁵ Zie vooral H.Oberman, *Werden und Wertung der Reformation*, Tübingen 1977, pp.56-71, met name noot 17.

¹⁰⁶ Het gaat om het advies dat Sturm in 1538 gaf aan de Straatsburgse overheid omtrent de organisatie van het gymnasium dat men aldaar wilde gaan stichten (M.Fournier-Ch.Engel, *Les statuts et privileges des universités françaises depuis leur fondation jusqu'en 1789.Deuxième partie(...)*Tome 4(...), Fasc.1(...), Paris 1894 (repr.Aalen 1970), doc.nr.1977, p.18 sqq. Een Franse vertaling van dit document, gemaakt door M.-J. Gaufres, vindt men in *Bulletin de la société de l'histoire du protestantisme français* 25 (1876), pp.499-505) Toen Sturm de opdracht kreeg het gymnasium volgens zijn voorstel in te richten, voerde hij zijn plan nauwgezet uit, zoals blijkt uit het daadwerkelijke programma in *De literarum ludis recte aperiendis* (Fournier-Engel 1894, doc.nr.1985, p.31 sqq.). De *declamatio* kwam te Luik volgens Sturm voor in de tweede, dit is voorlaatste klas. In de vierde klas werden voordrachtsoefeningen gehouden, die als een soort *declamatio* beschouwd werden ("Pronunciabant aliquid, quod pro declamatione habebatur", Fournier-Engel 1894, p.19). Zie voor een algemene studie van de Broeders en het onderwijs te Luik vanaf 1495 L.Halkin, *Les Frères de la Vie Commune de la Maison Saint-Jérôme de Liège (1495-1595)*, in : *Bulletin de l'institut archéologique liégeois* 65 (1945), pp.5-70; zie verder de bibliografieën in R.Hoven, Luttich, *Domus sancti Hieronimi*, in : *Monasticon fratrum Vitae communis. vol.1.Belgien und Nordfrankreich*, Bruxelles 1971, pp.91-99.

¹⁰⁷ Zie L.Halkin, *Le collège liégeois des Frères de la Vie Commune*, in : *Annales du XXXIe congrès de la fédération archéologique et historique*,

acht niveaueklassen die Sturm als onderdeel van het Luikse systeem beschrijft, gaat wellicht terug op Johann Cele (ong 1350-1417), die als eerste rector uit de kringen van de Broeders op de gemeentelijke school te Zwolle acht niveaueklassen invoerde.¹⁰⁸ In Cele's tijd attesteren de bronnen echter geenszins dat er al opstel- en/of voordrachtsoefeningen gehouden werden, en bleef men het onderwijs geven volgens het middeleeuwse concept van de *lectio* en de *disputatio*.¹⁰⁹ Nog tijdens Erasmus' jeugd was het onderwijs in Deventer, waar enkele Broeders een aandeel in het onderwijs hadden, op middeleeuwse leest geschoeid en werd het door Erasmus achteraf als slecht ervaren.¹¹⁰

In een studie, waarin met name de rol van de Broederschap in het onderwijs in de Noordelijke Nederlanden wordt bestudeerd, concludeert Post dat de Broeders slechts bij hoge uitzondering deelnamen aan het onderwijs of het bestuur van de bestaande stadsscholen, en dat hun rol in het opkomend humanisme rond de eeuwwisseling van 1500 minimaal was.¹¹¹

Namur 1938, p 9 : "Mais elles (les archives locales) sont presque totalement muettes sur l'organisation intérieure des écoles, sur le programme des études et sur les méthodes d'éducation". Wel zijn er bij toeval uit de jaren 20 enkele opstellen van leerlingen, meestal in briefvorm, bewaard (zie M.Delcourt-J.Hoyoux, *Documents inédits sur le Collège Liegeois des Jeromites (1524-1526)*, in : *Annuaire d'histoire liegeoise* 25(= Tome V,5)(1957), pp 933-979 en R.Hoven-J.Hoyoux, *Le livre scolaire au temps d'Erasmus et des humanistes*, Liege 1969, pp.47-48). Op het artikel van Delcourt-Hoyoux kom ik infra noot 113 nog terug.

¹⁰⁸ Zie M.Schoengen, *Die Schule von Zwolle von ihren Anfängen bis zur Einführung der Reformation(1582)*, Freiburg (Schweiz) 1898, p 68. Schoengen citeert in noot 2 uit J.Busch, *Chronicon Windeshemense* : "Et quia octo locis separatis scolam suam distinxerat". Busch was een leerling van Cele. Met het onderwijs aan de stedelijke school in Zwolle had de Broederschap als zodanig, net als in haar meeste andere vestigingsplaatsen, niets te maken. Hoewel Cele sterk beïnvloed is door de gedachtenwereld van de Broeders, is hij nooit lid van de gemeenschap geweest.

¹⁰⁹ Zie Schoengen 1898, p 87 sqq. *lectio* en *disputatio* : pp 103-104.

¹¹⁰ In zijn *Compendium vitae* : "Ea schola tunc adhuc erat barbara (...) nisi quod Alexander Hegius et Zinthus coeperant aliquid melioris litteraturae invehere" (Allen, vol.1, p.48). Uit het *Compendium* blijkt ook dat de school volgens middeleeuwse traditie drie klassen had (Allen, vol.1, p.49).

¹¹¹ R.Post, *Studien over de Broeders van het Gemeene Leven*, in : *Nederlandsche Historiebladen* 2(1939), p.157. In een studie over de bronnen van het jezuïtisch schoolprogramma geeft de Jezuïet Codina Mir een analyse van de bijdragen van de Broeders van het Gemeene Leven tot het onderwijs (G.Codina Mir S.J., *Aux sources de la pédagogie des jésuites. Le "modus parisiensis"*, Rome 1968, p.151 sqq.). Deze analyse werpt mijns inziens, wanneer men haar afzet tegen de gegevens die Post verzameld heeft, een te positief licht op de verdiensten van de Broeders voor het schoolprogramma van het humanistische onderwijs. Vergelijk

Deze gegevens leiden niet tot een overtuigende indruk wat betreft een eventuele bijdrage van de Broeders tot de verspreiding van de *declamatio* in het onderwijs. Voorzichtigheidshalve mag men mijns inziens derhalve de daadwerkelijke invoering van een "humanistisch" onderwijsprogramma zoals dat bijvoorbeeld door Agricola beschreven werd, al dan niet met *declamatio*, zeker niet voor 1500 stellen. Na die datum hebben we het getuigenis van Sturm uit de jaren 1521-1524 : in Luik zou gedurende die jaren de school van de Broeders van het Gemene Leven een humanistisch programma gekend hebben, met voordrachtsoefening in de vierde klas en *declamatio* in de tweede en voorlaatste klas. Dit getuigenis vindt echter, zoals gezegd, nergens bevestiging in contemporaine bronnen, en uit modern onderzoek blijkt dat een dergelijk programma in geen van de andere scholen van de Broeders functioneerde.¹¹² Ook op scholen waar de Broeders geen bijdrage leverden aan het onderwijs, is mij uit die periode niets bekend van een dergelijk uitgebreid programma van *studia humanitatis*, zoals de humanistische opleiding reeds in een vroeg stadium heette.

In het verleden zijn er enkele geleerden geweest die getwijfeld hebben aan de betrouwbaarheid van Sturms document over het Luikse onderwijs in de jaren 1521-1524.¹¹³ Enkele van hun argumenten zijn bestreden door L. Halkin.¹¹⁴ Zo keert Halkin zich onder andere tegen de stelling, dat er in

Oberman 1977, pp 56-71, die Posts algemene visie enigszins nuanceert, maar geen illustraties geeft van concrete beïnvloeding door de Broeders op het humanistische schoolprogramma

¹¹² Sturm zelf zegt dat een dergelijk systeem behalve te Luik bestond te Deventer, Zwolle en Wesel (Fournier-Engel 1894, p 19). Deze bewering wordt, voor zover ik kan zien, wat de *declamatio* betreft, door het modern onderzoek gelogenstraft. Zie bijvoorbeeld F. Bierlaire-R. Hoven, edd., *L'école latine de Deventer vers 1536 : un règlement oublié*, in : *Archief- en Bibliotheekwezen in België* 45 (1974)(no.3-4), pp 600-617. Zij publiceerden het reglement van de school in Deventer uit 1536, zelfs op dat tijdstip komt er de *declamatio* in geen enkel verband in voor. Daarnaast is er het getuigenis van Heinrich Bebel, die zegt dat er in het begin van de 16e eeuw in Ulm, Zwickau, Zwolle en Deventer humanistisch geïnspireerde scholen bestonden (zie infra p.46). Over *declamatio* spreekt deze echter niet. Voor *declamatio* in Zwickau zie infra noot 165.

¹¹³ Vooral H. Veil, *Zum Gedächtnis Johannes Sturms*, in : *Festschrift(...)des protestantischen Gymnasiums zu Strassburg*, Strassburg 1888, pp 1-132 (deze publicatie heb ik zelf niet kunnen raadplegen; Halkin 1949-1950 (zie volgende noot) vat Veils belangrijkste argumenten samen). Ook Delcourt-Hoyoux 1957 stellen dat het document van Sturm niet de weerslag kan zijn van het onderwijs te Luik in de jaren twintig van de zestiende eeuw. Hun hypothese is dat Sturm in zijn advies niet de praktijk van het Luikse onderwijs in de jaren 1521-1524 beschreef, zoals hijzelf beweert, maar die in het jaar 1536 (Delcourt-Hoyoux 1957, pp.968-969). Zij wijzen er ook met nadruk op dat in de jaren 1521-1524 geen onderwijs op universitair niveau bestond in Luik (Ibid., p 974). Vergelijk voor het niveau van het onderwijs dat onder invloed van de Broeders stond ook P.S.Allen, *A Sixteenth-Century School*, in : *The English Historical Review* X(1895), pp.738-744.

¹¹⁴ L.Halkin, *Jean Sturm et le collège Saint-Jérôme de Liège*, in : *Bulletin*

de twee hoogste klassen geen Plato, Aristoteles, wiskundige vakken en theologie op het programma konden staan, zoals Sturm beweert ¹¹⁵. Aan de aanwezigheid van *declamatio* als oefening in de vijf *officia oratoris* is tot nu toe geen argument ontleend voor of tegen de betrouwbaarheid van Sturms document. Zonder de zaak definitief te willen beslechten, zou ik naar voren willen brengen, dat er behalve Sturms document geen aanwijzingen zijn dat in het niet-universitaire onderwijs *declamatio*, d.i. oefening in de vijf *officia oratoris*, plaatsvond vóór 1526. De enige maal dat de term *declamatio* vóór dat jaar op dat niveau van onderwijs voorkomt, is in het schoolprogramma van Zwickau (1523), waar de *declamatio* slechts oefening in de *pronuntiatio* behelst. ¹¹⁶ Ik veronderstel dat Sturm in zijn advies van 1538 een geflatteerd beeld heeft gegeven van het onderwijs te Luik in de jaren 1521-1524, zeker wat de *declamatio* betreft. ¹¹⁷

DE DUITSE ZWERFHUMANISTEN

De humanistische beweging kwam in de vijftiende eeuw in Midden-Europa, vooral Duitsland, slechts langzaam aan op gang. Naar aanleiding van enkele grote concilies gehouden te Basel en Konstanz voor 1450, kwamen vele Italianen naar deze zijde van de Alpen, onder wie Poggio Bracciolini (1380-1459) en Aeneas Sylvius Piccolomini (1405-1464). Zij zorgden voor een eerste verspreiding van de humanistische gedachten. ¹¹⁸ Na 1453 kwamen er ook geleerden vanuit Constantinopel naar de Zwitserse steden. ¹¹⁹ Duitsers van hun kant, zoals Albrecht von Eyb (* 1479) en Peter Luder (1415-ong. 1474) trokken naar Italië om zich van de nieuwe ideeën op de hoogte te stellen. ¹²⁰ Als symbool van het ontluikend humanisme mag misschien de universiteit van Basel gelden, die in 1459 met actieve bemiddeling van Aeneas Sylvius, dan inmiddels tot paus Pius II benoemd, gesticht werd en die vanaf 1464 de

de l'institut archéologique liégeois 67(1949-1950), pp 103-110.

¹¹⁵ Halkin 1949-1950, pp.106-107. Zie ook Post 1968, pp.558-560, die echter wel stelt, dat er waarschijnlijk geen theologie werd gegeven te Luik in de jaren 1521-1524 (p 560).

¹¹⁶ Zie infra noot 165.

¹¹⁷ Zie verder hoofdstuk 2D, pp.123-124.

¹¹⁸ Zie onder andere H. Rupprich, ed., *Humanismus und Renaissance in den deutschen Städten und an den Universitäten*, Leipzig 1935 (repr. Darmstadt 1964), p.7. Rupprich noemt het concilie van Basel van 1431-1449. Tevoren was er nog het concilie van Konstanz geweest van 1414-1418, dat onder anderen Poggio Bracciolini naar het Noorden bracht.

¹¹⁹ Ibid.

¹²⁰ Zie H.O. Burger, *Renaissance, Humanismus, Reformation. Deutsche Literatur im europäischen Kontext*, Berlin-Zürich 1969, pp.121 sqq. (Eyb) en 140 (Luder).

mogelijkheid kreeg om poetica en rhetorica te doceren.¹²¹

Toch kreeg het humanisme niet overal direct een gastvrij onthaal. De nieuwe idealen werden aanvankelijk verspreid door "zwerfhumanisten", die als ware profeten rondtrokken om nieuwe ideeën uit te dragen waarnaar nauwelijks geluisterd werd. Konrad Celtis (1459-1508) is misschien wel de meest bekende en meest representatieve onder hen. Op de universiteiten vonden de humanistische ideeën over het algemeen geen gunstig onthaal, al was het alleen maar omdat de wijzigingen in het leerprogramma die het toepassen van die ideeën zou vragen, niet gemakkelijk doorgevoerd konden worden in de starre instellingen die de universiteiten toen waren.¹²² Zo kon er incidenteel wel een mogelijkheid geschapen worden om poetica (inclusief rhetorica) of alleen rhetorica te doceren, zoals in Leuven (ca 1444), Basel (1464), Freiburg (1471), Ingolstadt (1472), Wenen (1494) en Tübingen (1481),¹²³ maar tot officiële instelling van deze vakken, met het vrijmaken van financiële middelen om de posten goed te bezetten, kwam het vrijwel nergens. Meestal was een van de "zwerfhumanisten" een tijdje leraar in dat vak, om al spoedig wegens ruzie of geldgebrek of teleurstelling over het geringe enthousiasme bij collega's en toehoorders, weer verder te trekken. Zo is het te verklaren dat enkele erg ijverige humanisten zelf een soort privé-onderwijsinstellingen, hoe klein en officieus ook, oprichtten om te voorzien in de behoefte aan humanistisch onderwijs. De bekendste van deze humanisten is weer zonder twijfel Konrad Celtis, die naar het voorbeeld van de Italiaanse academies verschillende *sodalitates* oprichtte, achtereenvolgens te Krakow (1489-1491), Heidelberg (1495) en Wenen (1497).¹²⁴ Naar het voorbeeld van Celtis' *sodalitates* ontstonden ook elders dergelijke genootschappen. In 1502 werd door Celtis een aan de Weense universiteit gelieerd *Collegium poetarum et mathematicorum* in het leven geroepen, met twee hoogleraren in rhetorica en poetica en twee in wiskundige vakken.¹²⁵ Enige jaren tevoren, in 1493,

¹²¹ Rupprich 1935, p.7 en Burger 1969, p.169, zie ook infra noot 285 en noot 319.

¹²² Zie L.Böhm, *Humanistische Bildungsbewegung und mittelalterliche Universitätsverfassung. Aspekte zur frühneuzeitlichen Reformgeschichte der deutschen Universitäten*, in : J.IJsewijn-J.Paquet, edd., *The Universities in the Late Middle Ages*, Leuven 1978, pp.315-346.

¹²³ Zie H.de Vocht, *History of the Foundation and the Rise of the Collegium Trilingue Lovaniense 1517-1550*, vol.1, Louvain 1951 (repr.Nendeln/Liechtenstein 1976), pp 110-115 en H.Bebel, *Comoedia de optimo studio iuvenum*, ed. W.Barner, Stuttgart 1982, Einführung, pp.122-123.

¹²⁴ Zie L.W.Spitz, *Conrad Celtis. The German Arch-Humanist*, Cambridge 1957, passim. Over het probleem van de *sodalitates* zie H.Lutz, *Die Sodalitates im oberdeutschen Humanismus des späten 15. und frühen 16. Jahrhunderts*, in : W.Reinhard, ed., *Humanismus und Bildungswesen des 15. und 16. Jahrhunderts*, Weinheim 1984.

¹²⁵ Zie Spitz 1957, pp.69-70. Opgemerkt dient te worden, dat Celtis zijn aandacht niet uitsluitend richtte op de vakken van het trivium, maar ook de vakken van het quadrivium in de basisopleiding wilde opnemen. Dit vindt men eerder bij Vittorino da Feltre en later onder anderen bij Sadoletto (zie infra hoofdstuk 3B, p.136), maar de overgrote aandacht zal,

had Celtis in Neurenberg een "Poeten-leerstoel" opgericht; deze instelling hield in dat hij als privé-leraar les gaf in poetica en rhetorica.¹²⁶

De aandacht van de humanisten in Duitsland richtte zich net als bij de Italianen op de eerste plaats op het Latijn, dat ze van zijn Middeleeuwse gedaante wilden ontdoen. Zij wilden terugkeren tot de naar hun gevoel zuivere vorm van het Latijn uit de tijd van Cicero. Cultiveren van rhetorica en poetica was hiertoe het geëigende middel, daarnaast het zoveel mogelijk lezen van antieke auteurs. Dit programma behelst de trits *lectio, exercitatio* en *memoria* - dit laatste element komt onder meer voor in de vorm van de voordrachtsoefening, die in beginsel het van buiten leren van de te reciteren tekst veronderstelt. Het genoemde programma werd betiteld met *studia humanitatis*, een begrip dat al in 1456 opduikt in een voordrachtsaankondiging van Peter Luder in Heidelberg.¹²⁷

Wanneer men evenwel tracht de concrete onderdelen van deze *studia humanitatis* gedurende de tweede helft van de vijftiende eeuw op te sporen, vindt men geen directe verwijzingen naar de *declamatio* als oefening. Zelfs vindt men pas vrij laat, rond 1500 namelijk, aanduidingen dat opsteloeeningen gevraagd werden naast lectuur en rhetorica-theorie, hoewel we indirect, bijvoorbeeld door het bestaan van handboeken over het schrijven van brieven, al in een vroeg stadium het bestaan van deze opsteloeeningen met grote zekerheid kunnen veronderstellen. Samuel Karoch formuleerde zijn programma in de *Arenga de commendatione studii humanitatis*.¹²⁸ In dit geschriftje wordt de rhetorica naast de dialectica als belangrijkste basisvak naar voren geschoven: *Rhetorica est recte loquendi scribendique magistra*,¹²⁹ een duidelijke aanwijzing dat de rhetorica in Karochs ogen niet alleen het goed spreken, maar ook het goed schrijven, dat wil zeggen opstellen maken, tot doel heeft. Wat dat laatste betreft is ook Karochs *Modus epistolandi bonus et utilis per fratrem Guilhelum Saxonensem ordinis minorum*

althans in het daadwerkelijke onderwijsprogramma, voor het trivium gereserveerd blijven.

¹²⁶ Zie Spitz 1957, p.20 sqq. en K Hartfelder, *Philipp Melanchthon als Praeceptor Germaniae*, Berlin 1889, p.434. In 1495 mondde deze "leerstoel" uit in de officiële stichting van een humanistisch geïnspireerde school. Deze school sloot weer in 1509 (zie R Endres, *Das Schulwesen in Franken im ausgehenden Mittelalter*, in: B Moeller e.a., edd., *Studien zum städtischen Bildungswesen des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit*, Göttingen 1983, pp 182-184); Hartfelder bestempelt haar als de voorloper van de door Melanchthon in 1526 opgerichte Obere Schule te Neurenberg, zie infra noot 144.

¹²⁷ Zie E König, *"Studia humanitatis" und verwandte Ausdrücke bei den deutschen Frühhumanisten*, in: *Beiträge zur Geschichte der Renaissance und Reformation*, J.Schlecht(...)dargebracht, München-Freising 1917, p.203 sqq.

¹²⁸ Zie H.Entner, *Frühhumanismus und Schultradition in Leben und Werk des Wanderpoeten Samuel Karoch von Lichtenberg*, Berlin 1968, p.58 sq. Ed.: W.Wattenbach, in: *Germania.Vierteljahrsschrift für deutsche Alterthumskunde* 19(1874), pp 72-74. Het werk dateert uit 1470 (zie Entner 1968, p.31).

¹²⁹ Ibid.

editus ook een bewijs voor het feit dat hij het maken van opsteloeeningen op het oog had ¹³⁰. In een ander geschrift - behorende tot een genre dat later ook typisch humanistisch zou blijken, namelijk een bundel schoolgesprekken - vernemen we dat Karoch de pedagogische uitgangspunten van onder anderen Guarino da Verona deelt ¹³¹. Hierbij zij eraan herinnerd dat Guarino da Verona oefeningen in *declamatio* liet houden.

Samenvattend kunnen we zeggen dat er bij Karoch wel aanwijzingen te vinden zijn dat zijn lesprogramma van de *studia humanitatis* elementen bevat die later zullen uitgroeien tot een systeem waarbij de *declamatio* een rol speelt, maar een duidelijke omschrijving van wat later de *declamatio*-oefening zal zijn, namelijk een opsteloeening waarbij een hele redevoering wordt uitgeschreven en vervolgens voorgedragen, vinden we niet bij hem.

Een tweede serie bronnen die voor bestudering in aanmerking komt zijn de geschriften van Konrad Celtis, een humanist die ondanks de vele belemmeringen die er waren, en ondanks zijn wispelturigheid, die hem voor het onderwijs eigenlijk ongeschikt maakte, betrekkelijk veel gedoceerd heeft in de *studia humanitatis*. Ter ondersteuning van deze activiteit publiceerde hij verscheidene studieboeken, waaronder een *Modus epistolandi*, een *Ars versificandi* en een *Epitoma in utramque Ciceronis rhetoricam*. De *modus epistolandi* doet vermoeden dat Celtis het maken van opsteloeeningen bevorderde, en dit vinden we bevestigd in wat bij mijn weten het oudste getuigenis is van het daadwerkelijk voorschrijven van opsteloeeningen in het onderwijs aan deze zijde van de Alpen.

Het gaat om een aanbevelingsbrief aan koning Maximiliaan, geschreven te Wenen op 1 maart 1504, ter gelegenheid van de viering van de oprichting van het *collegium Musarum* in die stad ¹³². Celtis beschrijft daarin welke werkzaamheden hij in het afgelopen jaar als officieel aangestelde leraar in de rhetorica heeft verricht. Bovendien zegt hij dat hij de opsteloeeningen, die inderdaad onderdeel zijn van het lesprogramma dat hij geeft, heeft laten houden in *classibus declamatoriis*, waarmee deze passage tevens de oudste is waarin het begrip declameren in het humanistisch rhetorica-onderwijs aan deze zijde van de Alpen voorkomt. In deze *classes declamatoriae* werd het betreffende stuk proza of poëzie na geschreven (en gecorrigeerd) te zijn, ook voorgedragen ¹³³. Uitdrukkelijk wordt ook het publieke karakter van het declameren gepostuleerd. Celtis' *classes declamatoriae* zijn zodoende een

¹³⁰ Entner 1968, p 60.

¹³¹ Entner 1968, p 62. Entner citeert: "Ego revera Augustini Dati Guarini quoque Veronensis habeo praecepta atque regulas. Per illa docemur ornate loqui." Voor Augustinus Datus (Agostino Dati) zie infra noot 468.

¹³² Opgenomen in: (...) *Divo Maximiliano Augusto Chunradi Celtis* 'Ραψδία (...), Vienne (.) MDIIII, f B1-recto. De brief is opgenomen onder nr 306 in Rupprichs editie van Celtis' briefwisseling (München 1934, pp.552-554). De 'Ραψδία is door mij geraadpleegd in het exemplaar van de British Library (sign. C 57 I 1).

¹³³ "Ad utrumque etiam scribendi genus: et orationis et carminis: praecepta et themata in delectu publico proposui. instructis veterum oratorum more classibus declamatoriis: (...)" (f.B1-recto; Rupprich 1934, p 553). Zie G.Bauch, *Die Reception des Humanismus in Wien*, Breslau 1903, p 140.

voorloper van de *declamatio*-oefening die we bij Melanchthon en Sturm tegen zullen komen.

Men mag misschien concluderen dat de *classes declamatoriae* die Celtis in 1503 in Wenen instelde, ook reeds ingesteld waren, althans gedurende Celtis' verblijf, in de steden waar hij voor zijn komst naar Wenen doceerde. In sommige van deze steden stichtte Celtis, zoals we zagen, *sodalitates*, waarin de rhetorica en poetica bedreven werden, en het is mogelijk dat daar ook opsteloeeningen, gevolgd door de voordracht ervan, opgegeven werden. Bewijzen hiervoor zijn er echter bij mijn weten niet.

Enige jaren voor Celtis' aanbevelingsbrief die zojuist besproken werd, liet Heinrich Bebel in Tübingen een schooldrama opvoeren waarin de - nog steeds - nieuwe ideeën over de opleiding geuit werden : *Comoedia de optimo studio iuvenum*.¹³⁴ Bebel was een jonge docent aan de *artes*-faculteit van de universiteit van Tübingen, waar hij het moest opnemen tegen de nog scholastiek georiënteerde hoogleraren van de andere faculteiten.¹³⁵

Evenals Karoch en Celtis stelde ook Bebel een schoolboek samen over het schrijven van brieven, de *Commentaria epistolarum conficiendarum*.¹³⁶ Uiteraard impliceert dit dat in Bebels onderwijs de opsteloeening ook een rol speelde, maar dit blijkt niet uit de *Comoedia*, die in het algemeen de rhetorica en poetica verdedigt, het lezen van klassieke auteurs en met name de dichters aanprijst, en de scholastieke geleerden en hun taalgebruik parodieert en belachelijk maakt. Bebel noemt in zijn komedie enige scholen waar een humanistische wind woer, te weten Ulm, Zwickau, Zwolle en Deventer.¹³⁷ Over de inhoud van het curriculum op die scholen vernemen we evenwel niets.¹³⁸ In Bebels *Oratio de utilitate latinitatis* vindt men een iets nauwkeuriger omschrijving van zijn leerprogramma, waarin naast lectuur en voordracht een *crebra exercitatio* voorgeschreven wordt.¹³⁹ Deze *exercitatio*, een term uit Quintilianus' leerprogramma, kan mijns inziens alleen maar betrekking hebben op de schriftelijke opsteloeeningen in proza of poëzie. De term *declamatio* wordt hier evenmin als in de *Comoedia* gebruikt.

Samenvattend kan men stellen dat in de Noordelijke gebieden, met name in Duitsland, vanaf 1450 belangstelling ontstaat voor de humanistische gedachten en dat het tot verspreide pogingen komt tot invoering van een humanistisch leerprogramma aan de bestaande onderwijsinstellingen. Een enkele humanist verwijst rechtstreeks naar Italiaanse bronnen. De uiteindelijke inspiratiebron is natuurlijk Quintilianus, wiens programma, vertaald in de trits *lectio*,

¹³⁴ H. Bebel, *Comoedia*(...), ed. Barner, Stuttgart 1982. zie voor Bebel verder infra hoofdstuk 3A, pp.142-143.

¹³⁵ H. Bebel, *Comoedia*(...), ed. Barner, pp. 123-124.

¹³⁶ H. Bebel, *Comoedia*(...), ed. Barner, p.136. Het werk verscheen in 1500.

¹³⁷ H. Bebel, *Comoedia*(...), ed. Barner, p.16.

¹³⁸ De school van Zwickau zullen we in mijn betoog nog tegenkomen. Zie infra noot 165.

¹³⁹ H. Bebel, *Comoedia*(...), ed. Barner, p.146. De rede werd gehouden in 1503. Barner citeert op p.152 de voorwaarden om volgens deze *oratio eloquens* en *eruditus* te worden : "bonus(...)praeceptor, lectio optimorum auctorum et crebra demum exercitatio atque usus loquendi".

exercitatio en *memoria* - dat laatste als onderdeel van de voordrachtsoefening en minder frequent optredend dan de overige twee - men herhaalde malen tegenkomt.¹⁴⁰ Hier en daar richtte men, vaak officieus, aparte onderwijsinstellingen op om de nieuwe pedagogische ideeën in praktijk te brengen. In een dergelijke context vinden we uiteindelijk, en vrij laat, een beschrijving van opstel oefeningen, die later in verband met de schooldeclamatio van belang zullen zijn, terwijl de term *declamatio* voor voordrachtsoefening, of opstel oefening gevolgd door het voordragen daarvan, nog niet voorkomt.

¹⁴⁰ Zie voor de trits *lectio, exercitatio* en *memoria* hoofdstuk 3A, noot 489.

2B1.EERSTE SCHOOLTYPE : MELANCHTHON.

Inmiddels was in het tweede decennium van de zestiende eeuw de reformatie begonnen. De effecten van deze beweging beroerden aanvankelijk vooral Duitsland. Bedreigd als de reformatisch gezinden waren, moesten ze wel een gesloten front vormen om zichzelf te handhaven. Deze levensnoodzaak kan men - zo mag men het misschien voorstellen zonder al te veel onrecht te doen aan de ideologische kant van de reformatie - terugvinden in de starre, veeleisende opvattingen van de reformatie over de mens in zijn relatie tot God en zijn sociale plichten : de mens moet in een zuivere verhouding tot God zijn maatschappelijke plichten tot meerdere eer en glorie van God en zijn Schepping vervullen. En juist die twee, vooral religieus geïnspireerde gedachten vormden een uitstekend aanknopingspunt voor het humanistische - zeg maar voor de Noordelijke gebieden Erasmus - opvoedingsideaal dat zich rechtstreeks op de heidense bronnen oriënteerde.¹⁴¹ Voor een zuivere verhouding tot God was een grondige bijbelkennis nodig en dat impliceerde een grote talenkennis, perfecte beheersing van niet alleen het Latijn, maar ook het Grieks en het Hebreeuws. De reformatische eis van het juiste maatschappelijk functioneren vond een goed referentiepunt in het klassieke ideaal van de redenaar (*orator est vir bonus dicendi peritus*), waarin de beheersing van de welsprekendheid en morele zuiverheid en oprechtheid bijna uitwisselbare begrippen waren, zo dicht hoorden ze bij elkaar.

Dit samenvallen van het humanistische en reformatische ideaal vormt het uitgangspunt voor Melanchthons pedagogische hervormingen, deels op schrift geformuleerd, deels metterdaad uitgevoerd tussen 1523 en 1528, hervormingen die tot ver in de zestiende eeuw en daarna nog, in bijna alle landen van reformatisch-Lutherse professie, en gedeeltelijk ook door de contra-reformatie overgenomen zijn. De Melanchthoniaanse hervormingen vonden plaats op de twee niveau's van onderwijs die van oudsher bestonden, de Lateinschule (of Trivialschule) en de universiteit. Daarnaast voerde Melanchthon een tussenniveau in, dat van de Obere Schule, die gedurende de zestiende eeuw een niet-verplichte overgangsfase naar de universiteit zou blijven.

De eerste uitingen van opvoedkundige belangstelling bij Melanchthon dateren van 1522. In dat jaar verscheen zijn *ratio discendi*, een naar de geest en gedeeltelijk zelfs naar de letter Erasmus' beschrijving van het beginonderwijs in het Latijn, geïnspireerd op Erasmus' *ratio studii* uit 1511, die in het volgende hoofdstuk besproken zal worden.¹⁴² Veel hervormingen

¹⁴¹ J. Dolch gaat zover te stellen dat de reformatie slechts een schakel is in de ketting van de humanistische beweging, in : *Lehrplan des Abendlandes*, Ratingen 1959, p.189; geciteerd door H. Hettwer, *Herkunft und Zusammenhang der Schulordnungen : eine vergleichende Studie*, Mainz 1965, p.11.

¹⁴² Ed. : *Corpus Reformatorum* (CR) 20, ed. H.E. Bindseil, Braunschweig 1854, kol.701-704. Zie Hartfelder 1889, p.339. Zie voor een overzicht van Melanchthons pedagogische oeuvre en het belang ervan voor de reformatie in Duitsland H.-A. Stempel, *Melanchthons pädagogisches Wirken*, Bielefeld 1979.

van Melanchthon zijn gericht op het talenonderwijs, hetgeen volstrekt in de lijn van de humanistische verwachting ligt. In de praktijk kreeg Melanchthon het eerst de kans om zijn hervormingen op het hoogste studieniveau, dat van de universiteit, toe te passen: in 1523 werd de cursus aan de universiteit van Wittenberg, waar Melanchthon als jonge collega van onder anderen Luther werkte, in het kader van de reformatische veranderingen aangepast.¹⁴³ De belangrijkste verandering die de *artes*-faculteit onderging, was de invoering van de *declamatio*. Drie jaar later, in 1526, hervormde Melanchthon het middelbaar onderwijs te Neurenberg middels de stichting van de Obere Schule aldaar.¹⁴⁴ Oefening in de *declamatio* vond er niet plaats. Wel moesten de leerlingen heel vaak opsteloevingen maken. De humanistische cursus was compleet door de aanwezigheid van Grieks in het leerprogramma.¹⁴⁵ Het onderwijs werd gegeven door vier leraren met de professorstitel, een voor rhetorica en dialectica, een voor interpretatie van de dichters, een voor wiskundige vakken en een voor Grieks. De Obere Schule in Neurenberg wordt wel bestempeld als de opvolger van de "Poeten-leerstoel" in die plaats, die op het einde van de vijftiende eeuw en het begin van de zestiende eeuw bestond en die onder anderen door Konrad Celtis bezet is geweest.¹⁴⁶

Het derde niveau van het onderwijs kwam later aan de beurt. Melanchthon werd gevraagd deel te nemen aan de eerste "visitatie" (inspectieronde) van het middelbaar onderwijs die de reformatische overheid van Saksen hield. Aanvankelijk mislukt door te grote versnippering, werd de visitatie opnieuw

¹⁴³ Bedoeld is de *ratio statuendarum lectionum iudicio Ph. Melanchthonis* (ook wel *leges de studiis* geheten) die op 19 maart 1523 goedgekeurd werd door de universiteit. Het stuk is afgedrukt in G. Bauch, *Die Einführung der Melanchthonischen Declamationen und andere gleichzeitige Reformen an der Universität zu Wittenberg*, Breslau 1900, p.10 sqq., tevens in K. Krafft-W. Krafft, edd., *Briefe und Documente aus der Zeit der Reformation im 16. Jahrhundert nebst Mittheilungen über Kolnische Gelehrte und Studien im 13. und 16. Jahrhundert*, Elberfeld z.j. (1875), p.7 sqq., en in K. Hartfelder, *Melanchthonia paedagogica*, Leipzig 1892, p.82 sqq. Invoering van de *declamatio* was de belangrijkste hervorming; zie de brief die Melanchthon schreef aan G. Spalatinus toen hij hem de *ratio* opstuurde: "Nec video cur non et hoc mandari possit, ut alternis declament disputentque philosophici ac latini vel professores vel eruditiores discipuli" (CR I, ed. C. Bretschneider, Halle 1842, kol.613). Zie ook W. Friedensburg, *Geschichte der Universität Wittenberg*, Halle 1917, p.160 en H. Scheible, *Grundung und Ausbau der Universität Wittenberg*, in: P. Baumgart-N. Hammerstein, edd., *Beiträge zu Problemen deutscher Universitätsgrundungen der frühen Neuzeit*, Nendeln 1978, p.144.

¹⁴⁴ Het leerprogramma in *Ratio scholae, Norembergae nuper institutae*, is gepubliceerd door Hartfelder 1892, pp.6-10. Een samenvatting vindt men in G. Mertz, *Das Schulwesen der deutschen Reformation im 16. Jahrhundert*, Heidelberg 1902, Anhang pp.461-462. Hartfelder 1889, p.431 noemt de school de "höhere Humanistenschule". Zie Hettwer 1965, p.27 en F. Paulsen, *Geschichte des gelehrten Unterrichts*, vol.1, Leipzig 1919, 3e ed., pp.277-278. Zie ook Stempel 1979, pp.81-86.

¹⁴⁵ Hartfelder 1889, p.432, voor de samenvatting van het curriculum.

¹⁴⁶ Hartfelder 1889, p.434. Zie voorts supra noot 126 en 144.

opgezet, ditmaal voorzien van een handleiding. Dit schrijven, *Unterricht der Visitatoren, an die Pfarherrn im Kurfurstentum zu Sachsen* of kortweg *Visitationsbuch* genoemd en gepubliceerd in 1528, bevat het programma van Melanchthon voor de Trivialschule.¹⁴⁷ Dit programma behelst hoofdzakelijk een driejarige cursus Latijn, met als onderdelen grammatica, lectuur van auteurs, opstel oefeningen en inleiding in rhetorica en dialectica. Deze Trivialschule bevat de in de middeleeuwen gebruikelijke drie niveaueklassen. Vele van de andere scholen die dit humanistisch-reformatorische programma overnamen, splitsten de tweede en derde niveaueklas in tweeën, zodat het gemiddelde van de Lateinschule op vijf klassen kwam te liggen.¹⁴⁸ In principe beperkte men zich dan tot het Melanchthoniaanse programma gebaseerd op drie niveaueklassen, maar soms nam men ook een deel van het programma van de Obere Schule erbij, bijvoorbeeld een cursus Grieks.¹⁴⁹ Deze grote mate van vrijheid in de samenstelling van het curriculum hangt samen met het feit dat er geen vast omschreven toelatingseisen voor de universitaire *artes*-faculteit waren, en er dus ook geen vaste regeling kon bestaan met betrekking tot het afsluiten van de cursus middelbaar onderwijs.

Dit geheel van Melanchthoniaanse hervormingen in het onderwijs, die voornamelijk hervormingen in het talenonderwijs behelzen, is op grote schaal toegepast in de Duitse gebieden, vooral wat de Trivialschulen betreft. Hierbij moet wel bedacht worden dat, zoals reeds eerder aangestipt is, er een tamelijk grote vrijheid bestond in de inrichting van het curriculum: afhankelijk van de lokale mogelijkheden kon het programma van de Trivialschule tot een minimum beperkt of flink uitgebreid, eventueel zelfs aangevuld worden met delen van het programma van de Obere Schule.

Alvorens de bespreking van de door mij verzamelde gegevens aan te vangen, lijkt het goed eerst iets te zeggen over het bronnenmateriaal. Allereerst zij opgemerkt dat ik me hoofdzakelijk beperkt heb tot het raadplegen van bronnen die vanaf de 19e eeuw gepubliceerd zijn. Daarmee werd voldoende materiaal vergaard om een doorsnee van het onderwijssysteem te schetsen, zowel wat het uiterlijk aspect van de ruimtelijke verspreiding als wat het inhoudelijk aspect van het curriculum betreft. Alleen al wat de Lutheraans-reformatorische Duitse schoolorden betreft is het materiaal aan gepubliceerde bronnen zo overstelpend, dat ook een studie die zich hiertoe

¹⁴⁷ Het *Visitationsbuch* is het laatste hoofdstuk van het *Sachsische Schulplan*. Het werk staat op naam van Luther, maar het is opgesteld door Melanchthon. Ter gelegenheid van een visitatie die hertog Hendrik van Saksen organiseerde, kwam er een nieuwe versie, gepubliceerd in 1538 en afgedrukt in M.Luther, *Pädagogische Schriften*, ed H Lorenzen, Paderborn 1957, pp.125-129. In 1527 werd buiten Melanchthons medeweten een door de overheid goedgekeurde versie gepubliceerd onder de titel *Articuli de quibus egerunt per visitatores in regione Saxoniae*, Wittenberg 1527 (Hettwer 1965, p.23). Het officiële stuk van 1528 staat integraal afgedrukt in Mertz 1902, Anhang, pp.462-465; zie Paulsen 1919, p 279.

¹⁴⁸ Zie Paulsen 1919, p.357. Zo stichtte Johannes Bugenhagen in Brunswijk al in 1528 een Trivialschule met vijf klassen.

¹⁴⁹ Zie infra pp.64-65, de bespreking van het programma van de Trivialschule te Eisleben.

beperkt, zich tevreden moest stellen met een representatieve keuze.¹⁵⁰ A fortiori moet dit gelden voor een studie als deze, die slechts een onderdeel van het onderwijs van de zestiende eeuw betreft, en anderzijds niet alleen het Luthers-gereformeerde, maar het gehele spectrum aan gezindten dat in de zestiende eeuw voorhanden is, in de beschouwingen wil betrekken.

Het basismateriaal voor alle studies rond het reformatorische onderwijs die vanaf het midden van de negentiende eeuw verschenen zijn, is vooral Vormbaums bundel met reformatorische schoolprogramma's uit drie eeuwen, verdeeld in evenzovele banden. Voor ons is alleen de eerste band belangrijk, die de schoolorden uit de zestiende eeuw bevat.¹⁵¹ Deze bundel bevat een groot aantal schoolprogramma's uit de Duitse gebieden, en is later aangevuld door publicaties van onder anderen A Israel en F Teutsch.¹⁵² Hun werk bevat evenwel geen nieuw materiaal dat relevant is voor deze studie. J.Müller heeft als vervolg op Israels werk een bundel schoolorden gepubliceerd die alle vóór die van Vormbaum liggen.¹⁵³ Deze bundel bevat de volgens mijn bevindingen vroegste verordening die van *declamatio* spreekt, namelijk de

¹⁵⁰ Ik doel op Hettwer 1965. Hettwer somt op pp.282-284 de door hem gebruikte schoolorden op. Het zijn er negentig voor de zestiende eeuw, waarvan er slechts een klein deel daadwerkelijk besproken wordt; zo stelt hij: "Die Fülle der Schulordnungen spricht (...) für sich selbst. Bei einer vergleichende Gegenüberstellung muss der Mut zur Lücke aufgebracht werden" (p.19). Mertz 1902 somt op pp.192-204 de belangrijkste evangelische scholen in Duitsland op, die gesticht of hervormd zijn in de loop van de zestiende eeuw, en komt tot een aantal van tweehonderd zevenentachtig. In Paulsen 1919, vol.1, hoofdstuk 5, p.276 sqq., vindt men er ook een groot aantal. Ik gebruik Paulsens studie in mijn overzicht slechts zo nu en dan. In het notenapparaat verwijs ik naar de pagina's waarop Paulsen de door mij besproken schoolorden noemt. In een aantal gevallen geeft Paulsen afwijkende stichtingsdata op, daarmee een probleem oproepend dat ik hier geheel terzijde heb gelaten.

¹⁵¹ R Vormbaum, ed., *Die evangelischen Schulordnungen des sechszehnten Jahrhunderts*, Gütersloh 1860. A Richter, ed., *Die evangelischen Kirchenordnungen des sechszehnten Jahrhunderts*, 2 voll., Weimar 1846 (repr.Nieuwkoop 1967), bevat een aantal kerkverordeningen die tevens een schoolorde omvatten, en die ook in Vormbaums bundel voorkomen. Voor dit onderzoek is Richters werk echter niet de aangewezen bronnenpublicatie, omdat er een groot aantal schoolorden buiten een kerkverordening bestaan, die niet in dit werk zijn opgenomen.

¹⁵² A Israel, ed., *Sammlung selten gewordener pädagogischer Schriften des 16. und 17. Jahrhunderts*, 11 voll., Zschopau 1879-1881 (repr Leipzig 1973, 2 voll.); F.Teutsch, ed., *Die siebenburgisch-sächsischen Schulordnungen, erster Band 1543-1778*, Berlin 1888. Ook in de serie *Monumenta Germaniae Paedagogica* (ed.K.Kehrbach, Berlin 1886 sqq.) zijn talrijke bronnen gepubliceerd.

¹⁵³ J.Müller, ed., *Vor- und frühreformatorische Schulordnungen und Schulverträge in deutscher und niederländischer Sprache*, 2 voll., Zschopau 1885, gepubliceerd als deel 12 en 13 van de door Israel begonnen *Sammlung* (zie supra noot 152).

Twee belangrijke overzichtswerken die het Duits-reformatorische onderwijssysteem behandelen, dus zowel het middelbaar als het hoger onderwijs, zijn de studies van Mertz en Paulsen.¹⁵⁵ Mertz beperkt zich tot de zestiende eeuw, en geeft in een *Anhang* een Duitse samenvatting van een groot aantal schoolorden, waaronder een aantal dat niet in Vormbaum voorkomt. Het driedelige werk van Paulsen omvat de periode van het einde van de middeleeuwen tot het einde van de negentiende eeuw en behandelt, wat de zestiende en volgende eeuwen betreft, niet alleen het reformatorische onderwijs, maar ook het contra-reformatorische. In recentere tijden heeft, zoals reeds opgemerkt, Hettwer een studie gewijd aan de totstandkoming en de onderlinge samenhang van de reformatorische schoolprogramma's.¹⁵⁶ Hij heeft hiertoe een aantal schoolorden geraadpleegd, die voor een deel in Vormbaums bundel voorkomen. Voor een gedetailleerde analyse heeft Hettwer uit dit materiaal een strenge selectie gemaakt van in totaal een twintigtal verordeningen.

Hettwer maakt een indeling in schoolorden binnen een kerkverordening en die daarbuiten en hanteert dit indelingscriterium bij zijn bespreking van het bronnenmateriaal. Deze indeling is hoofdzakelijk ingegeven door de opzet te bepalen welke invloed er rechtstreeks van de kerkelijke overheid uitging bij het stichten of reorganiseren van scholen. Daarnaast signaleert Hettwer dat er naast een aantal landelijke kerkverordeningen dan wel schoolorden, ook een zeer groot aantal lokale schoolorden, al dan niet als onderdeel van een kerkverordening, bestaat. Lokale schoolorden zijn in zeer groten getale uitgevaardigd door stadsbesturen, toen pogingen om kerk- en schoolleven definitief en grootschalig, dat wil zeggen per land of hertogdom, te structureren, mislukt waren.

Een van de kenmerken van de scholen die bij Hettwer in de categorie van scholen vallen waarvan het programma buiten de kerkverordening valt, is dat een aantal ervan een zeer bekende pedagoog aan het hoofd heeft gehad, die in opdracht van de lokale regering een cursusprogramma opstelde en het rectoraat waarnam. Hettwer constateert dit vooral bij wat hij "Musteranstalten", voorbeeldscholen noemt.¹⁵⁷ Men kan evenwel constateren dat twee van die vijf "voorbeeldscholen", namelijk die in Straatsburg en in Augsburg,¹⁵⁸ anders zijn ingericht dan de drie andere: zij hebben naast het curriculum in niveauklassen ook een gedeelte openbare colleges (*publicae lectiones* of *auscultationes*), die een groot deel van het curriculum van de *artes*-faculteit behelzen, een principe dat nergens voorkomt op de scholen die volgens de principes van Melanchthon ingericht zijn. Soms zijn op deze scholen ook andere faculteiten vertegenwoordigd. Dat deze twee scholen op elkaar lijken wordt begrijpelijk wanneer men weet dat de school van Augsburg in 1558, twintig jaar na die van Straatsburg, gesticht is en geleid werd door

¹⁵⁴ Zie voorts infra noot 165.

¹⁵⁵ Mertz 1902 en Paulsen 1919, zie voor de volledige titels supra noot 144.

¹⁵⁶ Zie voor de titel supra noot 141.

¹⁵⁷ Hettwer 1965, pp.85-86.

¹⁵⁸ Hettwer 1965, pp.87-88. In Augsburg werd in 1576 een nieuwe versie van het schoolprogramma gepubliceerd, die Mertz in zijn *Anhang* samenvat. Ik ga, met Hettwer, uit van de versie van 1558.

Hieronymus Wolf(1516-1580), een kennis van Johannes Sturm(1507-1589), de stichter van het Straatsburgse gymnasium. Deze twee scholen vormen dus, zo moet men vaststellen, een uitzondering in de categorie van de Duitse scholen die naar Melanchthons ideeën ingericht zijn, en het is merkwaardig dat Hettwer dit niet opgemerkt heeft, of althans met het gegeven niets gedaan heeft. Ik heb het als uitgangspunt voor mijn ordening gekozen : enerzijds de scholen volgens het Melanchthoniaanse principe, dat wil zeggen een verdeling in Trivialschule en Obere Schule (die dan vaak alleen een Trivialschule met uitgebreid curriculum is) en universiteit, anderzijds de scholen volgens het Sturmiaanse type, dat middelbaar en (een deel van) het hoger onderwijs combineert en in ieder geval het volgen van de cursus van de *artes*-faculteit aan de universiteit overbodig maakt; later werden op Sturms school ook andere faculteiten ingericht.¹⁵⁹ Dit schooltype is in Duitsland op beperkte schaal ingevoerd, hoewel het aantal vestigingen volgens dit model in de latere decennia van de zestiende eeuw toeneemt. Op veel grotere schaal is het te vinden in het Calvinistische gebied, aanvankelijk in Zwitserland, waar het een eigen ontwikkeling doormaakte, zodat er hier sprake is van een derde, zelfstandig te beschouwen schooltype. Later is dat derde schooltype, naar het voorbeeld van vooral Genève, in Frankrijk en, zij het op kleinere schaal, in het reformatorisch gezinde deel van de Nederlanden ingevoerd. Ik heb gekozen voor dit indelingsprincipe omdat de *declamatio* een ver gevorderde oefening in rhetorica is, die op het universitaire niveau plaatsvindt. Zo is de *declamatio* in beginsel mede een criterium om te bepalen welke scholen naar Melanchthons model ingericht zijn, en welke wellicht onder invloed van Sturm staan.

Alle genoemde bronnen en studies hebben betrekking op schoolprogramma's uit steden en streken die in de 16e eeuw tot de Duitse gebieden behoorden. Enkele van die steden liggen in het huidige na-oorlogse Europa niet meer in Duitsland (Oost of West), maar in de Oostbloklanden. Het gaat om Breslau, Brieg, Hermannstadt, Kronstadt en Koningsberg. Voor de overzichtelijkheid zonder ik ze niet af van het te bespreken materiaal.

Wat het bronnenmateriaal betreft dat aan het nu volgende overzicht ten grondslag ligt, moeten behalve het zojuist genoemde en uitvoerig besproken werk van Hettwer en de eveneens reeds vermelde studie van Mertz en de bronnenverzameling van Vormbaum voor de universiteiten ook de - veelal afzonderlijk gepubliceerde - statuten en lesprogramma's van de verschillende universiteiten genoemd worden. Ook heb ik gebruik gemaakt van studies over universiteiten, die soms uitgebreid aandacht besteden aan het programma van de *artes*-faculteit.¹⁶⁰ Overzichtsanalyses vindt men in de studies van Paulsen en Mertz. Deze laatste zal als uitgangspunt dienen voor mijn bespreking.

Van de twee reeds genoemde scholen die in Duitsland een klasse apart vormen, die in Straatsburg en Augsburg, vindt men de statuten ook bij Vormbaum en Mertz (bij de laatste in Duitse samenvatting), maar de meest uitgebreide bronnenverzameling, althans wat Straatsburg betreft, vindt men in het vierde deel van Fourniers verzameling statuten en privileges van Franse universiteiten.¹⁶¹ Eind negentiende eeuw was Straatsburg inmiddels Frans gebied, en omdat Sturms school in de loop van de zestiende eeuw voor

¹⁵⁹ Zie voor de indeling van de Duitse schoolprogramma's ook *infra* noot 175.

¹⁶⁰ Zie bibliografie *infra* in noot 191.

¹⁶¹ Fournier-Engel 1894. Zie voor de titel *supra* noot 106.

het gedeelte van de *publicae lectiones* als academie de status van universiteit kreeg, hoorde deze onderwijsinstelling ook tot Fourniers studiemateriaal

De scholen naar Melanchthons model

Allereerst richten we onze aandacht op de scholen in het Lutheraanse Duitsland die van het Melanchthoniaanse type zijn, dat wil zeggen middelbare scholen die in principe alleen een cursus Latijn geven, met grammatica, lectuur, opstel oefeningen, inleiding in dialectica en rhetorica (Trivialschule of Lateinschule). Als de omstandigheden gunstig waren (grote bevolking, ruime financiën, het voorhanden zijn van voldoende leraren), breidde men het pakket uit met onderdelen van de Obere Schule. Ik zal nu eerst de gegevens behandelen die zijn verzameld door Hettwer, die naar eigen zeggen, en naar mijn indruk terecht, een representatieve keuze heeft gemaakt.

Melanchthon zelf is betrokken geweest bij de stichting van een aantal Trivialschulen: ¹⁶² Eisleben (1525), ¹⁶³ Magdeburg (1524), ¹⁶⁴ Zwickau, waar een bestaande school, die overigens al tamelijk vroeg onder invloed van het humanisme kwam, dank zij bemiddeling van Melanchthon bepaalde moeilijkheden kon overwinnen (1537), ¹⁶⁵ en Soest in West-Falen (jaren 40) ¹⁶⁶

¹⁶² Hettwer behandelt alleen Melanchthons *Visitationsbuch* (zie supra p.49 sq. en infra, p.64), en stelt dat Melanchthon via dit geschrift zeer wijd verbreide invloed heeft gehad op Duitse schoolprogramma's (Hettwer 1965, pp 29-30). Ter illustratie is hier een kleine opsomming opgenomen van scholen waarbij Melanchthon betrokken is geweest; deze opsomming beperkt zich tot de scholen welke Hartfelder 1889 noemt, diens keuze is beperkt, want "unmöglich können hier alle die Schulen aufgezählt werden, bei deren Besetzung und Einrichtung Melanchthon um Rat gefragt worden. Das überreiche massenhafte Material ist in den zehn Quartbanden seines Briefwechsels und in den sehr zahlreichen Ergänzungen dazu niedergelegt" (Hartfelder 1889, p 500).

¹⁶³ Hartfelder 1889, pp 433 en 497-498. Het programma in Hartfelder 1892, pp 1-6, de samenvatting in Mertz 1902, pp 458-459, zie Paulsen 1919, pp.277-278, zie voorts infra pp 64-65.

¹⁶⁴ Hartfelder 1889, p 498. Paulsen 1919, p 276.

¹⁶⁵ Hartfelder 1889, p.498. De schoolorde van Zwickau dateert van 1523 en is afgedrukt in Muller 1885, vol 2, p.255 sqq. In deze schoolorde komt voor het eerst het begrip *declamatio* voor, maar niet in de volle betekenis die het begrip later in relatie heeft tot het onderwijs (geschreven of geïmproviseerde rede die voor een publiek wordt voorgedragen; oefening in de vijf *officia oratoris*), maar alleen als voordrachtsoefening (laatste *officium oratoris*, "declamirn oder kunstlichem Reden", p 255). Bovendien komen op de lectuurlijst "etliche declamationes Quintilian, Erasmi" (p 255) voor; in een dergelijk verband fungeert de term alleen als titelaanduiding. Zie voor de Zwickauer Schulordnung voorts Dolch 1971, pp.200-201.

¹⁶⁶ Hartfelder 1889, p 499. Een samenvatting van een uit 1532 stammende kerkverordening van Soest geeft Mertz 1902, p.474. Bij het ontwerpen

Al deze Trivialschulen kregen een orde die sterk leek op die van Melanchthons Visitationsbuch en een onderdeel vormde van de desbetreffende landelijke kerkverordening.

Direct op het Visitationsbuch geïnspireerd, maar zonder tussenkomst van Melanchthon ontstaan zijn de scholen van Brunswijk (1528), Hamburg (1529), Lübeck (1531), alsmede die van Lüneburg en Göttingen (1531) en Hannover (1536).¹⁶⁷ De scholen van Brunswijk, Hamburg en Lübeck zijn alle gesticht door de bekende pedagoog Johannes Bugenhagen (1485-1558), die in Brunswijk een Trivialschule met vijf klassen inrichtte. Deze locale schoolorden vormden alle een onderdeel van een (locale of voor het desbetreffende land geldende) kerkverordening.

Vanaf ongeveer 1535 wordt de organisatie van het scholennet op iets bredere schaal aangepakt. Deze ontwikkeling is vooral te danken aan de consolidering van de reformatie : de greep van de gereformeerde overheid, die kerkelijke aan wereldlijke macht koppelde, werd steeds groter en steeds meer landelijke kerkverordeningen waarin het geestelijk en opvoedkundig leven werd geregeld, werden uitgevaardigd.¹⁶⁸ De eerste grote kerkverordeningen annex schoolorde in die reeks is die van Pommeren (1535).¹⁶⁹ Vervolgens is die van Mecklenburg erg belangrijk, niet in de laatste plaats omdat Melanchthon er zijn goedkeuring aan hechtte.¹⁷⁰ Een voor onze studie - wegens het vermelden van de *declamatio*, waarover later -, erg

van deze kerkverordening is Melanchthon waarschijnlijk niet betrokken geweest.

¹⁶⁷ Hettwer 1965, p.35 sqq.; schematisch overzicht op p.51. In Hettwers voorstelling is de verordening van Brunswijk rechtstreeks op Melanchthons Visitationsbuch geïnspireerd, de overige verordeningen direct of indirect op die van Brunswijk. Zie Paulsen 1919, pp.282-284. Zie voor de activiteiten van Bugenhagen in resp. Brunswijk, Hamburg en Lübeck H.Hering, *Doktor Pomeranus, Johannes Bugenhagen. Ein Lebensbild aus der Zeit der Reformation*, Halle a.S. 1888, pp.46 sqq., 63 sqq., 82 sqq. De verordening uit Brunswijk is gepubliceerd door H.Lietzmann, *Johannes Bugenhagens Braunschweiger Kirchenordnung 1528*, Bonn 1912. Zie voor Bugenhagen verder K.A.Vogt, *J.Bugenhagen Pomeranus. Leben und ausgewählte Schriften*, Elberfeld 1857.

¹⁶⁸ De greep van de gereformeerde overheid was in werkelijkheid niet altijd erg sterk. Dit blijkt op ons terrein uit het feit dat vele locale overheden een eigen schoolorde uitvaardigden, zonder zich van de voor hen geldende landelijke verordening iets aan te trekken. Zie infra noot 177.

¹⁶⁹ Hettwer 1965, p.52, Mertz 1902, p.481. Zie Paulsen 1919, pp. 282-284; 318. Ook deze verordening is van de hand van Bugenhagen (zie Hering 1888, p.97 sqq.). Infra noot 185 is sprake van Pommeren 1563; het betreft daar de verordening uit dat jaar, opgenomen in Vormbaum 1860, nr.15. Ik weet niet of de infra op p.65 sq. besproken bijzonderheid, namelijk dat de oefening *declamatio* anders opgevat wordt dan Melanchthon bedoelde, ook al in de verordening van 1535 vervat was.

¹⁷⁰ Hettwer 1965, pp.54-55 ("Melanchthon korrigierte sie hie und da im vierten ihrer fünf Teile, der die Schulbestimmungen enthält."); Mertz 1902, p.503 ("von Melanchthon begutachtet worden"). Zie Paulsen 1919, p.318.

interessante orde is die van Württemberg uit 1559,¹⁷¹ die in enkele onderdelen bijna letterlijk is overgenomen door die van Brunswijk-Wolfenbüttel (1569) en Kursachsen (1580).¹⁷²

Tot hier reikt Hettwers materiaal. Als aanvulling hierop treffen we in Vormbaums bundel elf schoolorden als onderdeel van een kerkverordening aan¹⁷³, terwijl Mertz' *Anhang*, behalve het overgrote deel van de ook al bij Vormbaum afgedrukte verordeningen, een veertigtal andere bevat.¹⁷⁴

Ik laat hierop meteen de opsomming volgen van de scholen die niet binnen een kerkverordening vallen. Zoals reeds uiteengezet is, beschouwt Hettwer deze verordeningen als een apart type.¹⁷⁵ Hettwers selectie is zeer streng, omdat het materiaal zo omvangrijk is.¹⁷⁶ De lokale schoolorden die buiten de landelijke kerkverordening vallen zijn mede zo talrijk, omdat de reformatorische stadsbesturen zich vaak niets aantrokken van eventuele bestaande kerkverordeningen met een schoolorde daarbij.¹⁷⁷ Hettwer noemt

¹⁷¹ Paulsen 1919, pp.310, noot 1, merkt op dat dit een van de meest nagevolgde schoolorden van de zestiende eeuw is. Zie voorts infra noot 186.

¹⁷² Hettwer 1965, p.67 sqq. Mertz 1902, pp.568-569 en 604 sqq.; Paulsen 1919, pp.316 en 303. De verordening van Braunschweig-Wolfenbüttel ontbreekt bij Vormbaum; die van Kursachsen is bij hem te vinden op p.230 sqq

¹⁷³ Namelijk nr.2.Schulordnung aus der Braunschweig'schen Kirchenordnung (1528); nr.4 Schulordnung aus der Wittenberger Kirchenordnung (1533); nr.8.Schulordnung aus der Schleswig-Holsteinischen Kirchenordnung (1542); nr.9.Schulordnung aus der Braunschweig'schen Kirchenordnung (1543); nr.10.Schulordnung aus der Hadeln'schen Kirchenordnung (1544); nr.15 Schulordnung aus der Pommer'schen Kirchenordnung (1563); nr.16.Schulordnung aus der Lüneburgischen Kirchenordnung (1564); nr.19 Schulordnung aus der Lippe'schen Kirchenordnung (1571); nr.20.Schulordnung aus der Brandenburgischen Visitations- und Consistorialordnung (1573); nr.25.Schulordnung aus der Niedersächsischen Kirchenordnung (1585); Anhang nr.1. Schulordnung aus der Cölnischen Kirchenordnung (1543).

¹⁷⁴ Ze worden alle door Mertz chronologisch opgesomd op pp.162-165.

¹⁷⁵ Men vindt de verdeling van Hettwer niet bij Paulsen, die slechts spreekt van een nieuwe ontwikkeling in de veertiger jaren, wanneer de wereldlijke overheid meer invloed krijgt en er ook landelijk seculiere verordeningen komen (Paulsen 1919, p.297); De twee groepen, seculier en kerkelijk, worden door hem evenwel door elkaar behandeld.

¹⁷⁶ zie supra noot 150.

¹⁷⁷ "Hierin (namelijk het feit dat de stedelijke besturen en niet de landsheren direct verantwoordelijk waren voor de scholen) ist die eigentliche Hauptquelle der unübersehbaren Anzahl von Schulordnungen, die die Städte für ihre Schulen ohne Rücksicht auf das Bestehen landesrechtlicher Vorschriften erliessen, zu erblicken"(Hettwer 1965, pp.83-84).

daar drie voorbeelden van.¹⁷⁸

De noodzaak tot systematiseren heeft Hettwer gebracht tot het opstellen van een lijst van vijf voorbeeldscholen, te weten de school van V.Trotzendorf (in Goldberg, 1546), M.Neander (in Ilfeld, geleidelijke totstandkoming vanaf 1550), H.Wolf (in Augsburg, 1558, herzien in 1576), J.Sturm (in Straatsburg, 1538) en P.Vincentius (in Breslau, 1570).¹⁷⁹

Zoals reeds uiteengezet is, valt in mijn ordening de school van Sturm en die van Wolf buiten het hier aan de orde zijnde gedeelte, omdat ze ook een afdeling hoger onderwijs bevatten. Heel bijzonder in dit opzicht is de school van Vincentius in Breslau, die geen afdeling voor openbaar onderwijs omvatte, maar waarvan de leerlingen toch blijkbaar zo'n hoog niveau hadden dat er wél gedisputeerd en gedeclameerd werd in de hoogste klas, en wel in aanwezigheid van publiek.¹⁸⁰ Wat dat ene aspect betreft was deze school dus wel "universitair"; invloed van Sturm is hiervoor wellicht de verklaring. Behalve de vijf genoemde voorbeeldscholen noemt Hettwer in de categorie "schoolorden los van een kerkverordening" een serie van twee scholen die naar het voorbeeld van de school van Sturm gevormd zijn¹⁸¹ (en dus buiten het onderhavige kader vallen), alsmede drie die zich volgens Hettwer aansluiten bij de school van Vincentius.¹⁸² Twee daarvan, de scholen in

¹⁷⁸ Güstrow 1552, Neubrandenburg 1553 en Wismar 1566, drie onderling nogal sterk verschillende locale schoolorden van scholen die officieel onder de landelijke Mecklenburger Kirchenordnung ressorteren (Hettwer 1965, p.84). De schoolorde van Güstrow ontbreekt bij zowel Vormbaum als Mertz. De overige twee zijn te vinden in Vormbaum 1860, Anhang 4 en 9; Mertz 1902, pp.510-511 en 564-565.

¹⁷⁹ Hettwer 1965, pp.85-86. De verordeningen zijn alle op één na gepubliceerd in Vormbaum 1860 : *Goldberg* : Vormbaum nr.11; Mertz 1902, p.499. NB.Daar dit programma niet op een klassenindeling is gebaseerd, zullen we het hier niet kunnen gebruiken. Het programma van *Ilfeld* is niet bewaard (of heeft wellicht nooit bestaan). *Augsburg* : Vormbaum, Anhang nr.5; Mertz 1902, p.515 sqq. *Straatsburg* : het gaat vooral om Sturms *De literarum ludis recte aperiendis*, Vormbaum, Beilage p.653 sqq. In de grote bronnenverzameling van de Straatsburgse school, Fournier-Engel 1894, is het werk niet opgenomen. *Breslau* : Vormbaum nr.18; Mertz 1902, p.572 sqq.; Paulsen 1919, p.321. W.Moog, *Geschichte der Pädagogik*, vol.2, Ratingen-Hanover 1967, 7e ed., besteedt een korte paragraaf aan vier van de vijf genoemde pedagogen : Sturm (p.160 sqq.), Trotzendorf (p.168 sqq.), Wolf (p.173 sqq.), Neander (p.177 sqq.).

¹⁸⁰ Over de hoogste klas op deze school zegt Mertz 1902, in zijn samenvatting van het programma : "Sie (de hoogste klas) bildet für die gelehrten Gesellen den Uebergang zur Universität und ist für viele, besonders für die Armen, ein Ersatz des Universitätsstudiums"(p.575). In deze klas worden ook wiskundige vakken onderwezen; de *declamatio* blijft voorbehouden aan de "profectiones"(zie infra p.66-67).

¹⁸¹ Hettwer 1965, p.91 sqq. Het zijn Göttingen 1586 en Stralsund 1591. Zie voor beide infra noot 223. Daarnaast rekent hij er nog twee andere tot deze serie, namelijk Gotha 1605 en Frankfurt/M 1579, maar deze scholen zijn geen academische gymnasia.

Görlitz en Beuthen, hebben verordeningen die dateren uit respectievelijk 1609 en 1614 en vallen aldus buiten ons chronologisch kader. De derde, de school van Brieg (1581) is volgens mij een Sturmiaans ingerichte school.¹⁸³

Behalve de scholen die Hettwer noemt vindt men daarnaast bij Vormbaum en Mertz nog een aanzienlijke lijst van scholen met een schoolorde die los staat van een kerkverordening. Bij Vormbaum zijn dat, chronologisch gerangschikt :

1. nr.1 Kursachsen 1528
2. nr.5 Markgraafschap Baden-Durlach 1536
3. nr.7 Hessen 1537
4. nr.11 Goldberg 1546
5. nr.13 Kurpfalz 1556
6. nr.17 Heidelberg 1564, nr.23 Heidelberg 1582 en 1587
7. nr.24 Nordhausen 1583
8. Anhang 2 St.Afra (in Meissen) 1546
9. Anhang 3 Maagdeburg 1553
10. Anhang 4 Neubrandenburg 1553
11. Anhang 7 Stralsund 1560, 1561, 1591
12. Anhang 8 Brandenburg 1564
13. Anhang 9 Wismar 1566
14. Anhang 10 Walkenried 1570
15. Anhang 11 Gandersheim 1571
16. Anhang 12 Güstrow 1572
17. Anhang 13 Hertogdom Sachsen 1573
18. Anhang 14 Altdorf 1575

¹⁸² Hettwer 1965, p 105 sqq.

¹⁸³ Zie infra p.70-71. Ik meen dat Hettwer ten onrechte zegt dat de school in Brieg op die van Breslau is geïnspireerd; zie Mertz 1902, die de school van Breslau tot de gymnasia rekent en die van Brieg tot de academische gymnasia, dat wil zeggen de gymnasia die middelbaar en hoger onderwijs combineren (pp.194 en 196). De verordening van Brieg 1581 komt voor in Vormbaum 1860, p.297 sqq., die van Breslau 1570 in Vormbaum 1860, p.184 sqq.

19. Anhang 15 Frankfurt 1579
20. Anhang 16 Aschersleben 1589
21. Anhang 17 Burgsteinfurt 1596

Deze lijst van bij Vormbaum voorkomende verordeningen kan worden aangevuld met een veertiental andere die door Mertz in samenvatting worden gegeven, ook hier is de opsomming chronologisch.

1. Eisleben 1525
2. Neurenberg 1526
3. Heilbronn 1536
4. Nassau 1536
5. Frankfurt 1537
6. Herzberg 1538
7. Pruisen 1540
8. Kronstadt 1543
9. Esslingen 1548 (en 1599, die Mertz apart opneemt)
10. Oehringen 1549 (en 1571, die Mertz apart opneemt)
11. Sachsen 1557 (en 1575, die Mertz apart opneemt)
12. Lauingen 1556
13. Braunschweig 1596
14. Hermannstadt 1598

In deze series komen vier scholen voor die naar het concept van Sturm zijn ingericht, te weten Stralsund 1591 (uit Vormbaum Anhang 7), Altdorf 1575 (uit Vormbaum Anhang 14), Burgsteinfurt 1596 (uit Vormbaum Anhang 17; bestond al in 1588) en Lauingen 1556 (uit Mertz nr.12). Bovendien zijn er enkele die de bijzonderheid (namelijk het voorkomen van *declamatio* ondanks het ontbreken van een cursus openbaar onderwijs) van de Breslaue school bevatten, namelijk Nordhausen 1583 (= Vormbaum nr 24), Maagdeburg 1553 (= Vormbaum Anhang 3), Brandenburg 1564 (= Vormbaum Anhang 8) en Gandersheim 1571 (= Vormbaum Anhang 11) en nr 14, Hermannstadt 1598.

Al de genoemde verordeningen, zowel die welke een onderdeel vormen van een kerkverordening als die waarvoor dit niet geldt, houden zich keurig aan de door Melanchthon uitgestippelde weg: achtereenvolgens komen aan de orde grammatica, leatuurprogramma, opsteloeeningen, aanvankelijk in de vorm van eenvoudige brieven en daarna met onderdelen van redevoeringen en voorts

inleiding in rhetorica en dialectica. De *declamatio* komt op al deze scholen niet voor, op vier uitzonderingen na, die evenwel slechts als een geval beschouwd kunnen worden. Immers, het betreft de verordening van Württemberg uit 1559, die letterlijk nagevolgd is door die van Brunswijk-Wolfenbüttel in 1569 en door die van Kursachsen in 1580,¹⁸⁴ en tenslotte in de uit 1563 stammende hernieuwde verordening van Pommeren.¹⁸⁵ In al deze vier verordeningen komt oefening in *declamatio* wel voor, maar heeft ze mijns inziens niet precies dezelfde betekenisinhoud als de oefening van de *declamatio* op de Melanchthoniaans hervormde universiteit en in de afdeling hoger onderwijs van het Sturmiaanse schooltype. De *declamatio* is namelijk op de scholen waarvan hier sprake is, naar de tekst van de verordeningen te oordelen,¹⁸⁶ een schriftelijke oefening in het opstellen van een gehele, dat wil zeggen uit vijf delen bestaande redevoering. De term *declamatio* heeft daarmee betrekking op een oefening die een complete rede omvat, en niet een deel ervan, zoals bij de eraan voorgaande opstel oefeningen. Op de universiteit en de Straatsburgse school behelst de oefening in *declamatio* tevens het in het bijzijn van publiek voordragen van een complete rede. Het verschil omvat twee *officia oratoris*, namelijk de *memoria* en de *actus (pronuntiatio)*.

Een bijzondere plaats met betrekking tot ons onderwerp nemen verder zes scholen in, namelijk die te Breslau (1570), te Nordhausen (1583), te Magdeburg (1553), te Brandenburg (1564), te Gandersheim (1571) en te Hermannstadt (1598).¹⁸⁷ Hoewel deze scholen geen universitaire *artes*-afdeling

¹⁸⁴ Zie supra noot 172, en infra p.66.

¹⁸⁵ "Hernieuwde", want de eerste dateerde van 1533. Zie supra noot 169. De tekst van de verordening is te vinden in Vormbaum 1860, nr 15. In Mertz' samenvatting wordt een gedeelte ervan geciteerd en is per abuis *declinationes* in plaats van *declamationes* afgedrukt (Mertz 1902, p.544).

¹⁸⁶ *Württemberg 1559* : "Und dieweil man in dieser Clase principia Dialecticae und Rhetoricae liset, sollen die Argumenta nit alle auf ein weiss gericht, sonder etwann ein Epistola zun zeiten ein Exordium, narratio, locus communis, confirmatio, peroratio, descriptio alicuius rei, tractatio fabulae, oder dergleichen Progymnasmata furgegeben, und die Adolescentes also abgericht werden, das ihnen nachmals, ganze Declamationes zu schreiben minder schwär sei" (Vormbaum 1860, p 90). Zie Paulsen 1919, pp.309-310. Zoals reeds gezegd (zie supra noot 171) merkt Paulsen op dat de verordening van Württemberg uit 1559 een van de meest nagevolgde van de zestiende eeuw is. *Pommeren 1563* : (hoogste klas) "Damit auch die Knaben sehen und lernen, Quis sit usus praeceptorum, sollen die Schulmeister ihnen oft vorgeben schöne Historias sacras vel profanas, die sie ex memoria publice recitiren, Item ihnen befehlen, kurze Declamationes zu schreiben juxta ordinem partium orationis apud Rhetores..." (Vormbaum 1860, pp 174-175).

¹⁸⁷ *Breslau 1570* : zie infra pp.66-67. *Brandenburg 1564* : zie Vormbaum 1860, p.540, waar de *declamatio* als oefening genoemd wordt bij de *observationes quaedam generales, quae ad felicem scholarum conservationem sunt necessariae*. *Gandersheim 1571* : zie Vormbaum 1860, p. 559; de *declamatio* komt hier voor in het lesprogramma van de laatste niveauklas. *Magdeburg 1553* : zie Vormbaum 1860, p.417, waar de *declamatio* genoemd wordt in het hoofdstukje *de publicis exercitiis vel actionibus*. *Hermannstadt 1598* : zie Mertz 1902, p 644; één van de

hebben (zoals het Sturmiaanse schooltype), hebben ze in hun lesprogramma toch de oefening van de *declamatio* zoals die op de universiteit en in het hoger onderwijs van het Sturmiaanse schooltype plaatsvindt, namelijk de in aanwezigheid van publiek uitgesproken rede. De *declamatio* werd er gehouden door leraren of heel goede leerlingen van de hoogste klas; het publiek werd gevormd door het docentenkorps, de andere leerlingen (buiten de klasgemeenschap om, die, zo neem ik aan, te vertrouwd geacht werd om als publiek te kunnen fungeren) en lokale notabelen en andere geschoolden. Wellicht is de invloed van Sturm hier debet aan; tevens is het een treffend bewijs van de fluctuerende grens tussen middelbaar en hoger onderwijs.

Behalve dit uitgebreide net Trivialschulen en Obere Schulen onderging in de loop van de zestiende eeuw ook een aantal universiteiten hervormingen in de zin zoals Melanchthon ze in Wittenberg doorgevoerd had. Hetzelfde patroon als bij de Trivialschule herhaalt zich: in een aantal gevallen is Melanchthon zelf betrokken geweest bij de hervorming of stichting van een universiteit, in een aantal gevallen hebben anderen zijn programma overgenomen en eventueel enigszins aangepast. Uitgangspunt was steeds de door Melanchthon aan de Wittenbergse universiteit, de eerste instelling voor hoger onderwijs die tot de reformatie overging, doorgevoerde hervorming. Deze hervorming vond plaats in 1523, ten tijde van Melanchthons eerste rectoraat, met de *leges de studiis*, en kreeg officieel haar beslag in 1545- 1546, met de wijziging van de statuten.¹⁸⁸

Een van de belangrijkste hervormingen aan de reformatische universiteit was misschien wel de invoering van de *declamatio* in de *artes*-faculteit. Mertz lijkt het belang hiervan geheel over het hoofd te zien.¹⁸⁹ Inderdaad was en bleef - zoals Mertz benadrukt - deze faculteit slechts voorbereiding op de andere faculteiten, waarvan de theologische en juridische het meest ingrijpend werden hervormd, maar het belang van de reformatische hervorming in de *artes*-faculteit was nu juist dat die voorbereiding anders ingericht werd en meer op het humanistisch-reformatisch ideaal toegespitst, dat wil zeggen een perfecte kennis van de klassieke talen en het beheersen van de beginselen van dialectica en rhetorica beoogde.

plichten van de rector is de leerlingen op vrijdag een *declamatio* te laten houden. *Nordhausen 1583*: zie Vormbaum 1860, p 377: "Auch Uebungen im Disputirn und Deklamirn sollen die Lehrer in den obern Klassen anstellen, alle Mittwochen um 8 Uhr, in prima bis um 8 1/2, in secunda bis um 9, auch, wenn es für gut gehalten wird, in Tertia". Hoewel de verordeningen van Maagdeburg 1553 en Nordhausen 1583 niet besproken worden door Hettwer, zijn ze wel opgenomen in zijn bronnenopgave achterin het boek.

¹⁸⁸ Zie supra p.49 en noot 143. De statuten van 1545 en 1546 vindt men in CR X, ed.C.Bretschneider, Halle 1842, kol.992 (*Leges academiae Witenbergensis de studiis et moribus auditorum*) en kol. 1008 sqq. (*Leges collegii facultatis artium, quas Philosophia continet*).

¹⁸⁹ "Am wenigsten bedurfte die artistische oder philosophische Fakultät einer eingreifenden Umgestaltung. Sie blieb im grossen und ganzen die Vorbereitung für die anderen Fakultäten"(Mertz 1902, p.205).

We beperken ons - zoals reeds eerder gezegd - tot het door Mertz geïnventariseerde materiaal.¹⁹⁰ Hoewel zijn studie al oud is, is ze voor ons onderwerp nog waardevol : omdat zijn studie was bedoeld als bijdrage tot de onderwijsgeschiedenis, streefde Mertz zoveel mogelijk naar volledigheid. Een op beperkte schaal en onafhankelijk van Mertz' gegevens uitgevoerd literatuuronderzoek leidde niet tot nieuwe gegevens.¹⁹¹ De universiteiten die in de loop van de zestiende eeuw in Lutheraanse zin hervormd werden, zijn :

¹⁹⁰ Mertz 1902, pp.205-210, bij Paulsen 1919 vindt men de bespreking van de invloed van het humanisme op de bestaande universiteiten op p.78 sqq.; de nieuw gestichte universiteiten worden besproken door Paulsen op p.233 sqq.

¹⁹¹ Geraadpleegd zijn : Erfurt : W.Kampschulte, *Die Universität Erfurt in ihrem Verhältnis zum Humanismus und Reformation*, 2 voll., Trier 1858-1860; G.Bauch, *Die Universität Erfurt im Zeitalter des Frühhumanismus*, Breslau 1904; J.C.H.Weissenborn-A.Hortzschansky, edd., *Acten der Erfurter Universität*, 3 voll., Halle 1881-1899(repr. Nendeln/Liechtenstein 1976). Frankfurt(Oder) : G.Bauch, *Die Anfänge der Universität Frankfurt a.O. und die Entwicklung des wissenschaftlichen Lebens an der Hochschule (1506-1540)*, Berlin 1900. Greifswald : J.G.L. Kosegarten, *Geschichte der Universität Greifswald mit urkundlichen Beilagen*, Greifswald 1857; *Festschrift zur 500-Jahrfeier der Universität Greifswald, 17-10-1956*, Greifswald z.j.(1956). Ingolstadt : G.Bauch, *Die Anfänge des Humanismus in Ingolstadt*, München-Leipzig 1901; A.Seifert, ed., *Die Universität Ingolstadt im 15. und 16. Jahrhundert : Texte und Regesten*, Berlin 1973. Marburg : H.Hermelink-S.A.Kähler, *Die Philipps-Universität zu Marburg 1527-1927. Fünf Kapitel aus ihrer Geschichte (1527-1866)*, Marburg 1927. Rostock : O.Krabbe, *Die Universität Rostock im 15. und 16. Jahrhundert*, 2 voll., Rostock 1854 (repr.1 vol., Aalen 1970). Tübingen : R.v.Roth, ed., *Urkunden zur Geschichte der Universität Tübingen aus den Jahren 1476-1550*, Tübingen 1877 (repr.Aalen 1973, ed.R.v.Roth); J.Haller, *Die Anfänge der Universität Tübingen 1477-1537*, Stuttgart 1927-1929(repr.Aalen 1970); H.Oberman, *Werden und Wertung der Reformation*, Tübingen 1977; N.Hofmann, *Die Artisten-fakultät an der Universität Tübingen 1534-1601*, Tübingen 1982. Wittenberg : W.Friedensburg, *Geschichte der Universität Wittenberg*, Halle a.S. 1917; Th.Muther,ed., *Die ersten Statuten der Wittenberger Artisten-Facultät, in : Neue Mittheilungen aus dem Gebiete historisch-antiquarischer Forschungen* 13(1874), p.177 sqq. Zie voor verdere detailstudies op het gebied van de Duitse universiteiten W.Engelhorn, *Bibliographie der deutschen Universitäten. Systematisch geordnetes Verzeichnis der bis Ende 1899 gedruckten Bücher und Aufsätze über das deutsche Universitätswesen*, 2 voll., Berlin 1904-1905 (repr.Hildesheim 1965).

¹⁹² Van deze serie noemt Paulsen 1919 in zijn bespreking van de door het humanisme beïnvloede universiteiten : Leipzig (p.96 sq.), Heidelberg, waar al in 1522 sporen van humanistische invloed merkbaar waren (p.135 sqq.) en Tübingen (p.143 sq.).

1. Tübingen, gesticht in 1477, in 1538 van nieuwe, Luthers georiënteerde statuten voorzien.
2. Greifswald, gesticht in 1436, al spoedig in verval geraakt en heropgericht in 1539; nieuwe, Luthers georiënteerde statuten in 1545.
3. Frankfurt(Oder), gesticht in 1505, in 1538 hervormd, onder andere door directe bemoeienis van Melanchthon.
4. Leipzig, gesticht in 1409, na een voorbereidingsperiode definitief hervormd met medewerking van Melanchthon in 1541.
5. Rostock, gesticht in 1419, na een lange voorafgaande periode met vele moeilijkheden in 1557 definitief hervormd.
6. Heidelberg, gesticht in 1386, in 1556 hervormd.

Behalve het hervormen van deze bestaande universiteiten hebben de Lutheraans gezinden in Duitsland vier nieuwe universiteiten gesticht in de loop van de zestiende eeuw, te weten Marburg (1526), Königsberg (1544), Jena (1558) en Helmstedt (1576).¹⁹³

Aan al deze universiteiten, zowel de hervormde als de nieuw gestichte, gold het Melanchthoniaanse programma met de *declamatio* als vast bestanddeel in de *artes*-faculteit, getuige de statuten en documenten die ik van verschillende van deze instellingen heb kunnen raadplegen.¹⁹⁴ Voor 1523, het jaar van Melanchthons hervormingen aan de Wittenbergse universiteit, vindt men aan geen van de instellingen een volgens de rhetorica (en dialectica) opgebouwd leerprogramma waarin de *declamatio* een rol speelt. Melanchthon

¹⁹³ Zie supra noot 190 en Paulsen 1919, pp.233, 241 en 252 sqq.

¹⁹⁴ De duidelijkste voorbeelden zijn : *Frankfurt(Oder)* : gesticht in 1506, wordt de universiteit door de reformatorisch gezinde Joachim II van Brandenburg in 1540 hervormd. Deze hervorming is voor het eerst in detail beschreven door Bauch, Berlin 1900 (zie met name p.136, noot 3). Mertz 1902 heeft dit boek niet geraadpleegd (of niet kunnen raadplegen). De documenten waarover Bauch beschikte, behelzen voornamelijk een serie brieven van Joachim aan de bestuursleden van de universiteit, waarin vooral de eis tot declameren en disputeren geformuleerd wordt (Bauch, Berlin 1900, pp.158-162; bijlagen 2, 3 en 4); tevens citeert Bauch uit het leatuurprogramma van de *artes*-faculteit, waarop ook oefening in *declamatio* en *disputatio* voorkomt (Bauch, Berlin 1900, p.143); zie ook Bauch, Berlin 1900, pp.146 en 155. *Tübingen* : de nieuwe universiteitsstatuten worden op 30-1-1535 op bevel van hertog Ulrich vastgesteld, waarin de verplichting tot het houden van *declamatio* wordt vastgelegd voor de docenten en de betere studenten (Roth 1877, p.182); in 1536 kwamen er na ingrijpen van Melanchthon nogmaals nieuwe universiteitsstatuten, waarin de verplichting tot declameren opnieuw werd vastgelegd (Roth 1877, p.192). De *artes*-faculteit had in 1536 ook nieuwe statuten gekregen; opmerkelijk is dat we hierin niet de term *declamatio* aantreffen, maar *oratio publice habenda* (Roth 1877, p.382); uit 1544 stamt hertog Ulrichs nieuwe verordening voor de *artes*-faculteit, waarbij bestuursleden en professoren verplicht werden voor deze faculteit te declameren (Roth 1877, p.238). *Wittenberg* : zie supra noot 143.

wordt terecht als de hervormer van het Duitse onderwijs beschouwd.

Na dit overzicht van het Luthers-gereformeerde onderwijs in Duitsland wil ik overgaan tot de bespreking van een voorbeeld van de verschillende typen onderwijs. Allereerst de Trivialschule en de Obere Schule. Die behandel ik gezamenlijk omdat, zo is uit het bovenstaande ook al gebleken, de scheiding tussen de twee vaag is. Het hing van de lokale omstandigheden af of er ruimte was voor een Trivialschule of een Obere Schule, en de inhoud van de curricula van de twee schooltypen verschilde niet zo heel veel, afgezien van het feit dat de Obere Schule uiteraard altijd een iets hoger niveau bereikte. Dit kwam onder andere tot uitdrukking door de aanwezigheid van twee extra vakken, Grieks en de wiskundige vakken. Wat betreft ons onderwerp is er geen verschil tussen de twee schooltypen. Enige voorbeelden kunnen dit illustreren.

Allereerst het programma van de Trivialschule. Dit wordt geformuleerd in de *Unterricht der Visitatoren, an die Pfarrer im Kurfurstentum zu Sachsen*, kortweg ook wel *Visitationsbuch* genoemd. De eerste klas is voor het elementaire onderwijs: ¹⁹⁵ lezen en schrijven, daarna zeer eenvoudig Latijn leren aan de hand van de *Disticha Catonis* en Donatus. In de tweede klas wordt de grammatica verder onderwezen, alsmede muziek. De grammatica wordt in die klas duidelijk gemaakt aan de hand van gemakkelijk te begrijpen schrijvers als Aesopus ¹⁹⁶, later Terentius en Plautus. Grote stukken tekst moeten van buiten geleerd worden. Daarnaast staat de katechismus op het programma. In de derde klas moet het muziekonderricht nader aan bod komen. Voorts wordt het leatuurprogramma verder uitgebreid: Vergilius, Ovidius' *Metamorphoses*, Cicero's *Officia* (of *De officiis*, zoals wij meestal zeggen) en diens *Epistulae ad Familiares*. De grammatica wordt herhaald, de metriek geoefend. Wanneer dit voldoende gebeurd is, wordt een inleiding in dialectica en rhetorica gegeven, waarvoor in het programma geen handboeken opgegeven worden. Gemeenschappelijk aan de tweede en derde klas is de opstel oefening die wekelijks gehouden moet worden, hetzij in proza (een briefje), hetzij in poëzie ("ein Vers") ¹⁹⁷. Tevens moet in deze twee klassen gestreefd worden naar het vloeiend spreken van Latijn op school. Deze voorschriften zijn zeer algemeen en vragen een niet al te hoge intelligentie en inspanning van de leerling. Zodoende waren deze voorschriften geschikt als doorsnee voor het hele Duitse gebied.

Veel concreter geformuleerd en daarnaast ook wat moeilijker was het programma van de Trivialschule in Eisleben (1525), een van de eerste middelbare scholen die Melanchthon hielp stichten ¹⁹⁸. Zo werd er daar in de tweede klas al Vergilius gelezen en stonden in de derde klas de geschiedschrijvers Livius en Sallustius op het programma, en werden van

¹⁹⁵ Geraadpleegd is de editie in Mertz 1902, pp 462-465, die de tekst van het *Visitationsbuch* compleet geeft, in tegenstelling tot de overige schoolorde, waarvan hij slechts een samenvatting geeft.

¹⁹⁶ Bedoeld wordt natuurlijk een Latijnse vertaling van de Aesopische fabels.

¹⁹⁷ Mertz 1902, p 465.

¹⁹⁸ Zie supra noot 163. Hier behandeld naar de samenvatting in Mertz 1902, pp 458-459. Zie voor een beschrijving van het curriculum ook Woodward 1906, pp 219-222.

Ovidius behalve de *Metamorphoses* ook de *Epistulae ex Ponto* en de *Tristia* gelezen, alsmede Horatius. Daarnaast moest er veel meer Cicero gelezen worden, en kwamen, als leerboeken in de dialectica en rhetorica Erasmus' *De copia* en Mosellanus' *De primis apud rhetoricum exercitationibus praeceptiones* voor. Wekelijkse opstel oefeningen in proza en poëzie waren vanzelfsprekend in klas twee en drie. Bovendien moest, als het niveau van de leerlingen het toeliet, tevens begonnen worden met Grieks en wiskundige vakken, vakken die volgens het officiële programma in de Obere Schule thuishoorden. Men ziet hoe in een zeer vroeg stadium reeds de grenzen tussen Trivialschule en Obere Schule vaag zijn.

De eerste Obere Schule werd door Melanchthon ingericht in 1526 te Neurenberg.¹⁹⁹ Ook in deze school werden verschillende klassen onderscheiden. In de eerste werd de basis van de grammaticale kennis gelegd, daarna, in de tweede klas, begon men meteen met dialectica en rhetorica. Een principieel verschil met de Trivialschule is de aanwezigheid van vakleraren; een voor rhetorica en dialectica, een voor de wiskundige vakken, een voor muziek en een voor Grieks. Ter oefening in de beginselen van de dialectica vinden *disputationes* plaats, die aanvankelijk niet meer inhouden dan een vraag- en antwoordspel over een onderwerp tussen leraar en leerling of leerlingen onderling. Wekelijkse opstel oefeningen zijn ook hier vanzelfsprekend.

Een oefening ontbreekt nog op het niveau van de Trivialschule en de Obere Schule, namelijk de *declamatio*. Deze oefening werd door Melanchthon blijkbaar als zo belangrijk en vooral zo moeilijk beschouwd, dat zij in zijn visie pas op de universiteit plaats kon vinden, en door alle studenten, afgewisseld door de docenten, bedreven moest worden.²⁰⁰

In het overzicht hebben we geconstateerd dat de programma's van een aantal Melanchthoniaans hervormde scholen een uitzondering vormen op de normale inrichting van het Melanchthoniaanse onderwijs wat betreft de *declamatio*. Het gaat om Württemberg 1559, Brunswijk-Wolfenbüttel 1569, Kursachsen 1580 en Pommeren 1563; daarnaast nemen Breslau 1570, Brandenburg 1564, Gandersheim 1571, Magdeburg 1553, Hermannstadt 1598 en Nordhausen 1583 een bijzondere positie in.²⁰¹

"Declamationes schreiben"

Ik vestig allereerst de aandacht op de eerste vier. Als voorbeeld kies ik de oudste uit de serie, namelijk die van Württemberg 1559.²⁰² Wat betreft de passage over de *declamatio* zijn de verordeningen van Brunswijk-Wolfenbüttel

¹⁹⁹ Zie supra noot 144. Hier behandeld naar de samenvatting in Mertz 1902, pp 461-462.

²⁰⁰ Zie de bibliografische referenties supra in noot 143 en het citaat infra in noot 211; de begripsinhoud van *declamatio* wordt in dat citaat duidelijk door de formulering "scribere et recitare declamationem".

²⁰¹ Voor de eerste vier, zie supra p.60, m.n. noot 186; voor de laatste zes, zie supra noot 187.

²⁰² Vormbaum 1860, nr.14.

uit 1569 en van Kursachsen uit 1580 gelijkkluidend met deze Württemberg had een zogenaamde "uitgebreide" Trivialschule, dat wil zeggen een die vijf klassen omvat. In de hoogste klas, de vijfde, moeten de opsteloeeningen steeds moeilijker worden en niet meer alleen kleine brieven omvatten, maar ook onderdelen van een redevoering. Er worden in het schoolprogramma een paar suggesties gedaan, die alle uit de drie bekende vierde- en vijfde-eeuwse bundels *Progymnasmata* stammen: *exordium*, *narratio*, *locus communis*, *confirmatio*, *peroratio*, *descriptio alicuius rei*, *tractatio fabulae*. Dit heeft tot doel dat het "ihnen nachmals ganze Declamationes zu schreiben minder schwer sei".²⁰³ Opvallend is het uitdrukkelijke gebruik van het werkwoord *schreiben* wanneer het om een *declamatio* gaat: men kan er mijns inziens uit concluderen dat er, na het geregeld oefenen in het opstellen van delen van een redevoering, ook een gehele redevoering, *declamatio* genaamd, geschreven moest worden. Dit vermoeden wordt bevestigd door de vierde verordening die genoemd is, namelijk die van Pommeren uit 1563: daarin moeten de leerlingen van de hoogste klas, dat is in Pommeren de vierde, "kurze Declamationes (...) schreiben, iuxta ordinem partium orationis apud rhetores".²⁰⁴ Ook hier treft men het opmerkelijke gebruik van het werkwoord *schreiben* met *declamatio* als object aan. Afgezet tegen het reeds in zwang zijnde gebruik van de oefening van de "*declamatio*" aan de universiteit, waar deze het voordragen van een op schrift voorbereide complete redevoering behelst, moet "*declamatio*" in de schoolorde een andere betekenis hebben. Ik ga er dan ook van uit, dat de *declamatio* in deze vier programma's alleen het schrijven van een redevoering behelst, en niet ook het publiekelijk voordragen ervan. Hierdoor nemen deze vier programma's een bijzondere plaats in; zij tonen tevens aan dat de term *declamatio* niet volstrekt ondubbelzinnig is in het Melanchthoniaanse onderwijs.²⁰⁵

"Declamationes recitiren"

Tot zover de bijzonderheid betreffende *declamatio* op de eerst genoemde serie scholen van het Melanchthoniaanse type, waarbij de *declamatio* in het programma genoemd wordt. Op de overige genoemde scholen is het opvallende dat er wel degelijk al gedeclameerd wordt op de wijze zoals Melanchthon dat voor de universiteit had ingevoerd. In het programma van Breslau leest men: "Den proveciores aber, so ein zeitlang in praeceptionibus Rhetorices geübet sein, sol man materias Declamationum geben, die sie bissweilen nach Rath und willen der Praeceptor, wenn sie emendiret, coram toto coetu publice recitiren sollen".²⁰⁶ Men ziet hoe hier van de betere leerlingen het ten uitvoer brengen van alle vijf *officia oratoris* gevraagd wordt. In de Magdeburger Schulordnung

²⁰³ Zie het volledige citaat supra in noot 186.

²⁰⁴ Zie citaat supra in noot 186.

²⁰⁵ Ter herinnering zij opgemerkt dat ook het pre-Melanchthoniaanse schoolprogramma van Zwickau (1523) een eigenaardigheid vertoont met betrekking tot de term *declamatio*. Het woord betekent daar alleen het voordragen van een tekst of vormt de aanduiding van een titel van een geschrift, in casu van Quintilianus en Erasmus. Zie supra noot 165.

²⁰⁶ Vormbaum 1860, p.204. Het citaat is uit de verordening van 1570, geschreven door Vincentius.

vindt men in het programma aparte hoofdstukjes gewijd aan de oefening van de *declamatio*.²⁰⁷ Ook hier is er dus sprake van een afwijking van het door Melanchthon ontworpen programma in het Lutheraanse Duitsland. Dezelfde bijzonderheid zien we in de verordeningen van Brandenburg, Gandersheim, Hermannstadt en Nordhausen. Deze scholen verhoogden hun niveau blijkbaar zodanig, dat de universitaire oefening *declamatio* er plaats kon vinden. Voor een deel zal dit wellicht samenhangen met een groeiende behoefte aan een hoger niveau van het middelbaar onderwijs als eindonderwijs. Daarnaast kan er mogelijk rechtstreeks enige invloed uitgegaan zijn van het gymnasium te Straatsburg, dat gesticht werd in 1538. Deze school combineerde het middelbaar en hoger onderwijs door een cursus klassikaal en een cursus openbaar onderwijs. In Duitsland werden er enkele van dit soort scholen opgericht; in mijn materiaal gaat het onder andere om Lauingen (1565), Altdorf (1575), Stralsund (1591) en Burgsteinfurt (1596).²⁰⁸ Daarnaast kwam dit soort scholen veelvuldig voor - zoals nog aan de orde zal komen - in de Calvinistische gebieden.

Tenslotte de Wittenbergse universiteit. In het studieprogramma werden de belangrijkste hervormingen al in 1523 ingevoerd, terwijl ze statutair pas in 1546 vastgelegd werden. Melanchthons hervormingen betroffen vooral de *artes*-faculteit en de juridische en theologische faculteit.²⁰⁹ Hier neem ik alleen de *artes*-faculteit in ogenschouw. Het aantal docenten, professores, aan die faculteit werd verhoogd tot elf. Behalve het trivium kwamen ook de poetica en Grieks, Hebreeuws en de wiskundige vakken aan bod. Naast het gewone hoorcollege treedt hier nu de oefening in *declamatio* op, ter vervanging van de oefening in *disputatio*.²¹⁰ In de statuten van 1546 komt naast de *declamatio* ook weer de *disputatio* voor, die dan een even belangrijke taak in de opleiding te vervullen heeft.²¹¹ De *declamatio* behelst op de universiteit van Wittenberg een oefening in de vijf *officia oratoris*.

²⁰⁷ Vormbaum 1860, p. 417 (zie ook supra noot 187).

²⁰⁸ Zie infra p. 71.

²⁰⁹ Zie Friedensburg 1917, p. 182.

²¹⁰ "Postquam frigere coeperunt philosophicae disputationes, quae antea exercendorum adolescentium occasio erat non contemnenda, statuimus ut singulis mensibus bis declametur, alias a professoribus rhetorices et grammaticae, alias ab adolescentibus iuxta rhetoris arbitrium" (Krafft z.j., p. 9; voor andere edities van de tekst van de door Melanchthon doorgevoerde hervorming van de Wittenbergse universiteit zie supra noot 143).

²¹¹ "Ideo non omitti disputationes volumus. Ut autem et latine scribendi exercitium habeant Scholastici, alternis disputationes instituantur a Magistris, et recitentur a Scholasticis declamationes. Et Magistri qui Grammaticen, Dialecticen, aut Rhetoricen tradunt, item qui Latinos aut Graecos scriptores interpretantur, mandent auditoribus ut scribant et recitent declamationes. Nulla autem disputatio aut declamatio proponatur publice, non inspecta a Decano, aut Magistris quorum iudicium probat Decanus" (CR X, ed. C. Bretschneider, kol. 994).

Samenvattend kan men stellen dat in het Lutheraanse Duitsland, waar Melanchthon het onderwijs op reformatorisch-humanistische leest schoeide, twee fasen in het algemeen vormende onderwijs te onderscheiden waren, namelijk de Trivialschule en de Obere Schule enerzijds, de *artes*-faculteit van de universiteit anderzijds. De eerste twee zijn nogal sterk op elkaar lijkende schooltypes die de eerste vorming verzorgden en soms al iets verder gingen, vooral in de rhetorica. Volgens de uitgangspunten van Melanchthon zelf bestond op dit niveau van onderwijs nog geen *declamatio*. De rest van de algemene vorming, met name het zich verder bekwamen in de theorie en de praktijk van de dialectica en rhetorica, vond plaats in de *artes*-faculteit van de universiteit. Pas op dit niveau werd door de betere studenten als oefening regelmatig een *declamatio* gehouden, dat wil zeggen een redevoering, geschreven door de student zelf en door hem voorgedragen ten overstaan van een publiek.

In een aantal gevallen vindt men ook al *declamatio* op de Trivialschule en de Obere Schule, maar in enkele daarvan heeft het begrip *declamatio* een andere inhoud, en wordt er een schriftelijke oefening mee bedoeld die een complete redevoering behelst (ter onderscheiding van eerdere oefeningen die een gedeeltelijke redevoering betreffen). In een aantal gevallen vindt men oefening in *declamatio* in dezelfde vorm als op het universitaire niveau. Het is daarbij moeilijk vast te stellen of het een invloed betreft die rechtstreeks van de universiteit afkomstig is, dan wel via het Sturmiaanse schooltype, dat middelbare school en *artes*-faculteit combineerde en van welk type er toentertijd in Duitsland een paar instellingen bestonden.

2B2.TWEDE SCHOOLTYPE : STURM

Naast de grote groep onderwijsinstellingen die door Melanchthon gesticht of gereorganiseerd is, bestaat er in het Luthers hervormde gebied nog een tweede type. Ik bedoel het Sturmiaanse of Straatsburgse type, dat het middelbaar en hoger onderwijs combineert in een instelling door een cursus klassikaal onderwijs naast een cursus openbaar, dat wil zeggen niet aan niveaueklassen gebonden onderwijs, op een school aan te bieden. In principe beperkte het hoger onderwijs zich op dat schooltype tot het *artes*-curriculum, alsmede theologie en rechten, maar na verloop van tijd werd dit op een aantal plaatsen uitgebreid. De grootste bekendheid kreeg deze soort onderwijs dank zij de Straatsburgse vestiging, in 1538 in opdracht van het reformatorische stadsbestuur door Johannes Sturm gesticht. In 1566 kreeg deze school de status van universitaire academie, naast de *artes*-afdeling kwamen er nu officieel ook enkele andere faculteiten. De grote bekendheid van juist Sturm en zijn school is waarschijnlijk te danken aan het feit dat de principes van het onderwijs aan die school niet verwoord zijn in een stichtingsbul of als bijlage bij de statuten, die natuurlijk niet voor verspreiding in drukvorm in aanmerking zouden zijn gekomen, maar in een manifest dat een groter publiek wilde bereiken en dat ter gelegenheid van de stichting in 1538 gepubliceerd werd. Ik doel op *De literarum ludis recte aperiendis*²¹². Bij de eerste reorganisatie van het gymnasium in 1565 werd dit manifest nog eens aangevuld door een evenzeer op het grote publiek gericht werk getiteld *Classicae*

²¹² Zie de bibliografische gegevens infra in noot 228.

Een probleem wordt gevormd door de vraag naar de oorsprong van dit schooltype. Sturm zelf geeft nadrukkelijk en uitgebreid aan dat het door hem in *De literarum ludis recte aperiendis* beschreven programma ook al in praktijk werd gebracht door de Broeders van het Gemene Leven, wier school te Luik Sturm bezocht had als leerling in de jaren 1521-1525.²¹⁴ De historicus echter ziet zich geconfronteerd met enerzijds het feit dat van de scholen van de Broeders van het Gemene Leven blijkbaar alleen die te Luik het door Sturm beschreven programma had, met andere woorden dat Sturm onze enige getuige is voor het bestaan van dit type onderwijs bij de Broeders,²¹⁵ anderzijds dat al ver voor Sturms optreden in Straatsburg, Zwitserse stadstaten, toen nog niet Calvinistisch, maar Zwingliaans - dus ook "anti-Luthers" - een soortgelijk type onderwijs instelden zonder zich expliciet op de Broeders van het Gemene Leven te beroepen.²¹⁶

Ik vraag hier eerst aandacht voor de Lutheraans gezinde Duitse vestigingen van Sturms schooltype. Het ligt voor de hand dat al deze vestigingen geïnspireerd zijn op de school van Sturm, en niet op een van de niet-Lutheraanse instellingen. Op de vraag naar de oorsprong van dit schooltype zal ik nader ingaan in het afsluitende hoofdstuk 2D. Na de behandeling van de Lutheraans georiënteerde academies die middelbaar en hoger onderwijs combineren, zullen we als voorbeeld het curriculum van Sturms school beschrijven, waarover we de meest gedetailleerde informatie bezitten en die in het Lutheraanse gebied verreweg de oudste is. Ons bronnenmateriaal is hetzelfde als bij de scholen die volgens het Melanchthoniaanse programma hervormd zijn. Hettwer bespreekt de school van Sturm vrij bondig.²¹⁷ Zoals reeds eerder gezegd is,²¹⁸ valt deze school in de indeling van Hettwer samen met een aantal andere in de categorie van scholen met statuten en programma's die buiten de kerkverordening vallen. Het speciale karakter van de Straatsburgse school, die middelbaar en hoger onderwijs combineert, speelt in die indeling geen rol.

De meest bekende school in Duitsland die op die van Straatsburg is geïnspireerd, is de door Sturm zelf gereorganiseerde en door een publicatie flink in de aandacht geplaatste school van Lauingen.²¹⁹ Het gaat hier niet om

²¹³ Zie de bibliografische gegevens infra in noot 244.

²¹⁴ Dit wordt uiteengezet in de officiële raadgeving van Sturm omtrent de organisatie van de Straatsburgse school, gegeven in februari 1538; opgenomen in Fournier-Engel 1894, doc nr 1977, p.18 sqq.

²¹⁵ Zie supra p 38 sqq., voor een korte schets van en literatuur betreffende deze problematiek; zie voorts infra noot 227. Een samenvattende beschouwing vindt men infra in hoofdstuk 2D, pp 123-124.

²¹⁶ Zie U.Im Hof, *Die Entstehung der reformierten Hohen Schule. Zurich (1525), Bern (1528), Lausanne (1537), Genf (1559)*, in: Baumgart-Hammerstein 1978, pp 234-262. Dit artikel zal in hoofdstuk 2B3 uitgebreid aan de orde komen.

²¹⁷ Hettwer 1965, pp 88-89.

²¹⁸ Zie supra pp.52-53.

een zeer getrouwe kopie, daar de school in de praktijk slechts vijf niveaукlassen heeft, en geen negen, zoals in Straatsburg het geval was. Dit raakt evenwel alleen de praktische inrichting en heeft te maken met de lokale omstandigheden : aantallen leerlingen, maar vooral de beperkte beschikbaarheid van financiële middelen en het tekort aan voldoende competente leraren. In de kern wordt het Sturmiaanse programma volledig gegeven, alleen met minder leraren, waardoor het over een geringer aantal cursusjaren verspreid is.

Er bestaan uiteenlopende beoordelingen van Sturms invloed in Duitsland. Hettwer bespreekt deze en zet ter verduidelijking het oordeel van Dilthey tegenover dat van Paulsen.²²⁰ De een meent dat Sturm in Duitsland weinig voet aan de grond heeft gekregen, de ander dat de meeste Duitse schoolorden zich op Sturms programma geïnspireerd hebben. Hettwer zelf maakt in zijn bespreking van deze gegevens mijns inziens de zaak niet eenvoudiger door te stellen dat veel verordeningen geïnspireerd zijn op de zeer belangrijke en invloedrijke verordening van de school van Breslau, daterend uit 1570 (sic), en dat die van Breslau wel enige didactische en pedagogische uitgangspunten van Sturm heeft overgenomen, maar niet de praktische invulling van het programma.²²¹ Breslau is geen academie. Vreemd genoeg heeft Hettwer de typische organisatievorm van de Straatsburgse school niet als leidraad gekozen bij het evalueren van Sturms invloed : het resultaat was dan volgens mij anders geweest. In plaats daarvan kiest Hettwer voor zijn evaluatie vier scholen waarvan het programma zelf duidelijk maakt dat het programma van Sturm er model voor heeft gestaan, maar waarvan er twee niet de status van academie hadden en die dus mijns inziens in strikte zin niet gerekend kunnen worden tot scholen van het Sturmiaanse type : Gotha 1605 en Frankfurt/M 1579.²²² In mijn corpus schoolprogramma's bevinden zich verder slechts enkele scholen die volgens de statuten middelbaar en hoger onderwijs combineren, namelijk Augsburg (1558 en 1576), Altdorf (1575), Brieg (1581), Stralsund (1591) en Burgsteinfurt (1596).²²³ Daarnaast noemt Mertz in zijn

²¹⁹ De school was gesticht in 1561, waarna Sturm haar in 1565 reorganiseerde (zie o.a. Mertz 1902, p.202), de publicatie is *Scholae Lauinganae* (zie bibliografische gegevens infra in noot 246; de school wordt infra besproken op pp 77-78).

²²⁰ Hettwer 1965, p.90.

²²¹ Ibid.

²²² Hettwer 1965, p 91 sqq. Göttingen 1586 en Stralsund 1591, de twee andere scholen waarvan Hettwer het programma gebruikt, zijn wel academies.

²²³ *Augsburg (1558 en 1576)* : Hettwer 1965, pp 85-86. Het aantal klassen bedroeg in 1558 slechts vijf, in 1576 werd het tot negen uitgebreid (zie Vormbaum 1860, p 467); *Altdorf (1575)* : Vormbaum 1860, p.606 sqq.; *Burgsteinfurt (1596)* : Vormbaum 1860, p.646 sqq. en Paulsen 1919, p.315; deze laatste dateert de school in 1588. *Brieg (1581)* : Vormbaum 1860, p.297 sqq. *Stralsund (1591)* : Vormbaum 1860, p 486 sqq.

Volgens Paulsen 1919, p.316, bevat de schoolorde van Göttingen, gepubliceerd in de kerkverordening van 1542, na een herziening in 1586 de *declamatio*. De school was toen een academisch gymnasium. Mertz 1902, p.163 noemt alleen de verordening uit 1542. In Vormbaum 1860 staat de

overzicht van de stichtingen en reorganisaties van de protestantse scholen in Duitsland nog een veertiental "academische gymnasia".²²⁴ Dit zijn volgens Mertz' definitie scholen die middelbaar en hoger onderwijs combineren.²²⁵ Het overgrote deel van deze academische gymnasia is gesticht na 1566, het jaar waarin Sturms gymnasium officieel de status van academie met meerdere faculteiten kreeg. Invloed vanuit Straatsburg is hier dus mogelijk. In het bronnenmateriaal waartoe ik me hier beperkt heb, zijn de academische gymnasia in het Lutheraanse Duitsland in de minderheid.

De school van Altdorf, iets ten Zuiden van het Beierse Neurenberg gelegen, is in 1575 gesticht ter vervanging van de eerste, door Melanchthon in 1526 ingestelde, Obere Schule te Neurenberg. Er waren slechts vier niveauklassen en er werden in vijf vakken *auscultationes publicae* gegeven. De school werd in 1622 tot universiteit verheven. De school van Augsburg, het gymnasium van St. Anna, wederopgericht in 1576, heeft een bijzonderheid in het programma. hoewel de instelling duidelijk als Sturmiaans beschreven wordt, dat wil zeggen uit twee afdelingen opgebouwd, komt de *declamatio* in het programma niet expressis verbis voor. Het programma van 1588 bevat de *declamatio* wel uitdrukkelijk. Over Brieg 1581, Stralsund 1591 en Burgsteinfurt 1596 valt niets bijzonders te melden, tenzij dat ze in mijn materiaal de enige scholen naar Straatsburgs model zijn, die niet in Zuid-Duitsland liggen, maar tamelijk ver naar het Noorden. Brieg ligt in Silezie, een gebied dat later bij Pruisen hoorde en tegenwoordig het Poolse Brzeg is, Stralsund ligt aan de Oostzee en Burgsteinfurt ligt bij de grens met het huidige Nederland, ter hoogte van Enschede.

Na dit overzicht kunnen we een begin maken met de behandeling van het Straatsburgse curriculum.

Het Straatsburgse gymnasium

Het gymnasium te Straatsburg werd in 1538 door de stedelijke overheid gesticht. Als rector werd Johannes Sturm aangesteld, die, nadat het stadsbestuur aan diverse personen advies had gevraagd, het onderwijs van de school naar eigen inzicht mocht inrichten.²²⁶ Voorbeeld voor wat later op zijn

orde niet, noch de versie van 1542, noch die van 1586.

²²⁴ Mertz 1902, p.192 sqq. ook Paulsen 1919, p 315, noemt er enkele. Zie ook K Goldmann, *Verzeichnis der Hochschulen*, Neustadt a.d.Aisch 1967, waarin alle Duitse academische gymnasia per locatie staan gerangschikt.

²²⁵ "Es (i.e. het gymnasium illustre) war ein Mittelding zwischen Gymnasium und Universität; denn an ihm wurde nicht allein der Gymnasialunterricht vollständig erteilt, sondern es wurden auch Vorlesungen über Universitätsstudien gehalten" (Mertz 1902, p 190).

²²⁶ Vóór de stichting van het Sturmiaanse gymnasium was er in Straatsburg al heel wat aan hervorming van het onderwijs gedaan. De belangrijkste persoon daarbij was Martin Bucer. In de loop van de twintiger jaren kwam door een reeks maatregelen een schooltype naar het voorbeeld van Zürich op gang (zie infra hoofdstuk 2B3). Het is opvallend dat Bucer de

beurt een modelgymnasium zou zijn, was, als we Sturm zelf mogen geloven, het gymnasium te Luik in het huidige België. Sturm was, aldus zijn schriftelijk advies omtrent de stichting van het gymnasium in februari 1538, in Luik getuige geweest van een scheuring onder de docenten, een verzwakking van de positie van de onderwijsinstelling, maar gelukkig ook van een spoedige herinstelling van de oude orde, die, zo zegt Sturm, de beste is en waarvan het programma ook in Straatsburg toegepast zal moeten worden.²²⁷ Later in dat jaar 1538 verscheen, bij de opening van het gymnasium, Sturms *De literarum ludis recte aperiendis*,²²⁸ waarin de

declamatio-oefening, die aan de Zürichse instelling bestond, tot een zo klein mogelijke omvang beperkte (zie zijn brief aan Huldreich Zwingli dd. 29-1-1526 : "Male hic audimus apud Wittenbergenses, quod studium linguarum maturius adhibendum censeamus, neque declamandi Latine tantum tempus tantumque studium insumendum nobis videatur(...)") (H.Zwingli, *Briefwechsel*, edd.E.Egli e.a., vol 2, Leipzig 1914, p.516)). Bucer was ook betrokken bij de stichting van het gymnasium in 1538. Zie voor de pre-Sturmiaanse periode van de onderwijshervorming te Straatsburg vooral E.-W.Kohls, *Die Schule bei Martin Bucer in ihrem Verhältnis zu Kirche und Obrigkeit*, Heidelberg 1963. Zoals de titel aangeeft, worden in dit werk niet op de eerste plaats de pedagogische vernieuwingen, maar de machtsverhouding tussen kerk en stadsbestuur op het terrein van het onderwijs bestudeerd. Zie voor Bucer verder A.H.Gilbert, *Martin Bucer on Education*, in : *The Journal of English and Germanic Philology* 18(1919), pp.321-345. Zie voor Sturm verder E.Laas, *Die Pädagogik des Johannes Sturms*, Berlin 1872; Ch.Schmidt, *La vie et les travaux de Jean Sturm*, Strasbourg 1885; zie voor algemene studies van de reformatie en het onderwijs te Straatsburg in de zestiende eeuw H.Gumbel, *Der elsässische Humanismus* J.Sturms, in : *Germanisch-Romanische Monatsschrift* 3-4(1938), pp.135-141; A.Schindling, *Humanistische Hochschule und freie Reichsstadt. Gymnasium und Akademie in Strassburg 1538-1621*, Wiesbaden 1977; id., *Die humanistische Bildungsreform in den Reichsstädten Strassburg, Nürnberg und Augsburg*, in : W.Reinhard, ed., *Humanismus im Bildungswesen des 15. und 16. Jahrhunderts*, Weinheim 1984 en M.Lienhard, *La réforme à Strasbourg*, in : G.Livet-F.Rapp, edd., *Histoire de Strasbourg des origines a nos jours. Vol.2.Strasbourg. Des grandes invasions au XVIe siècle*, Strasbourg 1981, pp 367-540.

²²⁷ Fournier-Engel 1894, p.18 sqq. Het advies van Sturm is vertaald door M.-J. Gaufres in : *Bulletin de la société de l'histoire du protestantisme français* 25 (1876), p.499 sqq. P.Geisendorf, *L'université de Genève 1559-1959*, Genève 1959, p.23, zegt dat het gymnasium te Straatsburg door Sturm gesticht is naar het voorbeeld van het Collège de Guyenne in Bordeaux. Deze bewering is volgens mij nergens op gebaseerd, maar geeft wel aan dat de opvatting dat Sturm als eerste middelbaar en hoger artes-onderwijs op een school combineerde, problematisch is; zie voor dit probleem verder hoofdstuk 2D, pp 123-124.

²²⁸ Straatsburg 1538. Geraadpleegd in Vormbaum 1860, p.653 sqq. Vormbaum noemt nog twee, door mij niet geraadpleegde, edities. Fournier-Engel 1894 noemen het werk alleen onder doc.nr.1985. Sturm legt de beginselen van het onderwijssysteem dat hij voorstaat ook duidelijk uit in zijn werk *De amissa dicendi ratione et quomodo ea recuperanda sit libri II*,

organisatievorm van het gymnasium uiteengezet wordt. Er is een afdeling voor lager en middelbaar onderwijs, de *ordines pueritiae* in negen jaar, en een afdeling voor hoger onderwijs, de *ordines adultae aetatis* in vijf jaar.²²⁹ Behalve natuurlijk de inhoud van het curriculum bestaat het meest opmerkelijke verschil tussen de twee afdelingen in de discipline en in de organisatiegraad. Waar de discipline in de afdeling voor lager en middelbaar onderwijs streng is - de kinderen moeten verplicht het onderwijs volgen en zijn geheel onderworpen aan het gezag van de leraren -, wordt ze in de afdeling voor hoger onderwijs erg versoepeld: het volgen van onderwijs is dan in principe vrij (*liberae auscultationes*).²³⁰ De structuur van de organisatie is in de eerste afdeling veel gedetailleerder: negen leergangen van een half jaar of een jaar, de eerste zeven bestemd om zuiver Latijn te leren spreken en schrijven (*oratio latina ac dilucida*), twee jaar om de taal stilistisch verzorgd te leren spreken en schrijven (*ornatus*).²³¹ In de hogere afdeling is er geen opsplitsing in leergangen. In principe mag iedereen die de voorafgaande jaren doorlopen heeft het hoger onderwijs volgen (*publicae auscultationes*).²³² Dit kan pas afgestudeerden betreffen, maar ook studenten van scholen buiten Straatsburg, leraren en andere geletterde belangstellenden.

Toegespitst op ons onderwerp kunnen we vaststellen dat de oefening in het samenstellen en voordragen van een redevoering (*declamatio*) in verschillende etappes wordt opgebouwd, te beginnen in het derde leerjaar, en haar voltooiing bereikt na zeven jaar, in de tijd dat de inmiddels tot student bevorderde leerling de *publicae auscultationes* volgt. De verschillende etappes kunnen ingedeeld worden volgens de vijf *officia oratoris*. In de afdeling lager en middelbaar onderwijs moet de leerling vanaf het derde leerjaar (*ordo septimus*) teksten leren opstellen, aanvankelijk op eenvoudige wijze, waarbij alle materiaal in de vorm van argumenten wordt aangereikt en de leerlingen alleen maar een formulering hoeven te vinden en een rangschikking (*dispositio, elocutio*).²³³ Pas in een later stadium krijgt de leerling alleen een onderwerp op en moet hij zelf ook zijn argumenten bedenken (*inventio*). Deze ontwikkeling gaat geleidelijk.²³⁴ Ieder leerjaar moet

Straatsburg 1538, 2e ed. Straatsburg 1543. De *declamatio* wordt in dat werk behandeld op p.73 sqq.(ed.1538).

²²⁹ Vormbaum 1860, p.661, kol.1.

²³⁰ Ibid.

²³¹ Vormbaum 1860, p.661, kol.2.

²³² Vormbaum 1860, p.661, kol.1.

²³³ "Stilo quantum discendi tempus concedatur, propterea quod in proponendis argumentis et corrigendis scriptis utilitas magna posita est, et plurimum temporis consumitur. Si quid enim supererit, id ei rei, quae magis egebit explicatione, licebit succipere. Sed eruenda sunt argumenta ex illis, quae audiverunt pueri, ut cognoscant, unde sint capienda vocabula et sententiarum formae" (Vormbaum 1860, p.663, kol.2).

²³⁴ In verband met de *ordo quintus* (het vijfde leerjaar) wordt nog opgemerkt: "Elocutio enim ideo praecedere inveniendi rationem debet, quod ad cognoscendum faciliora sunt singula orationum ornamenta.

de oefening, zo blijkt uit *De literarum ludis recte aperiendis*, moeilijker worden.²³⁵ Voor deze oefening worden verschillende termen gebezigd : *stilus, argumenta, loci* of *argumentatio ad imitandum, scriptura et compositio*.²³⁶ Deze oefening is schriftelijk. In het vijfde, zesde en zevende leerjaar (*ordo quintus, quartus* en *tertius*) vindt oefening van *memoria* en *pronuntiatio* plaats middels de *recitatio memoriter*.²³⁷ Vanaf de *ordo tertius* vindt oefening in de vijf *officia* tezamen plaats met de *dictio*. Deze oefening behelst het analyseren van een deel van een redevoering van een Latijnse of Griekse auteur, en vervolgens het mondeling parafraseren van die rede in het Latijn.²³⁸ In de twee hoogste leerjaren moet vooral het *commentare* en het *scribere* voortgezet worden, en moeten de normen bij de beoordeling strenger worden. Deze oefeningen worden aangevuld met de behandeling van de *Partitiones oratoriae* van Cicero.

De *dictio* is de laatste oefening vóór die van de *declamatio*, die pas in de periode van de (*prae*)*lectiones publicae* (of *ordines adultae aetatis*) valt. Deze nu wordt, net als de *dictio*, in drie soorten opgesplitst: zij is of *subita dictio*, dat wil zeggen geïmproviseerd, óf ze vindt plaats *dato ad cogitandum spacio*, óf - en dit is relatief de gemakkelijkste vorm - ze is *domi scripta*.²³⁹

Inventio melius inter scribendum principio ultro a pueris et a natura adhibetur, quam ab iisdem docendo possit intelligi" (Vormbaum 1860, p.666, kol.2).

²³⁵ Een duidelijk aanwijzing hiervoor is de opgave die voorkomt in het voorlaatste leerjaar (*ordo secundus*), en waarin behalve op grammaticale correctheid ook op stilistische kwaliteiten gelet moet worden : "(...)(secundam tribum) in qua finem ornatæ orationis praecepta et principium apti generis reperire oportet" (Vormbaum 1860, p.669, kol.2).

²³⁶ *stilus* : Vormbaum 1860, p.667, kol.1; *loci, argumentatio ad imitandum* : Vormbaum 1860, p.665, kol.1; *scriptura et compositio* : Vormbaum 1860, p.666, kol.1 en 2.

²³⁷ "Redeundum igitur ad quintam tribum est, (...) In hoc itaque ordine non contenti esse debemus scribendi exercitatione, verum memoriter etiam quaedam non scripta recitanda sunt" (Vormbaum 1860, p.668, kol.2). De *memoria* werd al vanaf het eerste leerjaar geoefend door het van buiten leren van declinaties en conjugaties.

²³⁸ Deze oefening is een uitbreiding van de *commentatio*, die in de *ordo quartus* gegeven wordt; zij behelst het uitwerken en uitspreken van een deel van een *oratio* : "Commentatio recte instituitur, quemadmodum et ipsa scriptura, in rebus notis atque quotidianis, aut si illa latina et aliena lingua (sic; is dit een aanwijzing dat de volkstaal als voertaal bij Sturm reeds in de klas was doorgedrongen ?) recitent quae in Graecis scriptoribus sunt interpretata : Quales sunt Homeri et Demosthenis narrationes, laudes, vituperationes, amplificationes et loci communes" (Vormbaum 1860, p.668, kol.2). In het hoofdstukje waarin deze oefening besproken wordt, *De ratione commentandi*, worden tevens de drie soorten *dictio* onderscheiden : "unum (genus) scriptum, alterum subitum, tertium, quod intermedium est, et meditatum" (Ibid.). Deze drie vormen lopen parallel met de drie soorten *declamatio*-oefening. De *commentatio* zelf moet voortgezet worden in de hogere leerjaren.

Het principiële verschil tussen *dictio* en *declamatio* is dat, hoewel de *dictio* ook oefening in *memoria* en *pronuntiatio* omvat, de *declamatio* altijd *publice recitata*²⁴⁰ is; een *dictio* is dat niet, omdat ze in de periode van het klassikale, en dus gesloten, dat wil zeggen voor publiek niet toegankelijke onderwijs valt.

Sturm noemt als belangrijkste normen waaraan de *declamatio* moet voldoen de *volubilitas verborum* en de (*accomodatio*) *ad praecepta philosophiae*. Als uitbreiding van de drie soorten *declamatio*, die alle betrekking hebben op het schrijven en voordragen van een redevoering, noemt Sturm de *poematum et carminum festivorum et concinnorum et argutorum lectiones*.

Jarenlang is Sturms *De literarum ludis recte aperiendis* de enige officiële handleiding voor het curriculum in Straatsburg geweest. In 1545/1546 komen de officiële statuten, die de taken van het onderwijzend personeel omschrijven, tot stand en pas in 1551 volgt dan het officiële programma van het gymnasium voor het lager en middelbaar onderwijs (*ordines pueritiae of classes, ordines, tribus, curiae*).²⁴¹ Dit programma onderscheidt zich van Sturms *De literarum ludis recte aperiendis* hierin, dat het minder gedetailleerd is. Zo vindt men er geen behandeling van de cyclus van het hoger onderwijs in. Dit hangt waarschijnlijk samen met het feit dat de uitgangspunten voor deze cyclus, die geen vast studieprogramma kent, zes jaar eerder in de statuten geformuleerd waren middels de taakomschrijving van het onderwijzend personeel. Pas in 1565 zal men voor het eerst een geschreven regeling aantreffen van de oefeningen die in het hoger onderwijs plaatsvinden, waarbij voor ons uiteraard de oefening van de *declamatio* het meest interessant is (zie Sturms *Classicae epistolae*). Het programma voor de lagere cyclus in het onderwijs uit 1551 vertoont een paar afwijkingen ten opzichte van Sturms programma van 1538. De belangrijkste is dat er geen plaats ingeruimd wordt voor de *recitatio memoriter* en de *dictio*. De inhoud van dit programma wordt bevestigd door een officieus stuk uit die tijd, namelijk een brief van Sturms collega P. Dasypodius aan M. Han, geschreven in november 1556.²⁴² Deze brief suggereert tevens dat de *declamatio* een belangrijke oefening was in de cyclus van *publicae lectiones*, zonder dat we daarvan overigens in die jaren een officiële bevestiging van vinden.²⁴³

²³⁹ "Triplex autem eius (declamandi exercitationis) est tractandi via. Aut enim subitae dictiones fiunt: aut dato ad cogitandum spacio: aut domi sunt scriptae" (Vormbaum 1860, p.676, kol.2).

²⁴⁰ Dit wordt niet letterlijk zo geformuleerd in *De literarum ludis recte aperiendis*, maar het volgt logisch uit het feit dat de *publicae lectiones* voor iedereen toegankelijk zijn. Bovendien wordt het met zoveel woorden gezegd in een brief geschreven door P. Dasypodius, collega van J. Sturm; zie citaat infra in noot 243.

²⁴¹ Fournier-Engel 1894, doc.nr.2003, p.48 sqq.(statuten), doc. nr.2008, p.58 sqq. (programma); het programma spreekt van *classes*, de overige benamingen vindt men bij Sturm, *De literarum ludis recte aperiendis* (Vormbaum 1860, p.661).

²⁴² Fournier-Engel 1894, doc.nr.2018, p.67 sqq.

²⁴³ "(...)thematis ac argumentis a praeceptoribus acceptis sese nunc

In 1565 wordt het gymnasium gereorganiseerd. Officieel geven daarvan akte de *Classicarum epistolarum libri III*²⁴⁴ van Johannes Sturm, in die tijd nog steeds rector van het gymnasium. In de *Classicae epistolae* interesseert ons met name het gedeelte *De exercitationibus quotidianis communibus scholarum Argentoratensis et Lauinganae*²⁴⁵ uit het derde boek; in de twee eerste boeken wordt het programma van het klassikale en het openbare onderwijs besproken in een reeks brieven aan de desbetreffende docenten. Zoals de titel aangeeft heeft dit geschrift niet alleen betrekking op de school van Straatsburg, maar ook op die van Lauingen. Deze school werd in hetzelfde jaar 1565 door Sturm gesticht en kreeg haar eigen, van het Straatsburgse iets afwijkende programma in Sturms *Scholae Lauinganae*²⁴⁶.

Een opvallend verschil met het programma van 1538 is het voorkomen van *declamatio* in de twee hoogste leerjaren van het klassikale onderwijs.²⁴⁷ Ik neem aan dat deze wijziging vooruitloopt op de aanstonds te bespreken structurele hervorming van het gymnasium die Sturm in 1566 voorstelde, en die in datzelfde jaar haar beslag kreeg. Na die hervorming zouden de twee hoogste leerjaren van het klassikale onderwijs formeel bij de *publicae lectiones* gaan behoren.

Nu een kort woord over *De exercitationibus* etc. Uit de titel blijkt al dat dit werk uitgaat van de oefeningen zelf, niet van de verschillende leerjaren waarin ze gehouden moeten worden. Van de negen oefeningen die besproken worden, vallen er slechts twee binnen ons directe gezichtsveld, namelijk de *scriptiones* en de *declamationes*.²⁴⁸ De *scriptiones* vallen in drie soorten uiteen. Ten eerste de *scriptio classis infimae*, het leren schrijven, dat wil zeggen het hanteren van de pen om letters te vormen - voor ons onbelangrijk -, vervolgens de *scriptio diarium et ephemeridum*, die nader verklaard wordt met de omschrijving (*scriptio*) *earum rerum quae in Dialecticis et Rhetoricis scholis praecipuntur*, of, zoals Sturm het in de *Scholae Lauinganae* zal formuleren, de *Progymnasmata*.²⁴⁹ De derde en moeilijkste *scriptio* is de

disputando nunc declamando coguntur exercere, idque in auditorum solito maiore frequentia" (Fournier-Engel 1894, p.70, kol.2).

²⁴⁴ Straatsburg 1565. Geraadpleegd in Vormbaum 1860, p.678 sqq. Het werk wordt door Fournier-Engel 1894, doc.nr.2030, slechts genoemd; onder dit nummer wordt wel de brief gepubliceerd waarmee het werk aan Albrecht van Brandenburg werd opgedragen. Tevens publiceren Fournier-Engel 1894 onder doc.nr.2031, p.86 sqq., het *De exercitationibus quotidianis communibus scholarum Argentoratensis et Lauinganae*, uit het derde boek van de *Classicae epistolae*. Zie voor een studie van de *Classicae epistolae* W Melczer, *La pensée éducative de Jean Sturm dans les Classicae epistolae*, in : J.Boisset, ed., *La réforme et l'éducation*, Toulouse 1974.

²⁴⁵ Vormbaum 1860, p 705 sqq.

²⁴⁶ Straatsburg 1565. Geraadpleegd in Vormbaum 1860, p.723 sqq.

²⁴⁷ Vormbaum 1860, pp.691, kol.1 en 692, kol.1.

²⁴⁸ Vormbaum 1860, pp.706-707. Fournier-Engel 1894, pp.86-87.

²⁴⁹ In het programma van de hoogste klas van de *Scholae Lauinganae* :

stilus, waarin dagelijks geoefend moet worden. Voor deze *stilus* worden verschillende vormen gesuggereerd : *oratio et declamatio* (redevoering in een van de drie genera), *argumentatio aut amplificatio* (als onderdeel van een *oratio*), *epigramma lepidum* of *epistola bene morata*, tenslotte de *narratio heroica*.²⁵⁰ Deze oefening betreft dus twee à drie *officia oratoris* : (*inventio*), *dispositio* en *elocutio*, en kan soms alle vijf delen van een *oratio* omvatten, namelijk in het geval van een *oratio* (of *declamatio*). Dat in deze passage naast *oratio* de term *declamatio* voorkomt, terwijl er toch geen sprake is van een training van de *memoria* en de *actus*, schept enige onduidelijkheid, maar van echte verwarring kan mijns inziens geen sprake zijn. Wellicht is de term *declamatio* hier te vergelijken met het gebruik van die term in enkele Melanchthoniaanse scholen, waar *declamatio* het schriftelijk opstellen van een complete redevoering behelst. De schriftelijke oefeningen moeten, nadat ze gemaakt zijn, door de leerling verzameld worden in een apart schrift, dat *commentarii* of *ephemerides* heet.²⁵¹ De spreiding van deze oefeningen over de verschillende *classes* wordt niet gegeven, behalve de reeds geciteerde aanwijzing dat de eerste *scriptio* in de laagste klas thuishoort. Uit boek 1 van de *Classicae epistulae* blijkt dat Sturm wat dit betreft de regeling van *De literarum ludis recte aperiendis* uit 1538 intact wil laten, hetgeen inhoudt dat vanaf het derde leerjaar (de *ordo septimus*) dagelijks opstel oefeningen met jaarlijks stijgende moeilijkheidsgraad worden gemaakt.

Een apart hoofdstukje wordt hier ingeruimd voor de *declamationes*.²⁵² Werd de *declamatio* in *De literarum ludis recte aperiendis* hoofdzakelijk volgens haar inhoudelijke en formele aspecten beschreven, in *De exercitationibus* etc. gaat het vooral om het grote nut van de *declamatio* als oefening in de vijf *officia oratoris*. Grote nadruk valt op het serieuze aspect van de *declamatio* : "In declamationibus eadem debent extare indicia, quae in concionibus, doctrinae, morum, eloquentiae"²⁵³ Bij de bespreking van de *disputatio*, die tegelijk met de *declamatio* geoefend moet worden, benadrukt Sturm dat er ook bij de *disputatio* uitsluitend ernstige en zeker geen controversiele onderwerpen aan bod mogen komen. *Declamatio*, oefening in rhetorica en *disputatio*, oefening in dialectica, worden zo op een lijn gesteld waar het gaat om de eisen die worden gesteld op moreel en religieus gebied.

"Quamobrem in hac prima summaque curia, siquid desit dialecticis atque rhetoricis fundamentis, quae progymnasmata appellantur, (...)" (Vormbaum 1860, p. 739, kol.2).

²⁵⁰ Vormbaum 1860, p.706, kol.2.

²⁵¹ "Haec etiam in commentariis quotidianis quas ephemerides appellamus notari debent, (...)" (Vormbaum 1860, p.706, kol.2).

²⁵² Vormbaum 1860, pp.706-707. In Vormbaums tekst staat een storende drukfout : "Argumenta, quoad eius fieri potest, sint earum rerum, qui(. .)" moet veranderd worden in : "argumenta(...) quae" (zie Fournier-Engel 1894, p.87).

²⁵³ Vormbaum 1860, p.707, kol.1. Zie voor dit aspect onder anderen W.Sohm, *Die Schule Johann Sturms und die Kirche Strassburgs in ihrem gegenseitigen Verhältnis 1530-1581*, München-Berlin 1912, vooral p.78. Zie verder ook infra noot 271.

Zoals gezegd stichtte Sturm in 1565 een gymnasium te Lauingen, een Zuid-Duits stadje in het hertogdom Neuburg. Dit gymnasium is niet helemaal het evenbeeld van het Straatsburgse gymnasium, want het kende maar vijf *classes* of *ordines* in de cyclus lager en middelbaar onderwijs. Als reden voor deze afwijking geeft Sturm wat vaag "tempus" (*temporis causa*) op.²⁵⁴ Deze inkorting van het aantal leerjaren brengt een verschuiving teweeg in de verdeling van enkele van de *progymnasmata*-oefeningen over de diverse leerjaren. Zo vinden opsteloeefeningen plaats vanaf het tweede, in plaats van het derde leerjaar, mogelijk wegens de algehele inkorting van het curriculum.²⁵⁵ Drie jaar verschil treedt er op bij de *dictio*, die volgens *De literarum ludis etc.* in het zevende leerjaar plaatsvindt, volgens de *Scholae Lauinganae* in het vierde.²⁵⁶ Deze oefening moet bij voorkeur een improvisatie zijn, maar mag ook de voordracht van een op schrift voorbereide tekst behelzen. De *declamatio* tenslotte moet te Lauingen volgens Sturms programma niet alleen bij de *publicae lectiones* geoefend worden, maar ook al in het hoogste leerjaar van de lagere cyclus.²⁵⁷ Dit betekent mijns inziens dat de strakke klassikale organisatievorm van de eerste cyclus in het laatste jaar doorbroken werd en er publiek, dat wil zeggen andere mensen dan leerlingen uit het hoogste leerjaar, toegelaten werd. Op enkele Melanchthoniaanse scholen zagen we hetzelfde verschijnsel. Uiteraard nemen de *declamationes*, publiekelijk voorgedragen geïmproviseerde of, al dan niet thuis, schriftelijk voorbereide redevoeringen een vooraanstaande plaats in in de cyclus van de (*prae*)*lectiones publicae*.²⁵⁸

Tot 1566 had het Straatsburgse gymnasium, dat een opleiding in hoofdzakelijk *artes*-onderwijs verzorgde, niet een juridische status die overeen kwam met die van een hogere onderwijsinstelling (universiteit). Gevolg hiervan was onder andere dat jonge mensen liever naar de universiteit gingen, waar ze met minder inspanning een diploma met een grotere juridische en maatschappelijke waarde konden behalen. Dat hun opleiding daarmee inhoudelijk aan gehalte inboette, baarde hun kennelijk weinig zorgen. Zodoende kampte het gymnasium met een tekort aan studenten in de hogere onderwijscyclus, zodat met name de oefening in de *declamatio* - blijkens een schriftelijke klacht, ondertekend door o.a. Sturm en Marbach, de twee

²⁵⁴ "Placet igitur temporis causa Lauinganum collegium quinque in partes dividere, (. .)" (Vormbaum 1860, p. 730, kol. 2)

²⁵⁵ Vormbaum 1860, pp. 736-737.

²⁵⁶ Vormbaum 1860, p. 739, kol. 2.

²⁵⁷ "Exercitationes hic (i.e. prima classe) graviores instituentur stili, commentationum, declamationum, translationum, (...)" (Vormbaum 1860, p. 740, kol. 2).

²⁵⁸ In het gedeelte dat de cyclus van de *publicae lectiones* behelst, verwijst Sturm zelf naar *De exercitationibus etc.* uit het derde boek van de *Classicae epistolae*. (Vormbaum 1860, p. 742, kol. 1). Hij geeft een kleine aanvulling op het daarin verschenen hoofdstukje over de *declamatio*, waarbij een krachtige voordracht bepleit wordt (*pronuntiatio*, het vijfde *officium*) (Vormbaum 1860, p. 742, kol. 2).

belangrijkste docenten van het gymnasium - niet goed meer functioneerde ²⁵⁹ Deze klacht, daterend van 6 mei 1566, is gericht aan keizer Maximiliaan II en bevat tevens een suggestie om het kwaad te verhelpen, namelijk het gymnasium statutair te verheffen tot academie, dat wil zeggen instituut voor hoger onderwijs.²⁶⁰ In de organisatie van het schoolcurriculum zou de belangrijkste verandering zijn dat de twee hoogste klassen formeel tot de cyclus *publicae lectiones* zouden gaan behoren, en dat het doorlopen van die fase recht zou geven op de baccalaureaats-titel ²⁶¹ Het protocol bij examens in de oorspronkelijke hogere cyclus (*publicae lectiones*) zou iets aangepast moeten worden om het te doen stroken met het examen voor de magister-titel in de universiteiten.²⁶² De keizer kwam zeer snel tegemoet aan de wensen van Sturm en Marbach, namelijk per decreet van 30 mei 1566.²⁶³

²⁵⁹ De brief, in het Duits gesteld, is te vinden in Fournier-Engel 1894, doc nr.2032, p.89 sqq. Zie voor de problemen te Straatsburg rond 1560 ook A Schindling, *Strassburg und Altdorf - Zwei humanistische Hochschulgrundungen von evangelischen freien Reichsstädten*, in : Baumgart-Hammerstein 1978, p 157, voorts ook infra noot 274 Tussen Sturm en Marbach ontwikkelde zich steeds meer een gespannen verhouding; zie de bondige uiteenzetting hierover in Fournier-Engel 1894, p.169, noot 1.

²⁶⁰ "Uns zweiffelt auch nicht, Gnedig Gebietend Herrn, im fall das dieser einiger Strauchsteine der Lieben erwachsenden Jugend uss dem mittel weg gethon, und die Sach durch E.G dahin befurdert wurde, das dieser Schule die gerechtigkeit mochte zuwegen gebracht werden und erlangt Bacularios und Magistros zu machen"(Fournier-Engel 1894, p 92, kol 2)

²⁶¹ Zie de beschrijving van het curriculum in de brief, Fournier-Engel 1894, p 92 sqq.

²⁶² "Da were uff ein gewisse und bestimpte Zeitt im Jar ein Magistranden Examen angestellt, in dem privatim und publice, sie alle in sonderheit und in gemein, in allen denen Kunsten weren verhort und befragt worden, die zum Magisterio gehoren, und daruff abermal zu bestimmter Zeit der actus Publicus erfolget, da in Gegenwertigkeit E.G. und der verordneten Schulherren die promotion Magistrorum gehalten und geschehen were"(Fournier-Engel 1894, pp 93-94). De aanpassing bestaat hierin, dat er een aantal hoogwaardigheidsbekleders bij het examen aanwezig kan zijn, onder wie de keizer zelf.

²⁶³ Het jaar daarop, 1567, werd een schriftelijk advies aan verschillende docenten gevraagd met betrekking tot de te formuleren statuten. Deze adviezen zijn door Fournier-Engel gepubliceerd onder doc.nrs 2040 tot en met 2043, p 109 sqq. Zij zijn gegeven door respectievelijk J Sturm, J.Marbach, M.Beuther en L Tuppius. In al deze vier adviezen wordt de *declamatio* als een van de belangrijkste oefeningen genoemd (zie *ibid.* p.110(Sturm), pp 116-117(Marbach), p.121(Beuther), pp 127-128(Tuppius) Naast de *declamatio* noemt Sturm als belangrijkste oefeningen *disputatio* en *stilus*(p.110) De statuten van de Academie van Straatsburg dateren van juni 1568 en zijn door Fournier-Engel 1894 gepubliceerd in doc nr 2047, p 133 sqq Over de *declamatio* wordt gesproken bij de taakomschrijving van enkele docenten, met name van de rector (pp.139-140), de decaan (p.140), de orator (p.145), en de graecus

Met de verheffing van het gymnasium tot academie waren echter niet alle problemen betreffende de *declamatio* uit de wereld geholpen. Immers, ook op inhoudelijk vlak waren er problemen met de belangrijkste oefening in rhetorica. Dit blijkt duidelijk uit een brief dd 15-4-1565 van Leonardus Hertelius aan Johannes Sturm, waarop deze pas in 1575 antwoordde met een geschriftje *De exercitationibus rhetoricis*.²⁶⁴ Hertelius' brief illustreert duidelijk dat het programma met betrekking tot opsteloeeningen, dat zoals het in *De literarum ludis recte aperiendis* werd geformuleerd een evenwichtige opbouw vertoonde, in de praktijk niet uitgevoerd werd. Hertelius, in 1565 verantwoordelijk voor de oefening van de *declamatio* aan het Straatsburgse gymnasium, uit in zijn brief vooral kritiek op de *scriptio* die voorafgaat aan de *declamatio* : deze zou zowel van de kinderen te langdurig steeds hetzelfde vragen en aldus te saai zijn, en tevens te moeilijk zijn, omdat gevraagd wordt direct een complete redevoering te schrijven.²⁶⁵ Gevolg hiervan is, dat de redevoering die het onrijpe kind schrijft, slechts een opeenhoping is van stijffiguren en citaten van antieke auteurs.²⁶⁶ Zijn voorstellen tot verbetering komen neer op een versoepeling van de regels betreffende de vaste regelmaat waarmee *scriptiones* gemaakt moeten worden, en de behandeling van de afzonderlijke delen van de redevoering alvorens het schrijven van een complete redevoering opgedragen wordt. Voor het leren uitwerken van de afzonderlijke delen van de redevoering raadt Hertelius bestudering van het werk van Hermogenes aan, een auteur die Sturm zelf becommentarieerd heeft.²⁶⁷ Sturm reageert in zijn 10 jaar later geschreven werk *De*

(p.147). Hun taak komt er in het algemeen op neer, aanwezig te zijn bij oefeningen in *declamatio* en te assisteren bij de uitvoering ervan, onder andere door correctie van de uitgeschreven redes. Het laatste officiële document rond de stichting van de academie is het programma dat is geschreven door Sturm en verschenen onder de titel *Academicæ epistolæ*, Straatsburg 1569; geraadpleegd in Vormbaum 1860, p.709 sqq. Fournier-Engel 1894 noemen het geschrift alleen maar onder doc nr. 2053, p 161; in een noot relativeren zij sterk de waarde van de *Academicæ epistolæ*, die door Sturm op bevel van het academiëbestuur geschreven werden.

²⁶⁴ Beide teksten heb ik geraadpleegd in J.Sturm, *Ad Philippum comitem Lippianum de exercitationibus rhetoricis[...] liber academicus*, Straatsburg 1575. Beide teksten ontbreken in de bronnenverzameling van Fournier-Engel. Het geschrift van Sturm is niet tot Hertelius gericht, omdat deze inmiddels overleden was.

²⁶⁵ "Primum mihi displicet frequens, vel prope perpetuus usus eius scriptionis (...)Diu uno in loco fixum esse, molestum est, præcipue adolescenti : laboriosum est, ita mentis aciem versare, ut varias in partes distractæ cogitationes occupentur inventionem et delectu verborum atque rerum"(ed.1575, pp.Aij-recto-verso.).

²⁶⁶ "Re aliqua ad commentandum proposita : illico congerimus tamquam acervos quosdam verborum et sententiarum : cumulamur quicquid uspiam extat apud Scriptores, quod in eam rem dictum putatur. Sic orationem refulcimus furtis et compilationibus. non secus ac corvus ille Aesopicus : qui speciosarum avium plumis sese depictum ostentabat"(ed.1575, pp.Aij-verso - Aijj-recto.).

²⁶⁷ Ed.1575, pp.(Av)-recto - (Avi)-verso.

exercitationibus rhetoricis op Hertelius' bezwaren, hoewel hij er geen rechtstreeks antwoord op geeft. In dit werk formuleert Sturm voor de laatste maal de doelstellingen en de pedagogische methoden van zijn onderwijs. Zijn oogmerk is - zo zegt hij - mensen te vormen die, evenals de Griekse en Latijnse redenaars, in staat zijn tot "*sapere et dicere*" ²⁶⁸ Deze doelstelling onderscheidt Storms generatie, naar diens eigen inzicht, van alle vorige generaties, die slechts het "*sapere et scribere*" bekeerden. Met name Erasmus stelde zich volgens Sturm nogal gauw tevreden op het gebied van de *rhetorica*. "*Erasmus Roterodamus copia et varietate contentus: Italorum spernebat in scribendo solitudinem*". ²⁶⁹ Sturm legt zijn pedagogische methode uit door bondig het curriculum van alle klassen van zijn school te beschrijven, waarbij hij - als reactie op Hertelius' brief - benadrukt welke oefeningen gedaan moeten worden. Deze vallen uiteen in de schriftelijke oefeningen die in de *diaria* gemaakt moeten worden en de mondelinge oefeningen, de *actiones*. ²⁷⁰ De *actiones* vinden zowel in de twee hoogste klassen van het klassikale onderwijs als gedurende het vrije, academische onderwijs plaats. In het eerste geval betreft het het voordragen van (passages uit) redevoeringen van Cicero, waarbij het gehele antieke decor, inclusief rechters en publiek op het forum, geensceneerd wordt. In het tweede geval moet er door de leerlingen zelf een rede geschreven en vervolgens voorgedragen worden. Deze zelf geschreven redevoeringen zijn qua onderwerp ofwel fictief (wanneer ze thema's uit een van de antieke bundels *declamationes* behelzen) ofwel "*in veritate*" (wanneer ze een bijbels of, meer algemeen, een religieus onderwerp behandelen). ²⁷¹ Bezwaren tegen de *actiones* ontzenuwt Sturm door deze te vergelijken met de opvoering van tragedies op school, door te benadrukken dat het "slechts" een schooloefening is, die per definitie een tijdelijk karakter draagt, en tenslotte door te wijzen op het grote nut ervan. Ze vormen een bijdrage tot de actieve beheersing van het Latijn en de morele opvoeding van het kind. ²⁷² Zijn theoretische uiteenzetting illustreert hij met enkele voorbeelden uit de praktijk te Straatsburg. ²⁷³ Uit het betoog over de *actio* kan men afleiden dat de oefening in vijf *officia oratoris*, de *declamatio*, in 1575 gedeeltelijk vervangen is door een voordrachtsoefening.

Andere aanwijzingen dat er problemen met de *declamatio* waren, zijn te vinden in geschriften van Sturm uit 1569 en 1570. In 1570 jaar schreef hij een rapport naar aanleiding van zijn verzoek om als rector af te treden. In dat rapport beklaagt hij zich, evenals Hertelius in 1565, over het slecht functioneren van de *declamatio*. Zo'n klacht wordt eveneens door Sturm geuit

²⁶⁸ Ed 1575, p. Bij-recto.

²⁶⁹ Ed. 1575, p. Bij-recto.

²⁷⁰ Ed 1575, pp (Fvii)-verso - (Fviii)-recto.

²⁷¹ Ed 1575, pp (Fviii)-recto - Gij-verso. In boek 2 van de *Classicae epistolae* onderscheidde Sturm drie soorten onderwerpen, namelijk die uit de antieke mythologie, die uit antieke geschiedschrijvers en actuele onderwerpen. Deze laatste splitste hij op in theologische en in juridische thema's (Vormbaum 1860, p. 694, kol. 1-2).

²⁷² Ed 1575, pp Fiiij-verso - (Fv)-verso.

²⁷³ Ed. 1575, pp. Fiiij-verso - Fiiij-recto.

in zijn *Academiae epistolae* uit 1569.²⁷⁴ In zijn rapport van 1570 stelt Sturm dat de onderwerpen die voor de *declamationes*, evenals overigens voor de *disputationes*, gekozen worden, te vaak controversieel zijn en zo bij de studenten onnodige onrust zaaien. Sturm doet de suggestie dat de onderwerpen voor de *declamatio* van tevoren gekeurd en goed bevonden moeten worden, een praktijk die sporadisch al bestond en die zowel in het reformatorische als in het contra-reformatorische onderwijs later algemeen zou worden.²⁷⁵

Het laatste zestiende-eeuwse document betreffende de academie van Straatsburg is het *Decretum conventus (academiae) de ordine studiorum, exercitationum et graduum philosophicorum*, dat alleen op het hoger onderwijs betrekking heeft.²⁷⁶ De *declamatio*, die uiteraard behandeld wordt, wordt omschreven als *scripti memoriter mandati publica recitatio* : behalve het oefenen van de vijf *officia oratoris* is dus ook de aanwezigheid van een publiek essentieel.

In 1604 komt een herziening van de statuten van de academie, dat wil zeggen van het lager, middelbaar én hoger onderwijs (*classes* en *publicae lectiones*) tot stand.²⁷⁷ Aangaande de *declamatio* bevatten deze nieuwe statuten ten opzichte van de in de zestiende eeuw geldende normen weinig

²⁷⁴ "Declamandi vero exercitatio et in omnibus scholis et academis elanguescit, et in nostris semper frigit:(...)"(Vormbaum 1860, p.722, kol.2, de relevante passage loopt door tot p.723); vergelijk ook Fournier-Engel 1894, doc.nr 2057, p.168, kol.2).

²⁷⁵ Het rapport van Sturm is gepubliceerd door Fournier-Engel 1894 in doc.nr.2055, p.163 sqq. De klacht betreffende de *declamatio* en de voorgestelde maatregel op p.165, kol.2. Sturm herhaalde zijn klacht in een brief aan G.Munch, lid van het stadsbestuur van Straatsburg, d d.18-2-1570, gepubliceerd door Fournier-Engel 1894 in doc.nr.2057, p.168-169. Onder anderen M.Beuther had in zijn advies uit 1567 omtrent de statuten al voorgesteld de onderwerpen van de *declamationes* in de twee hoogste klassen ter goedkeuring aan de leraar voor te leggen (p.121). Ook in de statuten van de universiteit van Wittenberg uit 1546 wordt de eis tot het keuren van de *declamatio* geformuleerd (zie supra noot 211).

²⁷⁶ Dit *decretum* dateert van 28-4-1595 en is gepubliceerd door Fournier-Engel 1894 onder doc.nr.2115, p.255 sqq. Woordelijk luidt de omschrijving van de *declamatio*-oefening hierin : "Nec scriptione contenti erunt, sed ut pronuntiationi quoque et memoriae consulant, in publicis etiam declamationum exercitiis, nec paucioribus quam tribus vicibus, aliquid a se scriptum et memoriae mandatum publice recitabunt" (p.256, kol.1).

²⁷⁷ In het Duits gesteld, gepubliceerd door Fournier-Engel 1894 onder doc.nr.2144, p.291 sqq. De rector, de decaan, alsmede de rest van het docentencorps van de *publicae lectiones* moeten volgens de statuten bij de oefening van de *declamatio* aanwezig zijn (resp.pp.298, kol.1; 299, kol.2 en 303, kol.2); voor de orator en de graecus, beiden leraren in de eerste cyclus (lager en middelbaar onderwijs) geldt hetzelfde (resp.pp.311, kol.1 en 313, kol.2). Wat dit betreft treden er geen wijzigingen op ten opzichte van de statuten van 1568 (zie supra noot 263).

veranderingen. Opvallend is het feit dat men in de beschrijving van het curriculum in de twee hoogste middelbare klassen niet de oefening van de *dictio*, maar de oefening van de *declamatio* aantreft.²⁷⁸ Dit strookt met de in 1566 doorgevoerde veranderingen ter gelegenheid van de verheffing van het gymnasium tot academie.

Bij wijze van samenvatting wil ik nu de twee schooltypes, het Melanchthoniaanse en het Sturmiaanse, tegen elkaar afzetten wat het ene onderwerp betreft waar we ons mee bezighouden, de *declamatio*.

We hebben in beide gevallen geconstateerd dat de *declamatio* een retorische oefening in de vijf *officia oratoris* is, met andere woorden het uitwerken van een redevoering, al dan niet op schrift gesteld, en het voordragen ervan ten overstaan van een publiek.

We hebben vastgesteld dat Sturm pas in de cyclus hoger onderwijs gelegenheid geeft voor de oefening in deze *declamatio*. In de periode van het klassikaal onderwijs wordt deze oefening voorbereid door verschillende soorten opstel oefeningen, van brieven of traditionele *progymnasmata* (delen van redevoeringen) tot gehele redevoeringen. Deze laatste opstel oefening wordt in 1565 *oratio et declamatio* genoemd,²⁷⁹ de term *declamatio* is in dit verband opvallend, omdat het een oefening in slechts drie *officia oratoris* betreft, want de *memoria* en *pronuntiatio* vallen erbuiten. Anderzijds is al in *De literarum ludis recte aperiendis* uit 1538 vastgelegd dat, na afzonderlijke oefening van (*inventio*), *dispositio* en *elocutio* enerzijds, en *memoria* en *pronuntiatio* anderzijds, de leerlingen vanaf de *ordo tertius* ofwel de zevende niveauklas, training krijgen in de vijf *officia oratoris* middels de *dictio*.²⁸⁰ Men kan vaststellen dat het principiële verschil tussen *dictio* en *declamatio* gelegen is in het feit dat een *dictio* binnen het klasseverband plaatsvindt en er dus geen publiek bij aanwezig is.

Het door Melanchthon ingerichte onderwijs, dat uiteenvalt in Lateinschule (Trivialschule) en Obere Schule enerzijds en de universiteit anderzijds, lijkt wat ons onderwerp betreft veel op dat van Sturm. Ook in Melanchthons visie mogen pas op de universiteit, die in niveau gelijk staat met de serie *publicae lectiones* van Sturm, de *declamationes* plaatsvinden. In tegenstelling tot Sturm vinden we bij Melanchthon nergens een aparte uiteenzetting over de *declamatio*. We constateren simpelweg dat hij alleen op de universiteit plaats inruimt voor de *declamatio*. In het middelbaar onderwijs lijkt het stramien sterk op dat van Sturm, afgezien van het feit dat het aantal niveauklassen nogal verschilt: de meest eenvoudige vorm van middelbaar onderwijs is door Melanchthon naar middeleeuwse traditie met drie niveauklassen uitgerust. Latere stichtingen hebben dit aantal tot vijf uitgebreid, maar daarmee is er nog altijd een verschil van vier à vijf klassen met Sturm. Voor het onderwijs in de rhetorica maakt dit niet veel uit: dat blijft op de middelbare school beperkt tot allerlei opstel oefeningen, van gemakkelijk tot moeilijk. Waarschijnlijk hoorde het opstellen van een gehele redevoering hier ook bij, maar dat wordt, voor het overgrote deel van de scholen, niet expressis verbis meegedeeld in de bronnen. Op sommige scholen wordt de oefening in het stellen van een volledige rede geattesteerd middels het woord

²⁷⁸ Fournier-Engel 1894, doc.nr.2144, p.321.

²⁷⁹ Zie supra p.77.

²⁸⁰ Zie supra p.74.

declamatio ²⁸¹ Dit is wellicht vergelijkbaar met Sturms gebruik van het woordenpaar *oratio et declamatio* in de *Classicae epistolae*. ²⁸²

De strikte scheiding tussen middelbaar en hoger onderwijs die er in Straatsburg eigenlijk nauwelijks was omdat de twee niveaus in een instelling verenigd waren, werd in het Duitse gereformeerd gebied wellicht als onnodig ervaren. Men kan zich echter ook voorstellen dat sommige scholen, die over goede leraren en leerlingen beschikten en voldoende financiële middelen hadden, het als een gemis ervoeren dat ze niet de cursus van de universitaire *artes*-faculteit, met daarin de *declamatio*, mochten geven. Doordat men dit als een gemis voelde en doordat er feitelijk wat het onderwijs betreft in de zestiende eeuw geen sprake kon zijn van strikte verplichtingen dank zij de lage organisatiegraad van het onderwijs, zeker waar het de overgang van middelbaar naar hoger onderwijs betreft, is het misschien te verklaren dat sommige middelbare scholen al de eigenlijke oefening in *declamatio*, dat wil zeggen de oefening in vijf *officia oratoris*, ter hand namen. In de praktijk betekende dit dat leerlingen van de hoogste klas (of van de twee hoogste klassen) bij officiële gelegenheden of soms gewoon als oefening een *declamatio* moesten houden ten overstaan van een publiek. We hebben dit geconstateerd op zeven scholen, waarvan de statuten en programma's tussen 1564 en 1598 uitgevaardigd zijn ²⁸³

Puntsgewijs samengevat komen we tot het volgende overzicht voor de Luthers georiënteerde scholen.

1 de *declamatio* is een oefening in de vijf *officia oratoris*, hoort op het niveau van het hoger onderwijs thuis en wordt altijd in het bijzijn van publiek bedreven.

2 Op het middelbaar niveau vinden allerlei opstel- en voordrachtsoefeningen plaats. De opstel- en voordrachts-oefeningen die een volledige reedvoering behelzen heten *oratio* of *declamatio*. Bij Sturm is er op het middelbare niveau al oefening in de vijf *officia oratoris*. Wegens het ontbreken van publiek heet deze oefening geen *declamatio*, maar *dictio*.

2B3.DERDE SCHOOLTYPE : ZWINGLI, BULLINGER EN CALVIJN.

In het vorige hoofdstuk zagen we dat de vroegste onderwijshervormingen in het gebied waar de reformatie begonnen is, namelijk Duitsland, uit de jaren 1523-1528 dateren. Het ging daar meestal om herstelling of reorganisatie van onderwijsinstellingen die reeds lang bestonden en functioneerden, of het nu instellingen voor lager en middelbaar, dan wel instellingen voor hoger onderwijs betrof. Bovendien is bekend dat de Luthers geïnspireerde hervormers in Duitsland dank zij het ontluikend humanisme tijdens de regering van Maximiliaan I reeds enigermate vertrouwd waren geraakt met een aantal intellectuele waarden die in het reformatorische onderwijs uitgewerkt zouden worden: vooral leven en werk van Konrad Celtis wijzen daarop. Ook in het overigens nog middeleeuws georganiseerde niet-reformatorische

²⁸¹ Zie supra pp. 65-66 (de schoolorden van Württemberg, Brunswijk-Wolfenbüttel, Kursachsen en Pommeren).

²⁸² Zie supra p. 77.

²⁸³ Zie supra pp. 66-67 (de schoolorden van Breslau, Brandenburg, Gandersheim, Hermannstadt, Magdeburg en Nordhausen).

onderwijs moet de invloed van het humanisme in de eerste twintig jaar van de zestiende eeuw hier en daar merkbaar zijn geweest.

In het bergachtig gebied van het huidige Zwitserland - ook toen reeds Confederatio Helvetica geheten -, waar voor het eerst buiten Duitsland de reformatie in enkele kantons aanslaat, was de beginsituatie geheel anders. Een belangrijk gegeven hierbij is het feit dat dit gebied over het algemeen nog geen kennis had gemaakt met de humanistische beweging.²⁸⁴ Basel vormt hierop een uitzondering.²⁸⁵ Van belang voor de ontwikkeling waar het hierom gaat is mijns inziens tevens dat de reformatie in dit gebied aanvankelijk niet gedragen werd door een trouwe volgelinge van Luther, maar door iemand die zich in een tamelijk vroeg stadium afkeerde van de Lutheraanse hervorming en zijn eigen weg ging, namelijk Huldreich Zwingli (1484-1531). Deze afsplitsing was louter theologisch gemotiveerd, maar zal zeker ook als consequentie gehad hebben dat de Zwingliaans hervormden zich voor de vormgeving van hun onderwijs niet bij voorkeur op de Luthers georiënteerde Melanchthon baseerden. Ook moet melding gemaakt worden van een derde factor, die bijgedragen kan hebben tot de eigen ontwikkeling van het onderwijs in Zwitserland. De kleine zelfstandige staten die in de Confederatio Helvetica niet zo'n hecht verband vormden en bij wie juist de reformatie als splitszwam gewerkt heeft, waren, zo lijkt het, op politiek en godsdienstig terrein meer ontvankelijk voor invloeden van buitenaf dan de veel grotere Duitse landen. Daarom moesten ze zich, om de druk van buiten te weerstaan, als ideologische gemeenschap veel hechter organiseren dan in Duitsland nodig was. Deze noodzaak tot een hechtere organisatie komt mijns inziens tot uitdrukking in de organisatievorm en het functioneren van de scholen in dit gebied.

Allereerst volgt nu een analyse van het type school dat in dit gebied tot ontwikkeling kwam. Daarna komt een overzicht van het - overigens geringe - aantal en de locatie van deze scholen aan de orde. De analyse van het schooltype begint met de school van Zürich, omdat deze de oudste is en omdat we er, verspreid over de zestiende eeuw, de meeste informatie over hebben.²⁸⁶

²⁸⁴ Zie H. Meylan, *La haute école de Lausanne 1537-1937. Esquisse historique publiée à l'occasion de son quatrième centenaire*, Lausanne 1937, hoofdstuk 1. Deze beperkte invloed lijkt de hele zestiende eeuw door te werken; zo kan men er zich over verbazen hoe weinig klassieke auteurs en humanisten in de bibliotheek van de Geneefse academie van 1572 vertegenwoordigd waren: Quintilianus, Cicero, Macrobius, Aristoteles; van de humanisten B. Cavalcanti, G. Valla, P. Victorius, J. L. Vives (zie A. Ganoczy, *La bibliothèque de l'académie de Calvin*, Genève 1969). Ten dele kan dit evenwel ook een illustratie zijn van het feit dat de openbare bibliotheek een bescheiden functie had naast de prive-bibliotheek.

²⁸⁵ In Basel was op instigatie van Pius II een humanistisch gezinde universiteit gesticht (zie supra noot 121 en infra noot 319) en woonde er in het begin van de zestiende eeuw de belangrijke drukker en uitgever Froben, bij wie onder anderen Erasmus lange tijd te gast was.

²⁸⁶ De meest gedetailleerde studie is U. Ernst, *Geschichte des zurcherischen Schulwesens bis gegen das Ende des 16. Jahrhunderts*, Winterthur 1879. Zie voorts F. Büsler, *Théorie et pratique de l'éducation sous la réforme à Zurich*, in: J. Boisset, ed., *La réforme et l'éducation*, Toulouse 1974,

In het begin van de jaren twintig van de zestiende eeuw ging Zürich over tot de leer van Zwingli. Er bestond plotseling grote behoefte aan theologisch gevormde mensen die als dominee de nieuwe leer konden verspreiden, maar een mogelijkheid om deze mensen te vormen was er niet. Immers, de enige bestaande onderwijsvorm op het vereiste niveau, de universiteit - en daarvan was die van Basel het dichtste bij - was per definitie van katholieke confessie. Zwingli stelde zodoende noodgedwongen voor, zich bij wijze van universitair onderwijs te beperken tot het geven van een cursus, een serie openbare lezingen, toegankelijk voor geestelijken die zich theologisch moesten heroriënteren en voor studenten, jongelui die de gebruikelijke, ook in Zürich bestaande Lateinschulen hadden doorlopen.²⁸⁷ De onderwerpen van deze cursus lagen op de eerste plaats op het terrein van de theologie. Centrale tekst hierbij was de Heilige Schrift, die - hierin stemde Zwingli met Luther overeen - zoveel mogelijk in de oorspronkelijke taal gelezen moest worden, zodat naast het Latijn ook het Grieks en later zelfs het Hebreeuws geleerd diende te worden. Daarnaast was er een uitgebreide cursus in rhetorica en dialectica, omdat de opleiding niet alleen bedoeld was om theologisch onderlegde mensen af te leveren, maar mensen die tevens in staat waren de nieuwe professie verbaal uit te dragen, te prediken. Vooral met het oog op dit laatste moet vanaf het begin van de theologische cursus te Zürich, vanaf juni 1526 dus, de *declamatio* een steeds terugkerende oefening zijn geweest.²⁸⁸ Een bijzonderheid, die nauw samenhangt met de grote doeltreffendheid die Zwingli beoogde, wordt gevormd door het feit dat er ook in de volkstaal, het Duits, gedeclameerd moet worden. Hierdoor werd de student al snel vertrouwd met het preken voor niet-geletterde volksmenigten.²⁸⁹

Er bestonden van oudsher twee Lateinschulen in Zürich, die hun normale werk, zij het misschien aangepast aan de eisen van de nieuwe tijd, of liever van de nieuwe professie, voortzetten: onderwijs in het Latijn, elementaire grammatica en lectuur, alsmede *disputatio*.²⁹⁰ Van een lectuurprogramma en

pp 153-169 en Im Hof 1978, pp 243-262.

²⁸⁷ De uitgangspunten van het onderwijs dat Zwingli voor ogen stond zijn geformuleerd in zijn traktaat *Quo pacto ingenui adolescentes formandi sint*, in: H. Zwingli, *Samtliche Werke*, edd E. Egli-G. Finsler, Leipzig 1908, vol. 2, p. 526 sqq. Een uitgewerkt programma met opgave van leerstof bevat dit traktaat evenwel niet. Zie over Zwingli's opvattingen betreffende het onderwijs verder K. Spillmann, *Zwingli und die Zürcher Schulverhältnisse*, in: *Zwingliana* 11 (1962), pp. 427-448 en E. G. Rüschi, *Die humanistischen Vorbilder der Erziehungsschrift Zwinglis*, in: *Theologische Zeitschrift* 22 (1966), pp. 122-147.

²⁸⁸ Een programma uit de beginjaren is niet over, maar Ernst citeert uit het werk van een contemporain verslaggever, Rud. Lavater: "Latinae linguae professoris est, declamationibus in utraque Germanica et Latina lingua suos auditores exercere, (...)" (*De ritibus ecclesiasticis*, fol. 19; Ernst 1879, p. 58, noot 3).

²⁸⁹ Op de andere Zwitserse scholen die nog besproken zullen worden, ontbreekt dit voorschrift. In Engeland, dat op het gebied van het onderwijs overigens een eigen ontwikkeling kende, zal later het preken in de volkstaal wel tot de oefeningen in de *artes*-faculteit behoren; zie infra noot 339.

opsteloeeningen is in de eerste jaren van het Zwingliaanse bewind niets bekend. Evenmin waren het hoger (theologisch) onderwijs enerzijds en het middelbaar onderwijs anderzijds duidelijk op elkaar afgestemd, maar omdat de leerlingen van de Lateinschule ook de *publicae lectiones* mochten volgen, wordt het in de literatuur voorgesteld alsof de *publicae lectiones* de hoogste klas van de Lateinschule vormden.²⁹¹ Met deze voorstelling van zaken wordt vooruit gelopen op de organisatie die Heinrich Bullinger (1504-1575) na Zwingli's dood in 1531 geeft aan het Zürichse onderwijs:²⁹² hij geeft de Lateinschule vier klassen, met een uitgebreid leatuur- en opsteloeeningenprogramma, inclusief Grieks vanaf de derde klas, en laat de vierde klas gedeeltelijk die van de *publicae lectiones* zijn.²⁹³ Praktisch gesproken betekent dit dat in die klas ook andere toehoorders werden toegelaten, zowel leken als geestelijken. In deze *publicae lectiones* werd onder Bullingers bewind het theologisch onderwijs verzorgd, hetgeen nu ook een cursus Hebreeuws omvatte, en er werd gedeclameerd en gedisputeerd. De toehoorders volgden de cursus gemiddeld drie a zes jaar, maar er bestond hiervoor geen reglement. Erg belangrijk is voorts dat in de periode vanaf 1532 een nieuw soort rhetorische oefening werd ingevoerd, de *exercitationes*.²⁹⁴ Deze moesten verricht worden door de cursisten van de *publicae lectiones*, de *publici*, en behelsden het houden van een preek, hetzij in het Duits, hetzij in het Latijn. Deze oefening valt buiten het cursusprogramma en wordt ook in de vakantie gehouden, daarom mag ze, zoals in de wetenschappelijke literatuur terecht benadrukt wordt,²⁹⁵ niet geïdentificeerd worden met de oefening in *declamatio*.

In beginsel bleef Bullingers organisatievorm, waarbij het middelbaar en hoger onderwijs zeer nauw met elkaar verstrengeld zijn, bestaan tot 1561-1562, het jaar waarin de school van Zurich, met een nieuwe rector ook een nieuwe verordening kreeg.²⁹⁶ Het bijzondere van deze nieuwe verordening is het beëindigen van de principiële verstrengeling van middelbaar en hoger onderwijs.²⁹⁷ In de nieuwe regeling staat dat niemand de *publicae lectiones* mag volgen alvorens hij een van de twee bestaande

²⁹⁰ Zie Ernst 1879, p.60.

²⁹¹ Ernst 1879, p. 60. "Diese Lektionen bildeten, wenn man will, die gemeinsame, oberste Klasse der beiden Lateinschulen".

²⁹² Na de dood van Zwingli op het slagveld neemt H Bullinger in 1531 de taken op school van Zwingli over. Hij publiceert korte tijd later *Ordination und Ansahn, wie man sich furohin mit den schuleren, letzgen und andern Dingen halten solle in der Schule zum Munster, Zurich 1532*; zie Ernst 1879, p.87 sqq.; geciteerd door Busser 1974, p.162

²⁹³ Het programma van de vierde klas bestond gedeeltelijk uit "Lehrstunden" (met dialectica, een leatuurprogramma en Grieks). Voor het overige gedeelte werden de lessen "publice" gegeven (Ernst 1879, p.89)

²⁹⁴ Ernst 1879, p.97.

²⁹⁵ Ibid.

²⁹⁶ Ernst 1879, p.102 sqq.

²⁹⁷ Ernst 1879, p.103.

Lateinschulen volledig heeft doorlopen.²⁹⁸ Deze Lateinschulen hadden, overigens al rond 1545, een uitbreiding van drie naar vijf klassen doorgevoerd.²⁹⁹ De *publicae lectiones* hadden vanaf 1541 naast het gebruikelijke theologie- en rhetorica-onderwijs ook een leerstoel voor natuurwetenschappen toegewezen gekregen.³⁰⁰ In 1560 kwam daar een leerstoel voor Hebreeuws bij.³⁰¹ De *declamatio* werd na 1561-1562 alleen nog in de cursus *publicae lectiones* gegeven.

Samengevat in een chronologisch schema ziet de hierboven beschreven ontwikkeling er als volgt uit :

- tussen 1525 en 1531 bestaat er in Zürich een cursus theologie en rhetorica, die zijn fundamenten heeft in de traditionele Lateinschule;

- tussen 1531 en 1560 bestaat er in Zürich een onderwijssysteem dat uit een middelbaar en een hoger, voornamelijk theologisch gericht, deel bestaat. Beide delen hangen zeer nauw met elkaar samen, want het hoger onderwijs, dat drie à zes jaar omvat, vormt statutair de vierde klas van het middelbaar onderwijs. Het leerplan voor het middelbaar onderwijs wordt nauwkeurig geformuleerd en bestaat uit grammatica, opstel oefeningen en lectuur van Latijnse en Griekse teksten. Vanaf ongeveer 1540 wordt er in het hoger onderwijs ook in de natuurwetenschappen gedoceerd. Vanaf ongeveer 1545 wordt het aantal klassen in het middelbaar onderwijs van vier op vijf gebracht.

- Vanaf 1561-1562 wordt in Zürich de verstrengeling van de twee niveaus weer teniet gedaan. Beide delen zijn nu zelfstandig. Naast theologie, Latijn, Grieks en natuurwetenschappen komt er een aparte leerstoel voor Hebreeuws. De afdeling hoger onderwijs is daarmee wat meer in de richting van een volledige universiteit gegroeid.

Deze drie stadia van het Zürichse onderwijs zijn fasen in de ontwikkeling van een schooltype, waarbij het tweede stadium, in het bijzonder in de periode 1531-1540, op de meest geprononceerde wijze het eigenaardige karakter van het schooltype duidelijk maakt : het is een louter op de praktijk gerichte theologische opleiding die na de basis van de talenkennis (middelbaar onderwijs) theologische en rhetorische vorming biedt om goede dominees af te leveren.³⁰² De verstrengeling van het middelbaar en hoger onderwijs wordt het duidelijkst door het feit dat de vierde niveauklas

²⁹⁸ Letterlijk staat er : "Ein Schüler soll nitt in die publicas lectiones kommen, der noch unter der Rute ist" (geciteerd door Ernst 1879, p 103)

²⁹⁹ Zie Ernst 1879, p.99.

³⁰⁰ Zie Ernst 1879, p 93.

³⁰¹ Zie Ernst 1879, p.104.

³⁰² Ernst spitst het nog toe en stelt dat het Zwingli's bedoeling was vooral de armen gelegenheid te geven een opleiding tot dominee te volgen. Zij waren, aldus deze redenering, praktisch gesproken uitgesloten van het volgen van zo'n opleiding wegens de kosten die verbonden waren aan een buitenlandse studie (Zie Ernst 1879, p 60).

tegelijkertijd de talencursus afsluit en de cursisten voor de *publicae lectiones* bevat. Tegeespitst op ons onderwerp is de specifieke aard van dit schooltype hierin gelegen dat in de hoogste niveauklas van de middelbare school al gedeclameerd wordt, een gebruik dat we tot 1565 niet bij Sturm en slechts op een aantal scholen in Lutheraans Duitsland ontmoet hebben,³⁰³ en dat er ook in de volkstaal gedeclameerd werd.

De leer van Zwingli heeft zich vanuit Zürich over een groot deel van het Duitstalige Zwitserland verspreid. Daarnaast kwam vanaf 1536 te Genève het calvinisme tot ontwikkeling, dat in een later stadium de reformatie van Zwingli geheel overschaduwde.

In Bern wordt de reformatie in 1528 ingevoerd. Direct hierna wordt er een reformatorische school gesticht, waarvan de structuur sterk op die van Zürich lijkt.³⁰⁴ Pas in 1548 komen er statuten. Deze statuten spreken slechts van een verdeling van het onderwijs in vijf *classes* op middelbaar niveau en een serie *publicae lectiones* bij wijze van hoger onderwijs. Een programma wordt niet gegeven, maar dat is niet zo problematisch, want de Bernse school was waarschijnlijk van precies dezelfde structuur als die van Lausanne,³⁰⁵ waar we het programma wel van hebben. De twee scholen zijn namelijk door dezelfde overheid, het stadsbestuur van Bern, ingesteld.³⁰⁶ De school van Lausanne werd in 1537 gesticht, een jaar na de verovering van de stad door Bern. De statuten, waarop we hier zijn aangewezen, dateren pas uit 1547. De samensteller van deze statuten, Simon Sulzer, die later uit Bern vertrekken moest wegens Lutherse sympathieën,³⁰⁷ kende de inrichting van Sturms school in Straatsburg goed en heeft het aldaar functionerende programma, aldus Junod, aangepast aan de meer beperkte mogelijkheden waarover hij beschikte.³⁰⁸ Zodoende werden er maar zeven in plaats van negen klassen aan de middelbare school van Lausanne ingesteld en bevatte zijn afdeling hoger onderwijs een minder omvattende universitaire cursus dan bij Sturm, namelijk een afdeling theologie en een afdeling *artes*, waar *dialectica* en *rhetorica* gedoceerd werden. Junod noemt dit een "*necessaire concession a la culture generale*",³⁰⁹ maar evenals aan Junods stelling dat dit plan een aftreksel van het Sturmiaanse is, kan men hieraan twijfelen; wat dit

³⁰³ Zie supra pp.76 en 66-67.

³⁰⁴ Zie Im Hof 1978 en A.Fluri, *Die bernische Schulordnung von 1548*, in : *Mitteilungen der Gesellschaft für deutsche Erziehungs- und Schulgeschichte* XI (1901), pp.159-218.

³⁰⁵ Zie Im Hof 1978, voorts Meylan 1937, p.19 en L.Junod-H Meylan, edd., *L'academie de Lausanne au XVIe siecle. Leges scholae Lausannensis 1547. Lettres et documents inedits*, Lausanne 1947.

³⁰⁶ Zie Im Hof 1978, p.245, Junod-Meylan 1947, p.12.

³⁰⁷ Junod-Meylan 1947, p.15.

³⁰⁸ Junod-Meylan 1947, p.14.

³⁰⁹ Junod-Meylan 1947, pp.14-15. Junod zegt dat in letterlijke navolging van J.Le Coultre, *Maturin Cordier et les origines de la pédagogie protestante dans les pays de langue française (1530-1564)*, Neuchâtel 1926, p.209.

laatste betreft moet men misschien eerder denken aan een rechtstreekse beïnvloeding vanuit Zürich, waar eveneens een praktisch gerichte theologisch-rhetorische opleiding bestond. Deze stelling wordt des te meer aannemelijk, wanneer men de plaats van de *declamatio* bekijkt : net als in de Zürichse school vindt men deze al in de fase van het klassicaal onderwijs, en wel in de twee hoogste klassen.³¹⁰ Dit is een opmerkelijk verschil met de school van Sturm, waar de *declamatio* als oefening in de vijf *officia oratoris*, tot 1565, niet voor de fase van de *publicae lectiones* gehouden kon worden. Volgens de statuten van Lausanne moet de *declamatio* door de leerlingen van de twee hoogste klassen op vastgestelde tijdstippen gehouden worden in tegenwoordigheid van de leraren, zodat het "publieke" karakter van de oefening gegarandeerd is.³¹¹ Ook is in de statuten van de school van Lausanne vastgelegd dat de leerlingen van de twee hoogste klassen, als ze daartoe in staat zijn, de *publicae lectiones* moeten volgen.³¹² Hierdoor is de school van Lausanne qua structuur van het type van die van Zürich : een praktijkgerichte domineesopleiding met voornamelijk theologie en rhetorica, waarbij de overgang van middelbaar naar hoger onderwijs bewust heel soepel is gehouden. Hetzelfde zal wel gelden - het zij nogmaals gezegd - voor de school van Bern, waarvan weliswaar geen programma over is, maar die door dezelfde overheid is ingesteld en waarvan men dus mag aannemen dat ze dezelfde structuur had.

De laatste protestantse stad in Zwitserland die het onderwijs op radicale wijze reorganiseerde, was het Calvinistische Genève. Vanaf 1536 was deze stad in de greep van de reformatie. In 1541 werden er door Calvin de *Ordonnances Ecclesiastiques* uitgevaardigd, reglementen die het politieke en openbare leven aan strenge godsdienstige normen onderwierpen, en waarin ook al de stichting van een nieuwe school voorzien was.³¹³ Er bestonden

³¹⁰ *Secunda classis : (...) Hebdomade qualibet declamatio ab uno aliquo fiat, themate communi a praeceptore proposito scriptoque diligenter examinato. (...) Prima classis . (...) Alternis septimanis haec (i.e. exercitationes disputationum) cum declamationibus rhetoricis habentor* (Junod-Meylan 1947, p.25).

³¹¹ De *Leges scholae communes* zeggen : "Iisdem diebus (i.e. Sabbathi diebus) constitutae primae secundaeque classibus declamationes disputationesque horis pomeridianis celebrantur, idque praesentibus moderatore et caeterarum classium doctoribus" (Junod-Meylan 1947, p.27). En bij de officiële bevorderingen : "Et rebus ita peractis (i.e. de plechtige prijsuitreiking) aliquot ex prima secundaque classibus selectiores declamationes compositas aut carmina recitanto" (Junod-Meylan 1947, p.28).

³¹² "Secundae primaeque classis adulteriores publicis exercitationibus, quoad possunt, frequentes intersunt et cum silentio studiose auscultanto" (Junod-Meylan 1947, p.27).

³¹³ Uitgegeven in het Frans en het Latijn. Moderne editie in Io. Calvinus, *Opera quae supersunt omnia*, edd. G. Baum, E. Cunitz, E. Reuss, vol. X, 1 (*Tractatum theologicorum appendix*), Braunschweig 1871. Zie voor een beschrijving van de dagelijkse routine op de school te Genève M.-J. Gaufres, *Les collèges protestants. I. Collège de Genève*, in : *Bulletin de la société de l'histoire du protestantisme français* 22(1873), pp.269-282.

lange tijd contacten tussen leraren van de school van Lausanne en Calvijn - reden tot politieke spanning tussen de school en haar stichter, de Bernse overheid, die streng Zwingliaans was³¹⁴ - en het hoeft geen verbazing te wekken dat de in 1559 gestichte school van Geneve qua organisatie nogal lijkt op die van Lausanne, zij het dat er op het gebied van de *declamatio* enkele opmerkelijke verschillen zijn. Bovendien waren door de reeds vermelde spanningen in 1558 vier *professores* - leraren in de cursus *publicae lectiones* - onder leiding van de Franse graecus en theoloog Theodorus Beza (1519-1605) vanuit Lausanne naar Geneve vertrokken. Drie van hen, onder wie Beza zelf, kregen direct een nieuwe leerstoel op de nieuw gestichte academie van Genève.³¹⁵

Net als in Lausanne heeft de cursus middelbaar onderwijs zeven klassen. De oefening van *declamatio* evenwel, die in Lausanne in de twee hoogste klassen wordt gehouden, mag volgens de reglementen van de school van Geneve alleen in de hoogste klas plaatsvinden,³¹⁶ en wel - zo staat in de algemene schoolwetten - tweemaal per maand ten overstaan van de gehele schoolgemeenschap.³¹⁷ Net als in Lausanne werden er in Geneve vier professoraten ingesteld, alle gericht op de opleiding van dominees: theologie, Grieks, Hebreeuws, *artes* (rhetorica en dialectica). In Geneve werd in 1565 het pakket uitgebreid met "rechten", waardoor de academie meer het karakter van een Melanchthoniaans hervormde universiteit kreeg.³¹⁸ Een ander belangrijk verschilpunt met Lausanne is, dat in Geneve de leerlingen uit het klassikaal onderwijs de cursus *publicae lectiones* niet mochten volgen.

Een paar opmerkingen mogen deze bespreking van de Zwitserse reformatische onderwijsinstellingen besluiten. In het bestek van dit hoofdstuk hebben we geen aandacht hoeven te besteden aan de politieke verwikkelingen tussen de verschillende hervormde steden onderling en tussen de hervormden en de niet-hervormden. Deze tegenstellingen hangen gedeeltelijk samen met de ethnische diversiteit van de Zwitserse kantons. Die diversiteit nu moet even aangestipt worden, omdat zij voor een deel de invloed bepaalt die er van de Zwitserse onderwijsinstellingen is uitgegaan. De vier zojuist besproken onderwijsinstellingen vallen in twee groepen uiteen: enerzijds Zurich en Bern, die beide behoren tot het Duitstalige gebied, anderzijds Lausanne en Geneve, die zich in het Franstalige gebied bevinden.

³¹⁴ Zie Im Hof 1978, p.245.

³¹⁵ Zie Meylan 1937, p 25. Het ontslag van Beza en zijn collega's te Lausanne vond plaats tijdens wat Meylan de "crise de 1559" van de school noemt. Zie voor de academie te Geneve onder anderen Ch Bourgeaud, *Histoire de l'université de Genève. L'academie de Calvin 1559-1798*, Genève 1900.

³¹⁶ Ik citeer de Latijnse versie: *Leges primae classis*: "(...) Stylum diligenter exercento. Declamationes binas singulis mensibus, ita ut diximus, diebus Mercurii habento" (Io Calvinus, *Opera*(...) 1871, kol 80).

³¹⁷ In het hoofdstuk *De scholasticis gymnasii*: "Diebus Mercurii (.) A tertia (sc.hora) ad quartam (sc horam) classici bis singulis mensibus declamationes in communi scholae coetu habento" (Io Calvinus, *Opera*(...) 1871, kol.76).

³¹⁸ Zie Im Hof 1978, p.246 (overzicht).

Tijdens de godsdienstvervolgingen in Europa waren deze vier steden een toevluchtsoord voor een groot aantal mensen van verschillende nationaliteiten, Zürich vooral voor Engelsen en Italianen, Lausanne en Geneve vooral voor Fransen. Het ligt voor de hand dat de reformatorische scholen in Frankrijk, voor zover ze Calvinistisch zijn, op de scholen van Lausanne en Geneve gebaseerd zijn. Dit komt nog nader aan de orde in hoofdstuk 2B4.

Een tweede opmerking die gemaakt moet worden betreft Basel. Ook deze stad, het enige humanistische centrum in Zwitserland gedurende de eerste jaren van de zestiende eeuw, ging al in een vroeg stadium tot de reformatie over. Toch kwam het hier niet tot de stichting van een nieuwe onderwijsinstelling, wellicht omdat er al een universiteit bestond.³¹⁹ Deze universiteit zal heel de reformatie door volgens de oude academische traditie uit vier faculteiten blijven bestaan, al zijn er duidelijke contacten en is er sprake van samenwerking met de andere Zwitserse hogescholen; vanaf 1540 komt de *declamatio* voor in de statuten van de *artes*-faculteit.³²⁰

Samengevat kan men zeggen dat de Zwitserse reformatie, aanvankelijk Zwingliaans, later vooral Calvinistisch, een nieuw type onderwijsinstelling heeft voortgebracht, dat nadrukkelijk gericht was op de vorming van dominees. Een talenopleiding - gedeeltelijk gebaseerd op reeds bestaande Lateinscholen - vormde de basis. Hier werd hoofdzakelijk Latijn, later ook Grieks onderwezen. Een leatuurprogramma en opstel oefeningen waren gebruikelijk. De vervolgoeding, een tijd lang en op enkele plaatsen middels de hoogste niveauklas onlosmakelijk verbonden met het middelbaar onderwijs, bestond hoofdzakelijk uit theologische en rhetorische vorming. Op twee van de vier instellingen, die in het Duitstalige Zürich en het Franstalige Geneve, werd dit pakket uitgebreid, zodat het de status van een universitair programma naderde. Hoewel de organisatorische verbinding tussen middelbaar en hoger onderwijs niet op alle plaatsen en op alle tijdstippen in de zestiende eeuw even hecht was, blijft ze in principe altijd bestaan wegens het feit dat de *declamatio* als oefening in de vijf *officia oratoris* ook in de hoogste - en soms zelfs in de op een na hoogste - niveauklas van de middelbare school bestaat. Alleen aan de academie van Zürich was het na de reorganisatie van 1561-1562 niet mogelijk om te declameren in de hogere klassen van het middelbaar onderwijs.

Hoewel de structuur van de Zwitserse scholen lijkt op die van het Straatsburgse gymnasium, valt het op dat het aantal klassen op de Zwitserse scholen, variërend van vier tot zeven, lager is dan op de school van Sturm. Het declameren in de hogere klassen van de middelbare school is een tweede verschilpunt met het Straatsburgse gymnasium, waar de *declamatio* tot 1565 beperkt was tot de *publicae lectiones*. Bovendien is het interessant dat de Zwitserse scholen meer direct op de praktijk gericht lijken; vooral het bestaan van de *declamatio*-oefening in de volkstaal te Zürich is hiervoor een aanwijzing.

³¹⁹ De universiteit van Basel werd, mede op instigatie van paus Pius II, in 1459 gesticht (Zie H. Rashdall, *The Universities of Europe in the Middle Ages*, edd. F. Powicke-A. Emden, 3 voll., Oxford 1936 (1958), vol. 2, p. 275).

³²⁰ Im Hof 1978, p. 245; zie voor de programma's van 1540, 1544, 1551 en 1591 R. Thommen, *Geschichte der Universität Basel 1532-1632*, Basel 1889, p. 339 sqq.

Alvorens een overzicht te geven van de verspreiding van de hierboven beschreven schooltypen buiten Duitsland en Zwitserland, lijkt het me nuttig in het kort te herhalen welke de bijzondere kenmerken van ieder afzonderlijk type zijn, vooral met betrekking tot de *declamatio*. Ook lijkt het in verband met het hierna komende overzicht goed om in kort bestek nog eens samen te vatten hoe de verspreiding van de verschillende typen in Duitsland en Zwitserland was, zoals die in hoofdstuk 2B2 en 2B3 beschreven is.

In Duitsland vinden we in de loop van de eerste decennia van de zestiende eeuw twee typen onderwijs, dat van Melanchthon en dat van Sturm. Beide typen kennen twee onderdelen, lager en middelbaar onderwijs enerzijds en hoger onderwijs anderzijds. Bij Melanchthon worden deze twee delen aan twee strikt gescheiden instellingen gevolgd, de Trivialschule met als aanvulling eventueel de Hohere Schule enerzijds en de universiteit anderzijds. Bij Sturm daarentegen worden de twee delen aan een instelling, het gymnasium en later de academie³²¹ genaamd, tezamen gegeven. Wat de *declamatio* betreft is er geen verschil tussen de twee, deze behelst de oefening in de vijf *officia oratoris*, anders gezegd, het schrijven en voordragen ten overstaan van een publiek, van een complete redevoering. Deze oefening kan volgens Sturm en Melanchthon pas plaatsvinden op het niveau van het hoger onderwijs. In het lager en middelbaar onderwijs vonden allerlei oefeningen plaats op het terrein van de vijf *officia oratoris* afzonderlijk. Deze oefeningen kunnen worden opgevat als voorbereiding op de *declamatio*, de moeilijkste van de rhetorische oefeningen.

Melanchthons schooltype vinden we in het overgrote deel van Duitsland, dat van Sturm alleen in Straatsburg en enkele steden verspreid over Duitsland.³²²

Er is een aantal onderwijsinstellingen in Duitsland dat niet nauwkeurig in de twee geschetste categorieën past. Immers, vier regionale kerkverordeningen die een programma geven voor Melanchthoniaanse scholen van lager en middelbaar niveau, gebruiken de term *declamatio* waarschijnlijk voor een oefening die volgens de zojuist gegeven definitie geen *declamatio* is, omdat ze de laatste twee *officia oratoris* niet omvat. Daarnaast zijn er zes Melanchthoniaanse middelbare scholen die wel de *declamatio* als oefening volgens de gegeven definitie kennen. bij hen begint de universitaire *declamatio*-oefening reeds buiten het kader van de *artes*-faculteit.

Een derde type onderwijs ontwikkelde zich in enkele Zwitserse kantons, die Zwingliaans of Calvinistisch, en in één geval Lutheraans waren. Kenmerkend voor dit type is dat het uitsluitend gericht was op de vorming van dominees. Het middelbaar onderwijs kende in die kantons aan dezelfde instelling een vervolgcursus hoger onderwijs, waarin vooral aan theologie en rhetorica werd gedaan. Meestal werd heel de opleiding in vier, later vijf klassen verdeeld. Alleen Genève maakt hierop een uitzondering; daar bestonden zeven klassen, aangevuld met *publicae lectiones*. De *declamatio* als oefening in de vijf *officia oratoris* werd op al deze scholen al in de laatste of voorlaatste klas gegeven.

³²¹ Ik breng in herinnering dat Mertz het woord *gymnasium* gebruikt om de Melanchthoniaanse middelbare school aan te duiden, terwijl hij voor de Sturmiaanse onderwijsinstelling het begrip *academisch gymnasium* hanteert (zie Mertz 1902, p. 190).

³²² Zie supra p. 71.

Het is onmogelijk hier een volledig overzicht te geven van de verspreiding van de drie schooltypen buiten Duitsland en Zwitserland. Wederom heb ik me moeten beperken tot een literatuuronderzoek. Bovendien zijn er nog niet voor alle landen inventariserende studies voorhanden over het humanistisch georiënteerde onderwijs in het algemeen en, wat dit gedeelte betreft, het reformatorisch-humanistisch onderwijs in het bijzonder. Naast Duitsland is Frankrijk het land waarover naar mijn indruk het meeste gepubliceerd is. Over Engeland, Schotland en de Nederlanden is ook al wel enige literatuur voorhanden, maar het bronnenmateriaal is in deze gebieden zeker nog niet zo volledig en systematisch onderzocht als voor Frankrijk en Duitsland. Over het zestiende-eeuwse humanistische onderwijs in Italië is bij mijn weten, behalve een enkel allerm minst uitputtend artikel,³²³ niets gepubliceerd. Enkele oudere werken, die tevens de publicatie van bronnen en statuten bevatten, leverden voor ons onderwerp geen relevante gegevens op.³²⁴

Behalve de verspreiding van de drie reformatorische schooltypes zal ik, om het overzicht van de verspreiding van de schooldeclamatio in de zestiende eeuw zo breed mogelijk te maken, in het aanstonds te beginnen overzicht ook de ontwikkeling van het niet-reformatorische onderwijs, voor zover dat niet contra-reformatorisch is, heel kort beschrijven. Dit betreft delen van de Rooms-katholieke gebieden Nederlanden, Frankrijk en Spanje. De ontwikkelingen daar zijn overigens niet ingrijpend en zullen ten dele nauw samen blijken te hangen met de ontwikkeling van het reformatorische onderwijs.

Het nu volgende overzicht van de verspreiding van de schooldeclamatio maakt geen aanspraak op volledigheid. Toch is het mijns inziens voldoende uitgebreid om te illustreren dat de *declamatio* als schooloefening in de zestiende eeuw tamelijk algemeen was en dat daarbij een grote invloed uitging van de drie reformatorische schooltypen.

Spanje, Portugal en Polen

³²³ Zie P.O. Kristeller, *Die italienischen Universitäten der Renaissance*, Krefeld z.j. (Schriften und Vorträge des Petrarca-Instituts, Köln) (repr. in P.O. Kristeller, *Humanismus und Renaissance II*, ed. E. Kessler, München z.j., p.207 sqq.) en A. Buck, *Die "studia humanitatis" im italienischen Humanismus*, in: W. Reinhard, ed., *Humanismus im Bildungswesen des 15. und 16. Jahrhunderts*, Weinheim 1984. De invloed van de Jezuïeten en hun schoolsysteem moet erg groot geweest zijn (zie G. Brizzi, *La "ratio studiorum". Modelli culturali e pratiche educative dei Gesuiti in Italia tra Cinque e Seicento*, Roma 1981 en id., *"Studia humanitatis" und Organisation des Unterrichts in den ersten italienischen Kollegien der Gesellschaft Jesu*, in: W. Reinhard, ed., *Humanismus im Bildungswesen des 15. und 16. Jahrhunderts*, Weinheim 1984).

³²⁴ Bijvoorbeeld: F.G. Borsetti-F. Bolani, *Historia almi Ferrariæ gymnasii*, 2 voll., Ferrara 1735 (repr. Bologna 1970), vol.1, pp.138-230 (16e eeuw), C. Malagola, ed., *Statuti delle Università e dei Collegi dello Studio Bolognese*, Bologna 1888 (repr. Torino 1966) en C. Calcaterra, *Alma mater studiorum. L'università di Bologna nella storia della cultura e della civiltà*, Bologna 1948, m.n. pp.141-152 en 194-203.

Het Spaanse onderwijs in de zestiende eeuw hoeft hier niet uitgebreid aan de orde te komen, omdat het in zijn geheel katholiek, in het bijzonder contra-reformatorisch van signatuur is. Op het gebied van het middelbaar onderwijs was er een netwerk van stedelijke scholen,³²⁵ waarin de humanistische programma's en leermethoden slechts moeizaam ingang vonden. Rond het midden van de zestiende eeuw trad er in dit onderwijs een crisis op, die de weg vrijmaakte voor de Jezuïeten:³²⁶ zij spelen vanaf die tijd de belangrijkste rol in het middelbaar onderwijs.³²⁷ In de *artes*-faculteiten van de Spaanse universiteiten was de situatie voor het humanisme in de eerste helft van de zestiende eeuw iets gunstiger. De meest humanistisch-gezinde kringen vond men in de zes *Colegios mayores* in Castilië, waarvan het merendeel in de zestiende eeuw gesticht werd.³²⁸ Zo was Joannes Petreus Toletanus (in het Spaans Juan Perez, 1512-1545), die een schoolboek publiceerde waarin het functioneren van de *declamatio* in het *artes*-curriculum zeer aanschouwelijk beschreven wordt,³²⁹ professor in de rhetorica aan het *colegio de San Ildefonso* in Alcalá. Uiteraard was ook het onderwijs aan de universiteit strikt katholiek van signatuur.³³⁰ In de tweede helft van de

³²⁵ Zie R. Kagan, *Students and Society in Early Modern Spain*, Baltimore-London z.j. (1974), pp. 40-50.

³²⁶ Kagan 1974, pp. 50-61.

³²⁷ Volgens L. Gil Fernandez, *Panorama social del Humanismo español (1500-1800)*, Madrid 1981, p. 121, was het succes van de Jezuïeten onder andere te danken aan hun aandacht voor didactiek en discipline, die minder streng was dan men in Spanje tot dan toe op de middelbare scholen gewend was.

³²⁸ San Bartolomé (1401), Santa Cruz (Valladolid, 1484), San Ildefonso (Alcalá, 1508), Cuenca (1510), San Salvador (of Oviedo, 1517) en Santiago el Zebedeo (of del Arzobispo, 1521), deze laatste vier in Salamanca; zie Kagan 1974, p. 66; voor een bespreking van de *colegios mayores* zie Kagan 1974, p. 106 sqq. en M. A. Febrero Lorenzo, *La pedagogía de los Colegios Mayores a través de su legislación en el Siglo de Oro*, Madrid 1960. Zie voor gegevens over de Spaanse universiteiten in de 16e eeuw verder C. M. Ajo G. y Sainz de Zuñiga, *Historia de las universidades hispanicas. Orígenes y desarrollo desde su aparición hasta nuestros días*, 11 voll., Madrid 1957-1979; van de oudere literatuur op dit terrein kan G. Reynier, *La vie universitaire dans l'ancienne Espagne*, Paris-Toulouse 1902, genoemd worden. Zie voor de universiteit van Salamanca V. Beltrán de Heredia, *Cartulario de la universidad de Salamanca 1218-1600. Vol. 2-3. La universidad en el Siglo de Oro*, Salamanca 1971; zie voor de universiteit van Alcalá J. Urriza S.J., ed., *La preclara facultad de Artes y de Filosofía de la universidad de Alcalá de Henares en el Siglo de Oro (1506-1621)*, Madrid 1941. Zie verder R. Gibert e.a., ed., *Bibliographie internationale de l'histoire des universités. I (Espagne, Louvain, Copenhague, Prague)*, Genève 1973.

³²⁹ Zie supra pp. 23-24 en infra pp. 173-174. Een gedeelte van het leerboek is opgenomen in de appendix, pp. 242-254.

³³⁰ Zie onder andere Kagan 1974, pp. 67-68 over de rol van de clerus in de *Colegios Mayores*.

zestiende eeuw werd het *artes*-curriculum zelfs hier en daar aan de Jezuïeten in handen gegeven.³³¹

Voor andere Europese landen als Portugal en Polen heb ik enkele sporadische gegevens gevonden die erop wijzen dat er het reformatorische schoolstelsel met de combinatie van middelbaar en hoger onderwijs toegepast werd.³³² Algemene overzichten die deze gegevens in een breder perspectief plaatsen, zijn bij mijn weten niet in een voor mij bekende taal verschenen.

Engeland/Schotland

Engeland en Schotland zijn naar mijn mening moeilijk in dit algemene overzicht van de verspreiding van de drie schooltypen in te passen. Vóór de reformatie in Engeland doorgevoerd werd, bestonden er slechts enkele scholen met een humanistisch programma dat rechtstreeks op niet-reformatorische humanisten geïnspireerd was.³³³ De reformatie, die op alle terreinen in Engeland een eigen, van de continentale reformatie geheel verschillende, ontwikkeling doormaakte, zorgde niet voor de stichting van een netwerk scholen, dat geïnspireerd was op een van de drie typen die we op het vasteland kunnen onderscheiden. In plaats daarvan werden bestaande scholen

³³¹ Kagan 1974, p.51. Hij noemt als voorbeeld Valladolid.

³³² Portugal : André de Gouveia - we zullen op hem nog terugkomen - rector van het Collège de Guyenne, ging in 1547 naar Coimbra om aldaar een college naar het voorbeeld van dat van Guyenne te stichten. Zie onder andere E.Gaullieur, *L'histoire du college de Guyenne, d'après un grand nombre de documents inédits*, Paris 1874, p.208. Zie verder Codina Mir 1968, pp 206-218 en de bibliografieën in R.Gibert e.a., edd., *Bibliographie internationale de l'histoire des universités. II(Portugal, Leyden, Franeker, Pecs, Basel)*, Geneve 1976.

Polen : Naar het voorbeeld van de Academie te Lausanne werd een academie gesticht in de Poolse stad Pinczow. Dit gebeurde in 1556 door een oud-leerling van Calvijn (zie onder andere Im Hof 1978, p.258 en Le Coultre 1926, p.320, noot 1). Veel later ontwierp J.Pastorius een programma voor de Poolse scholen in *De juventutis instituendae ratione* (geraadpleegd in Th.Crenius, *De philologia*(...), Leiden 1696). Dit ontwerp kent negen niveauklassen alvorens het universitaire curriculum begint. *Declamatio* vindt plaats in de hoogste niveauklas, waarbij de nadruk lijkt te liggen op het voordrachtselement : "(...)fiant a nonnullis qui aptiores ceteris videntur, recitationes in publico, praesentibus aliquot Docentium primariorum"(Crenius 1696, p.252). Het aantal klassen duidt op Sturmiaanse invloed.

³³³ Ik bedoel vooral de school van John Colet (?1467 - 1519), in 1511 gesticht in het Londense St.Paul's Churchyard. Erasmus ontwierp het programma voor deze school in zijn overbekende *De ratione studii*. Het is niet duidelijk of Erasmus' onderwijsprogramma op Colets school letterlijk is toegepast. De definitieve statuten voor de school stelde Colet korte tijd voor zijn dood in 1519 op. Ze zijn onder andere gepubliceerd door J.H.Lupton, *A Life of John Colet*, London 1887, p.271 sqq. De *declamatio* komt in de statuten niet voor.

en universiteiten aangepast, waarbij de invoering van het programma van de *studia humanitatis* als een van de vernieuwingen gold.³³⁴ Een opvallend verschil met het vasteland is dat in Engeland niet een kleine groep geleerde pedagogen, zoals een Sturm en een Melanchthon, opereerde, die met uitgesproken humanistisch-pedagogische idealen een centralistische onderwijshervorming doorvoerden.³³⁵ In Engeland werd, zoals met nadruk wordt betoogd in de wetenschappelijke literatuur, het middelbaar en hoger onderwijs uitsluitend gebruikt als instrument in een nationale politiek, die de consolidatie van de reformatie tot doel had. Misschien is dit mede een verklaring voor het - ook in de wetenschappelijke literatuur benadrukte - feitelijke mislukken van de inhoudelijke vernieuwingen die het reformatorische onderwijs in Engeland kenmerkte.³³⁶

³³⁴ Zie D Hay, *England and the Humanities in the Fifteenth Century*, in . H Oberman-Th.Brady, edd , *Itinerarium Italicum*, Leiden 1975, p 362 en K Charlton, *Education in Renaissance England*, London-Toronto 1965, p 130, die er uitdrukkelijk aan toevoegt dat het reformatorische onderwijssysteem er niet in slaagde het programma van de *studia humanitatis* daadwerkelijk uit te voeren. Zie ook N Wood, *The Reformation and English Education*, London 1931, die benadrukt dat de bemoeienis van de Tudors met het onderwijs vooral paste in hun politiek op het terrein van religieuze zaken, en minder door pedagogische motieven is ingegeven. Zie voorts J.Simon, *Education and Society in Tudor England*, Cambridge 1966.

³³⁵ De meest bekende Engelse pedagoog die in de loop van de zestiende eeuw een onderwijsprogramma ontwierp is wel Roger Ascham (1516 - 1569), hij stond zelf nooit voor de klas van een grammar school. Het is bekend dat hij met Sturm gecorrespondeerd heeft en diens onderwijssysteem erg waardeerde. Zijn eigen curriculum, beschreven in *The Scholemaster* (posthuum 1570), is gedeeltelijk geïnspireerd op het programma van Sturm. Ascham schreef dit werk als kritiek op de bestaande praktijk, ik weet niet of het ergens ingevoerd is. Ascham onderscheidt een serie oefeningen die bij het leren van een taal van belang zijn, waaronder als moeilijkste de *declamatio* genoemd wordt. Het is jammer dat, terwijl Ascham over de meeste oefeningen die hij onderscheidt, uitweidt, hij de *declamatio* verder geheel onbesproken laat. Uit de volgorde van de oefeningen blijkt alleen dat de *declamatio* als laatste oefening, na de (geschreven) steloefening aan bod moest komen. Ed. van *The Scholemaster* door E Arber, Westminster 1923, zie voorts C.Benndorf, *Die englische Padagogik im 16.Jahrhundert wie sie dargestellt wird im Wirken und in den Werken von Elyot, Ascham und Mulcaster*, in : *Wiener Beitrage zur englischen Philologie* 22 (1905), p.30. In Charlton 1965, p 84, wordt Ascham genoemd temidden van hen, die in Engeland de algemene gedachten van het Italiaanse humanisme formuleerden. Zie verder de biografie van L.V Ryan, *Roger Ascham*, Stanford(Calif)-London 1963.

³³⁶ Zie Charlton 1965, pp 130(grammar schools) en 167(universiteiten), en het boek van T.W.Baldwin met de veelzeggende titel *W.Shakspere's Small Latine and Lesse Greeke*, 2 voll., Urbana 1944 (1956). Baldwin baseert zich voor een bespreking van de mondelinge oefeningen in het Engelse onderwijssysteem op het werk van John Brinsley, *Ludus litterarius or the Grammar Schoole* (1612), die voor de oefening van de *declamatio* de

Het toentertijd gangbare curriculum van de Engelse scholen, dat in grote lijnen reeds in de secundaire literatuur is beschreven, is duidelijk humanistisch geïnspireerd. Naast het leren van de basisgrammatica en het lezen van een vaste kanon auteurs, kwamen opstel- en voordrachtsoefeningen voor. Voor de opstelsoefeningen stonden, voorzover het niet om een brief ging, de *Progymnasmata* van Aphthonius model.³³⁷ In het *artes*-curriculum van het hoger onderwijs vonden *disputatio*- en *declamatio*-oefeningen plaats.³³⁸ Daar deze oefeningen niet voldoende bleken voor de predikanten in opleiding - en zij vormden het grootste aantal van de studenten - werden er veel *Artes predicandi* geschreven en als handleiding bij het preken gebruikt. Er bestond daarnaast voor studenten in de theologie ook oefening in het preken los van de *declamatio*-oefening.³³⁹ In het algemeen hield men zich echter, zo wordt in de literatuur opgemerkt, op de universiteit vaak niet strikt aan de programma's.³⁴⁰

Ook Schotland kende een eigen ontwikkeling wat betreft de reformatie en het onderwijs. Humanistische invloed bestond vooral op de Schotse universiteiten. Over het algemeen is er onzekerheid met betrekking tot de directe inspiratiebron bij het reorganiseren van het onderwijs.³⁴¹

gebruikelijke definitie van de thesis hanteert ("The declamation being nothing else but a Theame of some matter, which may be controverted, and so handled by parts, when one taketh the Affirmative part, another the Negative, and it may be a third moderateth or determineth betweene both, we have very good Presidents in the *Thesis* in Aphthonius : as in that question handled both affirmatively and negatively, viz. *Uxor est ducenda, Uxor non est ducenda*" (*Ludus litterarius or the Grammar Schoole*, London 1612 (repr.1974), p.184; geciteerd door Baldwin 1944, p.355). Zie voor een algemeen overzicht van het onderwijs in het 16e-eeuwse Engeland D.L. Clark, *John Milton at St. Paul's School : A Study of Ancient Rhetoric in English Renaissance Education*, New York 1948.

³³⁷ Charlton 1965, pp.111-112.

³³⁸ Charlton 1965, p.143. Zie bijvoorbeeld de statuten van Clare Hall uit 1551 (Simon 1966, p. 257; zij noemt de *declamatio*-oefening die er ingevoerd werd "a notable innovation"), Trinity College, Cambridge, uit 1552 (J.B.Mullinger, *The University of Cambridge*, vol.2, Cambridge, 1884, pp.618-619), en de statuten voor de universiteiten van Oxford en Cambridge die koningin Elizabeth uitvaardigde (Mullinger 1884, p.403 (onderwijs in rhetorica) en Ch.Mallet, *A History of the University of Oxford*, vol.1, Oxford 1924, pp.119-120 (officiële stukken m.b.t. "publique exercises")).

³³⁹ Bijvoorbeeld in Cambridge volgens de statuten van 1549 (Mullinger 1884, p.111); zie ook Mallet 1924, p.126. De oefening in het preken onderscheidde zich duidelijk van de *declamatio* doordat ze niet alleen in het Latijn, maar ook in de volkstaal gehouden moest worden. Op enkele reformatische scholen in de Zwitserse kantons hebben we hetzelfde gezien.

³⁴⁰ Zie onder andere Charlton 1965, p.144 ("Yet once again we find evidence of continual neglect by both teacher and student").

³⁴¹ Zie voor het voorkomen van de *declamatio* in Schotland, meer bepaald

Samenvattend : hoezeer de Engelse en Schotse *declamatio*-oefeningen ook op het eerste gezicht aansluiten op de praktijk in een van de drie schooltypen die op het vasteland bestaan, is er bij mijn weten toch van enige rechtstreekse beïnvloeding geen sprake; het Engelse en Schotse systeem zal daarom hier ook niet verder behandeld worden.

Frankrijk

In Frankrijk komt de belangstelling voor de nieuwe, humanistische ideeën gedurende de laatste decennia van de vijftiende eeuw op gang. Dat deze belangstelling niet direct resulteerde in allerlei vernieuwingen in bijvoorbeeld het onderwijs, weten we onder andere dank zij Erasmus. Deze verbleef eind vijftiende eeuw gedurende enige tijd te Parijs om zijn opleiding te voltooien, maar raakte er erg teleurgesteld en sprak later nimmer meer in gunstige zin over het Parijse onderwijs, noch wat de organisatie, noch wat inhoudelijke kanten betreft.

In kringen van de Jezuiten werd lovend geschreven over het humanistisch gehalte dat het onderwijs in de colleges te Parijs zou kenmerken gedurende de jaren twintig, toen onder anderen Ignatius van Loyola en Hieronymus Nadal aldaar onderwijs volgden.³⁴² Vooral het College de Montaigu en het College de Sainte-Barbe worden temidden van de vele Parijse colleges in dit verband genoemd. Uit de schaarse documenten die over zijn uit die periode van de Parijse scholen, blijkt echter niet dat er programma's functioneerden, die zich kunnen meten met bijvoorbeeld het programma dat Melanchthon ontwierp in het Visitationsbuch uit 1528.³⁴³

de universiteit van St.Andrews, infra noot 347. Zie voor het Schotse onderwijs J.Kerr, *Scottish Education. School and university from early times to 1908*, Cambridge 1910; J.B.Coissac, *Les universités d'Ecosse depuis la fondation de l'université de St.Andrews jusqu'au triomphe de la réforme (1410-1560)*, Paris z.j.(1914). Zie voor de universiteit van St.Andrews verder R.K.Hannay, ed., *The Statutes of the Faculty of Arts and the Faculty of Theology at the Period of the Reformation, with Introduction and Notes*, St Andrews 1910, waarin geen relevante gegevens met betrekking tot de *declamatio* te vinden zijn; zie voor de universiteit van Glasgow ook J.Coutts, *A History of the University of Glasgow, from its Foundation in 1451 to 1909*, Glasgow 1909 en J.Durkan-J.Kirk, *The University of Glasgow 1451-1577*, Glasgow 1977; zie voor de universiteit van Edinburgh voorts D.B.Horn, *A Short History of the University of Edinburgh 1556-1889*, Edinburgh 1967.

³⁴² Zie Codina Mir 1968, m.n.p.99 sqq.

³⁴³ Als rechtstreekse bronnen dienen de statuten van het Collège de Montaigu uit 1508 en de *Heptadogma, seu septem pro erigendo gymnasio documenta ad generosos prudentesque dominos et cives eximios*(...) van R.Goulet uit 1517. Beide teksten zijn uitgegeven door L.Lukács in *Monumenta paedagogica Societatis Iesu I* (1540-1556), Rome 1965, p.618 sqq. Zie voor de aanwezigheid van Ignatius in Parijs ook Quicherat 1860, vol.1, p.186 sqq.(zie volgende noot).

In de jaren dertig van de zestiende eeuw komen in het Franse onderwijs langzaam bewegingen op gang die naar vernieuwing tenderen. Deze bewegingen manifesteren zich het eerst in twee bestaande onderwijsinstellingen, te weten het Collège de Sainte-Barbe in Parijs en het Collège de Guyenne te Bordeaux. Het Collège de Sainte-Barbe was gesticht in 1460.³⁴⁴ Tijdens het rectoraat van de Portugees Diogo de Gouveia de Oude (ong 1470-1557) was humanistische invloed merkbaar.³⁴⁵ Hij voorzag de school van een veel hechtere organisatie, en bracht het aantal klassen op veertien.³⁴⁶ Ondanks de straffe organisatie heerste er aan het einde van de jaren twintig een grote diversiteit aan religieuze en filosofisch-wetenschappelijke denkbeelden onder het lerarencorps, hoewel de leider van de school, Gouveia, een vroom katholiek was. In die tijd was de Schot George Buchanan (1506-1582), toen al verdacht van Lutheraanse sympathieën, enige tijd leraar aan het Collège.³⁴⁷ Ook Jacques Louis d'Estrebat (1481-ca.1550)

³⁴⁴ Het standaardwerk over het Collège de Sainte-Barbe is : J Quicherat, *Histoire de Sainte-Barbe. Collège, communauté, institution*, 3 voll., Paris 1860-1864; voor onze periode is vol.1 van belang. Enkele gegevens over deze school heb ik verder gevonden in G Buchanan, *Vernacular writings*, Edinburgh-London 1892, Introduction, p.XV. Zie voorts E.Nouvel, *Le collège Sainte-Barbe. La vie d'un collège parisien de Charles VII à nos jours*, Paris 1948, m.n.pp.18-35 (Sainte-Barbe in de 16e eeuw), Codina Mir 1968, passim in hoofdstuk 2(p.50 sqq.), H.Bernard-Maitre S.J., *Les fondateurs de la Compagnie de Jésus et l'humanisme parisien de la Renaissance (1525-1536)*, in : *Nouvelle Revue Théologique* 82(1950), pp.811-833, en I.D.McFarlane, *Buchanan*, London 1981, pp.28-42.

³⁴⁵ Zie M.Bataillon, *Etudes sur le Portugal au temps de l'humanisme*, Paris 1974, 2e ed., p.97 sqq.

³⁴⁶ De sterke vergroting van het traditionele aantal klassen van drie naar acht en meer is voor het eerst toegepast door Johannes Cele in de school van Zwolle(zie supra noot 108). In Parijs werd deze organisatorische verandering voor het eerst doorgevoerd door Standonck op het Collège de Montaigu (zie Codina Mir 1968, p.161 sq.).

³⁴⁷ Zie McFarlane 1981, pp.28-42. In 1567 schreef Buchanan een advies over de hervorming van de artes-faculteit van de universiteit van St.Andrews, nadat in 1560 Schotland tot de reformatie was overgegaan. Buchanan adviseerde in zijn *Opinion anent the reformation of the universitie of St.Andros* (in : G.Buchanan, *Vernacular Writings*, ed.P.Hume Brown, Edinburgh 1892, p.1 sqq.), een zes-klassen cursus in te voeren, waarbij in de twee hoogste klassen het meest aandacht besteed moest worden aan rhetorica. In deze klassen moet om de twee maanden een *declamatio* gehouden worden (Buchanan 1892, p.9). Buchanan maakt niet expliciet duidelijk wat hij hier met het begrip *declamatio* bedoelt, alleen voordrachtsoefening of opstelsoefening en voordrachtsoefening tezamen. Gezien echter het feit dat in de voorafgaande klassen opstelsoefeningen gevraagd worden, en er in de twee hoogste klassen tegelijk met de *declamatio* ook poëzie- en "oration"-oefeningen plaatsvinden, mag men aannemen dat de *declamatio* opstel- en voordrachtsoefening tezamen is. Buchanan laat zich niet uit over zijn inspiratiebron; we tasten hierover, evenals als bij het Engelse onderwijs, in het duister. Zowel invloed van het programma van Genève, waarmee Schotland goede betrekkingen

was ietwat later, gedurende de eerste decennia van de 16e eeuw, een bekend docent van dit College ³⁴⁸ Over de vraag hoe het cursusprogramma er uitzag, ontbreken nadere gegevens. Er is uit die periode van de geschiedenis van het College namelijk geen cursusprogramma of reglement in druk of handschrift overgeleverd ³⁴⁹

Een neef van Diogo de Gouveia, André de Gouveia (1497-1548), ³⁵⁰ nam in 1530 de leiding van de school over. In 1534 ging hij echter in op een aanbieding van het stadsbestuur van Bordeaux, om het College de Guyenne in die stad te gaan leiden ³⁵¹ Dit College de Guyenne was de voortzetting van het in 1441 gestichte College des Arts, dat zoals alle colleges met de universiteit gelieerd was. In de jaren van het ontluikende humanisme verkeerde het College des Arts in een toestand van verval, en in 1532 besloot het stadsbestuur, met het doel een humanistische school te stichten, de plaatselijk bekende humanist Jean de Tartas tot rector van het college te

onderhield, als van het programma van het College de Sainte-Barbe of het College de Guyenne - aan beide scholen was Buchanan enige tijd als docent verbonden -, is gesuggereerd (door Hume Brown in Buchanan 1892, p.3).

³⁴⁸ Zie K.Meerhoff, *Rhetorique et poétique au XVIe siècle en France. Du Bellay, Ramus et les autres*, Leiden 1986, p.52 en de literatuur aldaar in noot 6. Meerhoff besteedt ruim aandacht aan D'Estrebay (pp.49-64), die zich gedurende zijn hele leven heeft ingezet voor de Ciceroniaanse rhetorica. Ik heb een voor deze studie interessante passage in een van Strebaeus' talrijke Cicero-commentaren gevonden. Het gaat om een noot in het commentaar op de *Orator*, waarin Strebaeus een beschrijving van de *thesis*-behandeling in de rhetorica geeft: "Orator excellens a quaestione finita, quae propriis personis et temporibus constat, ad θεῶν et infinitam quaestionem avocat controversiam, quia copiosus esse vult. et latius de genere quam de parte disceptare licet hoc est, amplior est disceptatio vel de toto genere, vel de tota specie, quam de singulis formarum partibus (...) Vocatur quaestio infinita, generalis, et propositum, et consultatio, et quaestio universi generis, et θεῶν. Hanc θεῶν commodum tractabit, qui iam a prima adolescentia sic fuerit institutus et exercitatus, ut de rebus multis in utramque partem disserat. Id Aristoteles aemulatus Isocrati fecit, ut adolescentes rhetorum more ad uberius et ornatus dicendi genus exerceret"(J.L.Strebaeus, *M.Tullii Ciceronis ad M.Brutum Orator, (...) commentariis (...) illustratus*, Paris 1540, p.45).

³⁴⁹ Zie onder andere Codina Mir 1968, p.198. Na een periode van verval veranderde de school in 1556 van eigenaar en werd vervolgens gereorganiseerd (zie Nouvel 1948, p.29 sqq.).

³⁵⁰ Zie over hem Bataillon 1974, p.91 sqq.

³⁵¹ E.Gaullieur, *Histoire du collège de Guyenne d'après un grand nombre de documents inédits*, Paris 1874, p.79 sqq. Zie ook R.Trinquet, *Nouveaux aperçus sur les débuts du collège de Guyenne. De Jean de Tartas à André de Gouvéa*, in : *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 26(1964), p.546. Zie ook Codina Mir 1968, pp.193-206 en McFarlane 1981, p.79 sqq.

benoemen ³⁵² Onder Tartas' rectoraat werden de twee hoogste klassen in het twaalf-jarige curriculum gebracht tot het niveau van het universitaire onderwijs, doordat er in die klassen drie "lecteurs publics" als leraar werden aangesteld, wier lessen openbaar waren. ³⁵³ Zij onderwezen filosofie, dialectica en rhetorica. Ik heb geen gegevens gevonden die wijzen op een eventuele inspiratiebron van Tartas voor deze hervorming. Hierin schuilt een probleem, daar algemeen wordt aangenomen dat het Johannes Sturm is, die als eerste in de zestiende eeuw een onderwijssysteem heeft ontwikkeld waarbij middelbaar en hoger onderwijs gecombineerd werden. Sturm zelf zegt dat zijn programma is gebaseerd op het onderwijscurriculum dat de Broeders van het Gemene Leven in hun school te Luik en andere plaatsen hadden, maar er is reeds op gewezen dat deze bewering door moderne onderzoekers aangevochten wordt. ³⁵⁴

In 1534 nam André de Gouveia de leiding van het College de Guyenne over. Hij voerde enkele belangrijke hervormingen door, ³⁵⁵ waaronder het terugschroeven van de cursus filosofie en het elimineren van de logica uit het artes-curriculum. De *disputatio* werd daardoor ook grotendeels uitgeschakeld en slechts gehandhaafd op het niveau van een eenvoudig vraag- en antwoordspel, dat nu bovendien in veel minder sterke mate dan vóór Gouveia's komst bedreven werd.

Over *declamatio* horen we aanvankelijk niets. De rhetorica werd vanaf de derde klas onderwezen. ³⁵⁶ Nu is er wel uit de jaren na Gouveia's vertrek in 1547 ³⁵⁷ een beschrijving van het curriculum overgeleverd. Het is een door de opvolger van Gouveia, Johannes Gelida (1489-1551), begonnen en door Elias Vinetus (1509-1587) voltooid werkje, dat pas in 1583 gepubliceerd werd. ³⁵⁸

³⁵² Gaullieur 1874, p. 25 sqq. en Trinquet 1964, p. 518. Tartas was tot dan toe leider van het Parijse college de Lisieux. Voor een korte beschrijving van het College de Guyenne in deze jaren zie Woodward 1906, pp. 139-143.

³⁵³ Gaullieur 1874, p. 51. Niet duidelijk is of de twaalf-klassen cursus al bestond voor Tartas' benoeming.

³⁵⁴ Zie onder andere M.-J. Gaufrès, *Histoire du plan d'études protestant*, in: *Bulletin de la société de l'histoire du protestantisme français* 25 (1876), pp. 481-498. We hebben in hoofdstuk 283 al vast kunnen stellen, dat in feite de combinatie van middelbaar en hoger onderwijs op één instelling reeds voorkwam in enkele Zwitserse kantons vanaf 1525. Zie voorts supra p. 38 sqq. en infra pp. 123-124.

³⁵⁵ Gaullieur 1874, p. 102 sqq.

³⁵⁶ Gaullieur 1874, p. 105.

³⁵⁷ Gouveia vertrok naar Coimbra, waar hij betrokken was bij de stichting van een school aldaar. Zijn vertrek hing, naar verluidt, samen met zijn Lutheraanse sympathieën. In 1548 overleed hij plots.

³⁵⁸ *Schola Aquitanica*, Bordeaux (...) 1583. Het werk, dat ik in de Bibliothèque Nationale (sign. Res. R. 2720) geraadpleegd heb, staat in de catalogus van die bibliotheek ten onrechte op naam van A. de Gouvéa. Wie het boekje geschreven hebben, blijkt uit het voorwoord van Vinetus: "Quam (sc. disciplinam et rationem docendi) post discessum eius (i.e. van A. de Gouveia) in patriam, ac obitum, quum paulatim corrupti cernerem,

Volgens Vinetus bevat dit geschrift het curriculum uit de bloeitijd van de school, toen Gouveia nog de leiding had. Het zou geschreven zijn om het verval dat na Gouveia's vertrek ingetreden was, te stoppen. Er zijn volgens dit curriculum tien klassen. In de voorlaatste en laatste klas vindt de publieke *declamatio* plaats, nadat vanaf de zevende klas (dit is de vierde niveaueklas) *themata* werden gegeven.³⁵⁹ Deze behelzen hoofdzakelijk vertalingen in het Latijn, later ook mondjesmaat opsteloeeningen in proza en poëzie. Wat de oefening van de *declamatio* precies omvat is niet geheel duidelijk. Ze moet "*privatim*" (in klasverband) en in het openbaar gehouden worden. Omdat er in de klassen voorafgaande aan de voorlaatste niet uitdrukkelijk opsteloeeningen in de vorm van onderdelen van een redevoering gevraagd worden, neig ik ertoe te veronderstellen dat de *declamatio* aanvankelijk vooral een voordrachtsoefening is, en niet eveneens een opsteloeefening, met andere woorden dat er sprake is van een oefening van de

Ioanni Gelidae Valentino, qui in praefectura illi successerat, auctor fueram, ut veterem illam et scitam docendi rationem in litteras referret, quo posset quisque praeceptorum ex libello nosse, quem auctorem praelegeret, ac quemadmodum sibi docendum foret. Consilium probaverat ludimagister utriusque linguae doctissimus : sed serius rem aggressum, perficere fata non permiserunt. Quod itaque ille inchoaverat, quia in manus meas, eo mortuo, forte pervenit, id mihi visum est cum priscis illis institutis, quae mihi cognita fuerant (annos enim circiter sex sub Gouveano Burdigalae merui) comparare tandem, ac in publicam utilitatem edere, (...)" (*Schola Aquitanica* 1583, p.A2-recto - A2-verso). Het werk is met inleiding en noten uitgegeven door L Massebieau, Paris 1886. Volgens Trinquet 1964, p 558, noot 1 gaat het in *Schola Aquitanica* niet om het oorspronkelijke programma van Gouveia. Ook Massebieau uit zijn twijfel over de vraag of dit document het programma van Gouveia weergeeft (Massebieau 1886, p.XI). Zie voor het ontbreken van documenten uit de tijd van Andre de Gouveia ook Quicherat 1860, vol.1, p.222; overigens gebruikt Quicherat, evenals Woodward 1906 (pp.143-152) en McFarlane 1981 (pp.80-82), *Schola Aquitanica* uit 1583 wel als bron voor zijn beschrijving van het curriculum tijdens Gouveia's bewind (ibid., p.231 sqq.). Ook ik ga ervan uit dat *Schola Aquitanica* te gebruiken is als bron voor het programma in de dertiger jaren

³⁵⁹ In de *Secundus Ordo* : "Declamationibusque assuefiunt paulatim secundani tam privatis quam publicis :(...)" (*Schola Aquitanica* (SA) 1583, p.XXXI). In de *Primus Ordo* : "(...)et in usum scribendo declamandoque transferantur(sc. de leerlingen van de eerste klas)" (SA 1583, p.XXXII). En : "Exercentur autem pueri in Declamationibus privatim et publice, privatim die Sabbathi in auditorio mane : publice, post Calendas Novembris diebus dominicis hora prima postmeridiana, in Aula, convocatis signo tintinabuli omnibus pueris" (SA 1583, p.XXXIII). De *themata* : voor het eerst in de *Septimus Ordo* : "Sabbatho proponitur thema Gallicum ex epistolis Ciceronis(...)quod Latine reddunt praeceptorum" (SA 1583, p.XXIII). *Quartus Ordo* : "Themata vero frequentiora et longiora proponuntur, quam in classibus inferioribus : simul nonnulla versuum argumenta, sed haec brevia et facilia" (SA 1583, p.XXI). *Tertius Ordo* : "Themata autem Gallica non minus frequentia hic sunt, quam in Quarto ordine, sed ampliora aliquanto : quibus accedunt argumenta ad versus scribendos frequentiora" (SA 1583, pp.XXX-XXXI). *Primus Ordo* : hier vindt men de formulering "scribendo declamandoque".

memoria en de *actus*, en niet van de *inventio*, de *dispositio* en de *elocutio*. Pas in de hoogste klas worden zeer duidelijk opstel oefeningen vermeld, overigens in nauwe combinatie met de *declamatio*.³⁶⁰ Ik acht het waarschijnlijk dat de *declamatio* hier hetzelfde begrip aanduidt als we reeds zijn tegengekomen, namelijk de opstel oefening gecombineerd met de voordrachtsoefening. Niettemin kan de uitdrukking *scribendo declamandoque* erop wijzen, dat bij het begrip *declamatio* vooral aan de voordracht gedacht wordt.

De *publicae praelectiones*, verzorgd door respectievelijk twee hoogleraren in het Grieks en de wiskundige vakken, kennen wel de oefening van de *disputatio*,³⁶¹ maar de *declamatio* komt hier volgens het curriculum van Vinetus en Gelida niet voor.³⁶² Opmerkelijk is dat de cursus *publicae praelectiones* door zijn programma niet streeft naar de status van een universitaire faculteit, en dat in principe alle leerlingen toegang hebben tot de *publicae praelectiones*.³⁶³ In de praktijk zal evenwel slechts een deel van de betere leerlingen van de hoogste klassen met vrucht deze lessen hebben kunnen bijwonen.

Het stadsbestuur en het College de Guyenne waren aanvankelijk orthodox katholiek. Maar reeds vanaf 1525 bereiken de eerste reformatische geluiden Bordeaux,³⁶⁴ en na een lange periode van ondergronds opereren wordt in 1539 openlijk een serie colleges gegeven door de reformatisch gezinde Briand de Vallee.³⁶⁵ In die jaren krijgt ook de Schotse Lutheraan George Buchanan een plaats in het docententeam, maar al in het begin van de jaren veertig vlucht hij, omdat de ketterjacht in Bordeaux dan echt op gang komt.³⁶⁶ Door die orthodoxe waakzaamheid bleef het college katholiek. Na Gouveia's vertrek is de grootste bloei van het college voorbij. Vanaf 1573 begint een concurrentiestrijd met de Jezuïeten, die zich in dat jaar in Bordeaux met een college vestigen.³⁶⁷ Zij zullen vanaf het begin van de zeventiende eeuw nagenoeg een monopoliepositie in het onderwijs te Bordeaux gaan innemen.

Samenvattend : het Collège de Guyenne en het College de Sainte-Barbe zijn bij mijn weten de enige katholieke onderwijsinstellingen die al in de eerste decennia van de zestiende eeuw tot reorganisatie van het onderwijs

³⁶⁰ Ik leid dit af uit de uitdrukking "scribendo declamandoque".

³⁶¹ SA 1583, p.XXXVI sqq.

³⁶² Wel werd van de leerlingen van de *primus ordo* verwacht dat ze in het openbaar, "publice" declameerden (zie supra noot 359). Zie voor het onderscheid tussen *privatim* en *publice* declameren verder infra noot 436.

³⁶³ "Publicas autem praelectiones omnibus frequentare licet, cuiuscunque illi sunt ordinis(...)" (SA 1583, p.XXXVII).

³⁶⁴ Gaullieur 1874, p.152 sqq.

³⁶⁵ Gaullieur 1874, p.158.

³⁶⁶ Gaullieur 1874, p.163.

³⁶⁷ Gaullieur 1874, p.321 sqq.

overgingen. Op beide scholen vinden we, voor zover we dat met onze gebrekkige informatie kunnen nagaan, een hechte organisatie met een groot aantal niveaueklassen. In Bordeaux komen we de inmiddels welbekende onderdelen van de *artes*-opleiding tegen, namelijk opsteloeeningen en *declamatio*. Gezien de plaats van de *declamatio* in het curriculum en de opsteloeeningen die eraan voorafgaan, ligt het voor de hand dat de *declamatio* het zelf schrijven en voordragen van de redevoering omvat. Over eventuele beïnvloeding van het programma van deze twee katholieke scholen door een van de reformatische schooltypen tasten we volledig in het duister, maar wat opvalt is dat de plaats van de *declamatio* in het curriculum overeenkomt met die op de Zwitserse scholen.

Het protestantisme in Frankrijk is voor het overgrote deel Calvinistisch georiënteerd. De historici spreken elkaar tegen over de inspiratiebron van het reformatisch gezinde onderwijs, dat zich ook in Frankrijk ontwikkelde. Sommigen noemen het Sturmiense programma als vast model voor de Franse reformatisch gezinden, anderen zeggen dat men zich baseerde op de schoolorde die in de *Ordonnances Ecclésiastiques* van Calvijn was opgenomen.³⁶⁸ Afgaande op de *declamatio*-oefening lijkt eerder het programma van Calvijn model te hebben gestaan : op de meeste scholen vindt de *declamatio* plaats in de hoogste klas van de middelbare school.

Men mag in ieder geval in het algemeen stellen dat de reformatisch gezinden in Frankrijk lager- en middelbaar onderwijs met hoger onderwijs wilden combineren. Dit moet mijns inziens gezien worden tegen de achtergrond van het feit dat het bestaande hoger onderwijs katholiek van signatuur was, zodat het onmogelijk was voor de niet-katholieken daar hun vervolgoopleiding te genieten. Bovendien wilden de reformatisch-gezinden zelf over een domineesopleiding kunnen beschikken, en daar was het Sturmiense misschien enigszins, maar het Calvinistische onderwijsprogramma mijns inziens meer op afgestemd. Nu bleek het praktisch gezien lang niet altijd mogelijk een volledige Academie, dat wil zeggen een school met lager, middelbaar en hoger onderwijs, tot stand te brengen. Zo waren van de vijfendertig scholen die volgens Gaufres naar het voorbeeld van Genève gesticht zijn, er slechts acht "compleet", dat wil zeggen met een serie van zeven klassen en als aanvulling *publicae lectiones* : Montauban, Montpellier, Saumur, Nîmes, Sedan, Orthez, Orange en Die.³⁶⁹ De overige hebben geen *publicae lectiones*, en soms niet

³⁶⁸ H.Meylan zegt dat de school van Sturm model gestaan heeft voor de Franse protestantse scholen (*Collèges et académies protestantes au XVIe siècle*, in: *Actes du 95e congrès national des sociétés savantes, Philologie et histoire*, vol.1, p.301 sqq.; repr. in H.Meylan, *D'Erasmus à Théodore de Bèze. Problèmes de l'église et de l'école chez les réformés*, Genève 1976, p.191 sqq.). M.-J. Gaufres, *Claude Baduel et la réforme des études au XVIe siècle*, Paris 1880 (repr.Genève 1969), pp.61-62, geeft Genève op als model.

³⁶⁹ M.-J. Gaufres, *Les collèges protestants. II. Leur situation en France*, in : *Bulletin de la société de l'histoire du protestantisme français* 22 (1873), p.414 en Gaufres 1880, p.61. Over Die zal hier niet nader gesproken worden, want de academie aldaar werd pas in 1604 gesticht. Gaufres gaat uit van zeven klassen, omdat volgens hem overal het programma van Genève model heeft gestaan. Zie M.Nicolas, *L'académie de Die et quelques-uns des professeurs qui y ont enseigné, 1604-1684*, in :

eens zeven klassen; zij moeten het basisprogramma dan minder gedetailleerd geven. De belangrijkste van deze groep scholen zijn : Châtillon-sur-Loing, Metz, Vendôme, Montargis, La Rochelle, Tours, Orléans, Castres, Montbeliard, Niort, Loudun, Privas, Clermont-en-Beauvoisis, Gergeau, Alençon, La Rochefoucauld,³⁷⁰ en andere zoals Millau en Saint-Lo.³⁷¹

De academies van Nîmes, Orthez, Orange, Sedan, Montpellier, Montauban en Saumur zijn bestudeerd door Bourchenin. Over enkele hiervan, met name Orthez, Orange, Montpellier en Saumur geeft hij evenwel weinig concrete gegevens, zodat we niet kunnen nagaan op welk niveau er gedeclameerd werd.³⁷² Over de andere academies geeft Bourchenin wat meer informatie, die ik hier en daar met andere literatuur heb kunnen aanvullen. Dit materiaal ligt ten grondslag aan de nu volgende bespreking.

In Montauban werd in 1600 een reglement uitgevaardigd voor de organisatie en het curriculum.³⁷³ Het valt op dat deze academie in tegenstelling tot de academie van Genève professoren (*professeurs publics*) in Rechten, Geneeskunde, wiskundige vakken, Grieks en Hebreeuws had, terwijl er voor rhetorica geen aparte professor was.³⁷⁴ Alleen het professoraat in de theologie hebben deze twee academies dus gemeenschappelijk. In de hoogste klas van het middelbaar onderwijs wordt gedeclameerd. Dit houdt in, zoals het

Bulletin de la société de l'histoire du protestantisme français 5(1857), pp.179-188. Zie voor de Franse protestantse scholen verder R Muchembled, *L'enseignement protestant au XVIe siècle*, in : *L'information historique* 32(1970), pp.155-167, m.n p.160 sqq. en S.Guenée, *Bibliographie de l'histoire des universités françaises des origines à la révolution. Tome II. D'Aix-en-Provence à Valence et académies protestantes*, Paris 1978.

³⁷⁰ Gaufres 1880, p.61. Zie voor een algemene beschouwing over deze groep scholen die geen *publicae lectiones* kenden, D Bourchenin, *Etude sur les académies protestantes en France au XVIe et XVIIe siècle*, Paris 1882 (repr.Genève 1969), pp 54-85.

³⁷¹ Deze twee scholen worden niet door Gaufres genoemd. Zie F Delteil, *Le college protestant de Millau*, in : J.Boisset, ed., *La réforme et l'éducation*, Toulouse 1974, pp 19-34 en M.Reulos, *L'organisation, le fonctionnement et les programmes du collège de St.Lo (1563)*, in : Boisset 1974, pp 143-151. De gepubliceerde programma's van het Collège d'Auch(1565) en van de Academie de Bearn(1568-1580)(zie P.Porteau, *Montaigne et la vie pédagogique de son temps*, Paris 1935, bibl., p.320) heb ik niet meer op tijd kunnen raadplegen om hier te bespreken.

³⁷² Van Saumur beschrijft Bourchenin de *publicae lectiones*, waarin niet gedeclameerd wordt; over eventuele *declamatio* in het klassikaal onderwijs vernemen we niets (Bourchenin 1882, p 208).

³⁷³ Zie behalve Bourchenin 1882, p.204, vooral de editie van het reglement door (Abbé) Marcellin en G.Ruck, *Lois et règlements de l'academie de Montauban formulés en 1600*, in : *Bulletin de la société de l'histoire du protestantisme français* 9 (1860), p 394 sqq.

³⁷⁴ Zie de Lois et règlements in Marcellin-Ruck 1860, p.398 sqq.

programma expliciet zegt, het schrijven en voordragen van een redevoering of gedicht³⁷⁵ In de vier klassen die aan de hoogste voorafgaan, worden opstel oefeningen met stijgende moeilijkheidsgraad gehouden.³⁷⁶ Volgens het programma van 1600 werd er in de cursus *publicae lectiones* niet gedeclameerd.

In Sedan, een vlak bij de Duitse grens gelegen en bestuurlijk onafhankelijk hertogdom, werd rond 1575 door verbannen Franse hugenoten het onderwijs gereorganiseerd. Al spoedig functioneerden er een kleuterschool en drie lagere scholen, een ontwikkeling die rond 1578 bezegeld werd met de stichting van een academie.³⁷⁷ Deze academie heeft nooit een gehele universitaire cursus kunnen geven. Zo is in Sedan de geneeskunde nooit onderwezen.³⁷⁸ Het eerste reglement dateert uit 1608, maar omdat er geen aanwijzingen zijn dat dit reglement meer is dan een vastleggen van een al in de zestiende eeuw vigerende praktijk, wordt het hier toch besproken.³⁷⁹ In de hoogste klas komt de *declamatio* aan bod. Blijkens de formulering in het reglement ligt de nadruk bij de *declamatio* zeer duidelijk op de *memoria* en de *actus*.³⁸⁰ Vanaf de vierde klas worden er steloefeningen gehouden, die echter vooral in de hoogste klas veelvuldig en met hoge moeilijkheidsgraad aan bod moeten komen.³⁸¹ Er zijn bij mijn weten geen gegevens bekend omtrent een inspiratiebron voor het programma van deze academie, maar het ligt voor de hand dat Genève het model is geweest.

De geschiedenis van het onderwijs in Nîmes is gecompliceerd. Reeds in 1539 werd hier een school gesticht met naast het klassikale onderwijs een cursus *publicae lectiones* in de *artes*. Evenals bij het College de Guyenne en het College de Sainte-Barbe betreft het hier een katholieke onderwijsinstelling. Waar we evenwel voor de Colleges in Parijs en Bordeaux in het duister tasten over een mogelijke inspiratiebron voor een dergelijke inrichting van het onderwijs,³⁸² weten we in het geval van Nîmes met

³⁷⁵ "Il (i.e. le modérateur) fera declamer, une fois le mois, alternativement, un poème et une oraison qui aura esté faite par quelqu'un de ses disciples" (Marcellin-Ruck 1860, p.402).

³⁷⁶ De opstel oefening heet "composition" (Marcellin-Ruck 1860, passim).

³⁷⁷ Bourchenin 1882, p.112 sqq. en P. Mellon, *L'academie de Sedan. Centre d'influence française. A propos d'un manuscrit du XVIIe siècle*, Paris 1913, p.7.

³⁷⁸ Mellon 1913, p.56.

³⁷⁹ Gepubliceerd door Mellon 1913, p.56.

³⁸⁰ "In I (...) Declamatiunculis memoria et actio excoletur" (Mellon 1913, p.221).

³⁸¹ Tot en met de tweede gaat het om "emendate et pure scribere" (Mellon 1913, p.220), pas in de hoogste klas moeten de leerlingen leren hun inmiddels verworven *puritas* verder te ontwikkelen: "exaedificare (...) verbaque ita construere ut aequabiliter surgat oratio, eamque artificiosis loquendi formis quasi variis picturis exornare" (Mellon 1913, p.221).

³⁸² Ik wijs erop dat beide colleges al enige jaren vóór 1539 op die specifieke wijze ingericht werden; zie supra pp.99-105.

zekerheid dat de inspiratiebron het programma van de school van Sturm in Straatsburg was. Immers, tot rector van de katholieke school werd de reformatorisch gezinde Claude Baduel gekozen, die Sturm en Calvijn goed kende. Via Sturm had hij ook Melanchthon ontmoet, bij wie hij enige tijd verbleef in Wittenberg.

In 1540 kreeg Baduel de school te Nîmes in handen en modelleerde haar naar het programma dat Sturm kort tevoren beschreven had in zijn *De literarum ludis recte aperiendis*.³⁸³ Na grote organisatorische moeilijkheden die voortvloeiden uit een conflict tussen Baduel en één van zijn collega's, de devote katholiek Bigot,³⁸⁴ werd in 1548 een nieuw reglement door Baduel gepubliceerd onder de naam *Instituta litteraria*. Uit de inhoud van dit reglement en uit het feit dat het gepubliceerd werd, blijkt nogmaals duidelijk dat Baduel zich inspireerde op Sturm.³⁸⁵ Misschien heeft dit wel zijn lot bezegeld, want nog in datzelfde jaar werd Baduel officieel van ketterij beschuldigd, en in 1550 werd hij gedwongen ontslag te nemen.³⁸⁶

³⁸³ Gaufres 1880, p.60. Zie de globale beschrijving van de cursus in Baduels *De collegio et universitate Nemausensi*, (Lyon 1540), in vertaling opgenomen in Gaufres 1880, pp.39-44, en enkele passages uit Baduels *De officio et numero eorum qui iuventutem erudiendam suscipiunt, ad Jac. Sadoletum epistola*, (Lyon 1544), eveneens in vertaling opgenomen in Gaufres 1880, p.46 sqq. Omdat de financiële middelen en de aantallen leerlingen veel lager waren dan in Straatsburg, kon Baduel maar vier niveauklassen inrichten (Gaufres 1880, p.73). Op het moment van de reorganisatie van 1548 verwees Baduel in een brief letterlijk naar Sturms *De literarum ludis recte aperiendis* (Gaufres 1880, p.148 sqq., citeert de brief in vertaling, de bedoelde verwijzing is te vinden op p.149). Zie voorts ook M.-J. Gaufres, *Les colleges protestants. III. Nîmes*, in : *Bulletin de la société de l'histoire du protestantisme français* 23(1874), pp.289-304, 337-348, 385-408; 24(1875), pp.4-20; 193-208; 27(1878), pp.193-208.

³⁸⁴ Gaufres 1880, p.140 sqq.

³⁸⁵ Gaufres 1880, p.150. Ik heb dit werk geraadpleegd in C.Baduel, *Annotationes in M.T.Ciceronis pro Milone et pro Marcello orationes. Quibus adiunctae sunt eiusdem orationes aliquot(...)*, Lyon 1552, p.299 sqq. Na een lange inleiding, die handelt over het verval van de beschaving wegens de algemene secularisatie, beschrijft Baduel de uitgangspunten van de school te Nîmes : verdeling in *liberae auscultationes* en *necessariae auscultationes*, streng toezicht op het gebruik van het Latijn door de leerlingen ("Maxima quoque ratio sermonis orationisque Latinae est habenda. Ea enim cum sit peregrina et aliena, nec nobis vernacula et patria, fieri nullo modo potest ut eius cognitionem, aut facultatem adolescentes umquam consequantur, nisi in loquendo Latine atque scribendo se exercent"; ed.1552, p.329), en strenge discipline. Over het programma wordt Baduel niet uit. Hij beperkt zich tot de opmerking dat de samenstelling van de cursus en de didactische methode aan deskundigen overgelaten moeten worden (ed.1552, p.337).

³⁸⁶ Gaufres 1880, p.162 sqq. Na een tweetal processen die tegen hem aangespannen werden trok Baduel, die inmiddels het Lutheraanse geloof voor het Calvinistische had ingeruild, naar Genève (Gaufres 1880, p.235 sqq.).

Hoewel gedurende al die jaren in Nîmes een krachtige reformatische gemeenschap woonde, ging de stad pas rond 1560 officieel tot de (Calvinistische) reformatie over en werd het tot dan toe katholieke College des Arts pas in 1561 naar het voorbeeld van de Geneefse academie georganiseerd. Vanaf dat moment kwam er naast de cursus *publicae lectiones* in de *artes* ook een in de theologie.³⁸⁷

Deze wat ingewikkelde geschiedenis van het onderwijs in Nîmes weerspiegelt zich ook in de rol van de *declamatio* binnen dat onderwijs. Tot 1561 namelijk werd er waarschijnlijk alleen in de *publicae lectiones* gedeclameerd, geheel naar het voorbeeld van het Sturmiaanse onderwijsprogramma,³⁸⁸ terwijl na 1561, toen het Geneefse programma model stond, in de hoogste klas van de cursus klassikaal onderwijs gedeclameerd werd.³⁸⁹ Na 1561 werd er echter ook nog gedeclameerd in de cursus *publicae lectiones*,³⁹⁰ en hierin verwijdt het programma zich van het Geneefse, waar volgens het programma in de *publicae lectiones* nooit gedeclameerd werd. Men kan dit wellicht beschouwen als een overblijfsel van de Sturmiaanse periode.

Behalve over het materiaal dat door Bourchenin geanalyseerd is, beschikken we sinds enige tijd over enkele gegevens betreffende een protestants college in Saint-Lo, Normandie. Het werd gesticht in 1563 en omvatte vijf klassen. Er is alleen een reglement in handschrift van over.³⁹¹ Dit reglement attesteert dat de leerlingen ten overstaan van publiek moesten declameren. Zij die een goede prestatie leverden kregen na afloop een prijs.³⁹²

Behalve de stichting van het College te Nîmes en de hervormingen van Sainte-Barbe en het College de Guyenne is er in Frankrijk in de eerste helft van de zestiende eeuw nog een blijk van vernieuwing in het onderwijs van katholieke signatuur. Ik bedoel de totstandkoming van het instituut dat later *College de France* zou heten.³⁹³ Aangezien dit instituut opzettelijk bedoeld was als concurrent voor de Parijse *artes*-faculteit, die vanwege de aanwezigheid van een sterke conservatieve stroming niet van binnenuit gemoderniseerd kon worden, werden er vanaf 1530 docenten aangesteld om de verschillende vakken van de *artes*-faculteit te doceren in de vorm van openbare colleges.³⁹⁴ Bartholomaeus Latomus (1485-ong.1566) was er in 1534 de

³⁸⁷ Bourchenin 1882, p. 97.

³⁸⁸ Dit leid ik af uit het gegeven dat Baduel zich rechtstreeks inspireerde op Sturm (zie supra noot 383), maar een direct bewijs ervan heb ik niet kunnen vinden.

³⁸⁹ Bourchenin 1882, p.198. Hij baseert zich op het programma van rector Jean de Serres, die in 1582 de leiding over de school kreeg.

³⁹⁰ Bourchenin 1882, p.241.

³⁹¹ Dit handschrift is uitgegeven door Reulos 1974.

³⁹² "Qu'ils (i.e. le gouverneur et le recteur du collège) facent declamer les enfans publiquement a toutes les Cènes, et que quelque prix soit donné à ceux qui auront bien declame" (Reulos 1974, p.150).

³⁹³ Zie A.Lefranc, *Histoire du collège de France, depuis ses origines, jusqu'à la fin du premier empire*, Paris 1893.

eerste docent in de rhetorica.³⁹⁵ Gegevens over het houden van *declamationes* aan dit instituut heb ik evenwel niet gevonden.

Enkele van de aan de Parijse *artes*-faculteit verbonden colleges gingen al in de loop van de zestiende eeuw over op een humanistisch curriculum waarin de rhetorica een belangrijke rol speelt,³⁹⁶ maar het zou tot 1598 duren voor de Parijse *artes*-faculteit tot reorganisatie overging.³⁹⁷ In dat jaar trachtte Hendrik IV de universiteit, die in een ernstige crisis verkeerde, nieuw leven in te blazen.³⁹⁸ De directe inspiratiebron voor de reorganisatie van de cursus in de *artes*-faculteit lijkt de praktijk in enkele met die faculteit gelieerde colleges te zijn geweest, waar onder anderen Ramus gedurende vele jaren gedoceerd had.³⁹⁹ Vanaf dat moment werd de *declamatio* statutair in het onderwijsprogramma van de *artes*-faculteit opgenomen. Juist zoals bij de academie van Sedan blijkt uit de formulering dat de nadruk ligt op oefening in *memoria* en *actus*.⁴⁰⁰

Over andere traditionele universiteiten in Frankrijk heb ik geen in ons verband relevante gegevens gevonden.

Samenvattend kunnen we stellen dat de eerste tekenen van vernieuwingsdrang in het Franse onderwijs al van rond 1530 dateren. Inspiratiebron zijn daarbij, althans voor wat betreft de *declamatio*, wellicht de reformatorische scholen in enkele Zwitserse kantons geweest. Zekerheid over de inspiratiebron in dezen kunnen we mijns inziens uit de bronnen niet krijgen, vastgesteld kan alleen worden dat op het College de Guyenne vanaf

³⁹⁴ Lefranc 1893, p.109-110. De docenten worden onder andere aangeduid als "professeurs publics".

³⁹⁵ Lefranc 1893, p. 120.

³⁹⁶ Zie R.A.Lang, *Rhetoric at the University of Paris 1550-1789*, in : *Speech Monographs* 23(1956), pp.218-219 en de literatuur aldaar in noten 22 en 23). De humanistische sfeer op Parijse colleges iets later in de 16e eeuw komt infra noot 537 nog kort aan de orde bij de bespreking van Ramus' *Ciceronianus*.

³⁹⁷ Zie A.F.Théry, *Histoire de l'éducation en France*, Paris 1861, 2e ed., vol.2, p.362 sqq., waar de statuten van 1598 in Franse vertaling zijn gepubliceerd; de Latijnse tekst is afgedrukt in Ch Jourdain, *Histoire de l'université de Paris au XVIIe et au XVIIIe siècle*, Paris 1862-1866, pièces justificatives p.1 sqq.; op p.12 sqq. van dit werk vindt men een analyse van de statuten, te beginnen met die van de *artes*-faculteit.

³⁹⁸ Zie Lang 1956, pp.216-218 en Jourdain 1862-1866, p.1 sqq.

³⁹⁹ Zie infra noot 537. Na 1600 richtte de universiteit zich volgens Lang voor het uitvoeren van de statuten, die geen nauwkeurig omschreven curriculum bevatten, meer naar de praktijk van de Jezuïeten (p.225).

⁴⁰⁰ "XXII.(...),scholastici(...)alacriores ad officium redeant, interea declamationibus et aliis huiusmodi sese exercent" en "XXVIII.Scholastici memoriter saepe recitando memoriam excolant, et frequenter declamando se exercent"(Jourdain 1862-1866, pièces justificatives, p.4). Zie ook Lang 1956, pp.226-227.

de jaren dertig de *declamatio* in de hoogste klassen van het middelbaar onderwijs gegeven werd, terwijl het hoger *artes*-onderwijs, dat daar ook werd gegeven, de *declamatio* niet bevatte. Alleen in het geval van het College des Arts te Nîmes, dat in 1539 gesticht werd en tot 1560 katholiek van signatuur was, vernemen we met stelligheid uit de bronnen dat de school van Sturm model heeft gestaan.

Na 1550 komt er een aantal Calvinistische scholen tot ontwikkeling, die alle gemodelleerd zijn naar de Academie van Geneve. Slechts enkele van die scholen zijn echter, op dezelfde wijze als hun voorbeeld, tot volwaardige academies uitgegroeid.

De *declamatio* wordt op de Calvinistische scholen in de hoogste klas van het klassikaal onderwijs gegeven, behalve in Nîmes, dat na 1561 wat de *declamatio* betreft met een erfenis uit het Sturmiaans geïnspireerde verleden bleef zitten. Opvallend is tenslotte dat met name in de latere decennia van de zestiende eeuw bij de term *declamatio*, naar het lijkt, meer nadruk komt te liggen op *memoria* en *actus*, ten nadele van de overige *officia oratoris*. Deze ontwikkeling hebben we onder andere gezien in de beschrijving van de *declamatio*-oefening in het programma van de Academie van Sedan in 1600 en van de *artes*-faculteit van Parijs in 1598. Een aanwijzing voor het grote belang dat aan de voordracht werd toegekend bij de *declamatio* is ook reeds te vinden in het programma van het College de Guyenne.

De Nederlanden

Voor het Noordelijk deel van de Nederlanden, het huidige Nederland, bestaat, in de vorm van de studie van P. Bot (1955), een overzichtswerk dat de theorie en de praktijk van het hoofdzakelijk katholieke onderwijs in het hier bestudeerde tijdvak bestrijkt.⁴⁰¹ In dit boek wordt uitsluitend bestudeerd hoe de geleidelijke invoering van de humanistische denkbeelden aangaande de theorie en de praktijk van het onderwijs op bestaande scholen in zijn werk ging. Het gaat in bijna alle gevallen om stadsscholen voor lager, maar vooral middelbaar onderwijs, Latijnse scholen genaamd. Bot maakt geen onderscheid tussen de scholen die door de stedelijke overheid zijn gesticht en die, welke gesticht zijn door een kloosterorde of die waarop de Broeders van het Gemene Leven invloed hadden. Hij beperkt zich tot de algemene beschouwing, dat in de loop van de zestiende, maar vooral het begin van de zeventiende eeuw een tendens naar uniformiteit inzette, die de scholen geleidelijk aan onder wereldlijk gezag, stedelijk of provinciaal, bracht.⁴⁰² Het was volgens Bot met name de reformatische overheid die deze ontwikkeling stimuleerde. Deze ontwikkeling behoort niet meer tot de interessesfeer van Bot, daar hij zich hoofdzakelijk beperkt tot het katholieke onderwijs.⁴⁰³

⁴⁰¹ P. Bot, *Humanisme en onderwijs in Nederland*, Utrecht-Antwerpen 1955. Zie voor een bondig en selectief overzicht van het onderwijs in de toenmalige Nederlanden verder R. Hoven, *Programmes d'écoles latines dans les Pays-Bas et la principauté de Liège au XVIe siècle*, in: P. Tuynman e.a., edd., *Acta conventus Neo-Latini Amstelodamensis*, München 1979, pp. 546-559.

⁴⁰² Bot 1955, p. 70 sqq.

⁴⁰³ Het overgrote deel van het bronnenmateriaal behelst katholieke scholen;

Hoewel Bot niet wil suggereren dat er gedurende heel de zestiende eeuw uniformiteit wat betreft organisatie en programma in het onderwijs bestond, behandelt hij de stof wel als zodanig, voor ieder onderdeel een willekeurig aantal, chronologisch niet nauwkeurig onderscheiden illustraties uit zijn bronnenmateriaal citerend.

Zijn bevindingen bieden voor ons geen verrassingen meer. De uitgangspunten van het humanistisch onderwijs op lager en middelbaar niveau in Nederland zijn dezelfde als elders in Europa. De grote leermeester is Quintilianus.⁴⁰⁴ In het middelbaar onderwijs domineert het talenonderwijs, dat gegeven wordt middels de *lectio*, *exercitatio* en *memoria*. De twee moeilijkste en belangrijkste onderdelen van het taalonderwijs zijn de rhetorica en dialectica, die in de laatste jaren van de opleiding vrijwel alle aandacht vragen.

Het bronnenmateriaal van Bot, dat na dertig jaar nog steeds representatief mag heten, bevat nauwelijks interessante gegevens over de *declamatio*. Enkele van de schoolprogramma's schrijven het houden van *declamationes* voor.⁴⁰⁵ Het zijn alle schoolprogramma's die na 1560 ontworpen zijn. In Utrecht (1565) en Leeuwarden (1588) moeten de leerlingen van de twee hoogste klassen een *declamatio* houden. In deze twee gevallen wordt de *declamatio* duidelijk gedefinieerd als een opstel- annex voordrachtsoefening. In het programma van Leeuwarden wordt bovendien duidelijk dat de *declamatio* uitsluitend als redevoering, en niet ook als gedicht opgevat wordt. Ook is het in deze twee programma's zeer duidelijk, dat de *declamatio* een publieke aangelegenheid is, omdat ze uitgesproken moet worden in aanwezigheid van verschillende klassen.⁴⁰⁶ In Deventer (1564) en Groningen (1594) moeten de leerlingen van

slechts enkele zijn Calvinistisch, namelijk die te Leeuwarden (1588) en Groningen (1594).

⁴⁰⁴ Bot 1955, p.44 sqq.

⁴⁰⁵ Bot 1955, p 178, noten 3 en 5. Volgens Codina Mir werden er in 1521 te Gouda al *declamationes* gehouden (Codina Mir 1968, p.176 en noot 77). Codina Mir volgt hier Post 1954, pp.104-105. Deze stelt op basis van een door Kesper uitgegeven programma (L.A. Kesper, *Geschiedenis van het gymnasium te Gouda. Deel 1 : de parochie of groote school (1366-1572)*, Gouda 1897, pp 84-86), dat er in Gouda rond 1521 gedeclameerd werd. Er zou volgens Post in klas 7 gedeclameerd zijn. Nalezing van het programma in Kesper wijst uit dat er in klas 7 enkele malen over "declineren" gesproken wordt. Ik neem aan dat Post dit verkeerd gelezen heeft als "declameren".

⁴⁰⁶ Utrecht : "Secundam (sc.classem). Hic puer singulis hebdomadis suo Marte Domi elucubratam declamatiunculam praeceptoris suo exhibebit. Pueri quoque servabunt hic vicissitudinem declamandi illis horis, quibus primarii ad secundarios redeunt (...). Primam (sc.classem) Hic vicissim declamabunt cum secundariis" (A.Ekker, *De Hieronymus-school te Utrecht (1474-1636)*, Utrecht 1863, p.58). In de derde klas moeten regelmatig opstel oefeningen gemaakt worden in proza en poëzie.
Leeuwarden : "Tertiani maiores et Secundani singulis mensibus declamationem aut Latinum poema conscribunto, ac clara voce recitanto". (C.Francken, ed., *Trivialium scholarum in urbibus Leovardiana, Doccumana, Bolswardiana, Snezana, Harlingana, Franekerana, instituendarum ratio*, (...) Franeker (...) 1588, in : *Programma van het*

de hoogste klas een *declamatio* houden. In geen van deze twee gevallen wordt gespecificeerd of het declameren naast het voordragen ook het schrijven van de redevoering inhoudt.⁴⁰⁷ In Deventer moet er gedeclameerd worden ten overstaan van de leerlingen van de twee voorafgaande klassen, in Groningen gaat het om een plechtigheid in aanwezigheid van alle leraren en leerlingen, alsmede eventueel enige notabelen uit de stad.

Over het katholieke onderwijs in de Nederlanden buiten onze huidige landsgrenzen is niet zo veel gepubliceerd. Het programma van de school in Luik is via Johannes Sturm bekend, dit is, met de aantekening dat het wellicht geflatteerd is weergegeven, bij de behandeling van het Straatsburgse gymnasium aan de orde geweest. Over de Leuvense universiteit is in de zeventiende eeuw weliswaar een studie verschenen, maar die levert voor ons onderzoek geen belangrijke gegevens op.⁴⁰⁸ In De Vochts werk over het ontstaan en de ontwikkeling van het Collegium trilingue zijn geen gegevens te vinden over de *declamatio*. Ook is er voor het onderzoek hierover geen relevant materiaal te vinden in de inventaris van de archieven van de Leuvense universiteit.⁴⁰⁹

stedelijk gymnasium te Leeuwarden, juli 1855, Leeuwarden 1855, p. 12. De secunda classis was in de praktijk de hoogste klas

⁴⁰⁷ Deventer : "Secundani deinceps, et ordinatim alternis septimanis apud tertiae, quartaeeque classis auditores, (.) declamabunt.(.)" (I van Doorninck, *Bouwstoffen voor eene geschiedenis van het onderwijs in Overijssel* (XII). Nog eenige schoolwetten, in *Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel* 6(1880), p. 210

Groningen : "Declamationes solemnes coram toto coetu docentium ac discentium, adeoque, si ita videbitur, in consessu virorum gravium et doctorum haberi curabimus menstruas"(U.Emmius, *Programma bij de aanvaarding van het rectoraat der Latijnse school*(...) te Groningen in 1594, ed A.Roos, Groningen 1951, p. 14, geciteerd door Bot 1955, p. 178, noot 5) Vanaf de tweede klas moeten de leerlingen steloefeningen maken. Van deze steloefeningen van leerlingen is er een aantal bij toeval bewaard (zie J.J Boer, *Ubbo Emmius en Oost-Friesland*, Groningen 1935, p. 57, noot 1; een ervan is gepubliceerd in Th Kramer, *Das Leben des friesischen Historikers Ubbo Emmius*, in : *Wissenschaftliches Festschrift des königlichen Realgymnasiums zu Leer*, 1909, pp 11-14) Zie ook de catalogus van de tentoonstelling in het Universiteitsmuseum (19-11 tot en met 3-12-1976), Groningen 1976.

⁴⁰⁸ V.Andreas, *Fasti academici studii generalis Lovaniensis*, Leuven 1650, 2e ed.

⁴⁰⁹ H.de Vocht, ed., *Inventaire des archives de l'université de Louvain 1426-1797, aux archives generales du Royaume a Bruxelles*, Louvain 1927. Zie voor Leuven verder de bibliografieën in R Gibert e.a., edd., *Bibliographie internationale de l'histoire des universités. I* (Espagne, Louvain, Copenhagen, Prague), Geneve 1973. Cardon stelt in zijn geschiedenis van de katholieke, Franstalige universiteit van Douai, die gesticht werd met het oog op het werven van studenten uit de Nederlanden, dat de statuten van de artes-faculteit (1562) "la reproduction à peu pres exacte" zijn van die van de artes-faculteit te Leuven, welke pas veel later op schrift gesteld werden (G.Cardon, *La fondation de l'université de Douai*, Paris 1892, p.404); op de universiteit

Het protestantisme is in de Nederlanden gedurende een groot deel van de zestiende eeuw niet zo belangrijk geweest. In het huidige Nederland kreeg het uiteraard de overhand na de totstandkoming van de Republiek in 1588, maar op het terrein van het onderwijs heb ik daarvan voor de zestiende eeuw, behalve de twee scholen die in Bots werk besproken worden, slechts een document gevonden, namelijk de schoolwetten van de reformatorische school in Brielle. Dit document bevat geen vermelding van de *declamatio*.⁴¹⁰

Het Zuidelijk gedeelte van de Nederlanden, dat na 1588 onder het Spaans bewind, en dus streng katholiek, bleef, heeft gedurende de opstand voor 1588 hier en daar kortstondige reformatorische successen gekend. Zo heeft Gent gedurende enkele jaren een Calvinistisch bestuur gehad, dat getracht heeft een theocratisch bewind naar Geneefs model te installeren. Daar hoorde eveneens een Academie bij, die de opleiding van Vlaamse dominees moest garanderen. Van deze Calvinistische Academie, die van 1578 tot 1584 bestaat heeft, zijn geen statuten bewaard en evenmin een leerplan, maar men kan zich voorstellen dat er gedeclameerd werd zoals in de Geneefse academie.⁴¹¹

Drie jaar voor de stichting van de Gentse Academie werd door de Calvinisten, die in het Noorden tegen de Spaanse overheersing streidden, te Leiden een Academie opgericht. Ook deze had als model de Geneefse Academie. Reeds in de fase van het klassikaal onderricht moest er afwisselend gedeclameerd en gediscuteerd worden.⁴¹² In de fase van de *publicae lectiones* werden deze oefeningen voortgezet; hierin onderscheidt Leiden zich van Genève, waar in de *publicae lectiones* niet meer gedeclameerd werd.⁴¹³

van Douai stond de *declamatio* op het programma van de *artes-faculteit* (Cardon 1892, p. 405). Het programma van de school te Mechelen, uitgegeven te Antwerpen in 1576 (zie Porteau 1935, bibl., p. 325) heb ik niet meer op tijd kunnen raadplegen om hier te bespreken.

⁴¹⁰ Zie C.P. Burger, ed., *Protestantsche 16e-eeuwse schoolwetten en schoolprogram*, in: *Het Boek* 7 (1918), pp. 129-137; 353-362. In de 17e eeuw kwamen er al snel pogingen van de kant van de reformatorische overheden tot standaardisatie van de schoolprogramma's. In 1625 werd een Schoolordre uitgevaardigd voor de provincies Holland en West-Friesland. In zeer vele scholen werd de Schoolordre evenwel niet toegepast. Zie E.J. Kuiper, *De hollandse "Schoolordre" van 1625. Een studie over het onderwijs op de Latijnse scholen in Nederland in de 17e en 18e eeuw*, diss. Groningen 1958.

⁴¹¹ Zie L.E. Halkin, *L'Académie Calviniste de Gand (1578-1584)*, in: Boisset 1974, pp. 95-100.

⁴¹² "In schola puerili (...) instituetur aetas tenera (...) quorum (i.e. van prozaschrijvers en dichters) imitatione formabit stylum, tum disputationibus et declamationibus exercebitur, (...)" (P. Molhuysen, ed., *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche universiteit*, vol. 1 (1574-1610), Den Haag 1912, p. 19*). Zie voor de universiteit van Leiden verder de bibliografieën in R. Gibert e.a., edd., *Bibliographie internationale de l'histoire des universités. II (Portugal, Leyden, Franeker, Pecs, Basel)*, Genève 1976.

⁴¹³ "Tantisper vero dum maior fiat puerorum concursus et, interdictis omnibus scholis privatis, publica ad eum quem diximus modum constitutur, rogabuntur linguarum et artium professores ut se ad

In enkele documenten uit de beginjaren van de Leidse Academie wordt gespecificeerd dat de *declamationes* voor theologie-studenten moeten handelen "De verbo Dei",⁴¹⁴ en "in de theologie".⁴¹⁵ In 1595 werd vastgelegd dat niet alleen het onderwerp van de *declamatio* opgegeven moet worden, maar dat de gehele tekst ervan door de rector gelezen en goedgekeurd moet worden alvorens hij mag worden uitgesproken.⁴¹⁶ Over het houden van preken in de volkstaal geven de bronnen die Molhuysen gepubliceerd heeft, geen informatie.

Samenvattend kunnen we stellen dat in het katholieke onderwijs in de Nederlanden vanaf ongeveer 1560 de *declamatio* haar intrede doet in de hoogste klassen van de middelbare school. Zij is aanvankelijk uitdrukkelijk een opstel- en voordrachtsoefening, waarbij de vijf *officia oratoris* uitgevoerd worden. Later ligt misschien wat meer nadruk op het voordrachtselement, wanneer men in programma's niet meer uitdrukkelijk spreekt van het schrijven van de *declamatio*, terwijl anderzijds soms met veel nadruk het plechtige en feestelijke karakter van de voordracht vermeld wordt.

Het protestantse onderwijs heeft in de zestiende eeuw in de Nederlanden nog niet veel invloed. Het is Calvinistisch georiënteerd en heeft in Leiden in 1575 de stichting georganiseerd van een Academie naar Geneefs model; wat de *declamatio* betreft onderscheidt Leiden zich van Geneve, doordat in de Leidse academie ook nog in de fase van de *publicae lectiones* gedeclameerd wordt. Voor het overige zij nogmaals verwezen naar de enkele Calvinistische scholen die tezamen met het bronnenmateriaal van Bot behandeld zijn.

puerilem captum non graventur accomodare (...) et frequenti tum
scriptione tum disputationibus et declamationibus iuventutem
exerceant"(Molhuysen 1912, p. 21*).

⁴¹⁴ Molhuysen 1912, pp.47*-48*. Bij het examen voor de titel Magister artium zijn de onderwerpen niet voorgeschreven(Molhuysen 1912, p.48*).

⁴¹⁵ Molhuysen 1912, p.227*.

⁴¹⁶ Molhuysen 1912, p.364*.

De eerste reactie van katholieke zijde op het reformatorische onderwijs komt in de loop van de jaren veertig van de zestiende eeuw. Zij is op gang gebracht door de in 1540 opgerichte orde van de Jezuïeten, die zich in hun bezigheden na een aarzelend begin al spoedig volledig op het onderwijs concentreerden.⁴¹⁷ Na een aanloopperiode van enige decennia, waarin een groot aantal scholen door de Jezuïeten gereorganiseerd of gesticht werd, werden tussen 1586 en 1599 twee versies van een *ratio studiorum* gepubliceerd, waarvan de laatste gedurende enkele eeuwen het karakter en de inrichting van het katholieke onderwijs in Europa, maar ook daarbuiten, heeft bepaald.

In de jaren direct na de reformatie bleef in de katholieke gebieden in Europa de middeleeuwse schooltraditie bestaan. Op veel plaatsen vonden, al dan niet onder invloed van de schoolhervormingen van reformatorische zijde, kleine aanpassingen in de geest van het humanistisch opvoedingsideaal plaats. In het overzicht van de verspreiding van de drie reformatorische schooltypen hebben we daar enkele voorbeelden van gezien. Deze waren het werk van individuele humanisten, schoolmeesters veelal, die vaak contacten hadden met hun reformatorische collega's, voor wier schoolhervorming ze waardering hadden. Daarnaast konden deze niet-reformatorische humanisten zich rechtstreeks op de pedagogische traktaten van een Vives en een Erasmus oriënteren. Enkele humanistische schoolmeesters die op deze wijze in de eerste decennia van de zestiende eeuw het katholieke onderwijs in humanistische zin hebben trachten te hervormen, zijn bijvoorbeeld Murmellius, Macropedius, Ringelberg en Geldenhauer in de Nederlanden, Baduel en de Gouveia's in Frankrijk. Sommigen van hen raakten beïnvloed door de hervorming. Zo maakte Geldenhauer, een priester, een reis naar Wittenberg, waarna hij langzamerhand zelf reformatorisch gezind werd en uiteindelijk moest uitwijken naar Duitsland.⁴¹⁸ Baduel, die zelf openlijk reformatorisch gezind was, stond enige tijd aan het hoofd van een katholieke school in Nîmes.

Daarnaast had men in onze gebieden te maken met de invloed van de Broeders van het Gemene Leven, maar zoals al uiteengezet is, is het onduidelijk wat hun bijdrage tot de reorganisatie van het onderwijs geweest is. Immers, waar we meerdere malen op algemene uitspraken stoten over de humanistische belangstelling van vele Broeders, is er slechts een getuigenis van een school van de Broeders met een echt humanistisch leerprogramma, namelijk te Luik. Omdat dit getuigenis nergens bevestigd wordt in de bronnen, en daar het mogelijk is dat de schrijver ervan, Johannes Sturm, het Luikse programma wat heeft toegeschreven naar zijn eigen plannen met het oog op aanvaarding ervan, lijkt het verstandig de invloed van de Broeders van het Gemene Leven in de hervorming van het onderwijs niet te groot te

⁴¹⁷ Zie L. Lukacs S.J., ed., *Monumenta paedagogica Societatis Iesu*, vol. 1 (1540-1556), Rome 1965, p. 6*. Zie voor de beginperiode van het contra-reformatorische onderwijs onder andere Brizzi 1984.

⁴¹⁸ Hij heeft een kort verslag van zijn reis naar Wittenberg geschreven dat gepubliceerd is door L. Janssen in: *Archief voor kerkelijke geschiedenis, inzonderheid van Nederland* IX (1838), pp. 509-513. Dit document bevat geen gegevens die voor ons onderzoek van belang zijn.

Er heeft een discussie plaatsgehad over de oorsprong van het jezuïtische schoolprogramma.⁴²⁰ Met name het bepalen van de eventuele invloed van het reformatorische *artes*-programma, van humanisten als Erasmus en Vives, en van de Broeders van het Gemene Leven heeft aanleiding gegeven tot veel discussie. Ik wil met mijn bespreking van de rol van de *declamatio* in het studieprogramma van de Jezuïeten op geen enkele wijze een bijdrage leveren tot die discussie. Uiteraard zal wel blijken of, en zo ja, in hoeverre, de rol van de *declamatio* in het jezuïtische onderwijs overeenkomsten vertoont met die in het reformatorische schoolprogramma, maar het valt buiten de opzet van dit onderzoek om een uitspraak te doen in de discussie over de oorsprong van het jezuïtisch leerprogramma.

Ongeveer vanaf de jaren veertig van de zestiende eeuw werden er jezuïtische scholen opgericht of bestaande scholen door de Jezuïeten gereorganiseerd. De eerste definitieve versie van de *ratio studiorum* dateert van 1586. In de decennia die daaraan voorafgaan, krijgen de scholen van de Jezuïeten elk afzonderlijk hun statuten, waarin paters Jezuïeten hun ideeën over onderwijs, die steeds in de praktijk beproefd werden, te boek stellen. Vanaf 1548 worden door enkele paters beschrijvingen gegeven van een curriculum, zoals dat naar hun inzichten op grote schaal ingevoerd zou moeten worden. In dat jaar schreef pater Hieronymus Nadal (1507-1580) de *constitutiones* van de allereerste Jezuïetenschol, gesticht in Messina op Sicilië, en hij publiceerde in 1552 het eerste pedagogische traktaat van de Jezuïeten los van de stichting of reorganisatie van een school, met als titel *De studii generalis dispositione et ordine*.⁴²¹ Met name dit laatste stuk bevat volgens de historici van het jezuïtisch schoolprogramma de kern van de latere *ratio studiorum*.⁴²² De stap tot standaardisatie van het studieprogramma blijft echter uit tot 1586, wanneer de eerste versie van de *ratio studiorum* officieel uitgevaardigd wordt. In 1599 werd deze *ratio* bijgesteld, de nieuwe versie bleef geldig tot 1832. Omdat de *ratio* van 1599 geen substantiele verschillen met die van 1586 vertoont wat de *declamatio* betreft, beperk ik me voor de hierna volgende beschouwingen tot de versie van 1586.

Al de belangrijke bronnen tot 1580 zijn recentelijk gepubliceerd in een tweedelig werk van L.Lukacs S.J..⁴²³ De *ratio studiorum*, in de versies van

⁴¹⁹ Zie behalve de supra vooral p.38 sqq. besproken literatuur ook W.Lourdaux, *Moderne devotie en Christelijk humanisme. De geschiedenis van Sint-Maarten te Leuven van 1433 tot het einde der XVIe eeuw*, Leuven 1967, p.69.

⁴²⁰ Zie onder andere J.B.Herman S.J., *La pédagogie des jésuites au XVIe siècle. Ses sources, ses caractéristiques*, Louvain 1914 en Gaufres 1876, p.492 sqq., alsmede Gaufres 1880, p.63; zie voorts Codina Mir 1968, m.n. pp.186 sqq. en 232 sq.

⁴²¹ Lukács 1965, p.17 sqq. en p.133 sqq.

⁴²² Zie Codina Mir 1968, p.270.

⁴²³ *Monumenta paedagogica Societatis Iesu*, vol.1(1540-1556), Rome 1965, voll.2-3(1557-1572), Rome 1974, vol.4(1573-1580), Rome 1981. Voor de betreffende periode vervangt dit werk een deel van G.Pachtler S.J., ed., *Ratio studiorum et institutiones scholasticae Societatis Iesu per*

1586 en 1599, is echter veel langer geleden reeds gepubliceerd door G.Pachtler.⁴²⁴ Een afzonderlijke studie over de verspreiding van het Jezuïetenonderwijs in de 16e eeuw is bij mijn weten nog niet geschreven.⁴²⁵

Om een indruk te krijgen van het gebruik van de *declamatio* bij de Jezuïeten, neem ik een tweetal geschriften als uitgangspunt waarin het curriculum onafhankelijk van een bestaande school beschreven staat: Nadals reeds genoemde *De studii generalis dispositione et ordine* uit 1552, en diens *Regulae de scholis collegiorum* uit 1553.⁴²⁶ Naast deze twee teksten beperk ik me hoofdzakelijk tot een bundeling teksten, die samen twee voorstadia, één uit 1565 en één uit 1569, vormen van de eerste versie van de *ratio studiorum* uit 1586.⁴²⁷ Deze laatste tenslotte maakt ook deel uit van het materiaal dat aan het volgende overzicht ten grondslag ligt.⁴²⁸

Buiten het hier beschreven curriculum valt de *Classis abecedariorum*, die gevolgd wordt door drie *Classes grammaticae*, één *Classis humanitatis* of *humaniorum literarum* en één *Classis rhetoricae*.⁴²⁹ Naast het middelbare onderwijs bestaat er op een klein aantal jezuïtische scholen een mogelijkheid voor de leerlingen van de eigen orde (dus niet de leken-leerlingen die extern waren), om hoger onderwijs in theologie en filosofie te volgen. Omdat het aantal scholen waar dit mogelijk was, zeer klein was,⁴³⁰ en omdat studenten in dat hoger onderwijs niet aan de *declamatio* en andere publieke oefeningen mochten deelnemen,⁴³¹ laat ik dit gedeelte van het onderwijs van de Jezuïeten

Germaniam vigentes, (...), 4 voll., Berlin 1887-1894(repr. Osnabrück 1968); vol.1 omvat de periode 1541-1599.

⁴²⁴ Pachtler 1887, vol 2. Dit werk bevat tevens de gewijzigde heruitgave van de *ratio studiorum* van 1832, die hier helemaal buiten beschouwing blijft.

⁴²⁵ Wel bestaan er studies als van B.D.Duhr S.J., *Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge. Vol.1.XVI.Jahrhundert*, Freiburg i.Br. 1907 en P.Kalkoff, *Die Anfänge der Gegenreformation in den Niederlanden*, 2 voll., Halle 1903-1904. Deze werken bevatten evenwel op ons terrein niet voldoende gegevens om bruikbaar te zijn.

⁴²⁶ Lukács 1965, pp.133 sqq., en 185 sqq.

⁴²⁷ Verzameld door Lukács 1974, p.188 sqq. onder de titel *Ratio studiorum S.J.(1565-1572)*.

⁴²⁸ Pachtler 1887, vol.2. Een vertaling is te vinden in B.Duhr, *Die Studienordnung der Gesellschaft Jesu*, Freiburg i.Br.1896, p.177 sqq.

⁴²⁹ Deze verdeling in vijf klassen was de gebruikelijke. Er was echter een groot aantal kleinere scholen met maar drie klassen, maar er bestonden er ook met zeven of tien. In een enkel geval is er alleen een *Classis inferior* en een *Classis superior*, waarbij een verdere onderverdeling gerealiseerd werd middels *ordines* (zie Lukács 1974, p.31*).

⁴³⁰ Lukács 1974, p.43*.

⁴³¹ Zo blijkt uit de *Gubernatio collegii Romani* uit 1566. De *rhetores*, leerlingen uit de hoogste klas, moesten declameren (Lukács 1974, p.178), de *scholastici artium*, bestaande uit *dialectici*, *philosophici* en *metaphysici* en tenslotte de *theologi*, hadden als enige oefening de *disputatio* (Lukács

hier geheel buiten beschouwing.

Afgezien van het eerste leerjaar, dat besteed wordt aan het verwerven van een basiskennis Latijn, is de gehele leerperiode op de eerste plaats gevuld met het lezen van antieke teksten, daarnaast met het zelf leren opstellen van allerlei soorten teksten, waaronder de *oratio*. Aanvankelijk vindt deze oefening ook plaats in de vorm van vertalingen. Het maken van opstel oefeningen wordt in de *ratio studiorum* van 1586 al vanaf het eerste leerjaar voorgeschreven.⁴³² Over de aard van de opstel oefeningen is men over het algemeen niet zo heel erg concreet. Het is daardoor niet in alle documenten duidelijk of de overgang van het opstellen van een deel van een redevoering naar het opstellen van een volledige redevoering al voor het hoogste leerjaar plaatsvindt. In ieder geval wordt duidelijk gesteld dat het hoogste leerjaar, de *classis rhetoricae*, bestemd is voor het oefenen in het opstellen van een volledige *oratio*, een schriftelijke oefening die door sommigen *declamatio* genoemd wordt.⁴³³

Naast de verschillende opstel oefeningen, die de eerste drie *officia oratoris* betreffen, moet er ook vanaf het begin geoefend worden op het terrein van de *memoria*.⁴³⁴ Aparte oefeningen in de *pronuntiatio* vonden, afgezien van het converseren in het Latijn, dat op school ten allen tijde verplicht was, blijkens de bronnen die hier gebruikt worden niet plaats.

Zijn volle betekenis krijgt het begrip *declamatio* pas wanneer het element van de voordracht er uitdrukkelijk bij betrokken wordt. Ten eerste is er het door een goede leerling voordragen van een op schrift voorbereide rede. Bijzonder is dat dit plaats kan vinden met inscenering van een rechtsgeding, waarbij vier leerlingen met een *declamatio* optreden. Een legt het onderwerp uit, een houdt een rede *pro*, een een rede *contra*, een vierde tenslotte heeft de rol van rechter.⁴³⁵ Daarnaast moet opgemerkt worden dat in enkele

1974, pp 179-181). Hetzelfde blijkt uit de *ratio studiorum* van 1586 (Pachtler 1887, pp 173-174)

⁴³² Pachtler 1887, p.165.

⁴³³ De *Regulae de scholis* uit 1553, geschreven door Nadal ter gelegenheid van een visitatie op alle Spaanse scholen van de Jezuiten, zeggen: "En la quinta classe se leera la arte de rhetorica con orationes de Tullio y Demosthenes y otros autores gravissimos, griegos y latinos; y se exercitarán los estudiantes en componer orationes y declamaciones con toda diligencia" (Lukacs 1965, p 190), in de *Constitutiones universitatis Gandiensis* uit 1565, waarin naast het middelbaar ook het hoger onderwijs wordt behandeld, staat als voorschrift voor de *classis maiorum* (de twee laatste klassen tezamen): "En la segunda hora, se exercite la rhetorica, haziendo exordios ex tempore o narrationes o enteras declamaciones, conforme a lo que está leydo" (Lukacs 1974, p.157).

⁴³⁴ Bijvoorbeeld Nadal in zijn *De studiis generalis dispositione et ordine* (1552): "In tribus classibus grammaticae, quidquid ad artem pertinet, memoriae mandabunt omnes; ex auctoribus vero aliis singulas saltem praelectiones quotidie ediscent; in classe autem humanitatis Ciceronis vel etiam Vergilii, vel (...) ex aliis auctoribus singulae quotidie enarrationes memoriae tradantur; in classe vero rhetorices ars ipsa ex Cicerone tradenda memoriae: item aliquot Ciceronis orationes" (Lukacs 1965, p 140).

⁴³⁵ In *De studiis humaniorum litterarum* (1565), onderdeel van de bundel

gevallen de term *declamatio* gebruikt wordt wanneer het gaat om een redevoering die door de leerlingen van de hoogste klas binnen het klasseverband, "privatim", voorgedragen wordt.⁴³⁶ Het zal hier gaan om redevoeringen die door de leerlingen zelf geschreven zijn, hoewel dat niet met zoveel woorden gezegd wordt.

In de *ratio studiorum* van 1586 wordt de *declamatio* nauwkeurig omschreven als een openbare oefening, die in de laatste klas met grote regelmaat plaats moet vinden; dit moet steeds in aanwezigheid van de leerlingen van de twee hoogste klassen gebeuren.⁴³⁷ De studenten van de cursus theologie en filosofie mogen er niet aan meedoen. De *declamatio* moet voorts per se door de leerling die haar voordraagt geschreven zijn, hoewel ze gecorrigeerd moet worden door de leraar. Uitdrukkelijk wordt gesteld dat de inhoud van de *declamatio* "verheffend" moet zijn, zodat ze niet alleen een rhetorische oefening is, maar ook een bijdrage tot de morele vorming levert. Behalve een enkelvoudige redevoering mag er ook een *declamatoria concertatio inter duos* gehouden worden, waarbij er een *iudex* aangewezen moet worden. Uit deze passages blijkt dat de *declamatio* wordt opgevat als een oefening op het gebied van het proza. Naast het declameren wordt plaats ingeruimd voor het voordragen van poëzie. Tenslotte moet opgemerkt worden dat er een aparte omschrijving gegeven wordt van de plechtige rede bij de opening van het schooljaar; deze heet in de *ratio studiorum* van 1586 niet *declamatio*, maar *oratio*.⁴³⁸

Ratio studiorum S.J.(1565-1572) : "De prima classe (...) Declamationes erunt in hac classe bis saltem in anno quae maxime exercitatis et procvectis a praeceptore commenduntur, ut uno proponente argumentum, altero accusante et tertio defendente, quartus iudicis personam sustineat, et memoriter publice recitentur" (Lukacs 1974, p.213). Hetzelfde wordt herhaald in *De studiis humaniorum litterarum* van 1569 (Lukacs 1974, pp.246-247).

⁴³⁶ In de *Regulae de scholis* uit 1553 van Nadal : "Ultra lo dicho, los rhetoricos no solo declamaran en su scuela privatim, mas aun alguna vez entre el ano declamaran publice, como delante de un juez, propuesta una causa, y partiendo los scholares como patronos de una parte y de otra, y uno que sea como juez, y podran ser el juicio y declamaciones breves con todo su artificio, partidos los argumentos entre los scholares, etc." (Lukacs 1974, p.193). Het onderscheid tussen *privatim* en *publice* declameren kwamen we eerder tegen in verband met het onderwijs in Bordeaux (zie supra noot 359). Dit lijken incidentele gevallen. De *declamatio* wordt meestal als een publieke oefening bestempeld; het *privatim* declameren vindt in ieder geval zijn voltooiing in de publieke *declamatio*. Vergelijk de ontwikkeling van de *disputatio*, die vanaf het midden van de 16e eeuw hetzij in het openbaar, hetzij in gesloten kring werd gehouden (zie H.Wolff, *Geschichte der Ingolstadter Juristenfakultät 1472-1625*, Berlin 1973, pp.58-59).

⁴³⁷ "Nec modicam sane bonarum litterarum studiosis alacritatem affert assiduus publicae declamationis usus, (...)" (Pachtler 1887, p.173; de uiteenzetting over de *declamatio* loopt door tot en met p.174).

⁴³⁸ "Habebitur, (...) etiam singulis Hebdomadis (...) ab aliquo ex Scholasticis declamatio de rebus, quae audientibus aedificationi sint, eosque ad augmentum in omni puritate ac virtute expetendum invitent, ut non solum

Diverse elementen van deze definitieve regeling omtrent de *declamatio*, die in de *ratio* van 1599 in vrijwel identieke vorm is opgenomen,⁴³⁹ zijn, behalve in de reeds besproken geschriften waarin regels voor meer dan één school geformuleerd worden, ook terug te vinden in de statuten van enkele individuele scholen van de Jezuïeten, zoals die van de school te Padua. Deze statuten, die dateren uit 1546, omschrijven de *declamatio* als verplichte oefening in het schrijven en voordragen van een redevoering door gevorderde leerlingen, die "rhetorica beoefenen", de hoogste-klassers dus; bovendien wordt de oefening beschreven in termen van de *concertatio declamatoria*. Ook is er ruimte voor het voordragen van gedichten in plaats van redevoeringen.⁴⁴⁰ Soortgelijke voorschriften treffen we aan in de statuten van een groep scholen in Spanje uit de jaren 1548-1551,⁴⁴¹ en in die van de school te Rome uit 1551.⁴⁴² De *declamatoria concertatio* is reeds beschreven in de statuten van het college te Messina, die door pater Nadal werden samengesteld in 1548.⁴⁴³

Kort samenvattend kan gezegd worden dat de *declamatio* op de scholen van de Jezuïeten alleen voorkomt in het gedeelte voor het middelbaar onderwijs; ze is de geëigende oefening voor de rhetorica-leerlingen, de hoogste-klassers, maar andere gevorderden mogen er blijkens enkele programma's ook aan mee doen. De *declamatio* is een oefening in de vijf *officia oratoris*. De *declamatio* wordt bij de Jezuïeten *publice*, dat wil zeggen buiten het klasseverband gehouden, maar ze komt ook binnen het klasseverband, *privatim*, voor. Deze vorm van *declamatio* lijkt als een voorbereiding te gelden op het publieke

stylus exerceatur, sed mores meliores reddantur () Porro quicquid in schola privatim vel publice in aula templo declamatur, ab eo, qui declamat, oportet esse conscriptum, nisi quod publica declamatio a Praeceptore tanto accuratius emendanda est, ut ab eo pene profecta videatur.(...) Praeter has Declamationes illustris adhuc Oratio in studiorum instauratione publice pronuntianda est, quae non videtur demandanda, nisi insignioribus lectoribus, et qui sua autoritate eius loci et temporis impleant expectationem.(...) Neque declamationibus habendis modo, sed versibus etiam pronuntiandis aut publice affigendis aluntur studia puerorum" (Pachtler 1887, pp 173-175).

⁴³⁹ Voor de *declamationes* in de *ratio* van 1599 zie Pachtler 1887, pp.364; 410-412; 478.

⁴⁴⁰ "Ma li grammatici provetti et che potranno esercitare rhetorica et poesia, faranno questo esercizio (i.e.disputatio) alternis diebus dominicis, et l'altra domenica, pigliato thema inanzi, si exercitaranno in declamationi una contra l'altro, non solo in dire uno contra l'altro, ma etiando in giudicar uno la compositione dell'altro; et cosi alcuna domenica faranno in versi (Lukacs 1965, p.10).

⁴⁴¹ Lukacs 1965, pp.43-44.

⁴⁴² Lukács 1965, p.79. Op deze school is niet uitdrukkelijk sprake van de voordracht van poëzie.

⁴⁴³ "(Rhetor exercebit suos...)ut unus habeat declamationem in quovis genere, aliis adversus illum declamantibus" (Lukács 1965, p.25).

declameren. Een opvallend verschijnsel is de *concertatio declamatoria*, waarbij enkele leerlingen in wedijver pro en contra moeten declameren, met de leraar en andere leerlingen als beoordelaars. Soms krijgen de medeleerlingen expliciet de rol toebedeeld van rechter, die, als bij een echt proces, moet oordelen welke argumenten het meest overtuigen. Tevens wordt uitdrukkelijk gesteld, dat de *declamatio* niet alleen een oefening in de rhetorica dient te zijn, maar tevens moet bijdragen tot de morele vorming van de leerling.

Alvorens de *rationes studii* en *rhetorica's* te bespreken wil ik een bondig overzicht geven van de belangrijkste gegevens die de bestudering van de humanistische schoolprogramma's ons over de *declamatio* heeft opgeleverd. Dit overzicht zal, tezamen met de gegevens die de studie van *rationes studii* en *rhetorica's* oplevert, ons in staat stellen in hoofdstuk 5 enkele opvallende kenmerken van de humanistische schooldeclamatio op te sommen.

Allereerst dient aandacht te worden aan problemen rond het ontstaan van het Sturmiaanse programma. Het kenmerkende voor het schooltype van Sturm is de combinatie van middelbaar en hoger onderwijs. Sturm zelf zegt dat zijn programma, inclusief de *declamatio* als oefening in de vijf *officia oratoris*, geheel gebaseerd is op het programma dat op enkele scholen van de Broeders van het Gemene Leven functioneerde in de jaren twintig van de zestiende eeuw.⁴⁴⁴ Ik heb voorzichtig mijn twijfels uitgesproken over de geldigheid van deze uitspraak, in ieder geval wat betreft de *declamatio*, omdat men een programma met *declamatio* in de bronnen van het onderwijs in de bedoelde steden niet terugvindt en omdat onderzoek heeft aangetoond dat de bijdrage van de Broeders tot de ontwikkeling van het onderwijs overal en ten allen tijde beperkt is geweest.⁴⁴⁵ Als dit laatste correct is, mogen we dan, zonder een bevestiging in de bronnen te vinden, aannemen dat de Broeders in Luik en de andere door Sturm genoemde steden een voor die tijd zeer vooruitstrevend en gedetailleerd programma ontwikkeld hadden? Ik wil voor het gehele programma hierover geen uitspraak doen, maar acht het onwaarschijnlijk dat op deze scholen de *declamatio* bestond zoals we die vanaf 1523 op de door Melanchthon gereorganiseerde universiteit van Wittenberg tegenkomen.

Een andere kant van het probleem is dat het "Sturmiaanse" programma, ik bedoel de combinatie van middelbaar, "klassikaal", en hoger, "vrij", onderwijs, al voor 1538 elders in Europa functioneerde. Immers, we zagen dat in het katholieke Bordeaux aan het begin van de jaren dertig van de zestiende eeuw een bestaand programma met twaalf klassen aangepast werd, waarbij de twee hoogste klassen gereserveerd werden voor openbare colleges.⁴⁴⁶ In deze openbare colleges werd alleen maar het *artes*-curriculum gegeven. Van het houden van een *declamatio* op deze school zijn geen rechtstreekse bewijzen te vinden, althans niet uit het begin van de jaren dertig. Volgens Codina Mir zijn deze organisatie en dit soort oefeningen voortgekomen uit het onderwijs in de Parijse colleges, dat op zijn beurt weer onder invloed gestaan heeft van de Broeders van het Gemene Leven. Wat de *declamatio* betreft geeft Codina Mir echter noch van de ene, noch van de andere beïnvloeding enige illustratie.⁴⁴⁷ Het is opvallend dat de school van

⁴⁴⁴ Volgens Sturm gaat het om de scholen van de Broeders in Luik, Deventer, Zwolle en Wesel; zie supra noot 112; Gaufres 1876 aanvaardt Sturms bewering zonder meer.

⁴⁴⁵ Zie supra p.38 sqq.

⁴⁴⁶ Zie supra p.102.

⁴⁴⁷ Codina Mir 1968, pp.183-190(invloed van de Broeders op Parijse colleges), p.191-192(invloed van de Broeders en de Parijse colleges op geheel het

Bordeaux, die officieel steeds katholiek bleef, later in de dertiger jaren enigszins onder Lutheraanse invloed kwam te staan. Eenmaal is zelfs de suggestie gedaan dat deze school model heeft gestaan voor Sturm, doch deze opvatting heeft bij mijn weten geen steun gevonden.⁴⁴⁸

In enkele reformatorische kantons in Zwitserland kwam vanaf 1526 al een nieuw schooltype tot ontwikkeling, dat middelbaar en hoger onderwijs combineerde. In tegenstelling tot de reorganisatie in Bordeaux, waarvan we de achtergrond niet precies kennen, weten we dat het schooltype dat hier tot ontwikkeling kwam, de bedoeling had dominees van de eigen confessionele signatuur op te leiden. Op deze scholen werden van begin af aan het middelbaar onderwijs en het hoger onderwijs, de openbare colleges, gecombineerd. Een onderscheid met de school in Bordeaux is dat de Zwitserse scholen in het gedeelte van het hoger onderwijs zich niet beperkten tot het *artes*-curriculum, maar ook een praktisch gerichte theologie-cursus op het programma hadden. De *declamatio* kwam op deze scholen vanaf het begin statutair voor.

Wanneer we de combinatie van middelbaar en hoger *artes*-onderwijs als kenmerkend voor Sturms onderwijsvorm beschouwen, is het misschien mogelijk dat deze organisatievorm ontleend is aan de Zwitserse scholen, m.n. Zürich. Martin Bucer reorganiseerde voor 1538 het Straatsburgse onderwijs naar het voorbeeld van Zürich, al beperkte hij de oefening van de *declamatio*. Wittenberg was tegen deze beperking, zoals Bucer zelf in een brief aan Zwingli getuigt. Welnu, dat Sturm het in zijn voorstel aan het stadsbestuur deed voorkomen alsof de door hem beschreven organisatievorm, inclusief de *declamatio*-oefening, bestond in het onderwijs van de Broeders van het Gemene Leven, heeft wellicht te maken met de reserve die te Straatsburg bestond aangaande de *declamatio*: door erop te wijzen dat deze oefening reeds lang bestond in het onderwijs, zelfs voor de invoering ervan door Melanchthon te Wittenberg, probeerde Sturm de reserve bij de Straatsburgse overheid voor deze vernieuwing weg te nemen.

De oefening van de *declamatio* past in het leerprogramma voor de *studia humanitatis*. Dit gaat voor het grootste deel terug op de Romeinse leermeester van de welsprekendheid Quintilianus. De *declamatio* wordt bij hem aanbevolen als oefening in de welsprekendheid, dat wil zeggen, de vijf *officia oratoris*.

In het Italiaanse quattrocento wordt het humanistisch leerprogramma voor het eerst geformuleerd en op enkele prive-scholen in praktijk gebracht. Van het begin af aan wordt de eis van de morele voortreffelijkheid van de redenaar en zijn taak om mensen tot deugdzaamheid aan te sporen, gesteld.⁴⁴⁹ Dit gaat rechtstreeks terug op de voornamelijk Quintiliaanse en Ciceroniaanse gedachten met betrekking tot de perfecte redenaar, die reeds geformuleerd waren door Cato in de uitdrukking *orator est vir bonus dicendi peritus*. Aan de *declamatio* wordt door de Italianen niet zo veel aandacht

Europese onderwijs, waarin "collèges", "gymnases" en "académies" gesticht worden; de auteur noemt als voorbeelden het Collège de Guyenne en het Collège des Arts in Coimbra).

⁴⁴⁸ Zie supra noot 227.

⁴⁴⁹ Zie onder anderen Salutati (supra noot 83) en Vittorino da Feltre (supra p.34 sqq.).

besteed. Alleen in de privé-school van Guarino da Verona en Vittorino da Feltre komen we de *declamatio* tegen. De nadruk bij het begrip *declamatio* lijkt bij hen enigszins te liggen op de *pronuntiatio* of *actus*.

Van ongeveer 1450 tot 1520 wordt het programma voor de *studia humanitatis* door enkele humanisten voor het eerst geformuleerd benoorden de Alpen. Vanaf het begin wordt het programma in twee onderdelen gesplitst : een leatuurprogramma, afgewisseld met oefeningen. De oefeningen behelzen onder andere *scriptiones*, geschreven opsteloeefeningen, hier en daar ook voordrachtsoefeningen. De oefening *declamatio* komen we niet tegen; wel vinden we, in de eerste jaren van de zestiende eeuw, in het Wenen waar Celtis werkzaam is, *classes declamatoriae*, die bestemd waren voor het voordragen van zelf geschreven prozastukken en gedichten.⁴⁵⁰ De eerste school waar de oefening *declamatio* als zodanig voorkomt, de school van Zwickau, waarvan het desbetreffende programma uit 1523 stamt, beschouwt haar als een voordrachtsoefening.⁴⁵¹

De *declamatio* vinden we voorts bij de Lutheraan Melanchthon, die heel het onderwijs, zowel het middelbare als het hogere, reorganiseerde. Deze reorganisatie werd, met de nodige lokale vrijheden, in heel het Lutheraanse Duitsland doorgevoerd. Voor Melanchthon behelst de oefening in de *declamatio* het uitvoeren van de vijf *officia oratoris*, dat wil zeggen het schrijven van een complete redevoering en het voordragen ervan ten overstaan van een publiek. Deze oefening vindt plaats in de *artes*-faculteit van de universiteit, wanneer de student zich bezighoudt met de studie van de rhetorica en dialectica. In de fase van het middelbaar onderwijs wordt deze oefening voorbereid middels regelmatig terugkerende opsteloeefeningen en oefeningen in het leren voordragen van teksten in proza en poëzie. In 1523 voerde Melanchthon de *declamatio* op de universiteit van Wittenberg in.⁴⁵² Melanchthons voorschrift dat deze oefening op de universiteit gehouden moet worden, is op enkele scholen niet nagevolgd : zij lieten de leerlingen gedurende de cursus middelbaar onderwijs al de vijf *officia oratoris* in het openbaar uitvoeren.⁴⁵³

Zeër nauw verwant aan het Melanchthoniaanse programma is het programma van Sturm, ontworpen in 1538. De *declamatio* wordt ook volgens Sturms programma in het hoger onderwijs gehouden en behelst eveneens oefening in de vijf *officia oratoris*. Dit programma, met de combinatie van middelbaar en hoger onderwijs op één school, is op enkele plaatsen in Duitsland toegepast. Denkbaar is, zoals reeds gezegd, dat deze organisatievorm ontleend is aan de praktische domineesopleiding, die vanaf 1526 in Zürich bestond.

In enkele reformatorische kantons in Zwitserland kwam vanaf 1526 een zeer praktijkgericht schooltype tot ontwikkeling. De *declamatio* vond er over het algemeen plaats in de hoogste klas van het klassikale onderwijs. Men vindt deze plaats van de *declamatio* in het programma ook op de meeste Calvinistische scholen en academies in Europa, die gesticht zijn naar het voorbeeld van Genève, te constateren. Het praktijkgerichte karakter van de Zwitserse scholen komt op het terrein van de oefeningen ook tot uitdrukking

⁴⁵⁰ Zie supra p.45.

⁴⁵¹ Zie supra noot 165.

⁴⁵² Zie supra pp 48-49 en 67.

⁴⁵³ Zie supra pp.66-67 (het gaat om de scholen van Breslau, Brandenburg, Gandersheim, Magdeburg, Hermannstadt en Nordhausen).

in het feit dat er op de school te Zurich gedeclameerd moest worden in de volkstaal en dat er aparte oefeningen in het preken (eveneens in de volkstaal) bestonden.⁴⁵⁴

In de gebieden waar de reformatie zich verspreidde speelt de *declamatio* dezelfde rol in het onderwijs; het is immers volgens Calvins of Sturms programma ingericht. In niet-reformatorische gebieden en in Engeland, waar de reformatie blijkbaar niet zo'n hoge pedagogische idealen had, vindt men geen ingrijpende aanpassingen in het onderwijssysteem. Pas door de contra-reformatie, die bij voorkeur als tegengewicht in de reformatorische gebieden ging opereren, ontwikkelde zich een grondig vernieuwd onderwijssysteem van katholieke signatuur. Dit systeem is, wat de algemene indeling betreft, ongeveer hetzelfde als het reformatorische programma: een leatuurprogramma afgewisseld met oefeningen, waarbij de *declamatio* precies dezelfde rol vervulde als in het reformatorische onderwijs. Een verschil met het Melanchthoniaanse en Sturmiaanse programma is opvallend. De Jezuïeten beperken de *declamatio* tot het klassikale onderwijs, waar de gereformeerden haar in principe pas in de *artes*-faculteit toelaten, wat de opleiding in rhetorica betreft sluiten de jezuïeten het *artes*-onderwijs af in de fase van het klassikale onderwijs.

In het algemeen mag men stellen dat de *declamatio* in het 16e-eeuwse humanistisch geïnspireerde onderwijs een oefening in de vijf *officia oratoris* behelst en dat de oefening uitdrukkelijk in het openbaar moet plaatsvinden. We hebben echter ook enkele gegevens gevonden, waaruit blijkt dat het begrip *declamatio* soms ook een iets andere betekenis heeft. Allereerst kan *declamatio* soms een oefening in het schriftelijk uitwerken van een complete redevoering behelzen. Deze begripsinhoud treffen we op een viertal Melanchthoniaanse scholen aan, alsmede in een geschrift van Sturm over het Straatsburgse onderwijs in 1565 en in een jezuitisch programma.⁴⁵⁵ Daarnaast kan de *declamatio* als oefening in de 5 *officia oratoris* soms een niet-publiek karakter dragen. Zij is als zodanig een voorbereiding op de publieke *declamatio*. Men vindt deze vorm van *declamatio* in het klassikale onderwijs bij de Jezuïeten en op het College de Guyenne; zij wordt omschreven als "*privatim*" declameren. Een soortgelijke oefening bestaat bij Sturm, maar bij hem wordt de term *dictio* ter onderscheiding van *declamatio* gebruikt.⁴⁵⁶ Tenslotte hebben we gesignaleerd dat in enkele schoolprogramma's het element van de voordracht bij de *declamatio*-oefening sterk op de voorgrond treedt. Hoewel we dit verschijnsel reeds in het 15e-eeuwse Italië en in het pre-Melanchthoniaanse programma van de school van Zwickau uit 1523 tegenkomen, treedt het in enkele schoolprogramma's uit de latere decennia van de 16e eeuw - tegen de achtergrond van de dan gebruikelijke betekenis van *declamatio* als voordrachts- en opstel-oefening - opvallend sterk naar voren.⁴⁵⁷

⁴⁵⁴ Zie supra pp.86-87. Supra noot 288 wordt een contemporain verslaggever geciteerd, die zegt dat de *declamatio* ook soms in het Duits werd gehouden; wellicht betrof dit dan preken (of delen van preken).

⁴⁵⁵ Zie supra pp.65-66 (4 scholen), p.77 (Sturm) en noot 433 (Jezuïeten).

⁴⁵⁶ Zie supra p.74 (Sturm), noten 362 (Collège de Guyenne) en 436 (Jezuïeten).

⁴⁵⁷ Frankrijk : zie supra pp.103-104 en voorts noten 380 en 400; Nederland : zie supra noot 407.

Zoals gezegd behelst de schooldeclamatio vanaf 1523 in beginsel een redevoering, waarbij alle vijf *officia oratoris* aan bod komen. In de loop van de 16e eeuw vindt men in sommige schoolprogramma's aangegeven dat naast redevoeringen ook stukken poezie bij wijze van *declamatio* voorgedragen kunnen worden.⁴⁵⁸ We hebben dit ook gezien in de *classes declamatoriae* van Celtis, die aan het begin van het 16e-eeuwse Wenen bestonden. In het licht van de overheersende betekenis van *declamatio* als oefening in proza-teksten, zou het sporadisch voorkomen van teksten in poezie bij het declameren, wellicht kunnen wijzen op een in die gevallen grotere benadrukking van het aspect van de voordracht.

Een ander element dat wijst op een geleidelijke versterking van het *officium* van de *pronuntiatio* (en de *memoria*) ten nadele van de *inventio*, *dispositio* en *elocutio* treedt naar voren in een geschrift van Sturm dat dateert uit 1575.⁴⁵⁹ In dit geschrift beschrijft hij hoe bij wijze van *declamatio* een antieke redevoering voorgedragen wordt; deze vorm van *declamatio* wordt *actio* genoemd en vindt plaats met de inscenering van een antiek rechtsgeding. Het gaat hier in feite alleen nog maar om een voordrachtsoefening.

Wat de onderwerpen betreft wordt zowel in reformatorische als in contra-reformatorische hoek de nadruk gelegd op het feit dat de *declamatio* in moreel opzicht opvoedende waarde moet hebben.⁴⁶⁰

Een laatste aspect dat de aandacht vraagt is het "keuren" van de *declamatio* alvorens deze voorgedragen mag worden. In Straatsburg ontstonden reeds na enkele jaren allerlei organisatorische problemen, ook met betrekking tot de oefening van de *declamatio*. In een rapport dat uit 1570 dateert, noemt Sturm als een van de redenen voor de heersende onrust onder de studenten, het feit dat de onderwerpen voor de *declamationes* en *disputationes* vaak controversieel zijn en zo onrust zaaien.⁴⁶¹ Hij stelt voor deze oefeningen te laten controleren op orthodoxie. Dit voorstel was niet nieuw. Beuther, een van de leraren van het Straatsburgse gymnasium, had hetzelfde al voorgesteld in 1567⁴⁶² en het kwam ook voor in de statuten van Melanchthoniaans hervormde scholen en universiteiten in Duitsland.⁴⁶³ Ook in de *ratio studiorum* van de Jezuiten is sprake van controle van de *declamationes* alvorens ze voorgedragen mogen worden. De voorschriften betreffende het keuren van *declamationes* alvorens ze mochten worden voorgedragen, hielden in dat iedere *declamatio* gecontroleerd werd op de aanwezigheid van

⁴⁵⁸ Zie onder andere supra noot 311,406 en p.121; ook bij Sturm, zie supra p.75. Zie verder ook onder andere de Magdeburger Schulordnung (1553): "Nonnumquam poema declamationis vice pronunciabitur, sed quod sit castum, utile et iucundum" (Vormbaum 1860, p.417).

⁴⁵⁹ Zie supra p.80 sqq.

⁴⁶⁰ Zie supra pp.77(m.n. noot 253) en 120.

⁴⁶¹ Zie supra noot 275.

⁴⁶² Zie supra noot 275.

⁴⁶³ Zie supra noot 211. Zie voorts ook bv. de Magdeburger Schulordnung (1553): "Nulla unquam recitabitur declamatio, nisi prius Ludirectoris intercedat autoritas, qui, scholae curatoribus quid debeatur, intelliget" (Vormbaum 1860, p.417).

onorthodoxe elementen in de behandeling van het onderwerp. Dit is mijns inziens een stapje verder dan het voorschrift dat men in vrijwel alle pedagogische geschriften van de humanistische renaissance vindt, namelijk dat de onderwerpen voor steloefeningen (en in een latere fase *declamationes*) op een moreel hoogstaand peil moeten staan. Dit laatste voorschrift past in de, uiteindelijk heidense, theorie van de *orator est vir bonus dicendi peritus*, het eerste is mijns inziens mede het resultaat van de groeiende polarisatie tussen de verschillende confessies die in Europa tot ontwikkeling waren gekomen in de loop van de zestiende eeuw. Het is veelzeggend dat men bij een Erasmus en een Vives, maar ook nog bij Melanchthon in 1523 en Sturm in 1538, geen voorschriften vindt over wat wel en niet geschreven mag worden in een *declamatio*.

Naast de schoolprogramma's en andere geschriften die rechtstreeks in verband staan met de theoretische uitgangspunten of de praktische onderwijsprogramma's van een of meer scholen, dienen zich nog andere geschriften aan die onderzocht moeten worden op hun eventuele informatie over de *declamatio*. Vooral twee soorten geschriften komen hiervoor in aanmerking, enerzijds de *rationes studii*, en anderzijds de *rhetorica's*.

ITALIË

Rationes studii, al dan niet zo getiteld, verschenen vanaf het begin van de vijftiende eeuw. De eerste is van Pietro Paolo Vergerio de Oude (1370-ong.1444) en heet *De ingenuis moribus et liberalibus studiis*. Het werk werd geschreven rond 1400. De reden voor het ontstaan van dit soort geschriften moet gezocht worden in het feit dat er in de loop van de veertiende eeuw steeds meer kritiek kwam op het middeleeuwse onderwijsprogramma, dat als onderwerp de zeven *artes liberales*, trivium en quadrivium tezamen, had, en als leermethode uitsluitend het "hoorcollege", de *lectio*, en de *disputatio*, het vraag- en antwoordspel volgens strakke regels, die hun stempel drukten op zelfs de inhoudelijke aspecten van de te voeren dialoog.

De humanisten, van wie velen leraar aan de *artes*-faculteiten waren, vergrootten door hun enorme belangstelling voor de klassieke letteren het aantal teksten dat gelezen werd en verdiepten de kennis die erover bestond. Deze ontwikkeling vertaalde zich bijna automatisch in een behoefte het bestaande onderwijssysteem te veranderen, zowel wat het lektuurpakket als wat de leermethode voor de triviale *artes* betreft.⁴⁴⁴

Nadat Italië zich enige generaties lang gelaafd had aan de steeds groeiende stroom van antieke letteren,⁴⁴⁵ en nadat reeds een aantal mensen een eerste stap had gezet om, zonder overigens enige steun van een geschreven programma of zelfs maar van op schrift gestelde theoretische uitgangspunten, de nieuwe belangstelling in een nieuwe pedagogische vorm te gieten,⁴⁴⁶ kwam

⁴⁴⁴ Zie P.O. Kristeller, *The Humanist Movement*, in : id., *Renaissance Thought. The Classic, Scholastic and Humanist Strains*, New York 1961, p.3 sqq. en id., *The Renaissance Thought and its Sources*, ed M. Mooney, New York 1979, p.21 sqq.; vervolgens id., *Humanism and Scholasticism in the Italian Renaissance*, in : Kristeller 1961, p.92 sqq. en Kristeller 1979, p.85 sqq.

⁴⁴⁵ Zie R. Sabbadini, *Le scoperte dei codici latini e greci ne' secoli XIV e XV*, 2 voll., Firenze 1905-1914 (repr.1967, ed.E.Garin). Het begin van de herontdekking van de klassieke letteren kan gelegd worden bij de prehumanisten van Padua, Albertino de Mussato (1261-1329) en Lovato Lovati (1241-1309), zo deed Lovati interessante ontdekkingen in het poetisch oeuvre van Seneca en schreef Mussato de eerste humanistische Seneca-biografie (zie A. Megas, *Ho prooumanistikos kyklos tes Padouas (L.Lovati-A.Mussato) kai hoi tragodies tou L.A.Senekas*, Thessaloniki 1967. Vanaf Petrarca (1304-1374) worden aan de lopende band tot dan toe onbekende handschriften met in de vergetelheid geraakte klassieke teksten gevonden.

⁴⁴⁶ Zie V. Geerts, *De humanistische paedagogiek in Italië*, Antwerpen z.j.(1953), pp. 14-18. Hij noemt in dit verband allereerst Gasparino da Barzizza (1360-1430), die onderwijs gaf, onder andere te Milaan, en als eerste leerlingen bij zich thuis opnam (*contubernium*), iets wat later ook Vittorino da Feltre en Guarino da Verona zouden doen; vervolgens Guiniforte da Barzizza (1406-1463), zoon van de vorige en evenals deze

het eerste traktaat waarin de nieuwe leerstof en -methode uiteengezet werden. Opvallend is dat Italië al voor het einde van de vijftiende eeuw verschillende pedagogische traktaten heeft voortgebracht, soms zelfs geschreven door mensen die zich zelf actief met onderwijs bezighielden, maar dat er in de verschillende staten en staatjes in dit land nooit een georganiseerd netwerk van scholen is ontstaan die de in de traktaten geformuleerde uitgangspunten in praktijk probeerden te brengen. De politieke versnippering van het land zal daar voor een deel debet aan zijn geweest, anderzijds werd de humanistische beweging in die begintijd hoofdzakelijk gedragen en verspreid door de persoonlijke contacten tussen individuen. Hoewel deze in meer dan een geval gesteund werden door een politiek invloedrijke Maecenas, en aldus een consolidatie in maatschappelijke structuren in principe mogelijk werd, was deze basis blijkbaar toch te smal voor een hechte fundering van de humanistische grondbeginselen in georganiseerde onderwijsstructuren. Zo kon het gebeuren dat de twee belangrijkste pedagogen van de begintijd van het Italiaanse humanisme, Guarino Guarini (da Verona) (1374-1460) en Vittorino da Feltre (1378-1446), beiden een bloeiende school hadden, die evenwel met hun dood in feite ophield te bestaan, en over het reilen en zeilen waarvan we alleen ingelicht zijn dank zij enkele geschriften van oud-leerlingen, in een geval in de vorm van een *ratio studii*.⁴⁶⁷

leraar te Milaan. Tenslotte noemt Geerts Emmanuel Chrysoloras (1350-1415), die als gezant van de Byzantijnse vorst aanvankelijk te Venetië, later te Florence verbleef en in deze laatste stad van 1396 tot 1400 doceerde. Hij gaf prive-onderwijs aan vele bekende humanisten, onder wie Leonardo Bruni, die in zijn memoires schreef over Chrysoloras' onderwijs (*Commentarius rerum suo tempore gestarum*, ed C di Piero, Città di Castello 1927, pp.431-432; de desbetreffende passage is ook opgenomen in J.IJsewijn, *A Companion to Neo-Latin Studies*, Amsterdam 1977, pp.316-317), zie over Chrysoloras G.Cammelli, *I dotti bizantini e le origini dell'umanesimo. I. Manuele Crisolora*, Firenze 1941; zie ook E.Garin, *Il pensiero pedagogico dell' umanesimo*, Firenze 1958, p 112 sqq., die enkele andere bronnen voor onze kennis van Chrysoloras' onderwijs te Florence afdruckt. Zie voor Barzizza R Mercer, *The Teaching of Gasparino Barzizza*, London 1979. Behalve deze drie wordt ook Coluccio Salutati (1331-1406) tot deze groep gerekend (zie Garin 1958, p.52 sqq. en G Müller, *Bildung und Erziehung im Humanismus der italienischen Renaissance. Grundlage, Motive, Quellen*, Wiesbaden 1969, p 30 sqq.). Salutati spreekt in zijn briefwisseling regelmatig over het belang van de studie van de grammatica, de dialectica en de rhetorica (zie Garin 1958, p. 116 sq. en E.Garin, *Geschichte und Dokumente der abendlandischen Pädagogik. II. Humanismus*, Reinbek bei Hamburg 1966, p 128 sqq., waar enkele in dit verband interessante brieven van Salutati worden afgedrukt). Minder bekend is Giovanni da Ravenna (1343-1408); hij beschrijft in zijn *Rationarium vite* zijn intellectuele ontwikkeling en was zelf leraar (zie voor een gedeelte van de tekst van het *rationarium vite* Garin 1958, p.106 sqq.).

⁴⁶⁷ Zie Geerts z.j., pp.26 sqq. en 34 sqq., Muller 1969, pp.37 sqq. en 43 sqq., Garin 1966, pp.33 sqq. en 39 sqq. en W.M Woodward, *Vittorino da Feltre and Other Humanist Educators*, Cambridge 1912, 2e ed., pp 36-92; Garin 1958, pp 473 sqq en 505 sqq drukt een aantal bronnen af over de scholen van beide humanisten. Over Guarino's school, die te Ferrara stond, zijn we uitvoerig ingelicht door de *ratio studii* van Guarino's zoon

Tot het eind van de vijftiende eeuw werden in Italië een vijftal belangrijke *rationes studii* geschreven, die vastlegden hoe de auteurs dachten - en in een enkel geval hoe ze de gedachten in praktijk brachten - over vernieuwing van het onderwijs. In bijna alle gevallen gaat het om twee belangrijke vernieuwingen : een verandering van het lektuurpakket enerzijds en anderzijds van de methode van het verwerven van kennis van het Latijn, met in samenhang daarmee het opstellen van Latijnse teksten in proza en poëzie. Hoewel in Italië, zoals gezegd, in die tijd geen georganiseerd netwerk van scholen wordt aangetroffen, blijken deze geschriften wel de elementen te bevatten die later in de Noordelijke streken zullen worden overgenomen, waar wel een goed georganiseerd scholennet opgebouwd zal worden om de onderwijstheorieën in praktijk te brengen. Juist daarin ligt mijns inziens het belang van de vijftiende-eeuwse Italiaanse *rationes studii*.

Het is in het bestek van deze studie over de *declamatio* niet nodig een analyse te geven van alle vernieuwende aspecten van de vijf hier bedoelde *rationes studii*. Ik zal me beperken tot het inventariseren van alle elementen die wijzen op belangstelling voor de beoefening van de *declamatio*. Het gaat om de volgende teksten : ⁴⁶⁸

Battista, die infra uitgebreid besproken wordt, het is de enige Italiaanse *ratio studii* die de weerslag vormt van een in de praktijk functionerend onderwijsstelsel. Daarnaast zijn er als bron de lijkrede op Guarino van Ludovico Carbone en de lofredes van Janus Pannonius en A Decembrio (Garin 1958, p.473 sqq.); Garin 1966, p.203 sqq., drukt enkele brieven van Guarino af die van belang zijn voor onze kennis van zijn onderwijsstelsel. Over Vittorino da Feltre en diens school zijn we vooral ingelicht door de biografieën van Bartolomeo Platina en Saxolus Pratensis, door Francesco da Castiglione, en de dialoog van Francesco Prendilacqua (Garin 1958, p. 504 sqq.); Garin 1966, p.197 sqq., drukt enkele fragmenten af uit de biografie van Platina. Zie voorts de literatuur supra in noot 86.

⁴⁶⁸ Pietro Paolo Vergerio de Oude, *De ingenuis moribus et liberalibus studiis adolescentiae*. Ed. : A Gnesotto, in : *Atti e memorie della Accademia Patavina di scienze, lettere ed arti* 34 (1918), pp.75-156; vertaling in Woodward 1912, pp.96-118, Garin 1958, p.126 sqq. drukt fragmenten van de tekst af. Het werk, het eerste humanistische pedagogische manifest, werd tussen 1472 en 1604 vele malen gedrukt. Daarnaast bestaan er, vooral in Italië, talloze handschriften van. Zie Woodward 1912, pp.14-15, Geerts z.j., pp 18-22 en bibl., Müller 1969, p.165 sqq. Zie ook A Gnesotto, *Vergeriana (Pierpaolo Vergerio seniore)*, in : *Atti e memorie della Accademia Patavina di scienze, lettere ed arti* 37(1920-1921), pp.45-57, G Calò, *La genesi del primo trattato pedagogico dell'umanesimo*, in : id., *Dall'umanesimo alla scuola del lavoro*, vol.1, Firenze 1940, pp.37-66; D.Robey, *Humanism and Education in the Early Quattrocento : The "De ingenuis moribus" of P.P. Vergerio*, in : *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 42(1980), pp.28-58 en J.M McManamon S.J., *Innovation in Early Humanist Rhetoric : The Oratory of P.P.Vergerio the Elder*, in : *Rinascimento*, 2e S. 22(1982), pp.3-32.

Leonardo Bruni, *De studiis et litteris liber*. Ed.: H.Baron, *Leonardo Bruni Aretino. Humanistisch-philosophische Schriften(...)*, Berlin 1928 (repr.Wiesbaden 1969), pp.5-19 en Garin 1958, p.146 sqq., alsmede Garin 1966, p.168 sqq.; vertaling in Woodward 1912, pp.123-132. Het werk werd tussen 1470 en 1682 regelmatig gedrukt, onder andere in het ruim

1. Pietro Paolo Vergerio de Oude, *De ingenuis moribus et liberalibus studiis* (ca.1402);
2. Leonardo Bruni (ong.1370 - 1444) *De studiis et litteris* (ca.1425);
3. Mafeo Vegio da Lodi (1406-1458), *De educatione liberorum et eorum claris moribus* (1444);
4. Aeneas Sylvius Piccolomini (Pius II) (1405-1464), *De liberorum educatione* (1450);
5. Battista Guarini (1425-1506), *De ordine docendi et discendi* (1459).

verspreide verzamelwerkje van *rationes studii*, H.Grotii et aliorum *dissertationes de studiis instituendis*, Amsterdam 1645, p.414 sqq. Daarna werd het nogmaals herdrukt door H.Israel in diens *Sammlung selten gewordener padagogischer Schriften des 16. und 17. Jahrhunderts*, 11 voll., Zschopau 1879-1881 (repr. Leipzig 1973, 2 voll.). Over de datering ervan bestaat onzekerheid; zie Geerts z.j., p.25, met name noot 2, die R.Sabbadini, *La scuola e gli studi di Guarino*, Catania 1896, p.33 als autoriteit citeert: het werk zou tussen 1422 en 1429 geschreven zijn; Baron 1928 volgt hem daarin; Garin 1958, p.723 neemt de marge kleiner, namelijk tussen 1422 en 1425. Zie voorts Geerts z.j., pp.24-26 en bibl.; Müller 1969, p.170 sqq. bespreekt Bruni's bijdrage tot de humanistische pedagogiek wel, maar betreft *De studiis et litteris* niet in zijn betoog.

Mafeo Vegio da Lodi, *De educatione liberorum et eorum claris moribus*. Ed.: S.M. Walburg Fanning-S.A. Stanislaus Sullivan, 2 voll., Washington 1933-1936 en K.A. Kopp, met vertaling, Freiburg i.Br. 1899, en gedeeltelijk in Garin 1958, p.170 sqq. Het werk werd tussen 1491 en 1854 zestien maal gedrukt. Zie Geerts z.j., pp.58-65 en bibl., die aangevuld moet worden met V.Horkan, *Educational Theories and Principles of Maffeo Vegio*, diss. Washington 1953; Müller 1969, p.39 sqq.

Aeneas Sylvius Piccolomini (Pius II), *Tractatus de liberorum educatione*. Ed.: R.Wolkan, 2 voll., Wien 1909-1918, J.S.Nelson, met vertaling, Washington 1940 en *Opera quae extant omnia*, Basel 1571 (repr. Frankfurt a.M. 1967), p.965 sqq., tenslotte gedeeltelijk in Garin 1958, p.198 sqq., vertaling in Woodward 1912, pp.136-158 en P.Galliker, *Aeneas Sylvius. Traktat über die Erziehung der Kinder(...)*, Freiburg i.Br. 1899. Zie Geerts z.j., pp.51-58 en bibl., Müller 1969, p.173 sqq.

Battista Guarini, *De ordine docendi et discendi*. Ed.: Garin 1958, p.434 sqq. en L.Piacente, met vertaling, Bari 1975; vertaling in Woodward 1912, pp.161-178. Het werk werd in 1459 geschreven (zie Piacente 1975, p.3). De eerste editie is ca.1475 verschenen te Ferrara (zie Garin 1958, p.434); aan deze zijde van de Alpen werd het gedrukt te Straatsburg in 1514. Zie voorts Geerts z.j., pp.31-32 en bibl.

Minder belangrijk voor ons onderzoek is het pedagogisch oeuvre van Agostino Dati (1421-1478). Hij schreef enkele werkjes, waarin de algemene principes van het humanistisch onderwijs, waaronder met name de moraalfilosofische aspecten ervan, beschreven worden (zie Müller 1969, p.49 sqq.). Müller 1969, p.52 sqq. bespreekt ook enkele werken met een pedagogische strekking van Girolamo Savonarola (1452-1498), die eveneens buiten ons kader vallen.

Zie voor een volledige inventarisatie van de Italiaanse pedagogische geschriften in de 15e en 16e eeuw Müller 1984, pp. 305-313.

In het oudste traktaat,⁴⁶⁹ Vergerio's *De ingenuis moribus et liberalibus studiis*, wordt de rhetorica als *civilis scientia* naar voren geschoven naast de dialectica,⁴⁷⁰ waar in de middeleeuwen de dialectica als belangrijkste vaardigheid gold. Vergerio bespreekt de zeven *artes liberales*, vervolgens de verscheidenheid van de menselijke *ingenia* die nopen tot specialisatie al naargelang ieders talenten. In het algemeen beveelt Vergerio aan een regelmatige tijdsindeling te hebben en dagelijks aan de *litterae* te werken.⁴⁷¹ Dat Vergerio hiermee datgene bedoelt wat later het gebruikelijke curriculum van de middelbare school en (een deel van) de *artes*-faculteit zou worden, blijkt uit een uitweiding, waarin de drie hoofdbestanddelen van dat latere onderwijs opgesomd worden: *legere, scribere en declamitare*.⁴⁷² Het traktaat staat in het teken van de opvoeding van het kind tot volwaardig lid van de gemeenschap.⁴⁷³ Dienovereenkomstig valt er niet veel nadruk op de ideologische kanten van het onderwijs en zoekt men er tevergeefs naar een uitgewerkt curriculum.

Bruni's traktaat *De studiis et litteris* is gericht tot Isabella Malatesta. In tegenstelling tot de vier overige *rationes studii* geeft deze *ratio* alleen maar een leatuurprogramma. De verklaring hiervoor ligt in het feit dat de adressaat een vrouw is. Zij heeft geen belang bij training in rhetorica in de vorm van opstel- en voordrachtsoefeningen, omdat haar studie niet bedoeld is als opleiding voor een beroep, waarin deze praktische vaardigheid van pas zou kunnen komen.⁴⁷⁴ Zodoende is Bruni's traktaat voor ons van weinig belang,

⁴⁶⁹ De datering ca. 1402 stamt van C. Bischoff, *Studien zu P.P. Vergerio dem Alteren*, Berlin 1909, pp. 81-82.

⁴⁷⁰ Uitgangspunt in het traktaat zijn, zoals uit de titel blijkt, de *liberalia studia*, die omvatten: *notitia historiae, studium moralis philosophiae en eloquentiae, quae civilis scientiae pars est* (ed. Gnesotto, pp. 121-122); daarom is het van belang voor een "vrij" man, dat wil zeggen een welopgevoed man, de volgende studies te "doen": leren schrijven, leren disputeren (*disputandi ratio, per quam in una quaque re quid verum falsumve sit, facile argumentando quaerimus*) en het beheersen van de rhetorica, de *tertia(...)* *inter rationales disciplinas, per quam artificiosa quaeritur eloquentia, (...)* (ed. Gnesotto, p. 123).

⁴⁷¹ Ed. Gnesotto, p. 131.

⁴⁷² "Nam si Alexander in castris *lectitare* plurimum solebat, si Caesar etiam cum exercitu proficiscens libros *scribebat*, et Augustus Mutinensi bello, rem tantam adortus, semper tamen in castris *legere* aut *scribere*, cotidieque *declamitare* consueverat, quid poterit urbano otio intervenire, quod nos diu prorsus a litterarum studiis avocet?" (ed. Gnesotto, pp. 131-132; cursivering van mij, MvdP).

⁴⁷³ Reeds in het eerste deel, dat over de *ingenui mores* handelt, wordt het publieke belang van een goede opvoeding benadrukt: "Nam et publice interest, juventutem in civitatibus bene moratam esse; et si fuerint adulescentes ratione instituti, erit id quidem utile civitatibus, et ipsis bonum" (ed. Gnesotto, p. 106).

⁴⁷⁴ Zie de opmerkingen van A. Buck in zijn recensie van M. King-A. Rabil jr.,

hoewel het in de vijftiende eeuw een van de meest bekende *rationes studii* was.⁴⁷⁵

Vegio's *De educatione liberorum et eorum claris moribus* valt uiteen in een gedeelte *de moribus* en een gedeelte *de litteris*.⁴⁷⁶ Hoewel ook hier geen uitgewerkt curriculum beschreven wordt, formuleert Vegio, voor zover ik kan nagaan voor het eerst, duidelijk het nut van het publiekelijk declameren.⁴⁷⁷

Aeneas Sylvius Piccolomini, beter bekend onder zijn pausnaam Pius II, schreef *De liberorum educatione*. In dit werk wordt de *declamatio* als oefening niet genoemd. Pius II schrijft onderwijs in rhetorica en dialectica voor, maar wegens gebrek aan details wordt het niet duidelijk of de *declamatio* in dat onderwijs ook een rol speelt.⁴⁷⁸

Tenslotte Battista Guarini's *De ordine docendi et discendi*. Deze *ratio* draagt uiteraard het stempel van het onderwijssysteem dat functioneerde in de school te Ferrara van de vader van de schrijver, en is een belangrijke bron voor onze kennis van het programma van die school. Daarmee is al gezegd dat deze *ratio*, in tegenstelling tot de voorafgaande, wel een curriculum bevat, hoewel dat niet in niveaueklassen is verdeeld. Onderwijs in de rhetorica en de dialectica, beide behandeld in het gedeelte dat de *pars methodice* van de grammatica betreft,⁴⁷⁹ staat centraal. De praktijkoefeningen hebben

edd., *Her immaculate hand. Selected works by and about the women humanists of Quattrocento Italy*, Binghamton (New York) 1983, in: *Wolfenbütteler Renaissance Mitteilungen* IX(1985), p. 16. Zie voor de humanistische opleiding van vrouwen ook Muller 1984, pp. 265-273.

⁴⁷⁵ Zie A. Buck, *Die "studia humanitatis" und ihre Methode*, in: *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 21(1959), p. 275 (repr. A. Buck, *Die humanistische Tradition in der Romania*, Berlin-Zürich 1968, p. 136), die Bruni's traktaat het "am weitesten verbreiteten Studienprogramm des 15. Jahrhunderts" noemt.

⁴⁷⁶ Niet duidelijk is of Vegio zich hierbij rechtstreeks op Vergerio inspireerde.

⁴⁷⁷ "Magnum autem eis calcar ad studia litterarum adiciet consuetudo declamandi atque in publico habendae orationis causa prodeundi. Nam quo maiorem sibi propositam esse laudem circumspectante multorum turba intelligent, eo magis ad percipiendas litteras et quidem elegantiores incendantur, (...)" (Walburg Fanning 1933, p. 82; Garin 1958, p. 188). Men ziet dat het publieke karakter van de *declamatio* wordt benadrukt.

⁴⁷⁸ De noodzaak tot studie in rhetorica en dialectica wordt beschreven in caput 35 *Quod pueri docendi sunt in retorica et dyalectica* (Garin 1958, p. 284). De rhetorica moet aan bod komen tijdens de lectuur van de auteurs, die in de voorafgaande paragrafen in een canon zijn opgesomd, immers: "Nam et dum leguntur oratores atque poete, ipsius vis rhetorice, panditur. Sunt ibi colores, sunt ornatus, sunt sententie, vituperantur laudanturque homines, assunt iudicia, suasiones" (Garin 1958, p. 284). Ook het maken van opstel-oefeningen, iets waarover men logischerwijze enige voorschriften zou verwachten, wordt niet beschreven door Pius II.

aanvankelijk betrekking op onderdelen van een redevoering,⁴⁸⁰ die men later naar antiek voorbeeld *progymnasmata* zal noemen. Spoedig moeten hele redevoeringen gecomponeerd en voorgedragen worden, die *declamationes* heten. Opmerkelijk is dat de moeilijkheidsgraad wordt verhoogd door af en toe de schriftelijke voorbereiding van de *declamatio* te laten vervallen en de leerlingen te laten improviseren.⁴⁸¹ Hieruit blijkt dat de mondelinge voordracht bij het begrip *declamatio* erg belangrijk geacht wordt. Dat aan de voordracht veel belang gehecht wordt, blijkt ook nog uit andere gegevens in de *ratio*.⁴⁸²

In de zestiende en zeventiende eeuw worden nog wel enkele *rationes studii* geschreven door Italianen, maar die vallen door hun inhoud alle buiten het kader van deze studie. Zo is er *De liberis recte instituendis* (1530/1531) van Jacopo Sadoletto (1477-1547). Deze dialoog ontwikkelt de gedachte van de innerlijke samenhang van alle wetenschappen. Een nadere uitwerking van deze ideeën in de vorm van een praktisch leerprogramma geeft Sadoletto echter niet.⁴⁸³

⁴⁷⁹ Het andere gedeelte of *pars grammaticae, historice* genaamd, behandelt hoofdzakelijk de lektuurstof.

⁴⁸⁰ Battista Guarini noemt ze *breves omnium orationis partium formulae* (Garin 1958, p. 440).

⁴⁸¹ De leraar moet ervoor zorgen "ut quae proponit pueris earum regularum declamationes, eas tum scribant tum absque scriptura componant" (Garin 1958, p. 442). Redevoeringen, die mondeling voorgedragen moeten worden, moeten ook tot stand gebracht worden bij de oefening van de voorschriften van de *Rhetorica ad Herennium*: "(...) in qua (i.e. *Rhetorica ad Herennium*) quaedam audienda etiam declamari oportebit, nam omnis praeceptio ad exercitationem debet accommodari" (Garin 1958, p. 458). Uit andere bronnen voor onze kennis van hetgeen plaatsvond op Guarino's school blijkt ook het gebruik van de *declamatio*: "Principio recte das fundamenta loquendi, / Recte scribendi compendia tradere callens, / Ne lingua accentu, calamo ne dextera peccet. / Mox argumento formatur epistola ficto / Proxima volvendis annalibus otia dantur. / Declamare dehinc et carmina fingere monstras, / (...)" (Pannonius, *Panegyricus in Guarinum Veronensem*, in: Garin 1958, p. 479).

⁴⁸² Zo spreekt Guarino in het hoofdstuk "Quod ornatus ut fieri poterit componant temata" over het belang van metriek en prozaritme, omdat die aspecten essentieel zijn wanneer men de tekst voordraagt (Zie Garin 1958, p. 446).

⁴⁸³ Geraadpleegd in vertaling: M. Kaufmann e.a., *Aegidius Romanus' de Colonna, Joh. Gersons, Dionys. des Kartausers und Jakob Sadoletts Pädagogische Schriften*, Freiburg i. Br. 1904. Voor een korte bespreking van Sadoletto's traktaat zie R.M. Douglas, *Jacopo Sadoletto 1477-1547. Humanist and Reformer*, Cambridge (Mass.) 1959, pp. 75-77. Zie ook Woodward 1906, pp. 167-179.

Het eerste bewijs dat de gebieden aan deze zijde van de Alpen interesse toonden voor de vernieuwende gedachten van de Italianen op het gebied van het onderwijs is Rudolf Agricola's traktaat in briefvorm *De formando studio*, dat nauwelijks veertien jaar na Guarino's *De ordine docendi et discendi* is geschreven.⁴⁸⁴ De brief is gericht aan Jacobus Barbarianus en valt, net als het merendeel van de Italiaanse voorbeelden, in twee delen uiteen: enerzijds de beschrijving van het leatuurprogramma, anderzijds een uiteenzetting van de te volgen onderwijsmethode.

In het leatuurprogramma wordt geen gedetailleerde aandacht besteed aan individuele schrijvers. In plaats daarvan legt Agricola (ong 1443-1485) de nadruk op het belang van de moraalfilosofie en op het feit dat de kennis daarvan niet alleen door de bestudering van het werk van filosofen, maar ook van dat van historici, dichters en redenaars verkregen kan (en moet) worden.⁴⁸⁵ Bovendien valt op dat de moraalfilosofie in directe relatie met de redekunst gezien wordt, ja zelfs dat de (moraal)filosofie gedefinieerd wordt als enerzijds het juist en goed denken over de dingen, maar anderzijds ook als het op passende wijze erover spreken.⁴⁸⁶ Deze gedachte van de nauwe band tussen rhetorica en (moraal)filosofie, die al door de Italiaanse humanisten geformuleerd werd en uiteindelijk teruggaat op bronnen in de oudheid, is de basis van de gehele *declamatio*-theorie van de humanisten.⁴⁸⁷

Het behoeft dan ook geen verwondering te wekken dat Agricola in het tweede deel van zijn programmabeschrijving, dat over de leermethode gaat, veel nadruk legt op de oefeningen die gedaan moeten worden. Hij wijst daarbij met name op het belang van het zorgvuldig formuleren van iedere zin, want als men van het begin af aan niet correct formuleert, kan men later, als men aan de rhetorica toe is, nooit een stilistisch hoogstaande prestatie leveren.⁴⁸⁸ Daarnaast werkt hij het in de oudheid beschreven curriculum voor de rhetorische opleiding uit: goede leatuurstof kiezen, veel van buiten leren en veelvuldig oefenen, door de humanisten samengevat met de trits *lectio*,

⁴⁸⁴ R. Agricola, *Lucubrationes*, Keulen 1539 (repr Nieuwkoop 1967), p 192 sqq. Deze editie bevat een commentaar van de zestiende-eeuwse editor, Aaldus van Amsterdam. De editio princeps is rond 1520 verschenen (*De ratione studii epistola Rodolphi Agricolae*, z p. z j.).

⁴⁸⁵ "Haec (i.e. moralis philosophia) autem est petenda tibi (i.e. Barbarianus, de adressaat van de brief) non modo a philosophis (...) sed ab historicis etiam et poetis et oratoribus" (ed 1539, p.194).

⁴⁸⁶ "Censeo ut ad philosophiam te conferas, hoc est, entaris ut recte de rebus omnibus sentias, et quae sentis, commode ut possis eloqui" (ed 1539, p 194).

⁴⁸⁷ Zie onder andere supra noot 473 en Quint., *Inst.* I, pr.9: "Oratorem autem instituimus illum perfectum, qui esse nisi vir bonus non potest; ideoque non dicendi modo eximiam in eo facultatem sed omnes animi virtutes exigimus." Men vindt de invloed van deze gedachte op het rhetorische systeem behalve bij Quintilianus vooral bij Cicero.

⁴⁸⁸ "Ornate dicendi posterior erit cura quod contingere certe, nisi sana et integra sit oratio, non potest" (ed.1539, p.196).

memoria, exercitatio ⁴⁸⁹ Dit programma kondigt al duidelijk de latere *declamatio*-oefeningen aan, hoewel de term *declamatio* als zodanig niet voorkomt in *De formando studio*. Dat Agricola aandacht voor de praktijk zelf had en daarbij ook zeker aan de *declamatio*, in wat voor vorm ook, dacht, blijkt uit het commentaar dat hij op drie *declamationes*, dat wil zeggen drie van de excerpten, van Seneca rhetor schreef. ⁴⁹⁰ Omdat er slechts drie *declamationes* becommentarieerd zijn en het werk posthuum in 1529 werd uitgegeven, mag men misschien vermoeden dat de auteur een commentaar van grotere omvang had gepland. Maar bijzonderheden omtrent de ontstaansgeschiedenis van dit werk ontbreken. ⁴⁹¹

Een derde pedagogisch traktaat dat benoorden de Alpen voor het begin van de zestiende eeuw geschreven werd, is Jacob Wimphelings *Isidoneus Germanicus* ⁴⁹² De *Isidoneus Germanicus* (1497) maakt deel uit van een grotere reeks pedagogische werken van de Duitse humanist Jacob Wimpheling (1450-1528). ⁴⁹³ Bovendien noemt Herding nog een kort traktaat, waarin

⁴⁸⁹ "Primum, diligentis lectionis est opus, secundum fidae memoriae, tertium assiduae exercitationis" (ed. 1539, p. 196). De humanisten grepen op de eerste plaats terug naar de Romeinse bronnen waarin de leermethoden voor de rhetorica beschreven werden, bijvoorbeeld Auctor ad Her., 1, 2, 3 : "Haec omnia (i.e. de vijf *officia oratoris*) tribus rebus adsequi poterimus : arte, imitatione, exercitatione". Als standaardwerk voor de rhetorische opleiding gold bij de humanisten Quintilianus' *Institutio oratoria*. Quintilianus behandelt, naast de *ars*, die het grootste deel van het werk beslaat, ook de *imitatio*, die bij hem een onderdeel is van de *exercitatio*. Quintilianus spreekt van *legere, scribere* en *dicere* als noodzakelijke praktijkoefeningen die de *ars* moeten aanvullen (X, 1, 1-2). Ook bij Cicero vindt men als elementen van het systeem het lezen van allerlei teksten en het schrijven en voordragen van redevoeringen (*De orat.* 1, 149-159; geparafraseerd door A. Leeman in *Het systeem der antieke rhetorica*, in : *Lampas* 9 (1976) pp. 130-131). Het belang van de *memoria* voor de redenaar in de opleiding wordt beschreven in Quint., *Inst.*, XI, 2, 1 : "(...) Nam et omnis disciplina memoria constat, frustra quae docemur, si quidquid audimus praeterfluat." De aanwezigheid van de *lectio* en de *imitatio* van de Ouden is een van de meest kenmerkende eigenschappen van het humanistische leerprogramma, vergeleken met het middeleeuwse (zie onder andere P. O. Kristeller, *The Humanist Movement*, in : id., *Renaissance Thought. The Classic, Scholastic and Humanist Strains*, New York 1961, p. 13; zie ook supra noot 464).

⁴⁹⁰ R. Agricola, *Declamationes aliquot* (...), Basel 1529; tevens opgenomen in *Lucubrationes*, Basel 1539.

⁴⁹¹ Als onderdeel van de in 1539 gepubliceerde *Lucubrationes* zijn deze commentaren behandeld door P. S. Allen in *The Letters of R. Agricola*, in : *The English Historical Review* 21 (1906), p. 302 sqq., met name p. 305 sqq. Zie supra p. 9 sqq.

⁴⁹² Vert. door J. Freundgen, in : *J. Wimpheling. Pedagogische Schriften*, Paderborn 1892, p. 81 sqq.

⁴⁹³ In Freundgens bundel bevinden zich, behalve de *Isidoneus Germanicus*, de *Adolescentia*, de *Agatharchia* (een vorstenspiegel), de *Germania* en *Epitome Germanicarum rerum* (een overzicht van de geschiedenis van

Wimpheling gewag maakt van het belang van het werk van Quintilianus en Cicero als leidraad bij de opleiding van de jeugd.⁴⁹⁴ Het meest interessant om hier, zij het slechts terloops, genoemd te worden, zijn, behalve *Isidoneus Germanicus*, de *Elegantiae maiores*,⁴⁹⁵ een tot schoolboek omgewerkte versie van Valla's *Elegantiae*, en de *Diatriba de proba institutione puerorum* (1510). Samen met enkele andere humanisten, onder wie vooral Konrad Celtis,⁴⁹⁶ vormt Wimpheling de wegbereider van de grote onderwijshervormingen van de reformatie, die vanaf 1523 vooral door actieve bemoeienis van Melanchthon tot stand kwamen. Zelf heeft Wimpheling evenwel niet daadwerkelijk de zijde van de reformatie gekozen, en zodoende heeft hij ook part noch deel gehad aan de feitelijke onderwijshervormingen die in Duitsland plaatsvonden. Zijn *Isidoneus Germanicus* vormt, althans wat ons onderwerp betreft, een duidelijk voorstadium van de Melanchthoniaanse hervormingen, daar een heel hoofdstuk gewijd is aan de voordracht *De declamatio* komt in dit werk evenwel niet voor.

Duitsland, als schoolboek bedoeld). Niet in Freundgens bundel opgenomen zijn de *Elegantiae* en de *Diatriba de proba institutione puerorum in trivialibus*. Dit op bevel van Jacobus Chobelicus in 1510 geschreven werk is een algemeen opvoedkundig traktaat, waarin vooral veel aandacht besteed wordt aan de religieuze aspecten die volgens Wimpheling aan bod moeten komen bij de intellectuele opleiding van het kind. Ik heb de *Diatriba* geraadpleegd in een verzamelband met werk van Wimpheling, die gepubliceerd is in Hagenau 1514. Zie voor Wimpheling J.Knepper, *J.Wimpheling (1450-1528). Sein Leben und seine Werke nach den Quellen dargestellt*, Freiburg i.Br. 1902.

⁴⁹⁴ J.Wimpheling, *Adolescentia*, ed.O.Herding, München 1965, p.34, noot 14.

⁴⁹⁵ Gepubliceerd in 1499 (zie Freundgens 1892, p.49). Het werk is een uitgebreide versie van het in 1493 verschenen *Elegantiarum medulla, oratoriaque praecepta in ordinem inventu facilem copiose, clare, breviterque reducta* (geraadpleegd in de ed. Paris 1506).

⁴⁹⁶ Zie voor Celtis vooral L.Spitz, *C.Celtis. The German Arch-Humanist*, Cambridge 1957. Naast Celtis waren, behalve de reeds genoemde Rudolf Agricola, Samuel Karoch en Peter Luder belangrijke Duitse vroeg-humanisten (zie onder andere M.Humula, *Beiträge zum humanistischen Bildungsprogramm des P.Luder, R.Agricola und C.Celtis*, diss Wien 1946, F.Baron, *The Beginnings of German Humanism: The Life and Work of Luder*, Berkeley 1966 en H.Entner, *Fruhhumanismus und Schultradition im Leben und Werk des Wanderpoeten Samuel Karoch von Lichtenberg*, Berlin 1968). Bovendien mag Hermann von dem Bussche niet onvermeld blijven; zie H.J.Liessem, *Hermann von dem Bussche. Sein Leben und seine Schriften*, 2 voll., Keulen 1884-1908 (repr.Nieuwkoop 1965). Zie voor een algemeen overzicht van de beginfase van het Duitse humanisme in de vijftiende eeuw H.Rupprich, ed., *Humanismus und Renaissance in den deutschen Städten und an den Universitäten*, Leipzig 1935 (repr. Darmstadt 1964), pp.1-54.

Alle overige *rationes studii* die aan deze zijde van de Alpen zijn geschreven dateren uit de zestiende eeuw of later. Sommige ervan werden, blijkens de opdracht, geschreven voor vooraanstaande personen (zoals bijvoorbeeld die van Bude), andere waren bedoeld als modelprogramma voor een al dan niet denkbeeldige school (zoals bijvoorbeeld die van Erasmus en Verepaeus). Na de zestiende eeuw werden er ook in de zeventiende eeuw nog een groot aantal geschreven.⁴⁹⁷ De zeventiende-eeuwse *rationes studii* zijn echter van de ene kant veel vaker persoonlijk van toon (zoals bijvoorbeeld die van Campanella), anderzijds daarentegen geven ze veelal een wat algemener gericht curriculum dan de meeste zestiende-eeuwse *rationes*: men vindt er dan in beschreven welke boeken een goed politicus of een goed jurist volgens de schrijver gelezen moet hebben. Echte schoolprogramma's hoefde men toen niet meer te schrijven in de vorm van *rationes studii*, daar er een uitgebreid scholennet bestond in bijna heel Westelijk Europa, met vastomschreven cursusprogramma's die voor één school of een groep van scholen gelding hadden.

Allereerst laat ik nu de *rationes studii* uit de zestiende eeuw de revue passeren. Er zijn in totaal een tiental belangrijke *rationes studii* uit die eeuw overgeleverd. Evenals bij de scholen vindt men bij de schrijvers van de *rationes* vanaf ongeveer 1520 een splitsing in reformatorisch en niet-reformatorisch, en nog later contra-reformatorisch. Deze splitsing wordt voor een deel bepaald door de geografische verspreiding over Europa van de verschillende auteurs. Toch is hier niet gekozen voor een behandeling die uitgaat van de confessionele of geografische herkomst van de auteurs, maar voor een chronologische behandeling. Deze opzet laat namelijk duidelijker uitkomen dat de pedagogische uitgangspunten, althans wat de praktijkoefeningen betreft, zoals men ze in gedachten had gedurende de hele zestiende eeuw in bijna alle uithoeken van Westelijk Europa, ontleend zijn aan de Italiaanse vijftiende-eeuwse principes, die op hun beurt naar Quintilianus

⁴⁹⁷ Zoals in het voorwoord van deel II reeds gezegd is, bestaat er bij mijn weten geen inventariserende studie van de *rationes studii* in de 16e en 17e eeuw. Ik heb me hoofdzakelijk beperkt tot het raadplegen van enkele 17e-eeuwse bundels, waarin een aantal 15e-, 16e- en 17e-eeuwse *rationes studii* verzameld zijn. Het gaat om de volgende bundels: *H. Grotii et aliorum de omni genere studiorum recte instituendo dissertationes(...)*, Leiden 1637 (zie J. ter Meulen-P. Diermanse, *Bibliographie des écrits imprimés de Hugo Grotius*, Den Haag 1950 (=TMD), nr.484) en de uitgebreide versie hiervan: *H. Grotii et aliorum dissertationes de studiis instituendis*, Amsterdam 1645 (twee afzonderlijke drukken, die inhoudelijk geen belangrijke verschillen vertonen; zie TMD, nrs 487 en 488). Voorts *Ger. Joh. Vossii et aliorum de studiorum ratione opuscula*, Utrecht 1651, en de uitgebreide versie van dit werk, gepubliceerd in Utrecht 1658, en tenslotte (Th. Crenius, ed.), *Consilia et methodi Aureae studiorum optime instituendorum(...)*, Rotterdam 1692 en de uitgebreide versie hiervan (Th. Crenius, ed.), *De philologia studiis liberalis doctrinae(...)*, Leiden 1696. Uit de serie *rationes studii* die in dit hoofdstuk besproken worden zijn die van Brunī, Erasmus, Bude en Ringelberg opgenomen in één of meerdere van de genoemde verzamelbundels. Enkele *rationes studii* uit deze bundels worden elders in deze studie besproken, namelijk Sturms *De litterarum ludis recte aperiendis* en Pastorius' *De juventutis instituendae ratione*. De overige *rationes studii* uit de genoemde bundels bevatten, hetzij om hun inhoud, hetzij om hun datum van ontstaan, geen gegevens die relevant zijn voor dit onderzoek.

gevormd zijn en die slechts hier en daar veranderingen ondergingen.

De chronologische lijst ziet er als volgt uit.⁴⁹⁸

1. Heinrich Bebel, *De institutione puerorum* (1506);
2. Desiderius Erasmus, *De ratione studii* (1511);
3. Philipp Melanchthon, *Ratio discendi* (1522);
4. Joachimus Ringelberg, *De ratione studii* (1527);
5. Juan Luis Vives, *De ratione studii* en *De tradendis disciplinis* (1531),
6. Guilhelmus Budaeus, *De studio litterarum recte ac commode instituendo* (1532);
7. Petrus Ramus, *Ciceronianus* (1557);
8. Simon Verepaeus, *Institutiones scholasticae* (1573);
9. Ioannes Fungerus, *De puerorum disciplina et recta educatione* (1586).

Heinrich Bebel's *De institutione puerorum* kan men beschouwen als de aankondiging van de Melanchthoniaanse hervormingen in het Duitse onderwijs. Bebel (ong. 1470-1518), die aanvankelijk in Basel, maar vanaf 1496 in Tübingen docent in de *artes* was,⁴⁹⁹ schreef dit werk in 1506. Het korte geschrift, dat samen met ander werk van Bebel dat op het onderwijs in de *artes* betrekking heeft, in 1513 gedrukt werd, legt de nadruk op de noodzaak van goed beginonderwijs in lezen en schrijven.⁵⁰⁰ Na een lange apologie van de lectuur

⁴⁹⁸ 1. *Bebel* : ed. Straatsburg 1513; ik heb een microfilm van een verzamelbundel met dit werk in de Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel geraadpleegd, *sign.* 111 Quodl. Voor het jaar van ontstaan van dit werk zie Burger 1969, p.329. 2. *Erasmus* : ed.: L.B.I, kol 519 sqq.; ASD I,2 (J.-Cl.Margolin), p.111 sqq.; 3. *Melanchthon* : ed. : CR 20 (H.Bindseil), Braunschweig 1854, kol 701 sqq.; 4. *Ringelberg* : ed. : *Opera*, Lyon 1531 (repr.Nieuwkoop 1967); ook in *H.Grotii et aliorum dissertationes de studiis instituendis*, Amsterdam 1645, p.252 sqq.; 5. *Vives* : ed. : a. *De tradendis disciplinis* : *Opera omnia*, VI, 1785 (repr.1964), p.243 sqq.; vert. : F.Watson, *Vives on Education. A translation of De tradendis disciplinis*, Oxford 1913 (repr.Totowa (New Jersey) 1971); b. *De ratione studii* : *Opera omnia*, I, 1782 (repr.1964), pp.257-282; 6. *Budaeus* : ed. : A Buck, *G.Budaeus, De philologia libri II, De studio litterarum recte ac commode instituendo*, Stuttgart 1964 (repr.van de editie Basel 1532); 7. *Ramus* : ed. : Basel 1557; 8. *Verepaeus* : ed. : Antwerpen 1573; 9. *Fungerus* : ed. : Leiden 1586.

Roger Aschams *The Scholemaster* (posthuum 1570) bespreek ik hier niet, omdat dit werk is geschreven met het oog op het Engelse onderwijs in het midden van de zestiende eeuw, dat zich anders ontwikkelde dan op het Europese vasteland; zie *supra*, p.96 sqq. en noot 335.

⁴⁹⁹ Zie H.Bebel, *Comoedia de optimo studio iuvenum*, ed.W.Barner, *Einführung* p.133-134.

van dichters, beschrijft Bebel kort het onderwijscurriculum dat z.i. door jonge leerlingen gevolgd moet worden. Ten eerste komt de grammatica aan bod, waarbij Bebel uitdrukkelijk afstand neemt van de middeleeuwse leermethoden.⁵⁰¹ Vervolgens wijst Bebel kort op het nut van de dialectica, maar ook hier keert hij zich tegen de uitwassen van de middeleeuwse praktijk.⁵⁰² Als remedie daartegen uit Bebel de wens "utinam(..) assuefacient interdum in hebdomade facere carmen, interdum componere epistolam, interdum facere declamationem".⁵⁰³ In een uitweiding over deze wens stelt Bebel dat vooral het ontbreken van de *declamatio* in het contemporaine Duitse onderwijs een gemis is. Het nut van deze oefening, die uitdrukkelijk wordt omschreven als het schrijven (*componere*) en voordragen (*edicere*) van een redevoering (*ficta causa*), is volgens Bebel tweeledig. Ten eerste draagt ze bij tot de spreekvaardigheid in het Latijn, ten tweede is ze een praktijkoefening voor de voordracht, waarbij Bebel zowel aan het uitspreken van de tekst, als aan de lichaamshouding en het uiten van emoties denkt. De oefening van de *declamatio* wordt, zo klaagt Bebel, nog nauwelijks in praktijk gebracht, hoewel er volgens hem allengs verbetering optreedt.⁵⁰⁴ Elders in *De institutione puerorum* zet Bebel uiteen hoe hij zelf in zijn lessen aan de universiteit van Tübingen de leerlingen oefeningen in *memoria* en *pronuntiatio* laat doen,⁵⁰⁵ en men mag er wellicht van uitgaan dat hij zelf de *declamatio* in zijn lespraktijk opnam.⁵⁰⁶ Bebel's *De institutione puerorum* bevat de oudste vermelding van de *declamatio* als schooloefening benoorden de Alpen. Omdat het echter onwaarschijnlijk is dat de *declamatio* daadwerkelijk ingevoerd was in Tübingen, is er mijns inziens geen aanleiding het officiële jaartal van de invoering van de *declamatio* in Duitsland, namelijk 1523, vroeger te stellen.⁵⁰⁷

Erasmus' *ratio studii* is niet alleen een van de vroegste *rationes studii* in de zestiende eeuw, maar ook stellig een van de meest invloedrijke. Het moge voldoende zijn er aan te herinneren dat het Erasmus' *ratio studii* is geweest die zowel voor de stof als voor de leermethode van het *artes*-curriculum model

⁵⁰⁰ Ed.1513, p.Aaij-recto.

⁵⁰¹ Ed.1513, p.(Aavi)-recto. Er volgt een lang betoog over het onderwijs in basisgrammatica.

⁵⁰² Ed.1513, p.(Aaviii)-recto.

⁵⁰³ Ibid.

⁵⁰⁴ "Sed pro dolor, quis proponat pueris cum ne ludimagistri quidem saltem maior pars hactenus noverit, nisi forsitan rustice nec fecte, nec vere orare, sed Deorum munere nunc emergunt indies viri doctissimi in Germania qui huic rei bene medebuntur"(ed.1513, p.(Aaviii)-recto).

⁵⁰⁵ Ed.1513, p.(Aavii)-verso.

⁵⁰⁶ Zie H.Bebel, *Comoedia*(...), ed.W.Barner, p.140.

⁵⁰⁷ Vergelijk H.Oberman, *Werden und Wertung der Reformation*, Tübingen 1977, p. 16 sqq.(o.a. p.20 : "Die humanistische *eloquentia moderna* gehört (...) sicher nicht zu den Charakteristika der Tübinger Frühzeit").

heeft gestaan voor Melanchthons Lateinschule en Obere Schule. Zodoende is Erasmus' *ratio studii* indirect als het ware een model voor het hele zestiende-eeuwse onderwijscurriculum geworden, want het Melanchthoniaanse programma is op zijn beurt weer in essentie te herkennen in het Sturmiaanse en zelfs het Calvinistische en later, volgens een wijder verbreide opvatting, ook in het jezuïtische leerprogramma. Ook in het vervolg van dit hoofdstuk zullen we meer dan eens zien dat de invloed van Erasmus' *ratio studii* zichtbaar is. Er is dus reden, dunkt me, om extra aandacht te besteden aan dit geschrift.

Na het leren van de basisgrammatica, waarbij al schriftelijke en mondelinge oefeningen te pas komen, komt de syntaxis aan bod. Ter afwisseling van deze stof, die geïllustreerd wordt aan de hand van de lectuur en geoefend met vertalingen uit het Grieks,⁵⁰⁸ moeten reeds opstel-oefeningen gemaakt worden ter voorbereiding van de rhetorica. Deze oefeningen behelzen aanvankelijk een van de *progymnasmata* zoals ze door Aphthonius omschreven zijn, delen van een redevoering dus. Later moeten korte brieven geschreven worden en kleine redevoeringen. Hier gaat het om het behandelen van een onderwerp volgens de vier *partes orationis*. In termen van de *officia oratoris* zijn de *inventio*, *dispositio* en *elocutio* in het geding. Wanneer deze oefening een redevoering behelst, meestal in het *genus deliberativum*, maar in principe ook mogelijk in een van de twee andere *genera*,⁵⁰⁹ noemt Erasmus het een *declamatorium thema*.⁵¹⁰ Omdat er uitdrukkelijk geen sprake is van voordracht, wordt het duidelijk dat voor Erasmus de term *declamatio* op de eerste plaats het schriftelijk opstellen van een redevoering inhoudt. Aan het uitspreken van de rede dacht Erasmus misschien wel, maar met nadruk moet gezegd worden dat van *declamatio* als oefening in de vijf *officia oratoris* nergens sprake is. Dit hangt voor een deel natuurlijk samen met het feit dat deze *ratio studii* slechts de beginfase van de opleiding beschrijft, maar het is mijns inziens ook gedeeltelijk een uitvloeisel van het feit dat Erasmus zich levendig bewust was van het grote verschil dat er bestond tussen de omstandigheden waaronder de rhetorica vroeger in de oudheid en in zijn eigen tijd beoefend werd. De rhetorica, die Erasmus niet minder dan de andere humanisten als het grondbeginsel van de intellectuele (en zelfs morele) opvoeding zag, functioneerde volgens zijn inzicht niet meer zo direct als in de oudheid: processen werden in zijn tijd veelal schriftelijk afgewerkt en politieke redevoeringen werden, voor zover er nog sprake van was, binnenskamers gehouden, zo merkt hij eenmaal op.⁵¹¹ De plechtige, ten overstaan van

⁵⁰⁸ "Plurimum autem fructus est in Graecis vertendis" (LB I, kol.525 E ; ASD I,2, p.132); deze oefening wordt genoemd in de lange rij *progymnasmata* die Erasmus geeft.

⁵⁰⁹ Erasmus geeft twee voorbeelden in het *genus demonstrativum*, zes in het *genus deliberativum*, dat hij overigens *genus suatorium* noemt, en slechts één in het *genus iudiciale*. Het gaat bij dat ene voorbeeld in het *genus iudiciale* mijns inziens bovendien om een twijfelgeval, omdat het de ethische achtergrond betreft bij een veroordeling ("M Horatium indignum esse supplicio"); zie Vives, die het gebruik van het *genus iudiciale* in het onderwijs zal afkeuren en het in zijn eigen *rhetorica* dan ook niet zal behandelen (zie infra pp 147 en 169).

⁵¹⁰ "Aliquando ceu declamatorium thema dabit in diversis generibus(...)" (LB I, kol.526A ; ASD I,2, p.133).

⁵¹¹ "Verum ut olim fuerit utilis eloquentia Ciceronis, hodie quis est illius

publiek voor te dragen *declamatio*, die de belangrijkste oefening in de *artes* vormde in het reformatorische en contra-reformatorische onderwijs, en die ten dele ook als zodanig functioneerde tot ver in de zeventiende en zelfs de achttiende eeuw, zal door Erasmus zeker niet als noodzakelijk beschouwd zijn.

Vervolgens wordt door Erasmus de rest van het leerprogramma uiteengezet, dat vooral veelvuldige lectuur en uitleg van teksten in allerlei genres betreft. Veel nadruk moet daarbij door de leraar, aldus Erasmus, gelegd worden op het morele gehalte van de te lezen auteur.

Aan Erasmus' *De pueris statim ac liberaliter instituendis* hoeft hier geen aandacht besteed te worden.⁵¹² Het werk gaat in zeer algemene termen over de noodzaak een goede intellectuele opleiding zo vroeg mogelijk te laten beginnen.

Ook Melanchthon (1497-1560) heeft een *ratio studii* geschreven, die evenwel minder bekend en belangrijk is dan die van Erasmus.⁵¹³ Dit hangt, dunkt

usus ? An in iudiciis ? Ibi res agitur articulis ac formulis, per procuratores et advocatos, quidvis potius quam Ciceronianos apud iudices, apud quos barbarus esset Cicero. Neque multo maior usus in conciliis, ubi singuli paucis aperiunt quod videtur, idque Gallice, aut Germanice. Maximae vero res hodie per consilium, quod arcanum vocant conficiuntur : ad id vix tres homines adhibentur, illiterati fere : reliquis licet consultare iam etiam si res agerentur hodie Latine, quis ferret Ciceronem ea perorantem quae dixit in Verrem, in Catilinam, in Clodium, in Vatinius testem ? Quis senatus tam ociosus, tam patiens, ut perpessus sit orationes quas dixit in Antonium, quum in his tamen senilior sit, minus redundans, minus exultans eloquentia ? Itaque cui tandem usui paramus hanc operosam Ciceronis eloquentiam ? Num concionibus ? Vulgus Ciceronis linguam non intelligit : et apud populum nihil agitur de rep. Sacris vero concionibus minime congruit hoc dicendi genus. Quis igitur superest usus, nisi forte in legationibus, quae Romae praesertim Latine peraguntur, ex more magis quam ex animo, et magnificentiae causa potius quam utilitatis gratia. In his enim fere nihil agitur rei seriae, in laudibus eius ad quem mitteris, in testificatione benevolentiae illius a quo mitteris, et in locis quibusdam vulgaribus consumitur omnis oratio" (*Ciceronianus*, LB I, kol.1004A-D; ASD I,2, pp 654-655). Dit soort opmerkingen, vooral met betrekking tot de rechtspraak, vindt men al eerder, bijvoorbeeld bij P.P.Vergerio de Oude: "Nam a iudiciis quidem ejecta (i.e. rhetorica) penitus est, ubi non perpetua oratione, sed invicem dialectico more adductis ad causam legibus contenditur" (*De ingenuis moribus et liberalibus studiis*, ed Gnesotto, p.124. Vergelijk ook aldaar de noot van de uitgever). En bij Saxolus Pratensis : "Iuris civilis scientia, quae quondam temporibus optimis ita cum eloquentia coniuncta erat, ut sine ea manca omnino ac debilis haberetur, nonne infantissima quoque facta est ?" (Garin 1958, p.522); voorts bij Agostino Dati : "Quod (i.e. genus iudiciale) unum apud veteres Romanos praecipue floruit : plurimum nostris temporibus obsolevit" (*Isagoga de ordine discendi ad Nicolaum filium*, geraadpleegd in A.Dati, *Opera novissime recognita omnibusque mendis expurgata*, Venetië 1516, p.CCXIII-verso). In het zestiende-eeuwse Spanje is Miguel de Salinas (+ 1577) de getuige in dezen (Zie A.Martí, *La preceptiva retórica española en el Siglo de Oro*, Madrid 1972, pp.91-92).

⁵¹² Ed. : LB I, kol.489 sqq. ; ASD I,2, p.1 sqq.; zie ook de editie van Margolin, Genève 1966. Het werk is voor het eerst uitgegeven in 1529.

me, vooral samen met het feit dat ze - met een omvang van slechts vier kolommen in de *Corpus reformatorum*-editie - veel bescheidener van opzet is dan die van Erasmus, en ook niet als afzonderlijke uitgave gepubliceerd is geweest. Bovendien werd het werk enige jaren later geheel in de schaduw gesteld door het op grote schaal verspreide *Visitationsbuch*, dat op instigatie van Luther geschreven werd. De ideeën die in Melanchthons *ratio discendi* geuit worden, zijn duidelijk geïnspireerd op die van Erasmus.⁵¹⁴ Zoals Erasmus' *De ratione studii* betreft het een elementaire cursus, waarin de *declamatio* nog niet voorkomt, omdat het niveau van de cursus nog niet toereikend geacht wordt. Wel schrijft Melanchthon veel lektuurstof voor, aan te vullen met opstel oefeningen enerzijds en anderzijds voordrachtsoefeningen, die uitdrukkelijk alleen oefening in het vijfde *officium oratoris* behelzen. Deze elementaire cursus van Melanchthon heeft niet als hoofddoelstelling het beheersen van rhetorica en dialectica, maar het vlot en correct spreken van het Latijn.⁵¹⁵

De *ratio studii* van Ringelberg, die dateert uit 1527, concentreert zich weliswaar op de *artes* van het trivium, maar evenals de Italiaan Sadoletto noemt Ringelberg eveneens de vakken van het quadrivium.⁵¹⁶ Naast het lektuurprogramma vraagt laatstgenoemde zeer veel aandacht voor de opstel oefeningen : deze lijken de eigenlijke doelstelling van zijn onderwijscurriculum te vormen.⁵¹⁷ De oefening van de *declamatio*, het voorbereiden en uitspreken van een redevoering, neemt een nogal bescheiden plaats in het geheel in, en wordt gerechtvaardigd met een verwijzing naar Quintilianus. De bijzondere bepalingen die Ringelberg in verband met het oefenen van de *declamatio* noemt, wijzen misschien op een beïnvloeding door

⁵¹³ *editio princeps* : Iudicium D Martini Lutheri, de Erasmo Roterodamo. Philippi Melanchthoni de Erasmo, et Luthero Elogion. Ratio discendi, per eundem tradita (...), Wittenberg 1522, het werkje werd samen met Agricola's en Erasmus' *ratio studii* herdrukt in : *Libellus de formando studio vere aureus* (...), Keulen 1532. Moderne ed. : zie supra noot 498.

⁵¹⁴ Zie Hartfelder 1889, p.339.

⁵¹⁵ "Multa lectione, multo usu scribendi et dicendi, multo exercitio stili, vix tandem queas consequi, ut propere loquaris"(ed.Bindseil, kol.703).

⁵¹⁶ *Opera* 1531, pp.16-21. Ook bij Ramus zullen we dit tegenkomen. Zie voor Ringelberg verder L.Indestege, *Joachim Sterck van Ringelberg. Humanist en encyclopedische geest*, in : *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, Nwe Reeks* 1(1972), pp.73-93.

⁵¹⁷ Ringelberg behandelt ze in een apart hoofdstuk "Ad scribendum labores omnes, atque adeo studia reliqua referri debent", dat als volgt begint : "Sequitur id, in quo curam omnem, omnem spem, omnem voluptatem ponere debes, scribere ipsum. Hunc scopum semper habere in pectore stude. Huc cogitationes, colloquia, labores, somnia, vigilias, mentem, valetudinem corporis, opes, denique quicquid audieris, quicquid videris, referas necesse est"(*Opera* 1531, p.34).

Een tweede belangrijke schrijver na Erasmus op het gebied van de theorie van het onderwijs is de Spaans-Nederlandse humanist van joodse afkomst Juan Luis Vives (1493-1540), die sterk beïnvloed werd door Erasmus. Zijn pedagogisch hoofdwerk is het alom bekende *De disciplinis*, gepubliceerd in 1531. Het eerste gedeelte van dit zeer omvangrijke werk, *De causis corruptarum artium libri IV*, hoeft hier niet besproken te worden. Voor ons zijn meer van belang de vier boeken van het tweede gedeelte, *De tradendis disciplinis seu de institutione Christiana*. De eerste twee boeken daarvan gaan over de opvoeding in het algemeen, waarbij zowel materiële als immateriële aspecten aan bod komen. De boeken III en IV handelen over het onderwijs in de vakken van het *trivium*, anders gezegd het talenonderwijs. Het derde gaat over het talenonderwijs in het algemeen en over de auteurs die volgens Vives op school gelezen moeten worden, alsmede over het vak Grieks in het curriculum. Interessant, hoewel hier niet helemaal ter zake, is het feit dat Vives uitdrukkelijk ruimte schept voor het gebruik van de moedertaal bij het beginonderwijs in het Latijn.⁵¹⁹ Hoewel het ideaal uitging naar een volledig Latijntalige opleiding, realiseerde men zich ook al in de eerste helft van de zestiende eeuw dat dit praktisch niet haalbaar was, en gaandeweg werd het aandeel van de moedertaal in het onderwijs steeds groter.⁵²⁰ Dat men hierin geen principiële breuk met de humanistische

⁵¹⁸ "Meminerint(i.e.de leraren)(...) Ut pueri, quemadmodum Fabius monet, nonnumquam declament, proposito singulis mensibus aut premio aut honore aliquo illi, qui vicisset" (*Opera* 1531, p.34). Een van de aspecten die typisch zijn voor het reformatische curriculum, betreft de periodieke regelmaat. Bij Vives is mogelijk van een soortgelijke beïnvloeding sprake, zoals we aanstonds zullen zien.

⁵¹⁹ Vives zegt dat de leerling zijn moedertaal moet beheersen (*De trad.disc.III,1*, in : *Opera omnia*, VI, 1785, p.298). Concrete aanwijzingen dat er volgens Vives aan moedertaalonderwijs gedaan moest worden, zijn er echter niet; zie voorts Woodward 1906, p.197 en volgende noot.

⁵²⁰ Reeds Agricola, en zelfs Erasmus, zagen in dat het onderwijs niet helemaal zonder de moedertaal als voertaal kon : "Praeterea quicquid apud emendatos auctores leges, utilissimum fuerit id ipsum quam maxime propriis et idem significantibus verbis reddere vernaculo sermone" (Agricola, *De formando studio*, ed.1539, p.196); "Ad haec quoque siquid scribere voles, optimum erit id ipsum quam plenissime rectissimeque patrio sermone intra animum tuum formare, deinde Latinis pure proprieque id significantibus (verbis) explicare." (Ibid.) "Nunc epistolae brevis argumentum, sed argutum, lingua vulgari proponat, Latine Graeceve, aut utroque sermone tractandum" (Erasmus, *De ratione studii*, Ed.LB I, kol.525C; ASD I,2, p.130). Supra noot 238 hebben we een aanwijzing gezien dat er bij Sturm misschien ook ruimte was voor gebruik van de moedertaal in de klas. Zie ook het leerboek van Palmyrenus, waarin de opstel oefeningen aanvankelijk in het Spaans worden gegeven (zie infra, p.176). Later in de zestiende eeuw spanden vooral de Ramisten zich in om een grotere waardering van de volkstaal in het onderwijs te bereiken (zie infra p.151).

uitgangspunten mag zien, bewijst onder andere de gememoreerde passage bij Vives, waaruit blijkt dat deze al plaats inruimde voor de moedertaal.

In het vierde boek komen de dialectica en de rhetorica aan de orde. Eerst behandelt Vives de dialectica. Als autoriteit op dit gebied aanvaardt hij Aristoteles.⁵²¹ Aan de hand van diens oeuvre bespreekt Vives het bereik van de dialectica, waarbij hij uiteraard veel aandacht besteedt aan de *ratio inveniendi argumenta*,⁵²² en de oefeningen die daarbij gemaakt moeten worden. Deze behelzen veelal het opzetten van korte redeneringen. Direct daarna komt de rhetorica aan bod.⁵²³ Na het noemen van belangrijke leerboeken bespreekt Vives dan wederom de oefeningen die gemaakt moeten worden. Allereerst, net als bij Erasmus, de *progymnasmata*, waaronder de *quaestiones indefinitae*, *loci communes*, en *sententiae translaticiae* uitdrukkelijk genoemd worden,⁵²⁴ daarna de *quaestiones definitae*, die een behandeling volgens de vier *partes orationis* vereisen. Deze laatste zijn dus de echte redevoeringen. Opvallend is dat Vives deze beperkt tot het *genus deliberativum* en *demonstrativum*. Het *genus iudiciale* sluit hij helemaal uit, omdat uit de onderwerpen die betrekking hebben op dit *genus* naar zijn zeggen nooit morele lering valt te trekken.⁵²⁵ Bij de overige twee *genera* sluit hij het gebruik van tegen de rede indruisende lofredes uit, bijvoorbeeld een redevoering tegen Socrates en voor Busiris.⁵²⁶

Bij wijze van oefening suggereert Vives het veelvuldig lezen en analyseren van het oeuvre van Seneca rhetor, daarnaast ook het zelf declameren.⁵²⁷ Deze bezigheid beschrijft Vives in twee etappes: het schrijven van de rede

⁵²¹ *De trad.disc.* IV,1, in: *Opera omnia*, VI, 1785, p.346.

⁵²² *De trad.disc.* IV,2, in: *Opera omnia*, VI, 1785, p.354 sqq.

⁵²³ *De trad.disc.* IV,3, in: *Opera omnia*, VI, 1785, p.356 sqq.

⁵²⁴ De *sententiae* worden uitdrukkelijk *translaticiae* genoemd naar een passage bij Seneca rhetor, *Contr.*1, pr 23, omdat deze, zoals Vives het formuleert, "nihil habent cum ipsa controversia implicitum" (*Opera omnia*, VI, 1785, p.359), en ze om die reden binnen het kader van de *progymnasmata* vallen, welke ook geen bepaalde persoons-, tijds- en plaats-omstandigheden kennen.

⁵²⁵ "Judiciali genere nihil omnino indigemus, in quo multum inesse malitiae vel Aristoteles est auctor, praeterquam quod res ipsa id satis loquitur; litigare, non satis decet Christianum, quanto minus ea versutia, imposturis, insidiis, fraude, quae in illis actionibus, imprudentibus, atque etiam invitis, surrepunt;(...)" (*Opera omnia*, VI, 1785, p.360).

⁵²⁶ "(...)nunquam contra veritatem assuescant dicere, nec pro ea materia, quam rhetores infamem nominant, ut contra Socratem pro Busyride, pro voluptate contra aequum, et pium, ne si id quandoque joco fecerint, faciant aliquando serio, quum prava animi libido illuc rapiet;(...)" (*Opera omnia*, VI, 1785, p.359).

⁵²⁷ "(...)declament juvenes apud magistros de iis argumentis, quorum aliquis sit deinceps usus in vita, (...)legent ipsi declamationes et suasorias, quas ex oratoribus sui temporis Seneca collegit,(...)" (*Opera omnia*, VI, 1785, p.360).

en het uitspreken ervan.⁵²⁸ Voor dit laatste vraagt hij veel aandacht, omdat het uitspreken van de redevoering, meer dan het lezen ervan, bepalend is voor de indruk die ze zal nalaten, iets waarvoor hij Demosthenes als getuige aanvoert.⁵²⁹ Vives stelt voor dat de leraar de *declamatio* "eens in de week, in tegenwoordigheid van heel het gehoor", laat houden.⁵³⁰ Deze nadere voorschriften, een van de weinige aanwijzingen trouwens dat Vives in boek III en IV voortdurend aan een vrij concrete lespraktijk denkt, zouden erop kunnen duiden dat Vives het reformatorische *artes*-curriculum in gedachte heeft, waarin vanaf 1523 inmiddels *declamatio*-oefeningen voorgeschreven werden. Indien dit waar is, dan hebben we het bewijs dat er niet alleen sprake is van een beïnvloeding door de humanisten die voor de reformatie leefden en na 1520 niet tot de reformatie overgingen, zoals Erasmus, van de reformatorische leermeesters, zoals Melanchthon, maar ook andersom.

Behalve dit grote opvoedkundige werk heeft Vives nog een kleiner werkje over de eerste vormingsjaren geschreven, namelijk *De ratione studii puerilis*.⁵³¹ Aangezien dit traktaatje betrekking heeft op leerlingen die slechts de basisgrammatica leren en nog lang niet aan de rhetorica en dialectica toe zijn, valt het buiten ons kader.

⁵²⁸ "(...)ad meditandas, scribendasque orationes, in quietum locum secedant() Pronuntiationis habenda ratio(...)" (*Opera omnia*, VI, 1785, pp 360-361).

⁵²⁹ "Pronuntiationis habenda ratio, nec in postremis, quam in dicendo pollere plurimum Demosthenes sensit.(...)" (*Opera omnia*, VI, 1785, p.361. Het testimonium van Demosthenes komt vele malen voor in de antieke literatuur, onder andere in Cic, *De orat.* III, 56, 213, *Brut.* 38,142 en *Or.* 17,56 (Zie Wilkins' commentaar ad *De orat.* III, 56, 213)). Deze uitspraak moet genuanceerd worden met een van Vives' uitspraken over de *pronuntiatio* in boek 4 van *De causis corruptarum artium*. Daar stelt hij dat de *pronuntiatio* meer een ornament dan een echt onderdeel van de rhetorica is: "Pronuntiare vero, ornamentum est artis, non pars; scribendo enim tueri orator potest suum munus,(...)" (*Opera omnia*, VI, 1785, p 160; zie A Bonilla y San Martín, *Luis Vives y la filosofía del Renacimiento*, Madrid 1929, p.406).

⁵³⁰ "(...)singulis hebdomadibus declamationem unam apud cunctum auditorium institutor corriget;()" (*Opera omnia*, VI, 1785, p.361.)

⁵³¹ Ed. : *Opera omnia*, I, 1782. Het werkje is verdeeld in twee *epistolae* en beschrijft, behalve enige lektuurstof, vooral de *exercitatio latine scribendi* (met name in de vorm van het vertalen in het Latijn, *Opera omnia* I, 1782, p 265 sqq.). Voorts benadrukt Vives het belang van de *memoria* en het nut van de *certatio*, een begrip dat we ook bij Ringelberg vinden, maar dat we met name ook al gezien hebben bij de Jezuïeten (*Opera omnia* I, 1782', pp.271-272). Zie voor een bondige studie van Vives' opvattingen over het onderwijs J.Gérard, *Vives et l'organisation de l'enseignement*, in : *Revue de l'université de Bruxelles* 44(1938-1939), pp. 69-85. Een vergelijkbaar Spaans werk is Nebrija's eerder geschreven *De liberis educandis* (ed.R.Chabás, in : *Revista de archivos, bibliotecas y museos* 9(1903), pp.56-66); dit werk bevat geen gegevens die van belang zijn voor dit onderzoek.

Over Bude's *De studio litterarum recte et commode instituendo* (1527) kunnen we kort zijn. Dit zeer moeilijk leesbare werk bevat slechts een opsomming van auteurs die volgens de schrijver gelezen moeten worden. Aan het maken van opsteloeeningen, al dan niet aangevuld met voordrachtsoefeningen, wordt in dit werk geen enkele aandacht besteed.⁵³²

De *Ciceronianus* van Ramus is uiteraard geen *ratio studii* in strikte zin, maar een geschrift dat past binnen de geschiedenis van het Ciceronianisme, waarin ook de *Ciceronianus* van Erasmus een belangrijke rol speelt.⁵³³ Het behandelen van dit geschrift op deze plaats vindt zijn rechtvaardiging in het feit dat Ramus een modelopleiding schetst in de vorm van een reconstructie van de opleiding die Cicero - op school en door zelfstudie - genoten zou hebben. Deze opleiding behelst zowel de vakken van het trivium als die van het quadrivium.⁵³⁴ Ook de *declamatio* wordt op enkele plaatsen als oefening aangeprezen, waarbij uiteraard gerefereerd wordt aan de verschillende passages waar Cicero gewag maakt van het beoefenen van de *declamatio*.⁵³⁵

⁵³² Het is vreemd dat niemand zich ooit heeft afgevraagd waarom Budé aan de opsteloeeningen geen aandacht besteedt, daar die elders, zoals we zagen, als even belangrijk als de lectuur worden beschouwd. In Bruni's traktaat ontbreken ze ook, maar bij hem hangt dit samen met het feit dat de adressaat een vrouw is (zie supra pp 134-135). Behalve Bude's traktaat moet terloops Muretus' redevoering *De via ac ratione tradendarum disciplinarum* genoemd worden (in: *Orationes et epistolae*, ed E Kapp, Hannover 1825, pp 490-496). Deze rede, die onderdeel is van een groter aantal dat over de *praestantia litterarum* gaat, bevat een korte beschrijving van een curriculum dat gevolgd kan worden. Ook de *progymnasmata* worden erin genoemd (ed. 1825, p.493). De *declamatio* komt er echter niet in voor.

⁵³³ Erasmus' *Ciceronianus* dateert uit 1528. Voor een korte analyse van Ramus' *Ciceronianus* zie M.Fumaroli, *L'age de l'eloquence*, Geneve 1980, pp.454-460 en Meerhoff, diss.1986, pp.34-40.

⁵³⁴ Ed 1557, pp.78 en 84, waar gesproken wordt over de *logica* en *mathematica*.

⁵³⁵ Ed.1557, p.44 (met een letterlijke aanhaling van Cic., *De orat.*1,32,147), p.70 (met citaten van Cic., o.a. *Tusc.*1,4,7) en p.78 ("Ciceronianus noster, Francus, Italus, Hispanus, aut cuiusvis gentis alumnus vestigia Ciceronis ingressus (...) Latine et Graece declamabit initio saepius : quia linguae illae modo sunt ubiores, pluraque asserunt ornamenta similiter dicendi". Deze zin komt voor in een betoog over de waardering van de volkstaal, die door Ramus in combinatie met de studie van het Grieks en het Latijn waardevol geacht wordt), p.217 ("Hactenus Tullius bene dicendi, beneque sentiendi coniunctum studium nobis exposuit, quod adolescens, summorum magistrorum autoritate, in scholasticis et domesticis declamationibus secutus erat, quodque Ciceroniano nostro imitandum antea monimus : sed hae seniles theses et declamationes, ubiores multo et eruditiores fuerunt : atque omnem fere amplitudinem et varietatem philosophiae Logicam, Mathematicam, Physicam, Ethicam, Politicam complexae(...)". Het pronomen *hae* bij *seniles declamationes*

Ramus benadrukt dat de *declamatio* echt voorgedragen moet worden ⁵³⁶ Een bevestiging van de opvattingen over de *declamatio* als voordrachtsoefening die Ramus in zijn *Ciceronianus* tot uiting brengt, vinden we in de praktijk van het College de Presles, waarvan Ramus het hoofd was in de jaren vijftig. De leerlingen declameerden er en moesten grote aandacht aan hun *actus* besteden, hetgeen de spot van Ramus' tegenstanders opwekte ⁵³⁷ Ook

verwijst naar de even tevoren door Ramus gegeven bron (Cic. *Tusc.* I,4,7 : "Ut enim antea declamitabam causas, quod nemo me diutius fecit, sic haec mihi nunc senilis est declamatio") Wat Ramus zegt over de inhoud van die *declamationes* is een uitbreiding van wat Cicero zelf zegt in *Q.fr.* III,3,4 (met name de passage "sed nostrum instituendi genus esse paulo eruditius et *θετικώτερον*, non ignoras"). Zie voor de *thesis*-behandeling ook de opmerkingen van Ramus' tijdgenoot Strebaeus, geciteerd supra noot 348. Uiteraard besteedt Ramus, zoals onder andere uit een van de citaten in deze noot blijkt, ook veel aandacht aan de schriftelijke opstelsoefening (*scriptio*), waarbij eveneens uitgebreid verwezen wordt naar Cicero's geschriften. Cicero's opleiding op de voet volgend, beschrijft Ramus ook het moment waarop de leerling, *Ciceronianus noster*, in het openbaar moet optreden met een redevoering (ed 1557, p.85 sq.). Behalve als publieke voordrachtsoefening beschrijft Ramus de *declamatio* ook als prive-oefening die thuis in praktijk gebracht moet worden. Het belang van de *declamatio* en de rol van de *thesis* daarin blijkt ook duidelijk uit de *Pro philosophica Parisiensis Academiae disciplina oratio* uit 1550 (zie de bibliografische verwijzingen infra noot 538), waarin Ramus een beschrijving geeft van het *artes*-curriculum dat hij in het Collège de Presles doceert. Zo schrijft hij : "Exemplum similis argumenti (i.e. een soortgelijk onderwerp als Cicero in zijn *In Pisonem* behandelt) discipulis nostris ponimus : quod ille speciatim tractavit, generatim disputamus, et quaestionem ab hypothesi ad thesin revocamus (.) Itaque amavit (sc Aristoteles) et illustravit doctrinam illam omnem, rerumque cognitionem cum orationis exercitatione coniunxit : In thesi adolescentes exercuit, ut non ad imperitorum philosophorum morem tenuiter et ieiune disputarent, seque aridis aculeis compungerent, sed ad copiam Rhetorum in utramque partem ornatus et uberius dicerent. Haec coniuncta eloquentiae philosophiaeque exercitatio, aureum illud Aristotelis flumen a Cicerone cantatum nobis effudit (.) Cicero certe et Quintilianus eam (sc coniunctionem eloquentiae et philosophiae) non solum ipsi in suis studiis secuti sunt, sed multis modis sequendam esse contendunt (.)" (ed 1599, p 273,297); de oefening van het declameren wordt genoemd op pp 274 en 277.

⁵³⁶ Dit wordt door Fumaroli (1980, p.457) uitdrukkelijk onder de aandacht gebracht.

⁵³⁷ Zie Waddington 1855 (zie voor de titel infra noot 561), pp.98-99. Ook in het College des Lombards, waar Ramus volgens Lang in de jaren vijftig doceerde, werd gedeclameerd (Lang 1956, pp.222-223). Waddington noemt tevens een bundel met vijf *declamationes* van leerlingen van Fouquelin, gehouden aan het College de Presles (*Quinque orationes politicae, a quinque discipulis Ant.Fouquellini habitae in gymnasio Proellorum*, Paris 1544). Het gaat om twee *theses* die *pro* en *contra* uitgewerkt worden en een samenvattende redevoering. Zie ook de gelijksoortige bundel *Quinque orationes de morali philosophia Aristotelis a quinque discipulis Audomari*

beschreef Ramus de praktijk van de *declamatio* in zijn *Prooemium reformandae Parisiensis Academiae ad regem*, daterend uit 1562.⁵³⁸ Overigens moet benadrukt worden dat Ramus' versie van het Ciceronianisme heeft geleid tot grotere aandacht voor de volkstaal in de opleiding.⁵³⁹

Een volgende *ratio studii* die belangrijk is als bron voor onze kennis van de theorie en praktijk van de *declamatio* is Simon Verepaeus' geschrift getiteld *Institutiones scholasticae*. Dit werk bevat in zeer gedetailleerde vorm een complete pedagogie, met behalve een beschrijving van het te volgen curriculum, onder meer hoofdstukken over de houding van de leraar ten opzichte van de leerlingen, de straffen en de ontspanning.⁵⁴⁰ Het curriculum wordt over zeven klassen verdeeld, waarbij in de hoogste klas, *Classis I*, de *declamatio* aan bod komt.⁵⁴¹ Naast de *declamatio* wordt aparte plaats ingeruimd voor de *disputatio*, die ik hier onbesproken zal laten.⁵⁴² De opvatting van de katholieke Verepaeus over de theorie en de praktijk van de *declamatio* lijkt een kopie van die van de reformatorische Sturm : de rector van de school

Talaei habitae Parisiis in scholis Picardorum quinto calend.decemb.1548, Paris 1548 (zie W.Ong S.J., *Ramus and Talon Inventory*, Cambridge(Mass.) 1958 (repr.1969), no.750). Vijf *orationes* die niet als *theses pro* en *contra* zijn uitgewerkt vindt men in *Quinque orationes de laude regiae dignitatis, a quinque discipulis Audomari Talaei habitae Parisiis in scholis Francorum(...)*, Paris 1548 (zie Ong, no 747 en de reprints in 748 en 749). Ik heb deze werken niet kunnen raadplegen. Voor de verhouding tussen de universiteit en de colleges en de humanistische bloei van enkele colleges zie G.Gadoffre, *L'université collegiale et la pleiade*, in : *French Studies* XI(1957), pp 293-304.

⁵³⁸ Zie Lang 1956, p.216 en Gadoffre 1957, p.297. In dit werk, dat in 1562 zowel in het Frans als in het Latijn verscheen, geeft Ramus een hervormingsprogramma voor de gespecialiseerde faculteiten; door de filosofen en theologen zou in de visie van Ramus gedeclameerd moeten worden (Latijnse versie, ed.1562, pp.36,62-66). Het *artes*-curriculum met de *declamatio* als belangrijke oefening in rhetorica, dat Ramus zelf gaf in het College de Presles wordt helder beschreven in de *Pro philosophica Parisiensis Academiae disciplina oratio*(1550) (geraadpleegd in : P.Ramus-A.Talaeus, *Collectaneae praefationes, epistolae, orationes*, Marburg 1599, repr Hildesheim 1969, pp 254-323). In deze rede verdedigt Ramus zijn *artes*-programma, dat gericht is op de Ciceroniaanse "*coniunctio philosophiae et eloquentiae*"; hij was aangevallen omdat hij de statutaire grenzen van de *artes*-faculteit zou hebben overschreden en zich een deel van het pakket van de filosofische faculteit zou hebben toegeëigend.

⁵³⁹ Zie supra noot 535 en voorts Meerhoff, diss. 1986.

⁵⁴⁰ *De qualitate et officio ludimagistri, De luxu, De castigatione*, alle te vinden in Boek 1. Zie voor Verepaeus M.A.Nauwelaerts, *Simon Verepaeus (1522-1598), pedagoog der contra-reformatie*, Tilburg 1950.

⁵⁴¹ Het curriculum wordt beschreven in Boek 2. De *declamatio* wordt behandeld op p.160 sqq.(ed.1573).

⁵⁴² Ed.1573, p.163 sqq.

moet zorg dragen dat er regelmatig een *declamatio* gehouden wordt, en dat ze een bijdrage levert tot het zuivere geloof, een juiste moraal en de welsprekendheid van de leerling.⁵⁴³ In overeenstemming met dit uitgangspunt worden enkele voorschriften gegeven die de keuze van de onderwerpen bepalen.⁵⁴⁴ Zo sluit Verepaeus (1522-1598) *turpia* en *absurda* uit,⁵⁴⁵ tot deze categorie behoren zonder twijfel ook de zogenaamde ironische *encomia* als de lof van de ezel. In deel III komt dit genre nog nader aan de orde. Voorts verdient opgemerkt te worden dat Verepaeus afkeurt dat de *declamatio* geïmproviseerd wordt: de oefening vereist in zijn ogen een zorgvuldige schriftelijke voorbereiding, gevolgd door de mondelinge voordracht in aanwezigheid van publiek.⁵⁴⁶

De laatste *ratio studii* van de zestiende eeuw die hier besproken dient te worden, is Johannes Fungerus' *De puerorum disciplina et recta institutione liber*, daterend uit 1586. Zijn werk is opgezet als een pedagogisch traktaat, met een hoofdstuk over de opvoeding in het algemeen, over de leraren, de leerlingen, het straffen en de school, de nachtrust enzovoorts.

In het hoofdstuk *De lectionum ordine*, dat in grote lijnen Fungerus' curriculum bevat, wordt over de *declamatio* gesproken. Wat dit onderwerp betreft lijkt Fungerus (+1612) zich rechtstreeks te hebben laten inspireren door een passage uit Vives' *De tradendis disciplinis*.⁵⁴⁷ Zo vinden we ook bij Fungerus - en dat in dezelfde bewoordingen geformuleerd bovendien - de gedachte dat de *declamatio* een onderwerp moet behandelen waar de leerlingen

⁵⁴³ "Declamationes quae sint omnes intelligunt, earumque utilitates omnes confitentur; Sed pauci sunt qui quod confitentur et laudant, idem usurpent atque colant, Rectoris igitur Scholae officium sit, ut videat, ne declamandi consuetudo intermittatur; Sed ut statis temporibus Declamationes semper habeantur, in quibus extare debent certa doctrinae morum et eloquentiae indicia" (ed. 1573, pp. 160-161). Vergelijk de reeds meermalen aangehaalde passage bij Sturm, *Classicae epistolae*, liber III (1565): "In declamationibus eadem debent extare indicia, quae in concionibus, doctrinae, morum, eloquentiae" (Vormbaum 1860, p. 707); zie supra p. 77. De overeenkomst in formulering kan geen toeval zijn. In de praktijk beveelt Verepaeus hoofdzakelijk de *thesis* aan (ed. 1573, p. 163).

⁵⁴⁴ Ed. 1573, p. 163. Bij de behandeling van de *disputatio* (pp. 163-166) wordt de *thesis* als hoofdstuk genoemd voor *disputatio* en *declamatio*: "(...) quae (sc. disputationes et declamationes) materia non differunt, Nam quae Disputatio breviter proponit more Dialectico, Declamatio copiose, verbis elegantibus, et ponderosis argumentis exponit, ut haec illam recte sequitur" (ed. 1573, p. 163).

⁵⁴⁵ "Sed hic in primis cavendum, ne turpia vel absurda ostentandi ingenii causa laudent; et honesta vituperent" (ed. 1573, p. 163).

⁵⁴⁶ "Observandum vero est in hac Exercitatione, ut nimirum Declamationes sint multo labore ac studio elaboratae, non autem extemporariae, quas, priusquam cum aetate iudicium firmetur, video doctis non probari, (...)" (ed. 1573, p. 161).

⁵⁴⁷ Deze indruk vindt een bevestiging in de vaststelling van P. Bot, dat Fungerus Vives soms na- of overschrijft (Bot 1955, p. 13).

wat aan hebben in de rest van hun leven,⁵⁴⁸ dat wil zeggen een onderwerp met een opvoedkundige strekking. Bovendien moet de *declamatio* in het openbaar uitgesproken worden.⁵⁴⁹ Tevens vindt men reeds bij Vives de gedachte die ook door Fungerus naar voren gebracht wordt, dat de *declamatio*, na de publieke voordracht in aanwezigheid van alle toehoorders, besproken en waar nodig gecorrigeerd dient te worden.⁵⁵⁰

Rationes studii schreef men ook na de zestiende eeuw nog veelvuldig. Ook de zestiende-eeuwse *rationes studii* die zojuist aan de orde zijn geweest, werden nog herdrukt, meestal in verzamelbanden, hetgeen hun populariteit illustreert.⁵⁵¹ Het is in het bestek van deze studie niet nodig de zeventiende-eeuwse *rationes studii* te bespreken, maar wel kan terloops opgemerkt worden dat een algemeen kenmerk ervan een zekere veralgemening lijkt te zijn, ten nadele van de concrete gegevens over het te volgen curriculum. Dit zal, zoals al eerder is opgemerkt, ongetwijfeld te maken hebben met het feit dat in de loop van de zeventiende eeuw bijna overal in Europa een goed georganiseerd scholennet tot ontwikkeling was gekomen, dat hetzij katholiek, hetzij reformatorisch van signatuur was. Tegelijkertijd kwam er als keerzijde van de medaille van de consolidatie van de programma's, een groeiende behoefte aan rechtvaardiging van de programma's, die men blijkens de zeventiende-eeuwse *rationes studii* zocht in het formuleren van het algemene morele nut dat gediend zou zijn door deze vorm van onderwijs.

Anderzijds vindt men in de zeventiende-eeuwse *rationes studii* hier en daar juist specialisatie, waar men de grenzen van de *artes liberales* overschrijdt en een hogere studie zoals de theologie of de rechtsgeleerdheid beschrijft en aanbeveelt;⁵⁵² dit komt men in de zestiende eeuw nog niet tegen.

Ik besluit dit onderdeel met een bondig overzicht van de gegevens die de *rationes studii* van voor de zeventiende eeuw ons hebben opgeleverd. Allereerst zij uitdrukkelijk herhaald dat het niet de opzet was een volledige behandeling van de *rationes studii* te geven, maar enkel de in verband met de *declamatio*-theorie en -praktijk interessante aspecten eruit te lichten. In het algemeen kan men stellen dat de *rationes studii* van vóór de zeventiende eeuw alle een cursusprogramma beschrijven, waarin op basis van de studie van de *grammatica* en de *lectuur* van een al dan niet uitgebreide literatuurlijst

⁵⁴⁸ "Tum exercendus est in iis thematibus, quorum aliquis deinceps usus in vita esse potest" (ed.1586, p.42). Zie Vives' uitspraak "declament juvenes apud magistros de iis argumentis, quorum aliquis sit deinceps usus in vita, (...)" (*Opera omnia* 1782, VI, p 360).

⁵⁴⁹ "Ubi reddita fuerit declamatio, criticum aget praeceptor apud universum auditorium" (ed.1586, p.42).

⁵⁵⁰ Fungerus : zie citaat in voorafgaande noot. Vives : zie citaat supra in noot 530.

⁵⁵¹ Ik heb enkele van zulke verzamelbanden geraadpleegd. Zie supra noot 497.

⁵⁵² Bijvoorbeeld in de *rationes studii* van Crocius, Loccenius en Colerus, alle opgenomen in één of enkele enkele van de in noot 497 genoemde bundels.

langzaam wordt toegewerkt naar de twee vakken die door de humanisten het belangrijkste geacht worden : de dialectica en, in evenwichtige samenhang daarmee, de rhetorica. In dit verband wordt grote nadruk gelegd op een aanvankelijk gemakkelijke, maar allengs moeilijker opsteloefening, die meestal *scriptio* wordt genoemd.

Tegen deze achtergrond die de teneur van de *rationes studii* beschrijft, kunnen nu de belangrijkste feitelijke gegevens in verband met de *declamatio* samengevat worden. In enkele van de Italiaanse *rationes studii*, die alle uit de vijftiende eeuw stammen, omvat de *declamatio* het uitvoeren van de vijf *officia oratoris* : het gaat daar met name om het maken en voordragen van gehele redevoeringen, hetgeen voorafgegaan wordt door het schrijven van delen van een redevoering. Dit is vooral het geval in de *ratio studii* van Battista Guarini. Binnen dit geheel valt, althans in het schoolcurriculum dat door Battista Guarini beschreven wordt, enige nadruk op het voordrachtselement, het vijfde *officium oratoris*. Dit laatste element verdwijnt uit het gezichtsveld wanneer we ons wenden tot de eerste belangrijke humanisten die in de Noordelijke gebieden een *ratio studii* hebben geschreven, Agricola (1484) en Erasmus (1511). Anderzijds vraagt Bebel (1506) wel aandacht voor de voordracht. Agricola en Erasmus leggen sterk de nadruk op de geschreven opsteloefening, die Agricola vaag *exercitatio*, maar Erasmus ook *declamatorium thema* noemt. Erasmus noemt de delen van de redevoering, waarvan het schrijven als oefening voor het samenstellen van een hele redevoering ligt, *progymnasmata* naar de antieke bundels met dergelijke oefeningen van Hermogenes (meestal gelezen in de Latijnse vertaling van Priscianus onder de naam *praexercitamenta*), Aphthonius en Theon, die steeds meer gebruikt werden. Reeds Agricola vertaalde Aphthonius' in het Grieks geschreven *progymnasmata* in het Latijn.

Vanaf Vives (1531), die wat de *declamatio* betreft bijna woordelijk is nagevolgd door Fungerus (1586), is er duidelijk sprake van enig benadrukken van het morele gehalte, dat de onderwerpen van de opsteloefeningen, zowel in de vorm van een *progymnasma* als in de vorm van een *declamatio*, moeten hebben. Daarnaast ruimt Vives ook ruimte in voor oefening van het vijfde *officium oratoris*, de *pronuntiatio*. Het houden van een *declamatio* beschrijven Vives en Ringelberg als een oefening die in twee etappes verloopt, eerst het schrijven van de rede en daarna het voordragen ervan. Vives' aandacht voor de *pronuntiatio*, die bij Erasmus nog helemaal ontbrak, kan te maken hebben met beïnvloeding door de reformatorische schoolprogramma's.

Soortgelijke invloeden hebben we geconstateerd bij Verepaeus (1571), die een vrijwel letterlijk citaat geeft uit Sturms *Classicae epistolae* om aan te geven dat er een hoog moreel gehalte naast technisch-rhetorische vaardigheid in de *declamatio* te herkennen moet zijn.

Ramus (1557) tenslotte plaatst zijn opmerkingen over de *declamatio* in het kader van een modelopleiding die een kopie is van die van Cicero : de *declamatio* verschijnt bij hem ook als thuis uit te voeren oefening : in een gevorderd stadium moet met name aandacht besteed worden aan *theses*, die alle mogelijke "maatschappelijke" (politieke en morele onderwerpen) moeten behandelen : ook daarin proeft men een grondtoon die het enigszins moralistische gehalte van de *declamatio* naar voren schuift.

Alvorens een indruk van het belang van de rhetorica's voor de studie van de *declamatio* te geven, lijkt het zinvol enige aandacht te vragen voor de moeilijkheden die zich in dit geval voordoen bij het verzamelen van het relevante bronnenmateriaal.

Het aantal geschriften, meestal *rhetorica* geheten, waarin de theorie van de welsprekendheid wordt gegeven, is onmetelijk groot. Onderzoekers zien zich geconfronteerd met een enorme hoeveelheid teksten die nog niet afdoende geïnventariseerd is, laat staan enigermate systematisch onderzocht. Wanneer men nu wil nagaan welke rol een bepaald aspect van de welsprekendheid in de leerboeken gespeeld heeft, zoals in ons geval de *declamatio*, moet men in beginsel alles lezen om een betrouwbaar beeld te krijgen. Het behoeft geen betoog dat dit in het kader van deze studie, en waarschijnlijk in het kader van welke andere studie ook, een onmogelijke opgave is. Op zoek naar een houvast bij het maken van een verantwoorde keuze, stuit men allereerst op enkele moderne werken waarin gepoogd wordt te komen tot een inventarisatie van de renaissance-rhetorica's.

Het eerste is het onder leiding van J.J. Murphy tot stand gekomen *Renaissance Rhetoric. A Short Title Catalogue of Work on Rhetorical Theory from the Beginning of Printing to AD 1700*, New York-London 1981. In plaats van een met overleg samengestelde lijst van *rhetorica's* is dit een willekeurige opsomming, waarin behalve handboeken van de welsprekendheid ook titels waarin het woord *rhetoricus* of *oratorius* en alle aanverwante termen en afleidingen voorkomen, zijn opgenomen.⁵⁵³ Als leidraad voor een keuze is dit werk onbruikbaar.

Het tweede is L.A. Sonnino, *A Handbook to Sixteenth Century Rhetoric*, London 1968. Hoewel de titel dit niet doet vermoeden, is dit werk door de schrijver slechts bedoeld als hulpmiddel voor de onderzoeker van de - voornamelijk Engelstalige - renaissance-literatuur, en wil het een inventarisatie van de tropen- en figurenleer bieden. In de praktijk blijkt het boek een onoverzichtelijk woordenboek voor de terminologie van de tropen- en figurenleer die men in het zestiende-eeuwse Engeland hanteerde. Hierdoor valt de inhoud van het boek geheel buiten ons terrein. De bibliografie van dit werk bevat een heel willekeurige checklist met rhetorische tekstboeken die op zestiende-eeuwse scholen en universiteiten gebruikt werden (p.233 sqq.). Het betreft merendeels eenvoudige schooledities zoals - om twee willekeurige voorbeelden te noemen - de *Elementa rhetorices* van Melanchthon en de *Tabula in rhetoricam* van Alfonso de Torres,⁵⁵⁴ Daarnaast bevat de bibliografie een zogenaamde "kritische bibliografie van belangrijke renaissance-teksten".⁵⁵⁵ Het probleem van deze boekenlijst is enerzijds dat er geen verantwoording van de keuze wordt gegeven, met andere woorden, dat men niet weet waarom

⁵⁵³ Zie ook de recensie van dit werk door H. Plett in *Wolfenbütteler Renaissance Mitteilungen* VIII(1984), pp 142-145.

⁵⁵⁴ Een soortgelijk werk van dezelfde auteur wordt door Rico Verdu genoemd, namelijk *Tabulae breves et compendiariae in duos tomos Rhetoricae compositae*(...), Alcalá 1579.

⁵⁵⁵ Sonnino 1968, p.236 sqq. ("critical bibliography of important Renaissance-texts").

de gekozen titels belangrijk zijn, anderzijds dat uit de korte bespreking van de inhoud van de opgesomde werken - dit deel van de bibliografie is immers kritisch - blijkt dat de leidraad bij de keuze uitsluitend de *elocutio* is geweest : zo staan er twee werken over poetica op deze lijst, die van groot belang worden geacht voor de tropen- en figurenleer (Scaligers *Poetices libri VII* en Sebastiani's *L'arte poetica*) Deze bibliografie heb ik, evenals het hele werk, daarom als onbruikbaar voor mijn onderzoek terzijde geschoven.

In bibliografisch opzicht kan men dan nog beter zijn toevlucht nemen tot de rubriek "Rhetoriques" in het door F Buisson samengestelde *Repertoire des ouvrages pédagogiques du XVIe siècle*,⁵⁵⁶ gebaseerd op het boekenbestand in Franse bibliotheken, of de bibliografie in het door H.Schanze uitgegeven werk *Rhetorik, Beiträge zu ihrer Geschichte in Deutschland vom 16.-20. Jahrhundert*,⁵⁵⁷ gebaseerd op het boekenbestand in Duitse bibliotheken.

Nu zijn aan het begin van de achttiende eeuw twee compilatiewerken verschenen die een overzicht en analyse geven van de belangrijkste auteurs die zich met de rhetorica tot aan die tijd hebben bezig gehouden : M.Gibert, *Jugemens des savans sur les auteurs qui ont traité de la rhétorique, avec un précis de la doctrine de ces auteurs*, Amsterdam 1725 (opgenomen, samen met G Menage, *Anti-Baillet, ou critique du livre de Mr.Baillet*, als deel zeven en acht in A.Baillet, *Jugemens des savans sur les principaux ouvrages des auteurs*)⁵⁵⁸, en D.G Morhof, *Polyhistor, litterarius, philosophicus, et practicus, ed.quarta*, Lübeck 1747.⁵⁵⁹ Het eerste werk is een chronologisch overzicht van alle Latijn schrijvende auteurs vanaf de oudheid die zich met de theorie van de welsprekendheid hebben bezig gehouden. De auteurs uit de periode van de middeleeuwen worden overgeslagen : na de kerkvader Augustinus is Georgius Trapezuntius (* 1486) de eerste schrijver die behandeld wordt.⁵⁶⁰ Het overzicht van Gibert strekt zich in de tijd uit tot het midden van de zeventiende eeuw, en behandelt zowel de naar mijn indruk in de minderheid verkerende "volledige" *rhetorica's*, dat wil zeggen die, welke de leer van de vijf *officia oratoris* bespreken, als de "gedeeltelijke", waarin meestal alleen de *elocutio* en *pronuntiatio* aan bod komen. Deze laatste groep dankt haar ontstaan hoofdzakelijk aan het optreden van Petrus Ramus en zijn volgelingen, die de eerste twee *officia oratoris*, *inventio* en *dispositio*, tot de dialectica rekenden, en de rhetorica beperkten tot het derde en vijfde *officium oratoris*, de *elocutio* en *pronuntiatio*.⁵⁶¹ De *memoria*, het vierde

⁵⁵⁶ Paris 1886 (repr.Nieuwkoop 1962). In 1979 verscheen een supplement voor de jaren 1886-1894.

⁵⁵⁷ Frankfurt a M. 1974. pp.217-355 bevat een bibliografie, samengesteld door D.Breuer en G.Kopsch, van *rhetorica's* ("Rhetoriklehrbücher") van 1500 tot 1973; pp.221-293 betreft de periode 1500-1750.

⁵⁵⁸ Reprint in vier delen, Hildesheim 1971.

⁵⁵⁹ Eerste editie 1708, reprint van de 1747-ed. Aalen 1970.

⁵⁶⁰ Gibert 1725, p.160 sqq.

⁵⁶¹ Voor een overzicht van Ramus' leer zie de inleiding van W.J.Ong S.J. in P.Ramus, *Scholae in liberales artes*(...), Basel 1569(repr.Hildesheim 1970); zie over de werkzaamheden van Ramus en zijn naaste collega Audomarus Talaeus W.J Ong S.J., *Ramus, Method and the Decay of Dialogue*, Cambridge(Mass.) 1958 (repr.New York 1974); zie ook

officium oratoris, kreeg geen plaats in het Ramistische systeem. De eerste *rhetorica* van deze soort is die van de naaste collega van Ramus, Audomarus Talaues.⁵⁶²

Daarnaast is er een groter aantal *rhetorica's* dat, hoewel niet Ramistisch van ideologie, toch ook niet alle vijf de *officia oratoris* behandelt.

Opgemerkt dient bovendien te worden - om deze korte impressie van Giberts werk te besluiten - dat de schrijvers over profane en niet-profane welsprekendheid tezamen behandeld worden.

Morhofs werk, dat een overzicht geeft van de contemporaine stand van het onderzoek op het gebied van de filologie (de studie van vooral antieke teksten, voorts de *rhetorica* en *poetica*), de filosofie, de theologie en de rechtsgeleerdheid,⁵⁶³ behandelt in boek VI van de *Polyhistor litterarius* de *rhetorica*. Het boek valt in vier hoofdstukken uiteen, waarin achtereenvolgens de schrijvers van de theorie van de welsprekendheid (antieke en moderne samen), de antieke, vooral Griekse, redenaars, de moderne redenaars en tenslotte de niet-profane redenaars en theoretici ter sprake komen.⁵⁶⁴

Behalve het feit dat de leerboeken in gewijde welsprekendheid als aparte categorie behandeld worden, is in het overzicht van Morhof opvallend dat het niet strikt chronologisch, maar deels per land geordend is. Hieraan lijkt een niet geformuleerd principe van hiërarchie ten grondslag te liggen: na één Spanjaard worden een paar Italianen behandeld, vervolgens enkele Duitsers, onder wie Sturm de belangrijkste is, daarna de Jezuïeten en tenslotte de groep schrijvers die "et ante illos (jesuitas) ponendi (sunt)",⁵⁶⁵ twee uit de zestiende eeuw, Vives en Nunnesius, een uit de vijftiende eeuw, namelijk Trapezuntius, en een uit de zeventiende eeuw, te weten Vossius.⁵⁶⁶

W S Howell, *Logic and Rhetoric in England 1500-1700*, New York 1956(1961), p.146 sqq en Meerhoff, diss.1986. Van de oudere literatuur heb ik met vrucht de volgende werken geraadpleegd: Ch Waddington, *Ramus(Pierre de la Ramee). Sa vie, ses écrits et ses opinions*, Paris 1855 (repr Dubuque (Iowa) z.j.), R.Radouant, *L'union de l'éloquence et de la philosophie au temps de Ramus*, in: *Revue d'histoire littéraire de la France* 31(1924), pp. 161-192 en F.P.Graves, *Peter Ramus and the Educational Reformation of the XVIth Century*, New York 1912.

⁵⁶² Zie de lijst op p.159, nr.8.

⁵⁶³ De *Polyhistor litterarius* behandelt de filologie, de *Polyhistor philosophicus* de filosofie, de *Polyhistor practicus* de theologie en rechtsgeleerdheid.

⁵⁶⁴ Het onderdeel dat ons bezighoudt, is dat waarin de schrijvers over de theorie van de welsprekendheid behandeld worden, p.947 sqq.

⁵⁶⁵ Morhof 1747, p 951. De vier hier bedoelde auteurs worden behandeld op pp.951-953.

⁵⁶⁶ Van Vives noemt Morhof de werken *De conscribendis epistolis*, *De ratione colligendi exempla*, *Latinae linguae exercitatio*, maar vooral *Rhetorica seu de ratione dicendi libri III* en *De consultatione*. Bovendien noemt Morhof - om voor ons onnaspeurbare redenen - als zodanig de *Commentarii de ratione studii legendi interpretandique*, maar dat werk is niet van Vives.

Zo hoog als Morhof Vives prijst, zo laag schat Gibert hem in (Gibert 1725, p.177 sqq.). Zie Rico Verdu 1973, p.220 sqq.; deze behandelt hoofdstuk 4 van *De causis corruptarum artium*, dat over de *rhetorica* gaat

Gibert en Morhof geven in hun bespreking aan, welke schrijvers ze belangrijk vinden. De argumentatie daarvoor laat zich in het algemeen in de volgende punten samenvatten: de schrijver heeft een zeer gelukkige keuze gemaakt uit de grote hoeveelheid materiaal uit de oudheid,⁵⁶⁷ hij heeft op zeer wonderlijke wijze de band tussen de welsprekendheid en wijsheid aangetoond,⁵⁶⁸ of meer algemeen nog, hij heeft een zeer volledige en overzichtelijke studie of deelstudie gemaakt.⁵⁶⁹

Deze twee werken lijken een goede leidraad bij het maken van een keuze uit het beschikbare materiaal. De auteurs die door Gibert en Morhof genoemd en besproken worden, zijn de volgende: ⁵⁷⁰

(p.224), maar vooral *De ratione dicendi* (p.228 sqq.). Zie voorts A.Martí, *La preceptiva retorica española en el Siglo de Oro*, Madrid 1972, p.21 sqq. Zie infra lijst op p 159, nr.5.

Voor Nunnesius zie Gibert 1725, p.177, Rico Verdu 1973, p 160 sqq. en Martí 1972, p.182 sqq. Behalve de *Institutiones rhetoricae* (editio princeps 1578), die door alle genoemde schrijvers behandeld worden, noemt en bespreekt Rico Verdu ook nog de *Institutiones oratoriae* en de *Progymnasmata*. Ik geloof niet dat Nunnesius' werk erg bekend was in Europa, zoals bijvoorbeeld dat van Vives. Morhof en Gibert kennen het werk zonder twijfel uitsluitend via Vossius, die de *Institutiones rhetoricae* noemt in zijn *De rhetorices natura ac constitutione*, Leiden 1621, caput 16 (zie editie in appendix, p. 334, r.23-24); zie infra lijst op p 160, nr 26.

Voor Trapezuntius zie Gibert 1725, p.160 sqq. en J Monfasani, *George of Trebizond. A Biography and a Study of his Rhetoric and Logic*, Leiden 1976; zie infra, lijst op p 159, nr 1

Voor Vossius zie C Rademaker ss.cc., *Life and Work of Gerardus Johannes Vossius (1577-1649)*, Assen 1981 en infra, lijst op p.160, nr.27.

⁵⁶⁷ Morhof 1747, p.951, over Trapezuntius.

⁵⁶⁸ Morhof 1747, p.951, over Vives.

⁵⁶⁹ Gibert 1725, p.173, over Sturm.

⁵⁷⁰ Ik heb de volgende edities geraadpleegd: 1. *Trapezuntius*: ed Parijs 1538; 2. *Barbarus*: ed Basel z.j. (1551); 3. *Melanchthon*: ed.Opera omnia, CR 13, ed.C.Bretschneider, Halle 1846, kol 417 sqq; 4. *Erasmus*: ed.LB 5, kol.769 sqq.; 5. *Vives*: ed.Opera omnia, Valencia 1782, vol.2, p 129 sqq.; 6. *Omphalius*: ed.Paris 1537; 7. *Strebaeus*: ed Parijs 1538; 8. *Talaeus*: ed.Amsterdam 1645; hoewel een editie slechts een momentopname vormt in de ontwikkeling van de Ramistische rhetorica (zie Meerhoff, diss 1986, p.191 sqq.; zie ook id., *Ramus et Cicero*, in: *Revue des sciences philosophiques et theologiques* 70(1986), p.29), heb ik me niettemin tot het raadplegen van een enkele editie beperkt, omdat gebleken is dat de Ramistische behandeling van de *elocutio* en *pronuntiatio* geen nuttige informatie voor ons onderzoek oplevert. Daar komt nog bij dat de Ramisten zich vooral op het onderwijs in de volkstaal richtten (Meerhoff, diss.1986, pp 175-330); 10. *Lullius*: ed.Lyon 1572; 11. *Rapicius*: ed.Venetie 1554; 13. *Erythraeus*: ed.Straatsburg 1567; 15. *Soarez*: ed.Hildesheim 1667; 16. *Villavicentio*: ed.z.p.,z.j.(ex.Bibl.nat. sign. D 6482); 17. *Stella*:

1. Georgius Trapezuntius, *Rhetoricorum libri V*, ongeveer 1470;
2. Hermolaus Barbarus, *Rhetoricorum Aristotelis libri III*, na 1480;
3. Philippus Melancthon, *Elementorum rhetorices libri II*, 1531;
4. Desiderius Erasmus, *Ecclesiastes*, 1535;
5. Juan Luis Vives, *De ratione dicendi libri III*, 1536;
6. Jacobus Omphalius, *De elocutionis imitatione ac apparatu*, 1537;
7. Jacobus Ludovicus Strebæus, *De electione et oratoria collocatione verborum*, 1538;
8. Audomarus Talæus, *Rhetorica*, 1548;
9. Bartolomeo Cavalcanti, *Rettorica*, 1550;
10. Antonius Lullius, *Progymnasmata rhetorica*, 1550-1551;
11. Jovianus Rapicius, *De numero oratorio*, 1554;
12. Pierre de Courcelles, *La rhétorique française*, 1557
13. Valentinus Erythraeus, *De elocutione libri III*, 1560;
14. Francesco Patrizi, *Decem dialogi della rhetorica*, 1560;
15. Cyprianus Soarez S.J., *De arte rhetoricae libri III*, 1560;
16. (Franciscus) Laurentius a Villavicentio, *De formandis sacris concionibus*, 1565;
17. (Franciscus) Didacus Stella, *De modo concionandi sive rhetorica ecclesiastica*, 1567;
18. Francesco Robortello, *De artificio dicendi*, 1567;
19. Johannes Sturm, *De imitatione oratoria*, 1574;
20. Augustinus Valerius, *Rhetorica ecclesiastica*, 1574;

ed. Parijs 1635 (in één band met Granatensis); 18. *Robortello* : ed. Bologna 1565; 19. *Sturm* : ed. Straatsburg 1574; 20. *A. Valerius* : ed. Verona 1574; 21. *C. Valerius* : ed. Antwerpen 1568; 22. *Sturm* : van dit werk heb ik geen editie kunnen raadplegen. Mevr. Sue Roach (British Library, dpt. of printed books, Dutch section) was zo vriendelijk mij mee te delen dat dit werk, waarvan de ed. Straatsburg 1576 in de British Library voorhanden is (*sign* 1089 g 9), geen hoofdstukken of passages bevat die betrekking hebben op *declamatio* 23. *Granatensis* : zie Didacus Stella. 24. *Dresserus* : ed. Leipzig 1585; 25. *Junius* : ed. Straatsburg 1609; 26. *Nunnesius*, ed. Barcelona 1593, 3e ed.; 27. *Vossius* : ed. Leiden 1643, 6e ed.

21. Cornelius Valerius, In universam bene dicendi rationem tabula, 1575;
22. Johannes Sturm, De universa ratione elocutionis libri IV, 1576,
23. Ludovicus Granatensis, Rhetorica ecclesiastica sive de ratione concionandi, 1576,
24. Martinus Dresserus, Rhetoricae inventionis, dispositionis et elocutionis libri IV, 1585;
25. Melchior Junius, Methodus eloquentiae comparandae, 1591;
26. Petrus Nunnesius, Institutionum rhetoricarum libri V, 1593,
27. Gerardus Johannes Vossius, Commentariorum rhetoricorum sive oratoriarum institutionum libri VI, 1606.

De opsomming beperkt zich tot *rhetorica's* uit de zestiende eeuw, met uitzondering van die van Barbarus, Trapezuntius en Vossius, de laatste twee worden door Morhof, zoals reeds eerder gezegd is, tot de vier beste gerekend. Behalve de vierentwintig zestiende-eeuwse *rhetorica's* wordt bij Gibert en Morhof tezamen nog eens een groot aantal zeventiende-eeuwse *rhetorica's* besproken, die in dit onderzoek buiten beschouwing blijven. Bij Gibert vindt men de rhetorische geschriften van : Panigarola, Keckermann, Du Vair, Bacon, Campanella, Farnabius, Gody, plus drie die ook bij Morhof voorkomen, namelijk Richer, De la Cerda en Beni. De werken van al deze schrijvers worden bij hem besproken op p 220 sqq. Bij Morhof vindt men een serie van vierentwintig auteurs, verspreid over het hele hoofdstuk *De scriptoribus rhetoricis* in boek VI van de *Polyhistor literarius*, p 941 sqq. : Campanella, Beni, Buchner, Thilo, Cressolles, Caussin, Masenius, Du Cygne, De Albertis, Vavassor, Pomey, Frey, Radan, Lauxmin, Hugues, Richer, Scheffer, Schoenslederius, Tesmarus, Boxhornius, De la Cerda, Mayfart en Pajot. Daarnaast heb ik de auteur Sigonius, door Morhof op p 955 behandeld, niet in mijn bronnenmateriaal opgenomen, omdat zijn oeuvre geen echte *rhetorica* bevat, Morhof bespreekt kort zijn *De dialogo*. Bovendien heb ik uit de hierboven opgesomde lijst de nummers 8, 11 en 13 geschrapt, omdat ze niet in het Latijn geschreven zijn. Deze *rhetorica's* richten zich niet in de eerste plaats op het beoefenen van de welsprekendheid in het Latijn, en hoeven daarom in dit onderzoek, dat handelt over de Latijntalige *declamatio*, niet bestudeerd te worden. Daarnaast heb ik in verschillende bibliotheken nog enige *rhetorica's* kunnen raadplegen die niet in het overzicht van Gibert en Morhof voorkomen. Ik beperk me tot het vermelden van deze titels in het notenapparaat, daar geen van deze werken enig verrassend element bevat betreffende het onderwerp dat ons bezighoudt.⁵⁷¹

⁵⁷¹ Het gaat om J Wimpheling, *Elegantiae majores. Rhetorica (...) pueris utilissima*, Hagenau z.j (opdracht dd.1493); N Frischlin, *Rhetorica, seu Institutionum oratoriarum libri II(...)*, Leipzig 1604; J.Rivius, *De rhetorica libri II (...)*, Leipzig 1604; G.A.Viperanus, *De componenda oratione libri III*, Antwerpen 1581; A.Hyperius, *Dialecticae liber unus(...)* *Eiusdem rhetoricae liber unus (...)*, Zurich z.j.(1581, 2e ed.); M Junius, *Scholae rhetoricae, De contexendarum epistolarum ratione*, Basel 1587; P Mosellanus, *De primis apud rhetorem exercitationibus praeceptiones(...)*, Keulen 1523. Ook enkele zeventiende-eeuwse

Behalve dit bronnenmateriaal uit de eerste hand, zijn nog wat relevante gegevens verzameld in een drietal studies die de rhetorica in respectievelijk Engeland en Spanje bestuderen: W.S.Howell, *Logic and rhetoric in England 1500-1700*, New York 1956 (1961), J.Rico Verdu, *La retórica española de los siglos XVI y XVII*, Madrid 1973 en A.Martí, *La preceptiva retórica española en el Siglo de Oro*, Madrid 1972. Het eerste werk geeft een chronologische beschrijving, maar besteedt tegelijk veel aandacht aan de gevolgen van de Ramistische scheiding van de dialectica en rhetorica voor de studie van de welsprekendheid in Engeland. Dit werk zal niet apart besproken hoeven te worden, daar het, hoe exhaustief het de Engelse rhetorica ook behandelt, geen gegevens bevat betreffende de *declamatio*-theorie en -praktijk. Rico Verdu geeft, behalve een paar inventariserende hoofdstukjes, een beschrijving van negenendertig *rhetorica's*, waaronder achttien Latijntalige uit de zestiende eeuw.⁵⁷² Martí's werk vormt een kleine aanvulling op dat van Rico Verdu; hij behandelt namelijk enkele auteurs die we bij Rico niet tegenkomen, te weten Antonio Nebrija, Jaime Perez de Valdivia, Alonso López Pinciano, Diego de Estella en tenslotte enige auteurs van het tweede plan en enkele onbekende schrijvers, over wie evenwel te weinig en te oppervlakkig gesproken wordt om ze in dit onderzoek als bronnenmateriaal te kunnen beschouwen.⁵⁷³ Martí's belangrijkste doel is aan te tonen dat er in Spanje onder rechtstreekse invloed van het concilie van Trente een grote productie aan *rhetorica's* op gang kwam die tot ver in de zeventiende eeuw reikt en die, omdat het bijna allemaal leerboeken in gewijde welsprekendheid betreft, de rhetorica tot een monopolie van de geestelijkheid maakte.⁵⁷⁴

rhetorica's die ik heb ingezien, leverden geen enkel interessant gegeven op: drie leerboeken in gewijde welsprekendheid van respectievelijk F.Panigarola, F.Borgia en J.a Jesu Maria (*rhetoricae ecclesiasticae sive de ratione componendae concionis*). Deze drie werken werden tezamen gepubliceerd in Keulen 1627; C.Timplerus, *Rhetoricae systema methodicum* (...), Hanau 1613. Een enkel werk dat ik buiten het genoemde bronnenmateriaal gevonden heb, zal wel besproken worden, namelijk Frischlins *Methodus declamandi* (zie infra noot 608).

⁵⁷² Namelijk die van B.Arias Montano, V.Blas García, B.Bravo, S.Fox Morcillo, F.Furió Ceriol, A.García Matamoros, A.Llull, A.Martínez de Cala y Jarava, P.Núñez, J.L.Palmireno, J.Perez, F.Sánchez de las Brozas, M.de Segura, A.Sempere, C.Suarez(=Soarez), A.de Torre, J.L.Vives en D.de Zuñiga.

⁵⁷³ Martí 1972, pp.83 sqq.(Nebrija), p.163 sqq.(Pérez de Valdivia), p.174 sqq.(López Pinciano), p.195 sqq.(De Estella), p.219 sqq.(minder belangrijke auteurs), p.228 sqq.(onbekende auteurs, onder wie Alfonso de Torres genoemd wordt, die bij Rico Verdu onder de naam A.de Torre wel besproken wordt en wiens *Tabula rhetorica* bij Sonnino 1968 in de checklist genoemd wordt). Het lijkt of Martí als criterium voor "onbekend" eerder de stand van zaken in de moderne literatuur hanteert dan de feiten van de zestiende eeuw. Door Vossius wordt De Torres in één adem genoemd met Nunnesius (Nuñez).

⁵⁷⁴ Met name Martí 1972, p.112. Op p.101 sqq. wordt betoogd dat de juridische en politieke welsprekendheid in de zestiende eeuw geen goede voedingsbodem had, een constatering die we op diverse andere plaatsen en tijdstippen bij de humanisten hebben aangetroffen.

Bovendien is M.Fumaroli's werk *L'âge de l'éloquence*, Paris 1980 geraadpleegd. Hoewel dit boek hoofdzakelijk de zeventiende eeuw behandelt, vindt men er ook een bespreking in van enkele zestiende-eeuwse *rhetorica's*. Hier en daar wordt in het notenapparaat naar dit werk verwezen.

De grote omvang van dit materiaal steekt schril af bij datgene wat het voor een onderzoek over de theorie en de praktijk van de *declamatio* oplevert. Als algemene conclusie mag gelden: de *declamatio*, die op talrijke plaatsen beschreven wordt in de Duitse reformatische schoolprogramma's, wordt in de zestiende-eeuwse *rhetorica's* over het algemeen niet aan de orde gesteld. Deze algemene constatering geldt voor de *rhetorica's* die ik zelf heb kunnen raadplegen en voor de *rhetorica's* waarvan ik uit secundaire bron heb kennis genomen. Alvorens deze conclusie verder uit te werken, is het noodzakelijk enige woorden te zeggen over de ordening van het materiaal die ik bij de bespreking zal aanhouden. Allereerst breng ik in herinnering dat de *rhetorica* als leerboek in de oudheid de vijf door Cicero gedefinieerde *officia oratoris* bevat, *inventio*, *dispositio*, *elocutio*, *memoria* en *actus*. De praktische kant, met andere woorden het oefenen, werd aanvankelijk in de scholen *viva voce* aangevuld. De eerste neerslag in geschrifte van dit onderwijs vindt men in Quintilianus' *Institutio oratoria*, later in de *Progymnasmata* van Theon, Aphthonius en Hermogenes, hoewel deze laatste geschriften zich beperken tot de voorstadia van het schrijven van een volledige *oratio*.

Wanneer men nu het opgesomde materiaal in ogenschouw neemt, constateert men, zoals reeds eerder werd opgemerkt, dat slechts een deel van de *rhetorica's* alle vijf *officia oratoris* bespreekt. Dat betreft het werk van een vijftal auteurs in totaal: Trapezuntius, Erasmus, Melanchthon, de Spanjaard Sempere en de zeventiende-eeuwse Vossius. Een veel groter aantal bespreekt slechts een deel van de *officia oratoris*. Dat betreft op de eerste plaats de sinds 1545 voorkomende Ramistische *rhetorica's*, waaronder die van de naaste collega van Ramus, Audomarus Talaeus (Omer Talon in het Frans), de belangrijkste zijn. Deze *rhetorica's* behandelen uitsluitend de *elocutio* en de *actus*, of *pronuntiatio*, zoals dit *officium* in de Ramistische *rhetorica's* meestal genoemd wordt. De *inventio* en de *dispositio* behoren volgens de Ramisten tot de *dialectica*, en de *memoria* valt helemaal buiten hun blikveld. Opvallend is dat hun behandeling van de *elocutio* en de *actus* nogal traditionalistisch lijkt: bij de *elocutio* gaat het, althans in de *rhetorica* van Talaeus uit 1545, alleen om de tropen- en figurenleer, en in het kort over de ritmiek; wat de *actus* betreft sluit men nauw aan bij de antieke voorschriften over stemgebruik en mimiek.

Niet minder belangrijk in deze categorie zijn evenwel de *rhetorica's* die slechts een deel van de vijf *officia oratoris* behandelen hoewel ze niet Ramistisch zijn. De reden voor de afwijking van de leer uit de oudheid lijkt bij deze groep minder voortgekomen te zijn uit nieuwe inzichten betreffende het bereik van de *dialectica* en de *rhetorica*, zoals bij de Ramisten, maar eerder uit een behoefte de leer aan te passen aan de eisen van het onderwijs in die tijd. Hierin liggen enkele raakpunten met de *declamatio*-praktijk.

Voorts bevindt zich in het verzamelde materiaal een niet gering aantal niet-profane *rhetorica's*.⁵⁷⁵ Men kan zich afvragen of deze *rhetorica's* als aparte

⁵⁷⁵ Voor die uit de zestiende eeuw zie de lijst op p. 159, nrs. 4, 16, 17 en 20. In het geval van Morhof bedoel ik de enkele handboeken van de gewijde welsprekendheid die in het hoofdstuk over de algemene *rhetorica's* voorkomen. Daarnaast heeft Morhof een apart hoofdstuk besteed aan de werken over gewijde welsprekendheid en redenaars in dat genre. Ik heb

categorie behandeld moeten worden, en zo ja, of ze minder belangrijk, even belangrijk of belangrijker zijn dan de profane *rhetorica's*. Morhof geeft hier een gedeeltelijk antwoord op door ze wel als aparte categorie te behandelen;⁵⁷⁶ de vier belangrijkste *rhetorica's* in zijn ogen zijn alle profane *rhetorica's*. Gibert behandelt de twee groepen als één ongedifferentieerd geheel, zonder een hiërarchie aan te brengen.

Het is verleidelijk de leerboeken in gewijde welsprekendheid als aparte groep te beschouwen, omdat de kanselrede, samen met de pronkrede, de enige vorm van levende, dat wil zeggen echt gesproken, welsprekendheid is die er in de zestiende en de zeventiende eeuw bestaat.⁵⁷⁷ Bovendien is onder invloed van het concilie van Trente een grote inspanning geleverd om, als tegenwicht tegen de op dit gebied reeds zeer actieve reformatie, de katholieke prediking opnieuw te inspireren.⁵⁷⁸ Deze omstandigheid deed het aantal leerboeken in gewijde welsprekendheid aanzienlijk groeien; zo wordt voor een contra-reformatorisch land als Spanje soms gesproken over een geleidelijke uitbanning van de profane *rhetorica*, die in de loop van de zeventiende eeuw voltooid zou zijn.⁵⁷⁹

Deze gegevens zouden kunnen pleiten voor een behandeling van het leerboek in gewijde welsprekendheid als aparte categorie. Men moet evenwel bedenken dat de humanisten van de vroegste generaties, die in onze gebieden tot in de eerste decennia van de zestiende eeuw leefden, hun aandacht vooral richtten op de theorie van de antieke, profane welsprekendheid, ook wanneer ze een *rhetorica* voor de priester-in-spe schreven. Ze benadrukten steeds dat er bij de praktische toepassing van de drie, of liever twee in aanmerking komende *genera causarum*,⁵⁸⁰ een christelijke invulling aan de profane theorie gegeven moest worden. Een goed voorbeeld hiervan is Erasmus' *Ecclesiastes seu de ratione concionandi*,⁵⁸¹ dat de antieke theorie, zij het eclectisch, zuiver weergeeft, en zich nadrukkelijk door de keuze van de voorbeelden tot een leer van de gewijde welsprekendheid maakt. Ook de reformatorisch gezinde humanisten schrijven hoofdzakelijk *rhetorica's* die geheel op de

dat hoofdstuk geheel buiten beschouwing gelaten, behalve voor zover er auteurs in worden besproken die ook bij Gibert vermeld worden; deze zijn uiteraard opgenomen in de lijst op pp.159-160

⁵⁷⁶ Zie supra p.157.

⁵⁷⁷ Dit geldt voor de hele periode van het humanisme en vormt in zekere zin de grote innerlijke tegenstrijdigheid van de gehele beweging; zie voor een korte beschrijving van de feiten M.Fumaroli, *Genèse de l'épistolographie classique : rhétorique humaniste de la lettre, de Petrarque à Juste Lipse*, in ' *Revue d'histoire littéraire de la France* 78(1978), pp 886-887, noot 3. Zie ook supra pp.143-144 en noot 511, waar het gaat over het ontbreken van de welsprekendheid in de rechtspraktijk.

⁵⁷⁸ Zie Martí 1972, p.112 en Fumaroli 1980, p.116 sqq.

⁵⁷⁹ Martí 1972, p.112.

⁵⁸⁰ Namelijk het *genus demonstrativum* en *deliberativum*. Het *genus iudiciale* wordt meestal niet behandeld in een leerboek voor gewijde welsprekendheid, en soms zelfs niet eens genoemd.

⁵⁸¹ Zie de lijst op p.159, nr.4.

antieke leest geschoeid zijn, hoewel ze in de traditionele leer van de *genera causarum* een verandering aanbrengen door toevoeging van het *genus didascalicum*, dat geschikt is voor de preek en eigen normen en eisen kent.⁵⁸² Zelfs Granatensis' *Ecclesiastica rhetorica*, geschreven midden in de tijd van de katholieke restauratie, verwijst rechtstreeks naar de antieke bronnen, vooral naar Quintilianus en Cicero.⁵⁸³ Erasmus' *De ratione concionandi* is niet alleen in de eerste jaren na het verschijnen, maar ook tot ver na het concilie van Trente het standaardwerk van de katholieke gewijde welsprekendheid gebleven, in een tijd dat de meeste *rhetorica's* van dit type de lezers wilden doen vergeten dat de rhetorica een van de "heidene" stammend systeem is. In deze tijd van de contra-reformatie waren het de Jezuïeten en Dominicanen die de eerste aparte *rhetorica's* voor de priesteropleiding schreven, met als meest bekende in de beginperiode die van Granatensis en Stella.⁵⁸⁴ Deze aparte *rhetorica's* voor de priesteropleiding sluiten rechtstreeks aan bij de middeleeuwse *artes praedicandi*.⁵⁸⁵ Deze *rhetorica's*, de middeleeuwse en de zestiende-eeuwse pendanten ervan, behandelen meestal de vijf *officia oratoris*. Zij richten zich hoofdzakelijk op het preken in de volkstaal, en werden in de zestiende eeuw ook steeds vaker in de volkstaal geschreven. Hierdoor vallen ze eigenlijk buiten ons terrein.⁵⁸⁶

Samenvattend kan men dan ook het volgende stellen : de leerboeken in gewijde welsprekendheid vormen gedeeltelijk, namelijk voor zover ze nauw aansluiten bij de antieke theorie, een geheel met de profane *rhetorica's*, en behoeven daarom voor ons onderwerp geen aparte behandeling. Voor een ander gedeelte sluiten ze weliswaar niet rechtstreeks aan bij de profane theorie en vormen ze dus een aparte categorie, maar deze categorie valt buiten ons terrein omdat ze gericht is op het bedrijven van de welsprekendheid in de volkstaal. Enkele Latijntalige werken over gewijde welsprekendheid bevinden zich in de overzichten van Morhof en Gibert, zoals reeds gebleken is. Deze zullen wel aan de orde komen.

⁵⁸² De meest bekende *rhetorica* uit het reformatorische kamp is die van Melanchthon (zie supra p.159, nr 3; daarnaast heeft Melanchthon nog een aantal rhetorische geschriften, alle als leerboek voor het onderwijs bedoeld, geschreven) en Sturm (zie supra, p.160, nr.22; ook hij heeft nog een aantal andere leerboeken geschreven, onder andere op het gebied van de rhetorica). Het *genus didascalicum* komt, voor zover ik het kan overzien, voor het eerst voor bij Melanchthon, in de *Elementa rhetorices* uit 1531. Het werd door de Jezuïeten overgenomen in hun leerboeken voor gewijde welsprekendheid, bijvoorbeeld door Granatensis (zie supra, p 160, nr.23 en voorts infra p.167 sqq.).

⁵⁸³ Zie Fumaroli 1980, p.144.

⁵⁸⁴ Zie supra p.159-160, nrs.23 en 17.

⁵⁸⁵ Deze zijn in groten getale vervaardigd; zie H.Caplan, *Mediaeval "Artes praedicandi"*. A Hand-List, Ithaca 1935 en id., *Medieval "Artes praedicandi"*. A Supplementary Hand-List, Ithaca 1936. Een bespeking ervan vindt men in J.J.Murphy, *Rhetoric in the Middle Ages. A History of Rhetorical Theory from St.Augustine to the Renaissance*, Los Angeles-London 1974, p.269 sqq.

⁵⁸⁶ Ook Erasmus wijst er op dat de *ecclesiastes* een zeer goede kennis van de volkstaal moet hebben (zie LB 5, kol.855).

In mijn behandeling van het materiaal zal ik me beperken tot allereerst het opsommen van de *rhetorica's* die geen enkel interessant gegeven met betrekking tot de *declamatio*-theorie en -praktijk bevatten. Vervolgens bespreek ik die elementen van de andere *rhetorica's* die interessant (kunnen) zijn voor het onderzoek naar de *declamatio*-theorie en -praktijk. Het betreft voor een groot deel elementen die betrekking hebben op het soort onderwerpen dat volgens de auteurs in kwestie bij het oefenen van de theorie van de welsprekendheid aan bod moet komen : enerzijds is er de afwezigheid van het *genus iudiciale* in deze *rhetorica's*, anderzijds kan er een speciale theorie, als men het zo mag noemen, in verwoord worden over de *quaestio indefinita* en *definita*. Tenslotte bespreek ik de werken die meer over de praktijk dan over de theorie van de *rhetorica* gaan, en uitdrukkelijk de *declamatio* behandelen.

Allereerst volgt nu de opsomming van de werken die niets interessants voor de *declamatio*-theorie en -praktijk bevatten. Deze groep valt uiteen in drie categorieën : het zijn ofwel algemeen gehouden overzichten, waarin een samenvatting van de antieke leer wordt gegeven, zoals dat van Cornelius Valerius, ofwel juist zeer exhaustieve *rhetorica's* die zeer nauw aansluiten bij de theorie van de oudheid; dit zijn, om een moderne term te gebruiken, wetenschappelijke boeken, zoals het vroege werk van Trapezuntius en het encyclopedische werk van de zich op de uiterste rand van het humanistisch tijdvak bevindende Vossius. Tenslotte kunnen het *rhetorica's* van Ramisten zijn, die hoofdzakelijk de tropen- en figurenleer bevatten, zoals die van Talaeus en Furio Cerioli, of andere *rhetorica's* die slechts een deel van de *officia oratoris* bespreken.⁵⁸⁷

Van de door mijzelf geraadpleegde *rhetorica's*, die ook bij Gibert en/of Morhof voorkomen, gaat het hier om die van Barbarus, Robortello, Talaeus, Trapezuntius, A. Valerius, C. Valerius, Vossius, Nunnesius, Soarez, Rapicius, Strebaeus, Erythraeus en Omphalius. Van de bij Martí en Rico Verdu voorkomende *rhetorica's* zijn het die van Arias Montano, Blas García, Bravo, Fox Morcillo, Furio Cerioli, García Matamoros, Martínez de Cala y Jarava, Sánchez de las Brozas, De Segura, Sempere, De Torres, De Zúñiga, en tenslotte Nebrija, Pérez de Valdivia en De Estella.⁵⁸⁸ In totaal betreft het achtentwintig *rhetorica's*.

Ten tweede is er een kleine groep *rhetorica's* die wel wat informatie over de *declamatio*-theorie en -praktijk verschaft. Het opvallende van deze groep is dat ze de genreleer doorbreken en, al dan niet met weglating van het *genus iudiciale*, een *genus didascalicum* onderscheiden. Melanchthons *rhetorica* is de eerste van deze soort.⁵⁸⁹ Omdat hij een leerboek voor de school schrijft, waarin de leer van de oudheid compleet moet worden weergegeven, noemt

⁵⁸⁷ Ook het werk *Institutiones oratoriae* van Petrus Nunnesius, niet te verwarren met zijn supra p.160, nr.26 vermelde *Institutiones rhetoricae*, is Ramistisch van opzet, en behandelt alleen de *elocutio* en *pronuntiatio* (zie Rico Verdu 1973, p.160).

⁵⁸⁸ Het merendeel hiervan is te vinden in Rico Verdu 1973. Zie de inhoudsopgave van iedere afzonderlijke *rhetorica* aldaar; de laatste drie zijn uit Martí 1972, pp.83 sqq., 163 sqq. en 195 sqq.

⁵⁸⁹ Zie supra p.159, nr.3. Editio princeps Keulen 1531, met vele herdrukken. Geraadpleegde editie : zie supra noot 570.

Melanchthon volledigheidshalve het *genus iudiciale*⁵⁹⁰ wel en definieert hij het *genus didascalicum* als genre dat eigenlijk bij de dialectica behoort.⁵⁹¹ Dit laatste heeft zonder twijfel ook te maken met het feit dat hij dit genre vooral geschikt acht voor de preken, waarin, zo formuleert Melanchthon het, niet alleen volgens het *genus deliberativum* gesproken moet worden, maar ook vaak onderricht gegeven moet worden in theologische dogmatiek,⁵⁹² een onderricht dat volgens de gangbare inzichten en praktijk overeenkomstig de wetten van de dialectica werd gegeven. In de preek leunt dit dogmatisch onderricht sterk aan bij de rhetorica, omdat in de fase van de *elocutio* de grenzen van de dialectica en van het universitaire theologisch onderwijs ruimschoots worden overschreden. Laat in de 16e eeuw, in 1585, wordt het *genus didascalicum* beschreven door de Lutheraan Matthias Dresserus. Hij definieert het *genus didascalicum* als een genre, dat materiaal behandelt waarmee mensen onderwezen worden. Hij stelt dit *genus* tegenover de andere *genera* die niet op de eerste plaats de uitleg van een probleem beogen.⁵⁹³ Deze beschrijving van het *genus didascalicum* lijkt erg aan te sluiten bij het indelingscriterium dat Vives in de plaats van de traditionele *genera causarum* hanteert. Hij splitst namelijk, zoals we aanstonds zullen zien, het terrein van de redenaar op in een deel dat bestemd is voor het *docere* en een deel dat bestemd is voor het *persuadere*. Vives gebruikt de term *genus didascalicum* evenwel niet en in de praktijk is het *docere* voor hem het terrein van het *genus deliberativum*.

Enkele leerboeken in gewijde welsprekendheid nemen dit *genus* over, zoals bijvoorbeeld die van Granatensis⁵⁹⁴. Andere, zoals die van Didacus

⁵⁹⁰ CR 13(1846), koll.429, 436 en 440(over de *status legales*).

⁵⁹¹ "Ego addendum censeo διδασκαλικόν genus, quod etsi ad dialecticam pertinet, tamen, ubi negotiorum genera recensentur, non est praetermittendum, praesertim, cum hoc tempore vel maximum usum in Ecclesiis habeat, ubi non tantum suasoriae conciones habendae sunt, sed multo saepius homines dialecticorum more, de dogmatibus religionis docendi sunt, ut ea perfecte cognoscere possint"(CR 13,(1846), kol 421).

⁵⁹² Zie supra noot 591.

⁵⁹³ "Enimvero quicquid oratione exponitur, id aut doctrinam aliquam continet et ad genus didascalicon pertinet : aut controversiam aliquam tractat et ad genus iudiciale refertur : aut petitionem, adhortationem, vel consolationem complectitur et ad deliberativum genus spectat aut etiam laudem vel vituperium aliquod comprehendit, et in demonstrativo genere locum inveniet(...)"(ed.1585, pp 108).

⁵⁹⁴ Zie supra p.160, nr.23. Ludovicus Granatensis, in zijn moedertaal Luis de Granada (1504-1588), was Dominicaan en professor in de theologie. Zijn *rhetorica*, gepubliceerd in Lissabon 1575 (of 1576, volgens de *Nouvelle Biographie générale* en N.Antonio, *Bibliotheca hispana nova sive Hispanorum scriptorum qui ab anno MD ad MDCLXXXIV floruerunt notitia*(...), 2 voll., Madrid 1783-1788, repr.Torino 1963. Er zijn een vijftal herdrukken), is volgens Martí 1972, p.95 het eerste Spaanse leerboek in gewijde welsprekendheid, maar dat kan niet juist zijn, want Stella's *modus concionandi* dateert uit 1567. Zie voor Granatensis' *rhetorica* ook Fumaroli 1980, p.144 sqq. en B.Jereczek, *Louis de Grenade disciple de Jean d'Avila*, Fontenay-le-Comte z.j.(1971), p.116 sqq.

Stella(Diego de Estella) en die van Erasmus, bevatten de theorie van het *genus didascalicum* niet expliciet. Zij laten wel het *genus iudiciale* weg. Granatensis, die zijn *rhethorica* in 1576 publiceerde, heeft het *genus iudiciale* uiteraard ook weggelaten, maar heeft bovendien de theorie van het *genus didascalicum* aanzienlijk uitgebreid. Kenmerkend voor dit *genus* wordt nu namelijk genoemd, dat het zich niet, zoals gebruikelijk was in de Romeinse oudheid, van de *quaestio definita* kan verheffen tot de *quaestio indefinita*, maar andersom, waardoor het belèrende en algemeen geldende, met andere woorden, het "dialectische" van dit *genus* onderstreept wordt.⁵⁹⁵ In de oudheid kon de redenaar op het belang van zijn zaak wijzen door aan te tonen dat deze ook van toepassing was buiten het onderhavige geval. Dit kon hij onder andere doen door het gebruik van de *sententiae translaticiae*, die door Seneca rhetor besproken worden.⁵⁹⁶

Bij het *genus didascalicum* wordt, volgens de uiteenzetting van Granatensis, uitgegaan van een algemene waarheid, die men middels voorbeelden staft en de toehoorders zo concreet mogelijk voor ogen stelt. Deze theorie is uiteraard gevormd naar de praktijk van het preken, maar het interessante in verband met de *declamatio*-theorie en -praktijk is dat Erasmus, overigens buiten ieder verband met zijn veel later geschreven *Ecclesiastes* om, eenzelfde werkwijze had toegepast, en die later vurig had verdedigd, en wel in zijn *declamatio de laude matrimonii*. De vraag naar de wenselijkheid of het ongewenst zijn van het sluiten van een huwelijk werd door hem in deze *declamatio* van verschillende kanten belicht middels enkele hypothetische voorbeelden, om daarna één persoon een goed advies te geven. Ook daarbij is er sprake van een overgang van de *quaestio indefinita* naar de *quaestio definita*, en dit gegeven bepaalt, blijkens Erasmus' zelfverdediging, zijn houding als rhetor in plaats van theoloog, waardoor hij zowel pro als contra het huwelijk kon spreken, zonder zich in welke richting dan ook te compromitteren.⁵⁹⁷

⁵⁹⁵ "Additum est his (i.e. de traditionele *genera causarum*) didascalicum seu dialecticum genus, ab iis, qui latius hoc causae genus patere volunt, ut non tantum finitam complectatur quaestionem, sed ad infinitam etiam extendatur, et ad quamcumque rem positam, de qua disseri via et ratione possit: hoc genere continentur theses, sed loci communes, et simplices, et copulati: quorum tractationem orator a dialectica methodo accipit. Eam rationem Cicero in libr. de officiis sequutus est: nihilque aliud Divus Thomas caeterique Theologiae doctores agunt, cum de Deo, de Angelis, de anima, de fide, spe, charitate, caeterisque virtutibus disputant. quarum naturam, genus, species, partes, causas, effectus et caet. tractant. Huius autem generis finis cognitio est, Ecclesiastes tamen omnia ad vitae institutionem inclinabit" (ed. 1635, pp. 220-221; zie ook p. 272 sq.). Vergelijk voor de *thesis* in werken over gewijde welsprekendheid de opmerkingen van Gibert 1725, p. 209, naar aanleiding van de *rhethorica* van Villavicentio (zie supra p. 159, nr 15; zie ook Marti 1972, p. 220); in diens *rhethorica* wordt ten behoeve van de kanselrede in boek 2 een geheel aparte indeling in *genera causarum* gegeven waarvan het *genus didascalicum* er één is; over *thesis* en *hypothesis* spreekt hij niet.

⁵⁹⁶ Sen. rh., *Contr. I*, praef 23, een passage, die in de zestiende eeuw regelmatig wordt aangehaald. Zie voor de *thesis* in de oudheid vooral H. Throm, *Die Thesis. Ein Beitrag zu ihrer Entstehung und Geschichte*, Paderborn 1932; zie verder deel III, passim.

Veel meer een geestverwant van Erasmus dan de Dominicaan Granatensis was Erasmus' leerling en latere vriend Juan Luis Vives, wiens leerstellingen erg verhelderend zijn voor onze waardering van de rhetorica in de eerste helft van de zestiende eeuw. In zijn leerboek van de rhetorica, *De ratione dicendi*, dat is gepubliceerd in 1536 en een beetje in de schaduw staat van zijn grote werk *De disciplinis*,⁵⁹⁸ wordt in de eerste twee boeken de *elocutio* op uitvoerige wijze behandeld. Vives spreekt daarbij niet, - zoals latere humanisten, en vooral de voorstanders van de Ramistische rhetorica deden - hoofdzakelijk over tropen- en figurenleer, maar begint met een algemene beschouwing over zinsconstructie, om vervolgens het betoog steeds meer toe te spitsen op periodenbouw en - wat het meeste opvalt - steeds meer aandacht te besteden aan de eisen die aan de auteur gesteld moeten worden om een goede redevoorering te schrijven (met als kernwoorden *habitus*, *acumen*, *iudicium*, *affectus*, *mores*⁵⁹⁹ en dergelijke).

Dit punt, dat bij Vives wel heel sterk naar voren komt, lijkt naast de definiering van het *genus didascalicum* een tweede interessant aspect van de zestiende-eeuwse humanistische rhetorica : meer nog dan Cicero en Quintilianus, zo lijkt het, vragen de zestiende-eeuwse humanisten aandacht voor de hoge morele eisen die aan de redenaar en de rhetorica gesteld moeten worden. Behalve in de *rhetorica's*, zoals in die van Vives, maar ook in die van Erasmus, wordt ook in de geschriften over het onderwijs, met name in die van Sturm, veel gesproken over de hoge eisen op moreel gebied waaraan de rhetorica moet voldoen.⁶⁰⁰ Dit gegeven en het feit van de definiering van het nieuwe *genus didascalicum* illustreren tezamen dat de humanisten, vooral

⁵⁹⁷ Zie voor een analyse van de contemporaine polemiek rond Erasmus' *declamatio* P. Tuynman, *Erasmus : functionele rhetorica bij een christen-ciceroniaan*, in : *Lampas* 9(1976), pp.163-195 (m.n. noten 57, 58 en 78 over de *thesis* in *declamationes*).

⁵⁹⁸ Ik breng de lezer in herinnering dat Vives' opvattingen over het onderwijs in de *rhetorica* in boek IV van *De tradendis disciplinis* (naast *De causis corruptarum artium* het tweede grote onderdeel van *De disciplinis*) zijn verwerkt, deze opvattingen zijn supra besproken p.147 sqq.

⁵⁹⁹ Dit zijn de titels van de hoofdstukken 4,6,8,9, en 10 van boek II.

⁶⁰⁰ Bij Didacus Stella (zie supra p.159, nr.17) en Ludovicus Granatensis (zie supra p.160, nr.23), beiden schrijvers van een niet-profane *rhetorica* in de tweede helft van de zestiende eeuw, heb ik dit niet gevonden. Wel vindt men, in een breder verband, opmerkingen over de morele eisen die gesteld dienen te worden aan de redenaar in een werk als Ramus' *Ciceronianus* (zie supra p.149 sqq.). Voor Sturm doel ik vooral op het onderdeel *Declamationes* in de *Classicae epistolae*, liber III : "In declamationibus eadem debent extare indicia, quae in concionibus, doctrinae, morum, eloquentiae Argumenta, quoad eius fieri potest, sint earum rerum qui (sic; zie supra noot 252) animos eorum, qui audient, moveant et ad veritatem quam proxime accedant" (ed. Vormbaum 1860, p.707). Vergelijk supra noot 543. Erasmus suggereert als *themata declamatoria* in zijn *De ratione studii* hoofdzakelijk onderwerpen die als *theses* te beschouwen zijn, en die hij tot het *genus demonstrativum* rekent. Bij de behandeling van deze onderwerpen staat het moreel-didactische element op de voorgrond.

de generatie van Erasmus en Vives, een verinnerlijkte, op morele waarden geconcentreerde rhetorica voorstonden, waarin het morele aspect nog nadrukkelijker werd geformuleerd dan in de Ciceroniaans-Quintiliaanse theorie van de *orator est vir bonus dicendi peritus*. Later in de zestiende eeuw ging men over tot het meer benadrukken van enkele technische aspecten van de rhetorica, wat zelfs resulteerde in een uitbreiding van de tropen- en figurenleer op het terrein van de *elocutio*. Men kan dit bijvoorbeeld zien aan de behandeling van de *elocutio* en de *actus* door de Ramisten en aan de uitgewerkte technische voorschriften die men vindt in de - niet noodzakelijk niet-profane - *rhetorica's* van onder anderen de Jezuïeten. Voor deze laatste was het blijkbaar niet noodzakelijk de rechtschapenheid van de beoefenaar van de rhetorica te benadrukken, omdat de christen in hun ogen vanzelf de rhetorica nooit voor slechte doeleinden zal gebruiken. In de schoolpraktijk hield dit in dat de onderwerpen waarover gesproken en geschreven kon worden bij de diverse oefeningen in de welsprekendheid, min of meer vaststonden en de geschreven oefeningen gecontroleerd werden op orthodoxie, zoals we in hoofdstuk 2 van dit deel hebben geconstateerd; zodoende werd de gelegenheid tot een "verkeerde" benadering bijna tot nul gereduceerd. Deze laatste soort *rhetorica's*, waarin de techniek op de voorgrond staat, is naar mijn indruk bepalend geweest voor de traditie in de zeventiende eeuw. Ook bij de *declamatio* lijkt in de eerste helft van de zestiende eeuw de nadruk meer op de morele kanten van het vak te liggen, toegespitst op de houding en de instelling van de *declamator* en de keuze van zijn onderwerpen, terwijl later allengs meer de nadruk zal komen te liggen op de technische aspecten, die bij de *declamatio* behalve op de *elocutio*, vooral op de *pronuntiatio* betrekking zullen hebben.⁶⁰¹

Ik keer na deze korte uitweiding terug tot Vives' *rhetorica*. Opgemerkt is reeds dat Vives in de eerste twee boeken, die over *elocutio* handelen, vooral de eisen formuleert, die aan de beoefenaar van de rhetorica gesteld moeten worden. Opmerkelijk is voorts, dat Vives geen aandacht besteedt aan het *genus iudiciale*. Dit is mijns inziens eveneens een interessant punt voor de waardering van de humanistische *rhetorica*, en in aansluiting daarop van de *declamatio*. In de tweede helft van de zestiende eeuw is er volgens die, ook zojuist reeds geformuleerde, visie een benadrukking van het technische element, waarbij men enerzijds juist streng refereert en de hand houdt aan de antieke theorie, anderzijds deze aanvult waar ze nog technisch vervolmaakt kan worden, met name wat betreft de *elocutio* en de *pronuntiatio*, terwijl men in de eerste helft van de zestiende eeuw, gedurende de generatie van Vives en Erasmus, zich een veel grotere vrijheid ten opzichte van de antieke theorie lijkt te gunnen, en in overeenstemming met de eigen in de praktijk gevoelde

⁶⁰¹ Zeer illustratief in dit opzicht is de *rhetorica* uit het begin van de zeventiende eeuw van C Timplerus, *Rhetoricae systema methodicum* (...), Hanau 1613, die drie soorten oefeningen onderscheidt, waaronder de *exercitia declamatoria*, die de *pronuntiatio* betreffen; daarnaast onderscheidt hij de Ramistische *exercitia synthetica et analytica* (ed. 1613, p. 769). Reeds veel eerder begonnen er werkjes te verschijnen over de *pronuntiatio* in het bijzonder, hetgeen ook wijst op een stijgende belangstelling voor dit onderwerp. Het oudste voorbeeld van dergelijke werkjes dat ik heb gevonden, dateert uit 1550. (Jodocus Willichius, *Libellus de pronuntiatione rhetorica. Quaestiunculae de pronuntiatione in usum studiosae iuventutis*, Frankfurt 1550). Vergelijk hiermee Vives' uitspraak, dat de *pronuntiatio* geen "echt" onderdeel van de rhetorica is (zie supra noot 529).

levensbehoeften de theorie modelleert tot een vooral moreel-didactisch instrument. Ook door de vijftiende-eeuwse Griek Trapezuntius wordt het *genus iudiciale* weggelaten, hetgeen erop wijst dat er echt sprake is van een kenmerk van de humanistische rhetorica, en niet van een gril van een humanist als Vives.

In de plaats van de gebruikelijke leer van de *genera causarum* schuift Vives het onderscheid tussen het *docere* en *persuadere* als indelingscriterium naar voren.⁶⁰² Hij lijkt iets meer aandacht te willen besteden aan het *docere* dan aan het *persuadere*, omdat hij vindt dat er over het *persuadere* al voldoende geschreven is en over het *docere* te weinig.⁶⁰³ Heel het derde boek van *De ratione dicendi* handelt over het *docere*, een onderwerp waaraan hij ook een aantal jaren eerder, in 1523, reeds een apart boekje, met de titel *De consultatione*, had gewijd.⁶⁰⁴ Gaat het in het derde boek van *De ratione dicendi* over het *docere* in het algemeen, dat ook in bijvoorbeeld de *narratio* onderdeel is van een redevoering die *persuadere* tot uiteindelijk doel heeft, in *De consultatione* gaat het over (gesproken of geschreven) redevoeringen, waarin men per definitie advies geeft, en niet tracht te overreden. Vives gebruikt hiervoor niet de term *genus didascalicum*, maar het traditionele *genus deliberativum*, dat hij in betekenis versmalt door er het element van de overreding helemaal uit te laten. Vives' splitsing van het door de redenaar na te streven doel in *persuadere* en *docere* en het uitwerken van dit laatste in een geschrift getiteld *De consultatione* is mijns inziens om twee redenen van belang: samen met de ontwikkeling van het "dialectische" *genus didascalicum* bij Melanchthon illustreert dit de benadrukking van het moreel-didactische aspect van de rhetorica in de eerste helft van de zestiende eeuw. Anderzijds biedt met name het geschrift *De consultatione* de theoretische achtergrond bij de *consultationes* uit de eerste helft van de zestiende eeuw,⁶⁰⁵ zoals die van Erasmus en andere tijdgenoten, maar ook die van Valla over de Donatio Constantini. Tegen de achtergrond van deze gegevens is het veelzeggend dat dit geschrift van Valla in de eerste helft van de zestiende eeuw zowel *consultatio* als *declamatio* kon heten.⁶⁰⁶ naar het gevoel van de humanisten

⁶⁰² *Opera omnia*, II, 1782, p.158 sqq.

⁶⁰³ "(...) nunc de docendi partibus speciatim disseram, quorum praecepta rara quidem sunt apud scriptores, et tamen cum primis necessaria" (*Opera omnia*, II, 1782, p. 197).

⁶⁰⁴ *Opera omnia*, II, 1782, pp.238-262.

⁶⁰⁵ Vives' behandeling van de *consultatio* als onderdeel van het *genus deliberativum* kan men aanvullen met gegevens uit een *rhetorica* uit het einde van de vijftiende eeuw, namelijk die van Wimpheling, waarin onder het *genus deliberativum* de *consultatio in genere* en de *consultatio in specie* wordt behandeld; als voorbeeld wordt gegeven "an sit cum Sarracenis bellandum" (J.Wimpheling, *Elegantiae maiores.Rhetorica[...]pueris utilissima* {...}, Hagenau z.j., pp.EIi-verso - EIIi-recto); zie Erasmus' *consultatio* over de Turken

⁶⁰⁶ Valla zelf noemt het werk *oratio* (zie W.Setz, *Lorenzo Vallas Schrift gegen die konstantinische Schenkung* (...), Tübingen 1975, p.47). De reformatorisch gezinde Ulrich von Hutten noemde het werk *declamatio* in zijn editie van de *donatione Constantini*, die paste in de propaganda tegen de Romeinse curie (Setz 1975, p. 93 sqq.).

in deze tijd waren deze twee namen twee betitelingen voor een vorm van rhetorica die hetzelfde behelsde, en die door sommigen *genus didascalicum* genoemd werd, door anderen gewoon *genus deliberativum*. Wat de *consultatio* betreft moet daar de strikt juridische *consultatio* tegenover gesteld worden, die alleen maar een juridisch advies behelst; daarvan kennen we er vele, onder andere van de Fransman Pierre Pithou⁶⁹⁷

Veel interessanter voor de bestudering van de *declamatio* dan de *rhetorica's*, zijn enkele boeken, die voor zover ze bij Morhof en Gibert voorkomen, bij de gewone *rhetorica's* behandeld worden, maar die eigenlijk niet zozeer een theorie van de welsprekendheid bevatten, als wel aanwijzingen omtrent de praktijkoefeningen.⁶⁹⁸ We hebben reeds gezien dat in de oudheid de theorie aanvankelijk alleen maar *viva voce* werd gedoceerd. De eerste handleiding bij de praktijk was Quintilianus' standaardwerk *Institutio oratoria*, later aangevuld met de *Progymnasmata* van Theon, Aphthonius en Hermogenes, en met praktijkvoorbeelden in de bundels van Seneca rhetor, ps -Quintilianus, Calpurnius Flaccus en anderen. Het ligt van de hand dat de humanisten vooral ook in deze groep geïnteresseerd waren,⁶⁹⁹ en de continuïteit ervan wilden waarborgen door zelf ook *Progymnasmata* te schrijven. Men kan verwachten dat men daarin de nodige gegevens betreffende de *declamatio*-theorie en -praktijk vindt.

Nu is het allereerst erg opvallend dat het lijkt alsof deze praktische handleidingen vooral in Spanje voorkomen : van de zes die ik er zal bespreken komen er drie uit dat land. Rico Verdu stelt eenvoudig dat de

⁶⁹⁷ P.Pithoeus, *Consultatio de confiscatione bonorum ex causa perduellionis en Consultatio de feudis quibusdam Pedemontanis* (in : *Opera sacra, iuridica, historica, miscellanea*, Paris 1609, pp 279-308). Deze *consultationes* kunnen ook andere onderwerpen behandelen en in de volkstaal geschreven zijn; zie bijvoorbeeld A.Castan, ed., *Consultation de Cujas sur l'organisation de l'enseignement du droit à Besançon en 1580*, in : *Mémoires de la société d'emulation du Doubs* 1877-1878, pp.178-185.

⁶⁹⁸ Zie supra pp 159-160, nrs.9,18 en 25, daarnaast J.Petreus, *Progymnasmata artis rhetoricae*, Alcalá 1539 en J.Laurentius Palmyrenus, *Campi eloquentiae*, Valencia 1574. Beide werken worden behandeld in Rico Verdu 1973, pp. 183 sqq. en 176 sqq.; zie voor Palmyrenus ook C.-L. de la Vega y de Luque, *Vida y obra de Juan Lorenzo Palmireno*, in : *Teruel* 49-50(1973), pp.112-186. Van beide werken heb ik belangrijke passages kunnen raadplegen in fotokopie. Tenslotte N.Frischlin, *Methodus declamandi (posthuma) in laudatione, thesi de laudibus mulierum demonstrata(...)*, Straatsburg 1606; ook zijn er verschillende edities van Aphthonius en Theon, waarin het aantal voorbeelden aanzienlijk is uitgebreid (bijvoorbeeld Lorichius' editie van Aphthonius en Camerarius' editie van Aphthonius en Theon) Voor Lorichius' editie zie ook infra noot 753.

⁶⁹⁹ Zie D.L.Clark, *The Rise and Fall of Progymnasmata in Sixteenth and Seventeenth Century Grammar Schools*, in : *Speech Monographs* 19(1952)(n.4), pp.259-264 en J.-Cl.Margolin, *La rhétorique d'Aphthonius et son influence au XVIe siècle*, in : R.Chevallier, ed., *Colloque sur la rhétorique (Calliope I)*, Paris 1979, pp 239-269. Over de *progymnasmata* in de oudheid, zie G.Reichel, *Quaestiones progymnasmaticae*, diss.Leipzig 1909.

verdeling in praktijk- en theorieboeken, *progymnasmata* en *institutiones*, de weerslag is van het schoolstelsel, waarin theorielessen werden afgewisseld met praktijkoefeningen in het schrijven, spreken en voordragen.⁶¹⁰ Deze verklaring lijkt logisch en afdoende, maar voor iemand, die zich niet uitsluitend met Spaans bronnenmateriaal geconfronteerd ziet, roept ze een wedervraag op, want ook in de rest van Europa werd er in het onderwijs gewerkt volgens de verdeling in theorie- en praktijklessen, zonder dat we er leerboeken tegenkomen als de *Progymnasmata artis rhetoricae* van Petreius en de *Campi eloquentiae* van Palmyrenus. Immers, de oefenboekjes die we in de rest van Europa tegenkomen, beperken zich meestal tot het uitbreiden van de reeks voorbeelden uit de drie traditionele bundels van Hermogenes en Theon, maar vooral van Aphthonius. Praktische aanwijzingen, al dan niet in dialoogvorm, treffen we in die boekjes niet aan. Loricarius' editie van Aphthonius is er een goed voorbeeld van. Het ontbreken van de praktische aanwijzingen in werkjes als dat van Loricarius, kan misschien verklaard worden door het feit dat ze bedoeld waren als handleiding voor de leraar, terwijl de werkjes van Petreius en Palmyrenus als werkboekjes voor de leerling bedoeld zijn. Dit verschil in pedagogische opzet kan ook de verklaring zijn voor het feit dat de oefenboekjes van Spaanse oorsprong op enkele uitzonderingen na, geen enkele bekendheid genoten in de rest van Europa. Van al de zestiende-eeuwse schrijvers die ik op mijn weg van het bronnen verzamelen ben tegengekomen, is Andreas Schottus de enige die op de hoogte was van het werk van Petreius en Palmyrenus.⁶¹¹ Schottus had dat te danken aan het feit dat hij in de jaren tachtig van de zestiende eeuw enige tijd in Spanje verbleef, onder andere te Tarragona, een verblijf gedurende hetwelk bij toeval zijn bemoeienissen met de rhetorica, en met name de *declamatio*, intensiever werden, om na vele jaren uit te monden in zijn editie met commentaar van Seneca rhetor.⁶¹² Deze gegevens vinden aanvulling in het feit dat het werk van de genoemde Spaanse humanisten in geen van de door mij bezochte bibliotheken voorhanden is,⁶¹³ en in het feit dat ze ook niet besproken worden door Gibert en Morhof. Dit alles lijkt belangwekkend genoeg om in het achterhoofd te houden, maar voor het moment beperk ik me tot de vaststelling dat er in de landen buiten Spanje blijkbaar geen behoefte bestond aan uitsluitend praktische leerboeken in het onderwijs.

⁶¹⁰ Rico Verdu 1973, p.44.

⁶¹¹ Zie A. Schottus, *Clarissimo doctissimoque viro I. Lipsio(...)*, 1603 (ed. in appendix, p. 291, r. 85), noemt de *Declamationes* van Palmyrenus, opgenomen in de *Campi eloquentiae*, die ik verderop in dit hoofdstuk nog kort zal noemen; ed. in appendix, p. 291, r. 89-91, refereert aan Petreius' werk *Progymnasmata rhetorica*.

⁶¹² Zie J. Fabri S.J., *L'odyssée du manuscrit "Bruxellensis 2025" des oeuvres de Seneque le Rheteur*, in : *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 44(1966), pp. 900-924.

⁶¹³ Namelijk de Nederlandse universiteitsbibliotheken en Koninklijke Bibliotheek en de Bibliothèque Nationale te Parijs. De British Library bezit van beide werken een exemplaar. Ik heb kopieën geraadpleegd uit exemplaren van de Biblioteca Nacional te Madrid (Palmyrenus : *sign.* R/29.395; Petreius : *sign.* R/28.731).

Ik begin de bespreking van deze werkjes bij de twee laatstgenoemde van Petreius en Palmyrenus. Het werk van Petreius draagt als titel *Progymnasmata artis rhetoricae*. Het boek is een opeenvolging van losse stukjes, die later samengevoegd zijn om een bundel te vormen, zoals uit de signaturen blijkt.⁶¹⁴ Het werk gaat uit van de *Controversiae et suasoriae* van Seneca rhetor, waarop Petreius ook een commentaar schreef dat in deze bundel is afgedrukt. Na een *dedicatio*-brief aan de rector en moderatores van het Colegio mayor San Ildefonso dat gelieerd was met de universiteit van Alcalá,⁶¹⁵ geeft Petreius eerst twee zelf geschreven *declamationes*, een pro en een contra, over een *thema* van Seneca rhetor, namelijk *Contr.1,7*.⁶¹⁶ Aansluitend geeft hij, bij wijze van voorbereiding op het praktische gedeelte, een bondig *compendium totius fere rhetorici artificii*.⁶¹⁷ Hierin wordt de statusleer behandeld, en voorts de *genera causarum* en de *genera dicendi*. Hierna volgt een overzicht van de *elocutio*, waarin onder andere met veel voorbeelden over de figuren wordt gesproken en, zij het veel bondiger, over de tropen.⁶¹⁸ Hoewel dit gedeelte, door zijn grote aantal voorbeelden, al zeer nadrukkelijk bij de praktijk aansluit, is het eerste stuk dat echt typisch voor dit oefenboekje genoemd kan worden het hoofdstukje *De genere elocutionis et utilitate percipienda ex declamationibus*.⁶¹⁹ dat in de appendix van deze studie is opgenomen. Dit hoofdstukje geeft praktische aanwijzingen over de stijlvorm die het beste past bij de verschillende *partes orationis*. De schrijver past dit toe in de uitwerking van een kort *thema*. Daarna wordt een *thema* uit Seneca rhetor genoemd, *Contr.1,2*, en voor de behandeling van dit *thema* geeft de schrijver aanwijzingen door middel van het stellen van vragen. Dit is het meest nadrukkelijke getuigenis van het gebruik van Seneca rhetor in het onderwijs, dat ik ken. Het beantwoorden van de eerder genoemde vragen behelst in feite het behandelen van de *Progymnasmata*, dat wil zeggen het schrijven van delen van een redevoering. Direct hierop aansluitend vindt men het onderdeel *De declamandi ratione, quaeque in eo vitanda vitia*.⁶²⁰ Ook deze tekst is in de appendix van deze studie opgenomen. Er wordt kort in

⁶¹⁴ Het werk begint bij de signatuur AAi-recto, en loopt in eerste instantie tot (CCiv)-verso; deze bladzijden kennen geen paginering, maar het door mij geraadpleegde exemplaar heeft vanaf p AAii-recto een met de hand geschreven paginering van 1 tot en met 38. Vervolgens gaat het verder met signatuur A1-recto sqq en paginering Fol.1-recto sqq. (rechtsboven); deze bladzijden werden met de hand doorgepagineerd 39 sqq. De handgeschreven paginering is van (een van) de eigenaar(s) van het boek, die zich op de voerpagina bekend maakt als : *Dionysius Vasquez Tolet(an)us*, met schuin daarboven geschreven *Cerda*.

⁶¹⁵ Ed.1539, pp.AAij-recto - AAiij-verso. Over de Colegios mayores zie Kagan 1974, pp.66 en 110 sqq. en Febrero Lorenzo 1960 (zie supra noot 328).

⁶¹⁶ Ed.1539, pp AAiiij-recto - BBij-verso.

⁶¹⁷ Ed.1539, pp BBij-verso - (BBvi)-verso.

⁶¹⁸ Ed.1539, pp.(BBvi)-verso - CCiij-recto.

⁶¹⁹ Ed.1539, pp.CCiij-recto - (CCiv)-verso.

⁶²⁰ Ed.1539, pp.A(i)-recto - Aij-verso.

beschreven hoe de (Romeinse) *declamatio* aanvankelijk functioneerde. Daarna vindt men een uitgebreid betoog over het verval van de redekunst en de *declamatio*, dat misschien de inspiratiebron is geweest voor de in onze gebieden meer bekende uiteenzettingen van de reeds genoemde Andreas Schottus, voor het eerst gepubliceerd in diens Seneca rhetor-editie van 1603. Dit betoog loopt uit op een aanbeveling van het oeuvre van Seneca rhetor, dat, zo wordt de lezer voorgesteld, niet in de laatste plaats waardevol is, vanwege het aan de kaak stellen van de uitwassen, zodat een gezond evenwicht bereikt kan worden. Na deze *ratio declamandi* volgt, in nauwe aansluiting op de tekst van Seneca rhetor die nu definitief bij de lezer geïntroduceerd is, een stukje over de *divisio* en de *status*, en tenslotte over de *color* en de *schemata*.⁶²¹ Dit geheel, waarin de praktische wenken de theoretische uiteenzettingen in aantal overtreffen, wordt uiteindelijk compleet gemaakt door een commentaar op de *Controversiae et suasoriae*, dat buiten Spanje geïntroduceerd is door Andreas Schottus, die de in zijn ogen meest interessante delen ervan opnam in zijn reeds meermalen genoemde editie van Seneca rhetor.⁶²²

Na Petreius is de bundel van Palmyrenus, getiteld *Campi eloquentiae*, een interessant praktijk-gericht oefenboekje. Dit werk bevat allereerst een breedvoerige *ratio declamandi* in dialoogvorm,⁶²³ ingeleid door een korte gedachtenwisseling tussen de twee protagonisten, de *praeceptor* en de *discipulus*. De meester vertelt dat hij vermoed is na het uiteenzetten van de *praecepta inventionis et elocutionis*, maar in de gaten heeft dat de kennis bij de leerlingen niet zal beklijven als de stof niet nader uitgelegd wordt. Sommige elementen zullen, zo zegt hij, in dagelijkse voorlezingen of hoorcolleges uitgelegd worden. Hij doelt hiermee zonder twijfel op de *praecepta inventionis*. Andere elementen worden *in hac exercitatione*, dat wil zeggen in de opsteloefening, uitgelegd.⁶²⁴ Het betreft hier de *praecepta elocutionis*. De leerling, modelleerling zoals in alle zestiende-eeuwse schoolboekjes,⁶²⁵ geeft blij van zijn vlijt en gehoorzaamheid,⁶²⁶ waarna de

⁶²¹ Ed 1539, pp Aij-verso - (Avi)-recto

⁶²² "Scripsit (sc Ioannes Petreius) et Rhetoricae progymnasmata et in Senecae declamationes a paucis intellectas Scholia, unde optima decerpsti, quod trans Pyrenaeos ea nondum visa existimarem" (*M. Annaei Senecae Controversiae, suasoriae, declamationumque excerpta*, Heidelberg 1603, p 183).

⁶²³ Ed 1574, pp 23-46.

⁶²⁴ "Harum (difficultatum) ergo nonnullas in praelectionibus quotidianis audietis; alias hodie in hac exercitatione, qua in unaquaque hebdomade die lovis vos exercere soleo, breviter exponemus" (ed 1574, p 23). Dat het boekje als oefenboekje bedoeld is, wordt onderstreept door Palmyrenus' aankondiging dat de oefening iedere donderdag zal plaatsvinden.

⁶²⁵ Zie bijvoorbeeld Mathurin Cordier, *Colloquiorum scholasticorum libri IV*, London 1669, I 1,2 (sprekers zijn *Stephanio* en *praeceptor*). De editie waarnaar hier verwezen wordt, betreft een bewerking van het boekje voor het gebruik in het Engelse onderwijs.

⁶²⁶ "Hinc poteris magister charissime facile colligere, quanto studio et alacritate praeceptis tuis obtemperem(.)" (ed 1574, pp 23-24).

leraar zijn met citaten geïllustreerde Ciceroniaanse uitgangspunten formuleert : weinig voorschriften en veel praktische oefening, met name, zoals Cicero het uitdrukt, *scriptio* ⁶²⁷ Hierin ligt een element dat de aandacht verdient : in de *ratio declamandi* komt hoofdzakelijk de schriftelijke opsteloefening aan bod.

Na een korte inleiding, waarin het bronnenmateriaal ⁶²⁸ wordt beschreven, alsmede een zeer elementaire geschiedenis van de *declamatio*, die in de mond van de leerling is gelegd, neemt de leraar, met de naam van Palmyrenus zelf aangeduid, het woord, en legt de beginselen van de *imitatio* uit, ⁶²⁹ die in dit stadium van het onderwijs neerkomen op het schrijven van korte *progymnasmata, fragmenta declamationis*. Met een beroep op de opvatting van R. Agricola, zoals die te vinden is in diens commentaar op enkele *declamationes* van Seneca, ⁶³⁰ laat Palmyrenus de leerlingen eerst de opstellen in de moedertaal schrijven, hoewel ze later ook in het Latijn geschreven moeten worden. De voorbeelden worden dan ook in het Spaans gegeven. Deze behelzen onder andere *descriptiones*. ⁶³¹ Na de voorbeelden wordt de dialoog voortgezet, waarbij de situatie in de klas wordt nagebootst : De leerling heeft zijn opstel oefeningen af, vraagt of hij ze mag voorlezen, wat het kiezen van een respondent impliceert. De leerling kiest voor het vervullen van deze rol een medeleerling, aangeduid als M, en de oefening gaat van start. ⁶³² De leerling leest zijn opstel, een *descriptio convivii*, voor, waarna de leraar als voorzitter bij de oefening de leerling - die immers een modelleerling is - alle lof toezwaait en hem aanspoort op de ingeslagen weg voort te gaan. ⁶³³ De respondent, leerling M, brengt evenwel enige kritiekpunten naar voren. Ten eerste zou de leerling enkele ongebruikelijke woorden gebezigd hebben, voorts zou hij enkele niet bruikbare metaforen gebezigd hebben en tenslotte zou de

⁶²⁷ "Nullum ergo praeceptorum genus erit cum ipsa exercitatione et usu conferendum ? At vere Cicero in Bruto dixit : Nulla res tantum ad dicendum proficit, quantum scriptio. Est enim caput quamplurimum scribere. Demus ergo operam, ut multa scribamur. Praecepta volo esse perquam pauca, exercitationem vero diuturnam"(ed.1574,p.24). Het citaat is uit Cic., *Brut.* 24,92.

⁶²⁸ Behalve uiteraard Quintilianus noemt Palmyrenus de Fransen Strebaeus en Beraldus(ed.1574,pp.25-26).

⁶²⁹ Ed.1574,p.27.

⁶³⁰ "Audi Rodolphum Agricolam : Si scribere voles optimum erit idipsum patrio sermone rectissime intra animum tuum formare, deinde Latinis propriaeque significantibus verbis explicare"(ed.1574,p.28; vergelijk supra noot 520).

⁶³¹ Het eerste onderwerp behelst een oefening in het *dilatare*, uitweiden, vervolgens komen twee *descriptiones*, dan een oefening om de *divisio* te bedrijven, tenslotte een onderwerp om de *causae* en *effecta* te leren behandelen (ed.1574,pp.29-36).

⁶³² Ed.1574,p.36.

⁶³³ "Audi tuum convivium, probo descriptionem, quam video totam frugiferam et fructuosam, nec ullam eius partem incultam, aut desertam intueor. Perge, ut coepisti :(...)"(ed.1574,p.39).

narratio tegen de theoretische voorschriften indruisen.⁶³⁴ Deze opmerkingen zijn voor Palmyrenus aanleiding om te stellen dat de vrijheid van de *declamator* aanzienlijk groter is dan die van de *orator*, zelfs in die mate dat hij zich wel een verzinsel mag veroorloven.⁶³⁵ Voorts wordt veel aandacht besteed aan de metafoor bij Cicero, waarin de theoretische uitgangspunten zo worden geformuleerd, dat er een grote vrijheid in de toepassing is en de kritiek van de respondent, leerling M, in feite ontzenuwd wordt. Met deze opmerking over de metafoor eindigt de *ratio declamandi*. In aansluiting hierop vindt men een serie beschouwingen over de redevoeringen en de stijl in het algemeen, waarbij ter concretisering hier en daar enkele schrijvers uit de oudheid, onder wie met name Cicero, besproken worden.⁶³⁶ De *genera dicendi* worden als zodanig niet besproken, maar er kan toch wel een lijn naar het *genus didascalicum* of *deliberativum* getrokken worden, omdat in een apart hoofdstuk de *thesis* behandeld wordt, een van de *progymnasmata*, die bij een van die twee *genera* onder te brengen is omdat ze uitgaat van de *quaestio indefinita*.⁶³⁷ Daarna vindt men enkele *declamationes* van Palmyrenus, één enkelvoudige en drie pro en contra redes.⁶³⁸

⁶³⁴ Ed. 1574, p. 40.

⁶³⁵ "Adolescenti declamanti liberior campus, quam Oratori in foro dicenti conceditur. Hic falsa quaedam ad exhilarandum auditorem permittuntur" (ed. 1574, pp 40-41).

⁶³⁶ Ed. 1574, p. 46 sqq. De hoofdstukjes heten : Ratio interpretandi Ciceronem; Persuadendi et dissuadendi ratio brevissima; Encomium brevitatis; Encomium Orationis copiosae; In Sallustio nullam esse brevitatem; Copiam verborum esse longe utilissimam, et falli qui eam vituperant; Usus epithetorum, et dicendi genera; Ciceronis formulae laudandi Platonem; De Parechmate Ciceronis; Liceatne integras periodos suffurari; De periodo; Ratio colligendi themata, et excogitandi theses; Catalogus eorum qui Rhetoricae praecepta aut Graece, aut Latine tradiderunt. (zie inhoudsopgave, ed. 1574, p. 22; ik heb de tekst van deze hoofdstukken niet kunnen raadplegen).

⁶³⁷ Namelijk het hoofdstuk "Ratio colligendi themata, et excogitandi theses".

⁶³⁸ Namelijk de *Declamatio "Iudex oppressus"*; *Declamationes adversariae "Rapta raptoris, etc."*; *Declamationes "contra ius civile, et pro iure civili"*; *Declamationes adversariae "de tumultu militum Hispanorum"* (pp. 104-163). Ik breng de lezer in herinnering dat Schottus bij mijn weten één van de weinigen van de niet-Spanjaarden in de zestiende eeuw was, die deze *declamationes* kenden (zie supra p. 172).

In dit verband kunnen enkele andere losse *declamationes* genoemd worden die in directe relatie staan met het onderwijs in Spanje. Het gaat hier om werk van leerlingen van Franciscus Decius, dat is opgenomen in de gepubliceerde versie van een lofrede op de universiteit van Valencia in 1547 (*De scientiarum et academiae Valentinae laudibus, ad Patres Iuratos Senatuumque Literarium Oratio, per Onofrium Clementem discipulum non poenitendum publice habita* {...}) Valencia 1547, geraadpleegd in een microfiche van het exemplaar van de Biblioteca Nacional te Madrid, sign. R 19833). Deze redevoering was geschreven door Decius, en voorgedragen door een leerling, een praktijk die veel later, namelijk in de zeventiende eeuw en ook nadien nog, in de Noordelijke gebieden schering

In aansluiting op deze twee Spaanse oefenboekjes die geen bekendheid hadden in de rest van Europa, moet een werkje genoemd en kort besproken worden dat, hoewel van een Spaanse auteur afkomstig, wel bekend was in Europa. Het gaat om de *Progymnasmata rhetorica* van Antonio Llull, uitgegeven te Basel in 1550 en herdrukt in Lyon in 1572.⁶³⁹ In veertien hoofdstukjes, *progymnasmata* genaamd, worden achtereenvolgens behandeld: *exordium*, *peroratio*, *narratio*, *descriptio*, *encomium*, *comparatio*, *chria*, *refutatio* en *hypophora*, *thesis*, *quantitas sive amplificatio*, *locus communis*, *prosopopeia*, *gratiarum actio* en *consolatio*. In alle gevallen op een na (de *locus communis*) wordt een enkel voorbeeld toegevoegd, dat op zijn beurt nagenoeg steeds uit Aphthonius' bundel *progymnasmata* komt. Het aantal *progymnasmata* bij Llull is uiteraard niet toevallig precies dat van de bekende bundels uit de oudheid, hoewel de onderwerpen niet alle dezelfde zijn. De theorie, per hoofdstuk of *progymnasma* geordend, is zo beperkt mogelijk gehouden. Dit boekje is waarschijnlijk bedoeld als oefenboekje in het onderwijs, maar ik heb nergens een aanwijzing kunnen vinden dat het daadwerkelijk zo gebruikt werd.

en inslag zou zijn. Na de lofrede nu zijn vier *declamationes* van leerlingen opgenomen, in de vorm van een juridisch spel (*De scientiarum*(...)1547, p 34 sqq.). De vier *declamationes* worden, in navolging van de *declamationes* van pseudo-Quintilianus, Seneca rhetor en Calpurnius Flaccus, voorafgegaan door een *thema*: "Vir quidam Reip etiam post mortem studiosus, eum filium scripsit haeredem, qui artem omnium Reip. utilissimam exercebat. Quartuor (sic) relictis sunt quorum primus Tabellio, alter Medicus, tertius Iuris peritus, postremus Theologus effectus est. Singuli itaque de haereditate contendunt" (*De scientiarum*(...)1547, p 35). De vier *declamationes* beginnen alle met de aanspreking van de rechters. In hoofdstuk 4 zal ik deze *declamationes* kort bespreken.

Een voor Spanje traditioneel onderwerp, de vraag of een edelman zich aan de *studia humanitatis* of aan het strijden met de wapens moet wijden, wordt behandeld in een serie van twee *declamationes*, een pro en een contra, die gepubliceerd zijn in een ander werk van Decius, *Colloquium cui titulus Paedapechthia* (1536). De auteur van deze twee *declamationes* is waarschijnlijk Decius zelf, hoewel het voorgesteld wordt alsof de twee gesprekspartners van de dialoog, Antonius en Beraldus, ieder een voordracht houden. Deze opzet brengt een element van concurrentie met zich mee, dat nog versterkt wordt door de veronderstelde aanwezigheid van een aanklager. Ik kom in deel III nog terug op de *declamationes* van Decius.

⁶³⁹ Volgens Antonio 1783-1788 is de *editio princeps* van 1550, en is er een *editio auctior* van 1551; een editie uit 1551 heb ik niet gevonden. De lezer merke op dat dit werk buiten Spanje gedrukt is, wat in dit geval wijst op een Europese verspreiding van het werk. Dit wordt onder andere verklaard door het feit dat Lullius, in tegenstelling tot Petreius en Palmyrenus, lange tijd buiten Spanje geleefd heeft (zie Martí 1972, pp.131-132); zo heeft hij theologie gedoceerd in Dôle (zie Martí 1972, p 131 en Gibert 1725, p 164). Van zijn geschrift *De oratione libri VII* (Basel 1568), dat bij Morhof, Gibert, Martí en Rico Verdu wordt behandeld, heb ik geen exemplaar kunnen raadplegen.

Er blijven nu nog een drietal werkjes over, waarvan er geen door Spanjaarden geschreven is : twee oefenboekjes en een theoretisch werk waarin een onderdeel over de oefeningen handelt. Het eerste van deze drie is de *Ratio declamandi* van de Duitse humanist Nicodemus Frischlin, een tamelijk onbekend werk, dat niet bij Morhof en Gibert behandeld wordt.⁶⁴⁰ Het werk is posthuum gepubliceerd in 1606, maar dateert van 1586.⁶⁴¹ Frischlin geeft in dit werk eerst een paar theoretische opmerkingen. Het belangrijkste, zo luidt zijn opvatting, is de behandeling van de *inventio* en de *elocutio*.⁶⁴² In verband met de *inventio* legt hij de *genera causarum* uit. De korte theoretische uiteenzetting wordt geïllustreerd met een voorbeeld, dat duidelijk maakt dat ook Frischlin voortdurend aan een geschreven oefening denkt. Hij kiest in dit verband de *laudatio*, naar zijn mening de gemakkelijkste soort redevoering.⁶⁴³ De *laudatio*, of *vituperatio*, kan zijn *personae*, *rei*, *facti*. Er is een thesis- en een hypothesis-variant. Als voorbeeld dient de *laudatio mulierum*, een *laudatio personae* in de thesis-variant. Na het opsommen van de *loci (argumentorum)* worden de *partes orationis* geanalyseerd aan de hand van Cicero's *Pro Sestio*. De *sententiae*, volzinnen, worden in drie etappes geanalyseerd, namelijk in het licht van de *inventio*, de *elocutio* en de *imitatio*. Midden in de behandeling van de *elocutio* van een van de *sententiae* wordt in de door mij geraadpleegde editie de tekst van de *ratio declamandi* afgebroken.⁶⁴⁴ Misschien mag men de veronderstelling wagen dat het handschrift, dat aan de basis van deze posthume editie gelegen moet hebben, niet verder ging. Niettemin is deze *ratio declamandi* een kostbaar geschrift, daar het een van de weinige getuigenissen in gedrukte vorm is, waarin de praktijkoefeningen aan deze zijde van de Alpen en Pyreneeën beschreven worden.

⁶⁴⁰ Voor de titel, zie supra noot 608. Behalve het hier besproken werk worden van Frischlin nog de volgende werken in dit onderzoek betrokken : *Orationes insigniores aliquot(...)*, ed. G. Pfulger, Straatsburg 1598, dat de *Oratio de studiis linguarum et liberalium artium* bevat, alsmede *Tria problemata in utramque partem agitata*. Voorts is er de *Oratio de scholis et gymnasiis aperiendis(...)*, Tübingen 1627; voor Frischlins *Rhetorica* zie supra noot 571. Zie voor een bespreking van Frischlins onderwijsmethode in de artes A. Elsenbroich, *Imitatio und Disputatio in Nikodemus Frischlins Religionskomodie "Phasma". Späthumanistisches Drama und akademische Unterrichtsmethode in Tübingen am Ausgang des 16. Jahrhunderts*, in : A. Schöne, *Stadt-Schule-Universität-Buchwesen und die deutsche Literatur im 17. Jahrhundert. Vorlagen und Diskussionen eines Barocksymposiums der deutschen Forschungsgemeinschaft 1974 in Wolfenbüttel*, München 1976.

⁶⁴¹ Zo blijkt uit de titel in de editie van 1606, p.1 : "*Declamandi methodus privatim tradicepta (sic) a Nic Frischlino (...)* 7 febr 1586".

⁶⁴² "*Duo sunt cogitanda ei, qui cupit orationem scribere et pronuntiare : unum quid velit dicere : Alterum quomodo velit dicere. Illud respicit inventionem, hoc elocutionem*" (ed. 1606, p.1).

⁶⁴³ Ed. 1606, p.2.

⁶⁴⁴ Ed 1606, p.25.

De belangrijkste getuige daarvan is evenwel Johannes Sturm, niet alleen in zijn hoofdstuk *De exercitationibus quotidianis communibus scholarum Argentoratensis et Lauinganae*, opgenomen in de *Classicae epistolae* van 1565, maar ook en vooral in zijn *De imitatione oratoria libri III*.⁶⁴⁵ De *imitatio*, het proces waarbij de redevoering tot stand komt, verdeelt hij in drie fasen, de *consuetudo*, de *oratio* en de *actio*.⁶⁴⁶ De *consuetudo* heeft betrekking op de fase van het lezen en becomingariëren van de klassieke voorbeelden en het zich toeleggen op de *progymnasmata*.⁶⁴⁷ Bij dit laatste hoort ook het declameren, dat Sturm uitgebreid analyseert in hoofdstuk 13.⁶⁴⁸ Na een kort overzicht van de geschiedenis van de *declamatio* worden de onderwerpen voor de *declamatio* besproken. Sturm raadt aan uitsluitend historische feiten als onderwerp op te geven, zowel uit de oudheid als uit de contemporaine tijd. Hij sluit hiermee uitdrukkelijk mythologische onderwerpen uit.⁶⁴⁹ Tenslotte blijkt in Sturms behandeling van de *declamatio* duidelijk, dat ook de voordracht geoefend moet worden met het oog op de echte redevoering.⁶⁵⁰ Dit hoeft overigens geen verwondering te wekken, daar in het hoofdstuk over het onderwijs duidelijk gebleken is dat op de scholen die door Sturm gesticht zijn, de *declamatio* als spreekvaardigheidsoefening aanwezig was. De latere

⁶⁴⁵ Zie supra p.160, nr.22. Het werk werd bij mijn weten slechts eenmaal gedrukt.

⁶⁴⁶ Ed.1574, pp.Bii-recto-verso.

⁶⁴⁷ "Sex igitur distributa in partes est consuetudo : cognitionem, lectionem, commentationem, scriptionem, declamationem, usum"(ed.1574, p.Bv-verso).

⁶⁴⁸ Ed.1574, p.Diiii-recto sq.

⁶⁴⁹ "Itaque dictatura L.Cornelii Sullae, et C.Caesaris victoria, & post victoriam clementia, et mors Cn Pompeii et Catonis Uticensis voluntaria nex, plus adfert ad animos eorum qui audiunt commovendos : quam Ino, aut Pasiphae aut Deianira. Nostra vero tempora gravissimas habuerunt controversias regulum et nobilium et rerum publicarum, quae a Jure consultis cognitae, atque acceptae latissimum campum declamationibus aperient, vel ad argumentandum, vel ad commovendum"(ed.1574, p (Dvi)-recto). Vergelijk voor de fictieve onderwerpen die Sturm ontoelaatbaar acht ook zijn *De exercitationibus rhetoricis* van 1575 (zie supra p.80 sqq.). In de laatste onderverdeling in de geciteerde passage ("vel ad argumentandum vel ad commovendum") proeft men Vives' indeling in "permovere et docere"; "ad argumentandum" slaat op het Melanchthoniaanse *genus didascalicum*.

⁶⁵⁰ Sturm behandelt in een apart hoofdstuk van dit werk de *actio*, getiteld "De postrema parte consuetudinis, quae erat actio" (ed.1574, p (Dvii)-recto); in zijn aantekeningen bij dit werk, *scholae* genaamd, in dezelfde editie gepubliceerd, schrijft hij : "Declamatio quinta pars est consuetudinis oratorum, post quam sequitur actio vera : declamatio enim ficta est, antequam veniamus ad ipsam orationem quae pars est praestantissima"(ed.1574, p.G4-verso; hier kan men de term *declamatio* al opvatten als uitsluitend betrekking hebbend op de *pronuntiatio*, zoals in de zeventiende eeuw gebruikelijk zal zijn, vergelijk onder andere supra noot 601); vergelijk supra p.81, waar uitgelegd wordt dat Sturm in 1575 de oorspronkelijke *declamatio*-oefening gedeeltelijk vervangt door *actiones*.

Sturmiaanse *declamatio* behoort daarmee zonder twijfel, om nogmaals op de begripsinhoud van het genre *declamatio* in de zestiende eeuw te preluderen, tot de *declamatio* van de tweede helft van de zestiende eeuw, en niet tot de Erasmiaanse *declamatio* van de eerste helft van die eeuw.

Het laatste werk dat aan de orde moet komen is een theoriwerk, waarin slechts een gedeelte handelt over de praktijk. Ik bedoel Melchior Junius' *Methodus eloquentiae comparandae*, daterend uit 1591. Dit werk bevat enige hoofdstukken die handelen over het maken van een opstel.⁶⁵¹ Hierbij worden enkele suggesties voor de praktijk gedaan. Zo suggereert Junius enige *contrariae materiae*, met name in de vorm van het "tegenspreken" van Cicero.⁶⁵² Ook absurde onderwerpen zoals de *ebrietas laudanda* mogen in de ogen van Junius wel gebruikt worden,⁶⁵³ een oefenwijze die een Vives, zoals we zagen, afkeurde. Aansluitend behandelt Junius in twee hoofdstukken de *memoria* en de *pronuntiatio*, zodat zijn *rhetorica* enigszins de indruk bevestigt die we tot nu toe van de *rhetorica* van de tweede helft van de zestiende eeuw hebben gekregen, waarin het technische aspect belangrijker lijkt dan het moreel-didactische.

De bovenstaande gegevens geven aanleiding tot de volgende conclusies. Over het algemeen bieden de *rhetorica's* erg weinig materiaal voor de studie van de *declamatio*. Slechts enkele *rhetorica's* bespreken de vijf *officia oratoris*. Wanneer ze Ramistisch zijn, bespreken ze slechts de *elocutio* en *pronuntiatio*. De meeste *rhetorica's* gaan niet in op de *declamatio*. Meestal alleen zijdelings en slechts hier en daar rechtstreeks kunnen enkele gegevens betreffende de *declamatio*-theorie en -praktijk aan de *rhetorica's* worden ontleend. Deze gegevens leiden bij analyse tot de vaststelling dat er een zekere ontwikkeling met betrekking tot de *declamatio*-theorie en -praktijk valt waar te nemen. Met nadruk dient vooral de geleidelijkheid van deze ontwikkeling in het licht gesteld te worden.

In de eerste helft ongeveer van de zestiende eeuw onderkennen we een streven om in de *rhetorica* de moreel-didactische aspecten zoveel mogelijk naar voren te schuiven. Dit brengt met zich mee dat men de verstrengeling van de *rhetorica* en de dialectica, die in de oudheid reeds bestond, steeds hechter maakte. Deze tendens blijkt uit een aantal gegevens. Ten eerste treffen we in Melanchthons *Elementa rhetorices* een nieuw *genus* aan, namelijk het *genus*

⁶⁵¹ Namelijk hoofdstuk 14 tot en met 19.

⁶⁵² "Aristoteles libro Rhetoric. I cum dicendi artis utilitates recenset, inter alias etiam hanc ponit, quod in Contrarias dicere partes et τὰναντία πρῆναι nos doceat". Er wordt voorgesteld Cicero tegen te spreken : "accusare Deiotarum, reum Roscium facere, laudare Antonium, Verrem defendere" (ed. 1609, pp. 157-158).

⁶⁵³ "Quod si vero quis quaerat, utrum etiam absurda aliquando et ridicula sint, exercitii causa, tractanda, verbi gratia laudanda ebrietas : vituperanda eloquentia : reprehendenda iustitia : omnino admittenda ea esse arbitror : sed non ut ita sentiamus et vivamus. Probat hanc rationem Aristoteles in Rhetoricis : laudat eandem in Carneade Cicero (...) Ita in ranarum et murium describenda pugna occupatus Homerus est : incude sua non indignum culicem Maro iudicat : illaudatum laudat Busyridem Isocrates : Apulejus Asinum celebrat : Germaniae illud decus et ornamentum D. Erasmus stultitiam commendat" (ed. 1609, pp. 160-161).

didascalicum. Dit *genus* dient, zo legt Melanchthon uit, vooral ter onderrichting van de toehoorders in preken, en behoort eigenlijk geheel tot de dialectica. Een vijftigtal jaren later vinden we deze theorie danig uitgewerkt in een leerboek voor gewijde welsprekendheid namelijk dat van de Dominicaan Granatensis. Deze stelt dat het *genus didascalicum* de kans biedt een thesis te behandelen als rhetor in plaats van als dialecticus door deze toe te passen op een praktisch voorbeeld, hetzij uit de literatuur, bijvoorbeeld de bijbel, hetzij uit het werkelijke leven. Op deze theorievorming rond de kansrede in de tweede helft van de zestiende eeuw wordt in de praktijk al in de eerste helft van de zestiende eeuw geanticipeerd, en wel buiten het verband van de kansrede, in bijvoorbeeld Erasmus' *declamatio de laude matrimonii*. Ook daarin wordt, zoals Erasmus zelf in zijn verdediging tegen de aanvallen op zijn *declamatio* zegt, uitgegaan van een algemene stelling, de thesis, die wordt toegepast in verschillende concrete omstandigheden, hetgeen resulteert in een pro- en contra-betog waarin geen sprake is van een sofistische krachttoer, maar van een op beleerende wijze geformuleerde moraal die de mensen verantwoorde keuzes leert maken. Het principe van het *genus didascalicum* wordt door Vives gestalte gegeven in het traktaat *De consultatione* en in het naar voren schuiven van de indeling in *docere-persuadere* in plaats van de leer van de *genera causarum*.

Een ander gegeven dat illustreert hoe het moreel-didactische op de voorgrond treedt in de eerste decennia van de zestiende eeuw, is het feit dat het *genus iudiciale* in sommige belangrijke *rhetorica's* ontbreekt. Afgezien van de niet-profane *rhetorica's*, zoals in die van Erasmus, ontbreekt het *genus iudiciale* ook in de *rhetorica's* van Trapezuntius en Vives : zij laten het *genus iudiciale* weg omdat het in hun ogen - en vooral bij Vives is dit duidelijk -⁶⁵⁴ geen bijdrage kan leveren tot een goede, dat is moreel-didactisch verantwoorde opvoeding. Dat in het juridisch bedrijf van die dagen de *rhetorica* geen echte functie meer had is, dunkt me, maar ten dele een verklaring voor het niet behandelen van dit *genus* door Vives en Trapezuntius, want in de meeste andere *rhetorica's* wordt het *genus iudiciale* wel behandeld. Er is in die *rhetorica's*, zo lijkt het, een zekere angst om van de antieke theorie af te wijken : men wil volledig zijn, om niet het verwijt te krijgen de Ouden niet te hebben gelezen of ze niet te respecteren. In sommige andere gevallen, zoals in dat van Melanchthon, die toch het *genus didascalicum* introduceert, kan de functie van de betreffende *rhetorica* als schoolboek een verklaring zijn : de leerlingen moeten uiteraard kennis nemen van de volledige theorie van de Ouden. In samenhang met dit gegeven is het belangrijk op te merken dat vooral de theoretici uit de eerste helft van de eeuw benadrukken dat de *orator* zelf een rechtschapen man moet zijn. Dit valt vooral op bij Vives en Sturm. Bij Vives komen de opmerkingen over de oprechtheid van de redenaar voor in het gedeelte dat de *elocutio* behandelt. De technische aspecten van de *elocutio* (de tropen- en figurenleer) worden daarbij naar de achtergrond gedrongen. Tenslotte is nog vermeldenswaard dat de theoriewerken die in dit hoofdstuk aan de orde zijn, meestal niet spreken over de *declamatio* als spreekvaardigheidsoefening, en dat soms zelfs benadrukt wordt dat de *declamatio* een *scriptio*, een geschreven oefening is, waarbij automatisch de nadruk valt op *inventio*, *dispositio* en *elocutio*, ten nadele van *memoria* en *pronuntiatio*.

⁶⁵⁴ Zie ook de opmerkingen van Vives over het *genus iudiciale* in *De tradendis disciplinis* IV,3 (zie supra p.147).

Zonder te willen stellen dat de bovengenoemde aspecten helemaal ontbreken in de *rhetorica's* van de tweede helft van de zestiende eeuw, en met herhaling van de belangrijke aantekening dat de grenslijnen hier sowieso maar vaag te trekken zijn, constateer ik dat in de tweede helft van de zestiende eeuw de technische aspecten van de *rhetorica* wat meer op de voorgrond treden. Ik meen dit allereerst vast te kunnen stellen bij de Ramistische *rhetorica's*. Zonder het belang van het duo Ramus-Talaeus voor de *dialectica* te kunnen overzien, stel ik vast dat hun *rhetorica*, die op het eerste gezicht nogal traditionalistisch lijkt, zich in sterke mate concentreert op de technische aspecten. Zo wordt, zoals ik eerder al opmerkte, bij de *elocutio* alleen de tropen- en figurenleer behandeld. Hoe anders is het bij Vives, die onder de *elocutio* de morele normen die noodzakelijk zijn voor de orator, behandelt. Ook van het Melanchthoniaanse *genus didascalicum* is in hun *rhetorica* geen spoor te vinden. Behalve bij de Ramisten, constateren we het op de voorgrond treden van de technische aspecten van de *rhetorica* in de theorie, maar tevens de praktijk ook bij de Jezuïeten, die sterke nadruk legden op de voordracht. Dit hangt bij hen samen met het feit dat ze in laatste instantie altijd aan de kanselrede denken, een gesproken vorm van de *rhetorica* waarbij de *actus* een echte functie had. Voorlopers van de Jezuïeten in dit opzicht zijn de reformatorisch gezinden, die in hun behandeling van de *rhetorica* in laatste instantie ook de kanselrede op het oog hadden: zo benadrukt Sturm in zijn *De imitatione rhetorica* de zorg die aan de voordracht besteed moet worden. De reformatorisch gezinden, met Sturm voorop, vallen in mijn globale indeling dus gedeeltelijk in de tweede periode, en illustreren wel heel duidelijk dat de grenslijnen vaag zijn.

Ook buiten het verband van de kanselrede treffen we in de tweede helft van de zestiende eeuw gegevens aan die wijzen op het groeiend belang dat aan de voordracht wordt gehecht, waarbij het begrip *declamatio* zich langzaam toespitst op dat onderdeel. Wat de theorie betreft hebben we dat opgemerkt bij Sturm en Junius, en we zullen het later in verband brengen met de praktijk van de modelredes op school: de *rhetorica* heeft dan haar functionele reikwijdte grotendeels verloren, terwijl haar in het begin van de zestiende eeuw een zeer uitdrukkelijk moreel-didactische functie werd gegeven onder een zekere verwaarlozing van het voordrachtselement.

In hoofdstuk 3A zijn al enkele passages geciteerd waaruit blijkt dat in de tijd van de humanisten in de rechtspraktijk eigenlijk geen plaats meer was voor de redenaar.⁶⁵⁵ Dit geldt voor heel de periode van het renaissance-humanisme en voor heel het gebied waarover het zich verspreid heeft. Slechts hier en daar vindt men uitspraken die de indruk wekken dat er in de praktijk nog eenzelfde organische band bestaat tussen welsprekendheid en rechtspraktijk als in de oudheid.⁶⁵⁶ Gezien het ontbreken van deze band in de werkelijke rechtspraktijk wekt het geen verbazing dat de *declamatio*, als onderdeel van de opleiding tot de welsprekendheid, geen rol speelt in het juridisch onderwijs van die tijd. De *disputatio* was de enige praktische oefening in de juristenfaculteit.⁶⁵⁷

⁶⁵⁵ Zie supra noot 511. In hoofdstuk 3B hebben we evenwel ook gezien dat de meeste *rhetorica's* het *genus iudiciale* wel behandelen. Bij het oefenen van de beginselen van de rhetorica in de *artes*-faculteiten zal men over het algemeen wel niet veel met dit *genus* gewerkt hebben. Erasmus noemt in zijn *De ratione studii* temidden van de suggesties voor steloefeningen slechts één voorbeeld dat behoort tot het *genus iudiciale* (ed.LB I, kol 526 B; ASD I,2(1971), p.133); Vives keurt het gebruik van dit *genus* in het onderwijs helemaal af. Afgezien van enkele niet-profane *rhetorica's*, heb ik slechts één *rhetorica* uit het begin van de zeventiende eeuw gezien, die het *genus iudiciale* niet behandelt. (N.Vernulaeus, *De arte dicendi libri III, (...) ed. quinta*, Leuven 1637 (editio princeps 1619). In caput XVI (ed.1637, pp.101-103) wordt in deze *rhetorica* de procedure bij processen beschreven; bij enkele onderdelen daarvan, zo schrijft Vernulaeus, kan men enige steun van de rhetorica hebben, zodat het zelfs (sic) voor de rechtskundige nuttig is om de rhetorica te bestuderen.

⁶⁵⁶ Zo bijvoorbeeld F.Prendilacqua, die in zijn in hoofdstuk 2 al geciteerde *Dialogus* Raimondo Lupo, de bekende 15e-eeuwse jurist, "iurisperitorum eloquentissimum et eloquentium iurisperitissimum" noemt (Garin 1958, p.562).

⁶⁵⁷ Zie bijvoorbeeld H.Wolff, *Geschichte der Ingolstadter Juristenfakultät 1472-1625*, Berlin 1973, p.56 sqq. De *disputatio* werd overigens ook in de andere faculteiten en op het niveau van de middelbare school als praktische oefening in de dialectica gehouden. Op de specifieke inhoud van deze oefening en de procedure die erbij gevolgd moest worden in de juristenfaculteit ga ik hier niet nader in. Het belangrijkste kenmerk van de *disputatio* als zodanig was het vraag- en antwoordspel, zoals dat bijvoorbeeld omschreven wordt door Mafeus Vegius, wanneer hij herinneringen aan zijn schooltijd ophaalt: "(...)celebrari iubebat (i.e. Vegius' leermeester) examen, circumsedente omnium qui edocti iam erant discipulorum corona, non aliter ac in gymnasiis iurisperitorum aut medicorum fieri solet, ibique qui periculum sui facturum erat rogabatur, discutiebaturque probe ab argutis, ut sibi videbantur, iudicibus(...)" (*De educatione liberorum* II,9, ed.Walburg Fanning, Washington 1933, p.68).

Toch ontbreekt de *declamatio* niet helemaal in het juridische onderwijs en vertoont anderzijds de schooldeclamatio hier en daar enige elementen die herinneren aan de tijd dat de band tussen rhetorica en rechtspraktijk zeer nauw was.

Om met dit laatste aspect te beginnen, in hoofdstuk 2C hebben we al iets gezien over de *concertatio declamatoria* bij de Jezuïeten. Bij zo'n *concertatio* treden twee of meer scholieren op met een *declamatio*, waarbij een rechtsgeding uit de oudheid geensceneerd wordt. De leerlingen treden daarbij als rechters op en luisteren naar de redevoeringen van de aanklagers en verdedigers.⁶⁵⁸ Als motief voor het ensceneren van zo'n rechtsgeding kan men onder andere denken aan het beginsel van de wedijver, dat kenmerkend lijkt voor het pedagogisch systeem van de Jezuïeten. Deze *concertatio declamatoria* wordt ook door Sturm besproken in 1575 en heet bij hem *actio*.

Op de universiteit van Valencia vond in 1547 een opvoering van vier *declamationes* plaats, waarvan de enscenering en gedeeltelijk ook de inhoud geïnspireerd waren op de bundels *Declamationes* die uit de vroege keizertijd over zijn.⁶⁵⁹ Deze vier *declamationes* waren oorspronkelijk opstellen, geschreven door leerlingen van de *artes*-faculteit. Op verzoek van de leerlingen had de docent, Decius, ze verbeterd en (waarschijnlijk door de leerlingen zelf) laten voordragen. Die voordracht was zo'n succes dat tot publicatie van de vier *declamationes* besloten werd.⁶⁶⁰ Geheel naar het voorbeeld van pseudo-Quintilianus' *Declamationes* wordt eerst het *argumentum* gegeven, waarin de "zaak" uiteengezet wordt: een man heeft een aantal volwassen zonen. Per testament maakt hij die zoon tot erfgenaam, die in maatschappelijk opzicht het meest nuttige ambt heeft. Vier van zijn zonen strijden om de erfenis; ze zijn respectievelijk ambtenaar, arts, rechtsgeleerde en theoloog. Dit *argumentum* is duidelijk geïnspireerd op *declamatio* 268 in de bundel die op naam van Quintilianus staat.⁶⁶¹ Net als in de betreffende *declamatio* van pseudo-Quintilianus wordt de afloop van het geding niet

⁶⁵⁸ Zie supra p 121

⁶⁵⁹ Gepubliceerd in F Decius, *De scientiarum et academiae Valentinae laudibus, ad Patres Iuratos Senatunumque Literarium Oratio*, Valencia 1547, p.34 sqq. Zie ook supra noot 638

⁶⁶⁰ Deze gegevens zijn te vinden in Decius' inleiding (Decius 1547, p 34).

⁶⁶¹ De *declamatio* draagt als titel *orator, medicus, philosophus*. Het *argumentum* luidt: "Contendunt orator medicus philosophus de bonis patris, qui testamento eum haeredem reliquerat qui se probasset amplius prodesse civibus". Een nog meer getrouwe navolging van *declamatio* 268 van pseudo-Quintilianus vindt men, overigens buiten direct verband met het onderwijs, bij Philippo Beroaldo senior (1453-1505) en diens *declamationes philosophi, medici et oratoris*. Dit werk verscheen voor het eerst ruim voor 1500; het werd verschillende malen herdrukt (Zie nrs.78 tot en met 83 en 113 tot en met 118 s.n.Beroaldo in de catalogus van de Bibliothèque Nationale). Het werd tevens vertaald, tot in de zeventiende eeuw toe (zie J.Klabouch, *Die humanistische Jurisprudenz und die Rechtsentwicklung in den böhmischen Ländern*, in: J.Irmscher, ed., *Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa*, Berlin 1962, vol.2, p.291, noot 2.). Deze *declamatio* heb ik geraadpleegd in een verzamelband met werk van Beroaldo, *Opuscula varia*, Basel 1513 (Herzog August Bibliothek sign. Li 384). Ik kom er in deel III op terug.

meegedeeld. Dit soort *declamatio*-opvoeringen kwam in Valencia wellicht vaker voor.

In het juridisch onderwijs vindt men ook enkele sporadische aanwijzingen van aanzetten tot het gebruik van de *declamatio*. Ten eerste zijn er de *declamationes* die op het einde van de vijftiende eeuw aan de Leuvense rechtenfaculteit werden gehouden.⁶⁶² Het gaat hier, zoals IJsewijn uiteenzet,⁶⁶³ om dialogen, die voornamelijk dienden om de juridische discussietechniek te leren. Daarom vergelijkt hij ze met de *disputationes* die in het hoger onderwijs schering en inslag waren.⁶⁶⁴ Volgens hem mogen deze *declamationes* niet als de eerste vorm of als de voorlopers van het academisch toneel beschouwd worden. Wat mij betreft kan men ze ook niet goed als een soort schooldeclamationes beschouwen. Immers, het kenmerkende voor een schooldeclamatio, althans in het begin, is de oefening in vijf *officia oratoris*, en daar is hier geen sprake van. Men moet ze dus als een apart soort *declamatio* bestempelen; de naam *declamatio* die eraan gegeven werd, is mijns inziens te danken aan het feit dat de onderwerpen van deze dialogen, die bestemd waren voor oefening in de discussietechniek, niet zelden geïnspireerd waren op die van de bundels *Declamationes* uit de oudheid, bij voorkeur van pseudo-Quintilianus.⁶⁶⁵

Deze typering van de juridische *declamatio* vindt een bevestiging in een *declamatio* die geschreven is door de Italiaanse humanist en jurist Andrea Alciati (1492-1550).⁶⁶⁶ Alciati zegt dat hij zich heeft laten inspireren door de *Controversiae et suasoriae* van Seneca rhetor, maar dat hij het onderwerp uit de rechtspraktijk van zijn eigen tijd heeft gekozen. Het resultaat is een "*nova controversiae species*", waarin een twaalfstal personen optreden.⁶⁶⁷

⁶⁶² Zie J IJsewijn, *The Coming of Humanism to the Low Countries*, in : H Oberman-Th.Brady, edd., *Itinerarium Italicum*, Leiden 1975, p.246; id., *Theatrum Belgo-Latinum. Het Neolatijs toneel in de Nederlanden*, in : *Academiae Analecta*(...) 43 (1981), pp.80-81. Zie ook de uitgave van een van deze *declamationes* door IJsewijn : *The "Declamatio Lovaniensis de Tutelae Severitate". Students against academic authority at Louvain in 1481*, in : *Lias* 3(1976), pp.5-31.

⁶⁶³ IJsewijn 1976, pp.7-8 en IJsewijn 1981, pp.80-81.

⁶⁶⁴ IJsewijn 1981, p.80, noemt zelf alleen de *disputationes* van de filosofie- en theologiestudenten, maar de rechtenstudenten disputeerden ook, zoals we aan het begin van dit hoofdstuk gezien hebben.

⁶⁶⁵ Enkele van de *declamationes* die aan de Leuvense universiteit gehouden werden op het einde van de vijftiende eeuw, behandelen een onderwerp uit pseudo-Quintilianus. Zie IJsewijn 1975, p.246.

⁶⁶⁶ Gepubliceerd in 1518. Geraadpleegd in diens *Opera omnia*, vol.4, Frankfurt 1617, kol.871-875. De opdracht, gericht aan Giacomo Minuzio, is ook gepubliceerd in G.L.Barni, *Le lettere di A.Alciati giureconsulto*, Firenze 1953, n 158, pp. 230-231. Zie R.Abbondanza, *La vie et les oeuvres d'André Alciati*, in : *Pedagogues et juristes, Congrès du CESR 1960*, Paris 1963, p.95.

⁶⁶⁷ Enkele van deze personen zijn historische figuren, namelijk de *procurator fisci*, die Jean Bourdelot genoemd wordt, een rechtsgeleerde uit Tours die Alciati goed kende. Als *patroni* treden onder anderen op Nicolas Bérauld

Alciati's *declamatio* bestaat uit vier delen. In het *argumentum* wordt de zaak waarom het gaat uiteengezet : het betreft een geval van afpersing. In het tweede gedeelte treden de *procurator fisci* en de *pragmaticus* op. De *procurator fisci* spreekt de beschuldiging uit. Hiervoor maakt hij gebruik van een korte redevoering waarin hij zich richt tot de rechters. Dit kan een bewuste imitatie zijn van Seneca rhetor, die soms ook de aanhef van een door hem gehoorde *declamatio* weergeeft. Daarnaast kan deze aanhef een aanwijzing zijn dat Alciati aan opvoering van zijn dialoog dacht, waarbij wellicht de procedure van een (antiek) rechtsgeding geïmiteerd zou moeten worden. In het optreden van de *pragmaticus* merkt de lezer de aanpassingen die Alciati aangebracht heeft. De *pragmaticus* beschrijft het conflict dat er juridisch gezien is. Na hem komen in een derde deel een zevental *patroni* aan het woord, die allen in enkele woorden, maar in een stijl die zich goed leent om voorgedragen te worden - zo worden af en toe de rechters aangesproken - hun argumenten voor het steunen van een van beide partijen geven. Het is opvallend dat enkele *patroni* zich strikt aan de interpretatie van de wet houden, met andere woorden zich strikt juridisch opstellen, terwijl enkele juristen op zeer "rhetorische" wijze op het gemoed van de rechters proberen te werken door te wijzen op de goede reputatie van de beschuldigde. Een *anacephalaeosis*, of samenvatting, sluit de *declamatio* af. In een laatste analyse van de onderhavige zaak, die wordt uitgevoerd door een aparte *patronus*, wordt voor vrijspraak gepleit.

Hoewel het rhetorische element in deze *declamatio* niet ontbreekt, speelt het toch een ondergeschikte rol, en staat de strikt juridische behandeling van de zaak voorop. Ik weet niet of Alciati zijn *declamatio*, die is gemodelleerd naar de juridische adviezen die in zijn tijd werden gegeven,⁶⁶ voor een openbare voordracht bestemd heeft. Als het ooit zover gekomen is, moet het verloop ervan sterk geleken hebben op de *declamationes* die in de Leuvense rechtenfaculteit op het einde van de vijftiende eeuw gehouden werden.

Samenvattend kan men stellen dat de *declamatio* als oefening in de vijf *officia oratoris* niet voorkomt in het juridisch onderwijs. Wel hebben we enkele voorbeelden van een zekere invloed van de antieke rechtspraak op de schooldeclamatio gezien. Deze invloed liep veelal via de antieke bundels *declamationes*. Daarnaast zijn er sporadisch gegevens die wijzen op het gebruik van de *declamatio* in het juridisch onderwijs. Ook dit gebruik is geïnspireerd op de antieke bundels *declamationes*. De "juridische" *declamatio* is echter geen oefening in de vijf *officia oratoris*, maar lijkt eerder op een dialoog die vergeleken kan worden met de *disputatio* die in de verschillende faculteiten werd gehouden.

(1473-1550) en Jean Pyrrhus (1470-1520). Andere namen zijn ontleend aan historische personages uit de oudheid (zie de opdracht aan Minuzio, Barni 1953, p.231).

⁶⁶ Zie de opdracht aan Minuzio, Barni 1953 p.231.

In dit slothoofdstuk wil ik een chronologisch overzicht geven van de belangrijkste gegevens betreffende de *declamatio* die het onderzoek in de delen I en II heeft opgeleverd.

Aan het begin van de humanistische beweging wordt de kennis over de *declamatio* bepaald door de drie bekende bundels *Declamationes* van pseudo-Quintilianus, Seneca en Calpurnius Flaccus. In deze geschriften komt de *declamatio* naar voren als een combinatie van twee oefenredevoeringen over een juridisch thema, waarbij de ene redevoering het tegenovergestelde van de andere betoogt (*pro* en *contra*). Een duidelijke illustratie van de manier waarop de eerste humanisten de *declamatio* opvatten, hebben we aangetroffen in het commentaar dat Coluccio Salutati schreef op een van de *Declamationes* van Seneca. Dat de eerste humanisten exact volgens hun begrip van de antieke *declamatio* zelf *declamationes* schreven, blijkt uit Salutati's *Declamatio(nes) Lucretiae*, die een redevoering *pro* en een redevoering *contra* omvat(ten). Salutati verbindt de *declamatio*, zo blijkt uit zijn correspondentie, met de antieke theorie van de *orator est vir bonus dicendi peritus*, waarin de eis van morele voortreffelijkheid van de redenaar geformuleerd wordt.

De humanistische vernieuwing, die vooral op het terrein van de *artes triviales* lag, werd in het Italiaanse onderwijs niet erg systematisch doorgevoerd. *Rationes studii* beperkten zich in die fase over het algemeen tot het beschrijven van een Quintiliaans leatuurprogramma en het benadrukken van de opvoeding in de *boni mores*. Bron voor dit laatste gedeelte is wederom de antieke theorie van de *orator est vir bonus dicendi peritus*, die voor het eerst geformuleerd was door Cato en vervolgens uitgewerkt door Cicero, later werd ze door Quintilianus in een onderwijsprogramma verwerkt. De enige humanistische scholen in Italië waarover we gegevens hebben, zijn die van Vittorino da Feltre en Guarino da Verona. Op die scholen werd een bijna geheel op Quintilianus gebaseerd programma van leatuur- en opstel oefeningen gegeven. Daarbij kwam ook de *declamatio* aan bod. Bij deze oefening kwamen alle vijf *officia oratoris* aan de orde. Opvallend daarbij is, dat in de bronnen betreffende de school van Guarino enige nadruk lijkt te liggen op het laatste *officium*, de *pronuntiatio*.

In een van de twee *rhetorica's* die ik uit het vijftiende-eeuwse Italië heb bestudeerd, die van de in de Griekse traditie schrijvende Georgius Trapezuntius uit 1470, vindt men geen gegevens die direct voor onze kennis van de *declamatio* van belang zijn. Toch is het voor ons boeiend vast te stellen dat in Trapezuntius' *rhetorica* het *genus iudiciale* niet behandeld wordt. Dit weglaten van het *genus iudiciale* is naar alle waarschijnlijkheid niet los te zien van reeds vroeg bij de humanisten aangetroffen uitlatingen, dat in de juridische praktijk de traditionele *rhetorica* geen functie meer heeft. Dit aspect, tezamen met de nadruk die in de *rhetorica-leer* van de Italiaanse humanisten gelegd wordt op de antieke theorie van de *vir bonus dicendi peritus*, hebben we ook bij de humanisten aan deze zijde van de Alpen teruggevonden.

In de tweede helft van de vijftiende eeuw begint de humanistische beweging ten Noorden van de Alpen. Rudolf Agricola is een van de eersten die in geschriften geeft van het ontleend humanisme in deze streken. Zo schrijft hij op een helaas onbekend tijdstip een commentaar op enkele *Declamationes* van Seneca. In dit commentaar geeft hij een eerste aanzet tot het schrijven van de geschiedenis van de *declamatio* in de oudheid. Met

betrekking tot zijn definitie van de *declamatio* in Quintiliaanse woorden : "Declamatio non aliud est quam oratio scholastica, ad similitudinem forensis orationis dicta", valt op dat Agricola in tegenstelling tot de Italianen de *declamatio* niet per definitie beschouwt als een set van twee redevoeringen. Interessanter nog is misschien dat Agricola, ondanks het feit dat hij geen nauwkeurige chronologie van de antieke *declamatio* opstelt, toch signaleert dat Cicero nog geen *controversiae*, dat wil zeggen *declamationes* over een juridisch thema, hield.

Het belang van deze opmerking wordt pas duidelijk in de loop van de zestiende eeuw. In die eeuw interpreteerde men voor het eerst de *Controversiae et suasoriae* van Seneca tamelijk nauwkeurig. Erasmus schreef, waarschijnlijk als eerste, in 1529 dat dit werk de integrale, zij het slechts gedeeltelijk tot ons gekomen, versie was van de sinds eeuwen bekende *Declamationes* van Seneca. Nauwkeurige lectuur van dit onder andere door tekstkritische problemen moeilijk leesbare werk bracht Erasmus tot de vaststelling dat Seneca in dit werk een analyse gaf van het grote aantal *declamationes* dat hij gehoord had. Tevens merkte Erasmus op, dat Seneca op enkele belangrijke punten kritiek uitoefende op de praktijk van de *declamatio*. De Spanjaard Johannes Petreius gaf in 1539 een eerste globale beschrijving van de geschiedenis van de Romeinse *declamatio*. Al deze gegevens vormen de voorbode van de eerste wat meer gedetailleerde beschrijving van de geschiedenis van de *declamatio* in de oudheid. Deze kwam tot stand door Pierre Pithou en werd gepubliceerd in 1580. Andere belangrijke humanistische teksten die de geschiedenis van de antieke *declamatio* behandelen, zijn van de hand van Nicolaus Faber en Andreas Schottus, verschenen in respectievelijk 1587 en 1603. Al deze geschriften bieden een min of meer compleet historisch overzicht van de antieke *declamatio*. Zij laten daarbij zeer goed uitkomen dat Cicero, die het voorbeeld is voor allen die zich in de zestiende eeuw met rhetorica bezighielden en wiens uitspraken betreffende de *orator est vir bonus dicendi peritus* veelvuldig geciteerd werden, nog geen *controversiae* en *suasoriae* zoals die van Seneca kende, maar zich veelvuldig oefende in *theses*, en deze van oorsprong filosofische oefening sterk aanbeval voor redenaars. Daarnaast signaleren de drie historici van de antieke *declamatio* dat er ernstige kritiek was op de wijze waarop in de vroege keizertijd gedeclameerd werd. Vooral de kritische houding van belangrijke schrijvers als Quintilianus en Seneca rhetor treedt hierbij op de voorgrond. Het is verder opvallend dat met name Pierre Pithou de kritiek die in de oudheid gericht werd aan het adres van de *declamatio*, aanwendt om ook de schoolpraktijk van de *declamatio* in zijn eigen tijd te kritiseren.

Overigens functioneerde in 1580 reeds enige decennia in vrijwel heel Europa een schoolsysteem, waarin de *declamatio* een rol speelde. Al in 1511, het jaar waarin de *ratio studii* van Erasmus verscheen, was aan deze zijde van de Alpen de *declamatio* als onderdeel van een schoolcurriculum beschreven. Opvallend is dat met betrekking tot de *declamatio* in dat geschrift de gedachte dat de tekst die geschreven wordt, daadwerkelijk voorgedragen moet worden, niet expliciet aanwezig is. Indien men dit gegeven beschouwt in het licht van de *officia oratoris*, betekent dit een zekere benadrukking van de *inventio*, *dispositio* en *elocutio* ten nadele van de *pronuntiatio*. Dit aspect hebben we ook aangetroffen in een drietal latere werkjes, namelijk de rhetorische oefenboekjes van de Spanjaarden Petreius en Palmyrenus uit 1539 en 1576, en Frischlins *Methodus declamandi* uit 1586. Geen van deze drie werkjes is echter representatief voor het 16e-eeuwse onderwijs benoorden de Alpen.

Voorts valt op dat bij de onderwerpen die gesuggereerd of besproken worden, er heel vaak sprake is van *theses*. Deze worden meestal tot het *genus deliberativum* gerekend, of anders tot het door Melanchton voor het eerst gedefinieerde *genus didascalicum*.

In andere theoretische werken die in dit onderzoek aan de orde zijn gekomen, te weten de *rhethorica's* uit de eerste helft van de zestiende eeuw, vindt men een sterke accentuering van moreel-didactische elementen in de *rhethorica*. Dit uit zich soms in het weglaten van het *genus iudiciale* bij de beschrijving van de *genera*, zoals bij Vives, soms in de toevoeging van een nieuw *genus*, namelijk het *genus didascalicum*. Dit *genus* wordt gedefinieerd als geschikt om mensen te onderwijzen. De reformatorisch gezinde Melanchton is bij mijn weten de eerste geweest die het beschreef. Een soortgelijke ontwikkeling ziet men bij Vives, die in zijn *rhethorica* het onderscheid tussen *persuadere* en *docere* op de voorgrond schuift en zelf de meeste aandacht aan het *docere* besteedt. Eerder analyseerde Vives het *docere* in een werk getiteld *De consultatione*.

In *rhethorica's* uit de tweede helft van de zestiende eeuw blijkt een groeiende aandacht voor de drie laatste *officia oratoris*, namelijk de *elocutio*, *memoria* en de *pronuntiatio*. Veel *rhethorica's* uit die tijd behandelen alleen de *elocutio* en de *pronuntiatio*.

Al deze gegevens zeggen echter nog niets concreets over de *declamatio* als rhetorische schooloefening. In het onderzoek betreffende 16e-eeuwse scholen hebben we vast kunnen stellen dat de *declamatio* als rhetorische schooloefening een vaste plaats in het onderwijssysteem heeft gekregen tijdens de reformatorische onderwijshervorming. In het reformatorisch onderwijssysteem vervult de *declamatio* de rol van de moeilijkste oefening in *rhethorica*, die uitvoering van de vijf *officia oratoris* behelst: het schrijven, memoriseren en voordragen voor een publiek van een volledige redevoering. In de diverse schoolprogramma's vinden we met betrekking tot de *declamatio* verschillende punten terug, die we in theoretische geschriften uit de eerste helft van de zestiende eeuw hebben aangetroffen. Ik doel op de eerste plaats op het benadrukken van de morele voortreffelijkheid als uitgangspunt bij het oefenen in *declamatio*. Deze eis is wellicht vooral ingegeven door de antieke traditie rond de slagzin *orator est vir bonus dicendi peritus*, maar hij is mede geïnspireerd door een algemeen humanistisch verlangen naar zuiverheid en in het bijzonder door de godsdienstige eisen van de reformatie. Voor het eerste kan als illustratie de Erasmus van Juan Luis Vives genoemd worden, die in zijn *rhethorica* uitdrukkelijk het *genus iudiciale* van het onderwijs uitsluit, omdat het geen morele waarden zou bevatten. Voor het laatste is een duidelijk voorbeeld de Lutheraan Johannes Sturm, die in een van zijn pedagogische geschriften, de *Classicae epistolae* uit 1565, zegt dat de *declamatio* aan dezelfde normen moet voldoen als de preek. Als normen noemt hij dan in volgorde van belangrijkheid het waarheidsgehalte, het opvoedende karakter en de rhetorische opsmuk. Dat de reformatorische schoolmeesters de *declamatio* in verband brachten met de preek, verklaart ook het belang dat door hen aan het voordragen van de *declamatio* werd gehecht. Dit laatste element lijkt voor Vives veel minder belangrijk.

In de latere decennia van de zestiende eeuw worden enkele elementen in de *declamatio*-theorie en -praktijk uit de eerste helft van de zestiende eeuw extra benadrukt: zo werd controle van de *declamatio* op orthodoxie vóór ze werd voorgedragen één van de middelen om het moreel verantwoorde karakter ervan te garanderen. Dit werd niet alleen een gebruik op de reformatorische scholen, maar ook op de scholen die volgens de normen van de katholieke schoolhervorming gereorganiseerd werden. Daarnaast hebben we enkele

programma's uit de latere decennia van de zestiende eeuw gezien, waarin de *declamatio* alleen nog maar in verband gebracht wordt met *memoria* en *pronuntiatio*.

Ik wil proberen uit deze bondige samenvatting van vele gegevens enkele algemene conclusies te trekken over de schooldeclamatio in de zestiende eeuw. In de loop van de zestiende eeuw zien we de kennis van de antieke *declamatio* snel evolueren. Ging men tot diep in de vijftiende eeuw ervan uit dat de *declamatio* een rhetorische oefening was, die bestond uit twee redevoeringen waarin elkaar uitsluitende meningen verwoord werden, in de zestiende eeuw leidde bestudering van de antieke bronnen tot de conclusie dat de *declamatio* in de Romeinse oudheid door beoefenaren van de welsprekendheid aanvankelijk binnenskamers beoefend werd om gedachten te formuleren op hoofdzakelijk moraalfilosofisch terrein. Pas later werden - zo begreep men nu - de moraalfilosofische onderwerpen gekoppeld aan concrete zaken waarmee de advocaat op het forum geconfronteerd zou kunnen worden, en trad het publieke element in de oefening steeds meer op de voorgrond. In rhetorische termen uitgedrukt, was de *declamatio* aanvankelijk vooral een oefening in een *thesis* die thuis of op school gehouden werd (Cicero), in de vroege keizertijd evolueerde zij tot oefening in *controversiae* en *suasoriae*, die niet meer louter als oefening door de toekomstige advocaat, maar ook en vooral als voorstelling voor een geïnteresseerd publiek werd gerealiseerd. Het feit dat daarbij de onderwerpen fictief waren en steeds verder van de potentiële werkelijkheid af kwamen te staan, versterkte voor de humanisten het gevoel van verwijdering ten opzichte van de Ciceroniaanse *declamatio*, die hoofdzakelijk uit een *thesis*-behandeling had bestaan.

De humanisten kozen de Ciceroniaanse *thesis*-behandeling als ideaal. Dit blijkt uit verschillende geschriften, onder andere uit het opstel over Seneca's *Controversiae et suasoriae* van Erasmus uit 1529 en uit de geschiedenis van de antieke *declamatio*, die door Pierre Pithou en Andreas Schottus werd geschreven in respectievelijk 1580 en 1603. Een belangrijke reden voor het belang dat de humanisten aan de *thesis*-behandeling hechten, is het feit dat ze volgens hen een belangrijke bijdrage levert tot het realiseren van het morele gehalte van de rhetorica.

In het humanistisch onderwijs, dat op grote schaal vanaf de jaren twintig in de zestiende eeuw door de gereformeerden georganiseerd werd, zijn de Erasmiaanse inzichten in de *declamatio* het uitgangspunt om de *declamatio* als moeilijkste oefening in rhetorica op te voeren. Het morele gehalte van de *declamatio* wordt als eis voorop gesteld. Daarnaast is het echter belangrijk dat de *declamatio* in het onderwijs van het begin af aan uitdrukkelijk een oefening in de vijf *officia oratoris* is, waarbij het voordrachtselement zeker geen ondergeschikte rol speelt.

De organisatie in het reformatorische, en later ook in het contra-reformatorische onderwijs was bijzonder strak. Hieruit kwam een zekere verstarring voort. Wat betreft de *declamatio* blijkt dit uit de kritiek op de *declamatio*-oefening door Johannes Sturm en uit soortgelijke kritiek die Pithou uit in zijn geschiedenis van de antieke *declamatio*. Deze formuleert namelijk tegen de eigentijdse schooldeclamatio precies dezelfde verwijten als Quintilianus en Seneca tegen de *declamatio* in hun tijd: teveel uiterlijk vertoon, te weinig relatie met de werkelijkheid om zinvol en bruikbaar te zijn. Men mag mijns inziens tentatief concluderen dat wat de schooldeclamatio betreft de praktijk in de zestiende eeuw de theorie al snel achterhaalde. Reeds in de tweede helft van de zestiende eeuw hoort men geluiden dat de schooldeclamatio is wat ze ook in de zeventiende en achttiende eeuw zou zijn:

een verplicht nummer, waarin op kunstmatige wijze het functioneren van de antieke redenaar nagebootst wordt.

Deel 3

*PROLEGOMENA TOT DE STUDIE VAN DE DECLAMATIO BUITEN
HET ONDERWIJS.*

In dit derde deel wil ik enkele beschouwingen wijden aan de verschillende soorten *declamatio* die we in de humanistentijd buiten het onderwijs aantreffen. Het feit dat er *declamationes* bestaan buiten het onderwijs, mag op het eerste gezicht opmerkelijk lijken: is de *declamatio* als oefenrede niet een rhetorisch geschrift dat per definitie in het onderwijs thuishoort, of het nu om georganiseerd dan wel om privé-onderwijs gaat? Tegen de achtergrond van het materiaal dat ik in de eerste twee delen van deze studie verzameld heb, zal ik in het kort proberen na te gaan of, en zo ja, op welke wijze er een band bestaat tussen de *declamationes* buiten het onderwijs of, breder geformuleerd, de onderwijskundige traditie.

Ik wil bij die behandeling mijn betoog toespitsen op de *declamationes* die handelen over actuele onderwerpen; meer bepaald gaat het mij om enkele *declamationes* die in hun tijd van ontstaan, maar ook daarna nogal wat discussie hebben opgeroepen. Deze *declamationes* hebben met elkaar gemeen, dat ze handelen over een of meer onderwerpen die, heel vaak wegens theologische implicaties, nogal moeilijk bespreekbaar waren, en waarover de desbetreffende auteurs een kritische opvatting huldigden, die meermalen tegen de gangbare mening indruiste. Bedoeld zijn geschriften als Erasmus' *Declamatio de laude matrimonii* en H.C. Agrippa van Nettesheims *Declamatio de incertitudine et vanitate scientiarum et artium*. Mijn belangrijkste doelstelling in het derde deel van deze studie is, aansluitend bij de opmerkingen van P. Tuynman in 1976⁶⁶, een bijdrage te leveren tot de interpretatie van dit soort geschriften als rhetorische schriftuur. Naar ik hoop zullen de hiernavolgende beschouwingen tevens een aanzet geven tot een juiste interpretatie van deze geschriften en van andere rhetorische geschriften die weliswaar in dezelfde sfeer liggen, maar geen *declamatio* heten.⁶⁷

Behalve deze controversiële *declamationes* zijn er enkele andere groepen *declamationes* die buiten het georganiseerde onderwijs om gepubliceerd zijn. Het gaat om de zogenaamde paradoxen, om een aantal bundels met redevoeringen die *declamatio* heten en om een serie *declamationes* die met elkaar gemeen hebben, dat ze qua vorm of inhoud direct aansluiten bij antieke voorbeelden van *declamationes*. Deze drie groepen van *declamationes* zal ik aan de hand van enkele voorbeelden kort bespreken. Daarbij zal ik, in het

⁶⁶ In *Lampas* 9(1976), met name pp.175-177.

⁶⁷ Het gaat daarbij om geschriften met een evident rhetorisch karakter, blijkend uit het woordgebruik in de titel (zoals bijvoorbeeld Erasmus' *Laus stultitiae* en *Laus (ac vituperatio) matrimonii* - deze komen overigens ook beide voor onder de titel *declamatio* - of Gyrardo's *Progymnasma adversus literas et literatos*), of uit een inleidende dan wel begeleidende tekst, waarin de rhetorische statuut van het desbetreffende geschrift benadrukt wordt (bijvoorbeeld Agrippa van Nettesheims *De nobilitate et praecellentia foeminei sexus*, een geschrift dat in de edities die tijdens het leven van de auteur gepubliceerd zijn (Antwerpen 1529, 1532) niet als *declamatio* wordt aangeduid, maar in de *Opera*-editie van 1600 wel als zodanig is uitgegeven, en Erasmus' *Antibarbari*, dat in Erasmus' brief aan Botzheim over de publicatie van zijn oeuvre (Allen, vol.1, p.18 sqq.) onder de *declamationes* wordt gerangschikt.

licht van de beschouwingen over de schooldeclamatio, trachten vast te stellen op welke wijze deze geschriften passen binnen de traditie van de humanistische *declamatio*. Daarbij zal met name de vraag gesteld worden of, en zo ja, in hoeverre, de desbetreffende *declamatio* meer is dan een retorische oefening. In de moderne literatuur worden alle *declamationes* die in dit derde deel aan de orde zullen komen, indien besproken, veelal als oefenstukken beschouwd, en dientengevolge als "fictie", als geschrift waarin de auteur niet zijn eigen mening geeft.

Alvorens ik tot de bespreking van deze vier groepen *declamationes* overga, wil ik enkele algemene opmerkingen maken, die grotendeels aansluiten bij de gegevens die ik in de eerste twee delen van deze studie verzameld heb; deze opmerkingen dienen als achtergrond bij de interpretatie van alle *declamationes* die in dit derde deel aan de orde komen.

De schooldeclamatio is in de humanistietijd een oefening in de vijf *officia oratoris*. De humanisten maakten voor het eerst kennis met deze oefening middels de bundels *Declamationes* van pseudo-Quintilianus, Calpurnius Flaccus en Seneca rhetor; deze laatste bundel is een excerpt van het oorspronkelijke werk, waarvan later, in de loop van de vijftiende eeuw, een deel werd teruggevonden. Al deze *declamationes* zijn korte *pro-* en *contra-*betogen over fictieve gevallen in het *genus iudiciale* en het *genus deliberativum*, *controversiae* en *suasoriae* genaamd. In de loop van de vijftiende eeuw wordt een begin gemaakt met de studie van de *declamatio* in de oudheid. Als belangrijk gegeven komt daarbij naar voren, dat Seneca rhetor in de eerste *praefatio* van zijn retorisch werk uiteenzet dat de *controversia* en de *suasoria* een betrekkelijk recent verschijnsel in de Romeinse rhetorica zijn, en dat vóór Cicero, die slechts een generatie voor Seneca leefde, alleen de oefening in de vorm van de *thesis* bestond. Deze van oorsprong Griekse oefening hield in, dat de *rhetor/orator* zich oefende in het retorisch behandelen van een filosofisch vraagstuk. Gaandeweg kwamen de humanisten erachter, dat ook Cicero zich nog in *theses* had geoefend, en dat hij deze oefening nogal belangrijk vond. Het belang van de *thesis* in de rhetorica voor Cicero is onder meer, dat zij de *rhetor/orator* in contact brengt met algemene problemen, zoals rechtsprincipes, naar aanleiding van concrete rechtsgedingen, en ethische problemen, naar aanleiding van kwesties in het deliberatieve genre. Met gebruik van de *thesis* is de kans tot realisering van het Ciceroniaanse *eloquentia*-ideaal groter, dan wanneer men zich alleen met de casuïstiek van concrete juridische en deliberatieve onderwerpen bezighoudt. Het meest traditionele onderwerp voor zo'n *thesis* is *An uxor ducenda sit*.⁶⁷¹ Ook in de humanistietijd treffen we dergelijke *theses* aan. Ze worden dan onder andere omschreven als *virtutum ac vitiorum*, *paupertatis*, *divitiarum ceterarumque id genus rerum laudationes et vituperia* en *quaestiones generales ex philosophia morali desumptae citra complexum personarum, temporum aut locorum*.⁶⁷² Bij Erasmus vinden we *theses* als schooloefening opgesomd onder het *genus suasorium*.⁶⁷³ In de opeenvolgende humanistische studies van de antieke *declamatio* wordt ruim aandacht besteed

⁶⁷¹ Dit voorbeeld wordt in alle drie de bundels van *progymnasmata* van respectievelijk Theon, Aphthonius en Hermogenes (Priscianus) gegeven.

⁶⁷² Nic. Faber, *Notae in M. Senecae rhetoris Controversias et suasorias*, ed. in de appendix p. 278, r. 1-4.

⁶⁷³ *De ratione studii*, ASD I, 2 (1971), p. 133. Zie infra, noot 679.

aan de *thesis* en wordt vooral het feit benadrukt dat Cicero zich hoofdzakelijk oefende in *theses*, die in de tweede eeuw v.Chr. door Hermagoras in de rhetorica waren geïntroduceerd. Zo vinden we, bij Alardus, die een commentaar op Agricola's vertaling van Aphthonius' *Progymnasmata* schreef, enkele belangrijke antieke testimonia met betrekking tot het nut van de *thesis*-oefening voor de *orator*, aangevuld door een hele serie voorbeelden van *theses*.⁶⁷⁴ Behalve Latijnse bronnen, Quintilianus en Cicero, verwijst Alardus rechtstreeks naar Aristoteles, die, zo zegt Alardus naar een testimonium van Cicero, zijn leerlingen oefende in *theses*, met het oog op beoefening van de rhetorica, niet van de filosofie.⁶⁷⁵ Ramus benadrukt in zijn reconstructie van de leergang die Cicero doorlopen heeft, dat de *thesis* het belangrijkste

⁶⁷⁴ Eerst geeft Alardus een serie *theses civiles*, die alle betrekking hebben op het handelen van mensen (bijvoorbeeld *Num seni administranda respublica*, *Estne iudicandum iuxta aequitatem, an iuxta ius scriptum*, *An Christiani licite utantur philosophia morali*). Dan volgen enkele *theses contemplativae* of θεωρητικαί, die onderwerpen op het gebied van de natuurfilosofie behandelen. Vervolgens keert hij terug naar de *theses civiles* en geeft een hele serie voorbeelden, waarvan de onderwerpen zijn ontleend aan de antieke historiografie, in het bijzonder aan het oeuvre van Plutarchus (bijvoorbeeld *An Pompeius Caesaris potentiam fugiens recipiendus sit in regnum Aegypti*, *An Ctesiphon ab Atheniensibus iure profligatus sit, quod diceret se de re quavis vel totum diem posse dicere*, *An inter pocula sit philosophandum* en *An graviores sint animi morbi quam corporis*, R. Agricola, *Lucubrationes aliquot*, ed. Alardus Amstelredamus, Keulen 1539, repr. Nieuwkoop 1967, pp. 61-63). Men merke op dat Alardus soms concrete personen noemt bij de *thesis*. Dit gaat terug op het onderscheid in θέσεις ἀπλάι en θέσεις συνεξευγμένα, dat door Griekse rhetoren als Theon gemaakt wordt, zij worden hierin gevolgd door de latere Latijnse rhetoren. Zo schrijft de rhetor Sulpicius Victor in zijn *Institutiones oratoriae*: "Nam et thesis potest habere definitae personae circumstantiam, si ita ponamus: "an Ciceroni post consulatum eundem in provinciam fuerit": vel, quod exemplum positum est apud Graecos: "an Socrati uxor ducenda fuerit". Neque enim esset thesis, si illo modo poneretur: "deliberat Cicero, an post consulatum eat in provinciam", aut "deliberat Socrates, an ducat uxorem", quae sunt causae deliberativae" (Halm, *Rhetores Latini Minores*, p. 314). Quintilianus ontkent dat θέσεις συνεξευγμένα *theses* zijn (*Inst.* III,5,8), maar de meeste humanisten volgen in dezen naar mijn indruk de Griekse rhetoren. Agricola volgt de Quintiliaanse indeling (zie *Lucubrationes aliquot*, ed. 1539, p. 101). Zie verder G. Reichel, *Quaestiones progymnasmaticae*, diss. Leipzig 1909, pp. 107-108.

⁶⁷⁵ Hij noemt Cic., *Partit.* I,4; XVIII,61; *De or.* II,82,336; *Or.*, XIV,46; Quint., *Inst.* II,1,9, XII,2,25; X,5,11-12 en II, 4,24. ps.-Arist., *Rhet. ad Alex.*, "caput quae sunt consultanda"; d.i.c. II, waarin een classificatie gegeven wordt van het soort onderwerpen, die in het *genus deliberativum* aan de orde kunnen komen: godsdienstige aangelegenheden, wetgeving, het politieke systeem, bondgenootschappen, oorlog, vrede en staatsfinanciën. Gesteld wordt daar, dat indien deze onderwerpen als *thesis*, zonder de *circumstantiae*, geoefend zijn, het eenvoudiger zal zijn aanbevelingen te doen in concrete kwesties. Over Aristoteles citeert Alardus Cic., *Or.*, XIV, 46 (ed. 1539, p. 62).

onderdeel was van Cicero's *declamatio*-praktijk ⁶⁷⁶ Faber wijst er in zijn commentaar bij de *Controversiae et suasoriae* van Seneca rhetor op, dat Cicero met name *theses* declameerde, en dat, hoewel de oefening in *theses* in de keizertijd niet meer bedreven werd, aan de meeste *Controversiae* en *suasoriae* die Seneca behandelt een *thesis* of *quaestio generalis* ten grondslag ligt ⁶⁷⁷ Schottus tenslotte citeert in zijn analyse uit 1603 enkele waardevolle getuigenissen van Cicero's grote belangstelling voor de *thesis* ⁶⁷⁸

⁶⁷⁶ "Hactenus Tullius bene dicendi, beneque sentiendi coniunctum studium nobis exposuit, quod adolescens, summorum magistrorum autoritate, in scholasticis et domesticis declamationibus secutus erat, quodque Ciceroniano nostro imitandum antea monuimus sed hae seniles theses et declamationes, uberiores multo et eruditiores fuerunt. atque omnem fere amplitudinem et varietatem philosophiae Logicam, Mathematicam, Physicam, Ethicam, Politicam complexae ()" (Ramus, *Ciceronianus*, ed 1557, p.217; cf supra noot 535 en de opmerkingen aldaar)

⁶⁷⁷ "Quamvis legerimus Ciceronem iam in republica principem thesibus etiam exerceri solitum" (ed in de appendix, p 278, r 25-27) "Diximus in controversia haec esse aut esse posse: quaestionem generalem, de qua praecipue quaeritur et speciales, de quibus ideo quaeritur, ut de generali iudicetur". Faber maakt dit duidelijk aan de hand van voorbeelden uit Seneca rhetor (ed in de appendix, p 279, r 76-78).

⁶⁷⁸ Suet., *Rhet.* 1: "Cicero ad praeturae usque etiam Graece declamavit, (.)", Cic., *Tusc.* 1,4,7: "Sed ut Aristoteles (...) dicere docere etiam coepit adulescentes et prudentiam cum eloquentia iungere, sic nobis placet nec pristinum dicendi studium deponere et in hac maiore et uberiore arte versari () Ut enim antea declamabam causas, quod nemo me diutius fecit, sic haec mihi nunc senilis est declamatio"; Cic., *Q.Fr.* III,3,4: "Cicero tuus nosterque (i.e. Quintus' zoon) summo studio est Paeoni sui rhetoris, hominis, opinor, valde exercitati et boni, sed nostrum instituendi genus esse paulo eruditius et *θετικώτερον* non ignoras". Een in dit opzicht belangrijke tekst van Cicero ontbreekt bij Schottus, namelijk de inleiding op de *Paradoxa stoicorum*. In dit geschrift behandelt Cicero enkele hoofdpunten uit de Stoïcijnse ethiek die tegen de gangbare opvattingen indruisen, op rhetorische wijze, dat wil zeggen door ze voor de lezer aanemelijk voor te stellen. In de inleiding stelt Cicero dat hij deze oefeningen veelvuldig *θετικῶς*, in de vorm van een *thesis*, uitvoert: "Animadverti, Brute, saepe Catonem avunculum tuum cum in senatu sententiam diceret locos graves ex philosophia tractare abhorrentes ab hoc usu forensi et publico, sed dicendo consequi tamen ut illa etiam populo probabilia viderentur (..) Accipies igitur hoc parvum opusculum lucubratum his iam contractionibus noctibus, quoniam illud maiorum vigiliarum munus in tuo nomine apparuit, et degustabis genus exercitationum earum quibus uti consuevi, cum ea quae dicuntur in scholis *θετικῶς* ad nostrum hoc oratorium transfero dicendi genus" (Cic., *Parad.* 1 en 5). Zie voor de *Paradoxa Stoicorum* A Michel, *Ciceron et les Paradoxes Stoïciens*, in: *Acta antiqua Academiae scientiarum Hungaricae* XVI (1968), pp.223-232. Vergelijk voor het belang van de *thesis* in de rhetorica ook Cic., *Tusc.* II,3,9; *Fin.* V,4,10, *Att.* IX,4; *De or.* III,21,80, en de supra in noot 671 genoemde plaatsen die Alardus geeft. Zie voor de *thesis* bij Cicero ook Reichel 1909, p 19.

In de humanistische geschriften rond de schooldeclamatio treffen we aanwijzingen aan, die erop duiden dat aan de *thesis* veel belang werd gehecht. Zo valt op dat de voorbeelden van *declamatoria themata* die Erasmus geeft in zijn *ratio studii* (1511), voor een groot deel *theses* zijn.⁶⁷⁹ Ook in de *rhethorica's* valt het op, dat het besef van het moraal-filosofische gehalte, dat de *rhethorica* heeft middels de *thesis*, aanleiding is tot het definiëren van het *genus didascalicum*. Dit *genus* wordt voor het eerst gedefinieerd door Melanchthon in 1531. Later wordt er in een leerboek voor gewijde welsprekendheid meer aandacht aan besteed : gesteld wordt dat in het *genus didascalicum* niet uitgegaan wordt van een *hypothesis* die gebonden kan worden aan een *thesis*, maar van een *thesis* die geexpliciteerd wordt door haar aan een *hypothesis*, dat wil zeggen aan concrete omstandigheden van persoon, tijd en plaats te binden. Uiteindelijk doel van het rhetorisch product is dan op de eerste plaats niet zozeer overreden, als wel belemen. Deze zelfde gedachte vinden we al eerder in de 16e eeuw uitgewerkt door Juan Luis Vives. Deze stelt, overigens zonder de term *genus didascalicum* te gebruiken, de verdeling *docere-persuadere* in de plaats van de traditionele indeling in *genera causarum*. Hij werkt het rhetorische procedé van het *docere* uit in een geschrift getiteld *De consultatione*. *Consultatio* is, zoals de humanisten vanaf Agricola opmerken, een van de termen waarmee Cicero het Griekse woord *thesis* vertaalde.

De oorspronkelijke *thesis* die tot de *dialectica* behoorde, bevatte in alle gevallen een betoog voor en tegen de geponeerde stelling.⁶⁸⁰ Dit hangt samen met het feit dat de *thesis* altijd over een onderwerp handelt waarover verschillende opvattingen de ronde doen.⁶⁸¹ In de *Progymnasmata* van Theon wordt het *in utramque partem disserere* dat eigen is aan de *thesis* uitgedrukt in de wending *θέσις ἐστὶν ἐπίσχεψις λογικῇ ἀμφισβήτησις ἐπιδεχομένη (...)*.⁶⁸² Toen de *thesis* in de *rhethorica* terecht kwam, werd, zoals Cicero getuigt, het *pro* en *contra* betogen bij wijze van oefening aangewend, al is het logisch dat de *orator*, wanneer het erop aan kwam daadwerkelijk een gehoor te overreden, slechts één kant koos, daarbij misschien bij wijze van *confutatio* ook de argumenten voor de andere zijde formulerend. Cicero suggereert in de in noot 680 geciteerde passage, dat de *thesis* een hulpmiddel is bij het nadenken over de diverse argumenten van de strijdende partijen en belangen, en zo een bijdrage levert tot het opstellen van de redevoering. Dezelfde

⁶⁷⁹ Alle voorbeelden *in genere suasio* zijn *theses* : *statim optima discenda, in opibus non esse felicitatem, matrem proprio lacte nutrire debere quod peperit, litteris Graecis non esse dandam aut esse dandam operam, uxorem esse ducendam, aut non esse ducendam in peregrinandum esse, aut non esse peregrinandum* (zie ASD I,2, p.133).

⁶⁸⁰ Zie onder andere Cic., *Tusc.* II,3,9 : "Itaque mihi semper Peripateticorum Academiaeque consuetudo de omnibus rebus in contrarias partes disserendi non ob eam causam solum placuit, quod aliter non posset quid in quaque re veri simile esset inveniri, sed etiam quod esset ea maxima dicendi exercitatio; qua princeps usus est Aristoteles, deinde eum qui secuti sunt". Zie ook Id., *De or.* III,21,80; en J.Fairweather, *Seneca the Elder*, Cambridge 1981, pp.104-105.

⁶⁸¹ Zie H Throm, *Die Thesis. Ein Beitrag zu ihrer Entstehung und Geschichte*, Paderborn 1932, p.34.

⁶⁸² Theon, *Prog.* 12 (ed. Spengel, vol.2, 1854, p.120).

nuance dient in het algemeen aangebracht te worden in de thesis-behandeling van de humanisten : hoewel er bij wijze van demonstratie of als oefening, op school of privé, voor en tegen een stelling gesproken kan worden, zal de *rhetor/orator*, wanneer het er echt op aan komt, slechts een zijde kiezen.

In meer algemene zin vindt men het *thesis*-principe, als men het zo mag noemen, bij mensen als Sturm en Verepaeus, die stellen dat, naast het zuiver rhetorisch-technische aspect, er hoge prioriteit gegeven moet worden aan het morele gehalte van de rhetorica en de *declamatio* in het bijzonder. Dat ook bij de *thesis* vrijwel uitsluitend aan onderwerpen wordt gedacht, die een moraliserende behandeling toelaten, en die volgens de traditionele genre-indeling bij het *genus deliberativum* horen, illustreren de talrijke voorbeelden die door Alardus en Erasmus gegeven worden. Vooral Alardus' materiaal is erg illustratief : is zijn reeks voorbeelden van *theses civiles* zeer groot, de *theses contemplativae* worden alleen even genoemd in het commentaar op de Latijnse vertaling van de *Progymnasmata* van Aphthonius. Ook de definitie die Faber geeft van de *quaestio generalis* concentreert zich op de moraalfilosofische strekking. Hierin wordt duidelijk de Ciceroniaanse praktijk verkozen boven de in de *Progymnasmata* vastgelegde onderwijstraditie van de latere oudheid, die ook ruimte liet voor natuurwetenschappelijke onderwerpen. Alleen Ramus zegt uitdrukkelijk dat ook onderwerpen als logica en wiskunde in de *thesis* behandeld moeten worden. Bij de *declamationes* die we kort zullen bespreken, treffen we maar één voorbeeld aan van een *thesis contemplativa*, namelijk Frischlins *Thesis de quinque sensibus*.

Al deze gegevens leiden tot de indruk, dat de humanisten erg veel belang hechtten aan het morele gehalte van de *declamatio* en de rhetorica in het algemeen, en dat de *thesis* voor hen een belangrijk instrument was om dat morele gehalte gestalte te geven. Deze indruk wordt bevestigd door gegevens die verspreid zijn over geheel de humanistische periode, maar vooral uit de 16e eeuw. Wanneer we, zoals in dit deel de bedoeling is, willen trachten een aanzet te geven tot het bestuderen van de functie van de *declamatio* en de rhetorica buiten het onderwijs, moeten we mijns inziens wel oog hebben voor de verschuiving in historische omstandigheden gedurende de diverse periodes, weer met name in de 16e eeuw. Zo zal dunkt mij in beschouwing moeten worden genomen, dat Erasmus zijn *Declamatio de laude matrimonii* schreef in een geheel andere tijd dan bijvoorbeeld Nancelius zijn *Declamationes*, die in de tweede helft van de 16e eeuw zijn vervaardigd. De verdeling van Europa in twee confessionele kampen en de vermindering van diverse vrijheden, waaronder die van meningsuiting, die daarvan het gevolg was, zijn hier voor een groot deel debet aan en bepalen mede de wijze waarop een rhetorische tekst kan functioneren. Behalve voor de meer algemene historische omstandigheden is het mijns inziens van belang oog te hebben voor de achtergrond van de individuele auteur van de *declamatio*. Erasmus schrijft vanuit geheel andere principes en vanuit een geheel andere denkwereld dan de theoloog Treflerus, die in 1536 een serie *declamationes* publiceerde.

De traditie van de paradox wortelt in de oudheid, waarin ze vanaf de vijfde eeuw v.Chr. vertegenwoordigd is.⁶⁵³ Het genre is een afsplitsing van het *genus demonstrativum*, waarin lof of blaam wordt uitgesproken. Bij de paradox, ook wel ironisch encomium geheten, gaat het meestal om een lofprijzing van historische personages over wie normaal gesproken ongunstig geoordeeld wordt (bijvoorbeeld de Helena van Isocrates), of om het prijzen van nutteloze of slechte dingen (bijvoorbeeld, uit de Romeinse keizertijd, M.C Fronto's *Laudes fumi et pulveris*). Na die van de hand van Synesius van Cyrene (* 414) daalt de populariteit van het genre snel. Hoewel in de oudheid al kritiek op het beoefenen van deze specifieke tak van het *genus demonstrativum* werd gegeven, werden deze paradoxen gedurende de late oudheid toch als oefenstof in het onderwijs gebruikt.⁶⁵⁴

De traditie uit de oudheid wordt weer opgenomen in de 9e eeuw door Hucbald van St.Amand, die een *Laus calvitii* schreef.⁶⁵⁵ Vanaf dat moment is de paradox gedurende de middeleeuwen een steeds terugkerend, zij het niet overheersend genre. Typerend voor de paradox in deze tijd lijkt te zijn dat er - wellicht deels als reactie op contemporaine kritiek - wel eens een sterk moralistische strekking aan werd meegegeven. Deze paradoxen leken nogal op Aesopische fabels. Als voorbeeld kan onder andere *De lof op de zwaluw* van Radbod van Utrecht genoemd worden.⁶⁵⁶

Tijdens de renaissance is de paradox - aldus twee auteurs die gedetailleerd over het onderwerp geschreven hebben⁶⁵⁷ - zeer populair geweest. Behalve in het Latijn werden er ook vele in de diverse volkstalen geschreven. Uiteraard beperk ik me hier tot de Latijnse. De belangrijkste Latijnse paradoxen werden in een aantal 17e-eeuwse bundels bijeengebracht door onder anderen Caspar Dornavius.⁶⁵⁸ Opvallend is dat de meeste van de paradoxen

⁶⁵³ Voor de paradox in de oudheid zie A.S.Pease, *Things without Honour*, in : *Classical Philology* 21(1926), pp.27-42 en H.K.Miller, *The Paradoxical Encomium with Special Reference to its Vogue in England 1600-1800*, in : *Modern Philology* 53(1955-1956), pp.146-148.

⁶⁵⁴ Zie Pease 1926, p.35. Voor de verschillende soorten onderwerpen die in aanmerking kwamen zie Pease 1926, pp.37-41.

⁶⁵⁵ Zie Miller 1955-1956, pp.149-150.

⁶⁵⁶ Miller 1955-1956, p.151.

⁶⁵⁷ A.Hauffen, *Zur Litteratur der ironischen Enkomien*, in : *Vierteljahrsschrift für Literaturgeschichte* VI(1893), pp.161-185 en Miller 1955-1956.

⁶⁵⁸ Voor enkele voorbeelden van ironische encomia in de volkstalen zie D.Pers, *Suyp-stad*, edd.J.Verlaan-E Grootes, Culemborg 1978, p.62, noot 9. Enkele belangrijke bundels met paradoxen worden opgesomd door Miller 1955-1956, p.152 : *Facetiae facetiarum, hoc est ioco-seriorum fasciculum*, Leipzig 1600(Frankfort 1605); *Argumentorum ludicrarum et amoenitatum scriptores varii*, Leiden 1623 (= *Dissertationum ludicrarum et amoenitatum scriptores varii*, Leiden 1638 (uitgebreide ed.1644)); *Admiranda rerum*

in deze bundels uit de latere 16e eeuw en de 17e eeuw stammen.

Naast enkele zeer bekende paradoxen, geschreven door beroemde humanisten, is er een groot aantal van minder bekende auteurs. Om enige ordening in de grote hoeveelheid materiaal aan te brengen, onderscheidt Hauffen vier belangrijke groepen: de paradoxen op beruchte personen, die op verachte dieren, die op zonden, en tenslotte die op lichamelijke gebreken en ziekten.⁶⁸⁹ Hauffen en Miller stellen dat al deze werken, van de minst bekende tot de beroemdste, zijn opgebouwd als traditionele *orationes* en zo de schooldeclamatio nabij komen⁶⁹⁰, en gebruik maken van alle bekende ingrediënten van het *encomium*. Bovendien, zo vervolgen beide auteurs, zijn ze alle moralistisch van strekking, dat wil zeggen, ze hebben ondanks hun komische inhoud een serieuze ondertoon.⁶⁹¹ Deze koppeling van scherts en ernst, die in de paradox steeds tot uitdrukking zou komen, wordt volgens Hauffen goed geïllustreerd in de titels van enkele van de 17e-eeuwse bundels: deze bevatten in enkele gevallen de aanduiding *ioco-serius* of iets van dien aard.⁶⁹² Als zeer illustratieve voorbeelden van paradoxen worden door Miller en Hauffen onder meer Agrippa van Nettesheims *Lof van de ezel* (opgenomen in de bundel van Dornavius) en Erasmus' *Lof der zotheid* genoemd. Agrippa's *Lof van de ezel* vormt het laatste hoofdstuk van diens kritische werk *Declamatio de incertitudine et vanitate scientiarum et artium*.

Het is duidelijk dat een indirect moraliserende strekking, die volgens Hauffen en Miller in de paradoxen aanwezig is, op een andere manier tot uiting komt dan in expliciet geformuleerde moralistische vermaningen. Over de wijze waarop de paradox functioneert, is onder anderen ook geschreven door A.E.Malloch.⁶⁹³ De doelstelling van de paradox wordt, in de lijn van Hauffen en Miller, maar zonder direct de notie van "moralisme" te gebruiken, door Malloch geformuleerd als het dwingen van de lezer, door het gebruiken van een list, het ware te ontdekken. Anders gezegd, de paradox onthult haar ware aard pas, als de lezer de implicaties van de tekst omkeert.⁶⁹⁴ Malloch omschrijft dit andersom interpreteren van de letterlijke tekst door de lezer als

admirabilium encomia(...). Nijmegen 1666, *Amphitheatrum sapientiae socraticae ioco-seriae*, ed C.Dornavius, 2 voll., Hanau 1619. Ik heb zelf de bundel van Dornavius (Hanau 1619) en die uit Nijmegen 1666 geraadpleegd.

⁶⁸⁹ Hauffen 1893, p. 168.

⁶⁹⁰ Miller 1955-1956, p.152 en Hauffen 1893, p.165 ("Im Ausserlichen entlehnen sie manches von den Declamationes, die damals über die verschiedensten Themen an allen Universitäten gehalten wurden, (...)").

⁶⁹¹ Zie Hauffen 1893, p.163 en Miller 1955-1956, pp.145-146, die tot deze vaststelling komt naar aanleiding van Erasmus' *Lof der zotheid*, die hij op p.154 de "grootste" paradox noemt.

⁶⁹² Hauffen 1893, p.167 met noot 9.

⁶⁹³ A.E.Malloch, *The Technique and Function of the Renaissance Paradox*, in: *Studies in Philology* 53(1956), pp 191-203.

⁶⁹⁴ Malloch 1956, p.192.

een dialectische verhouding ("dialectic action"), een verborgen dialoog.⁶⁹⁵ Stelt deze techniek enerzijds bijzondere eisen aan het interpretatievermogen van de lezer, de auteur van zijn kant heeft - aldus Malloch - met het schrijven van een paradox vrijheden die hij bij een ander soort geschrift niet heeft. Malloch vergelijkt de paradox met "dramatic speech", en meent dat deze de auteur in staat stelt tegelijkertijd serieus en niet serieus te zijn. De auteur kan zich achter de persoon van de spreker in de paradox verschuilen, hij kan, zoals Malloch letterlijk formuleert, de taal manipuleren zonder er persoonlijk bij betrokken te geraken, hij kan zich inlaten met het onware zonder een leugenaar te worden.⁶⁹⁶ Als voorbeelden noemt hij, naast enkele Engelstalige en Franstalige geschriften Agrippa's *De incertitudine et vanitate scientiarum et artium* en het tweede gedeelte van Thomas More's *Utopia*, dat uit een *oratio* bestaat.

In een gedeelte waarin Malloch de achterliggende geesteshouding bij deze geschriften formuleert, wijst hij op de verwantschap van de paradox met het scepticisme.⁶⁹⁷ Deze sceptische houding benadrukt dat niets zeker is, dat er geen absolute waarheid en kennis is, maar dat alles in verhouding staat tot een historische context. Dit sceptische besef zou volgens Malloch het uitgangspunt vormen voor paradoxen zoals More's *Utopia* en Agrippa's *De incertitudine et vanitate scientiarum et artium*.

Samengevat kunnen de gegevens over de paradox die in de artikelen van Hauffen, Miller en Malloch naar voren komen, als volgt beschreven worden. Paradoxen werden in de 16e eeuw in groten getale geschreven; in de 17e eeuw werden de belangrijkste gebundeld in omvangrijke verzamelingen. Reeds de titels van deze bundels zouden aantonen dat de paradoxen, op het eerste gezicht grappige geschriftjes, een serieuze ondertoon hebben. Miller en Hauffen benadrukken de moraliserende inslag van de paradox in de 16e en de 17e eeuw - de morele les wordt op een leuke manier aan de lezer gepresenteerd door een lofprijzing juist van het tegenovergestelde van wat men zou veronderstellen dat door de lezer geprezen moet worden. Malloch beschrijft het uiten van lof op nietswaardige zaken als uitingen van een sceptisch intellect, dat het relatieve van kennis in het licht wil stellen.

Het is opvallend - hoewel zeer begrijpelijk - dat het genre van de paradox hoofdzakelijk bestudeerd wordt aan de hand van de zeventiende-eeuwse verzamelbundels. Zoals eerder gezegd verenigen deze bundels hoofdzakelijk de laat 16e- en de 17e-eeuwse voorbeelden van het genre. Nu lijkt me de behandeling van de paradox door Miller en Hauffen sterk beïnvloed door het feit dat het genre benaderd wordt via de 17e-eeuwse bundels, waarvan er enkele het begrip "ioco-serius" of iets dergelijks in de titel hanteren. In de behandeling door de drie onderzoekers die ik besproken heb, ligt enerzijds de nadruk op het moralistische karakter van het genre als geheel, en op het veinzen, het net doen alsof als schrijftechniek van de auteur, anderzijds.

Er schuilt mijns inziens een probleem in de "collectieve" benaderingswijze van het genre via de 17e-eeuwse verzamelbundels. Op deze wijze wordt er namelijk impliciet van uitgegaan dat bijvoorbeeld de vroeg 16e-eeuwse humanist Agrippa van Nettesheim vanuit dezelfde uitgangspunten en met

⁶⁹⁵ Malloch 1956, p.195.

⁶⁹⁶ Malloch 1956, pp.195-196. In deze passage trekt Malloch ook een vergelijking tussen "dramatic speech" en de middeleeuwse *disputatio*.

⁶⁹⁷ Malloch 1956, p.196.

dezelfde bedoeling gebruik maakte van de rhetorica als bijvoorbeeld de in 1599 overleden Jezuiet Robertus Turnerus.⁶⁹⁸ Van beiden is een rhetorische tekst die men paradox noemt, opgenomen in Dornavius' bundel *Mijns inziens mag men echter niet zonder meer veronderstellen dat zij met dezelfde motieven zijn geschreven, om de redenen die ik aan slot van de inleiding van dit deel geformuleerd heb. In het nu volgende wil ik mijn opvatting duidelijk maken aan de hand van een bespreking van de kenmerkende eigenschappen van het genre die Hauffen c.s. beschrijft.*

Allereerst nu het moralistische karakter dat het genre van de paradox als zodanig zou bepalen. De rhetorica heeft gedurende de gehele 16e eeuw een sterk moralistisch karakter, zoals al in de inleiding van dit deel is vastgesteld. Het tweede deel van deze studie heeft echter geleid tot enkele bevindingen die illustreren dat de algemene uitgangspunten en de doelstelling bij het gebruik van de rhetorica aan het begin en aan het einde van de 16e eeuw van elkaar verschilden. Algemeen geformuleerd kan men zeggen dat de nadruk op het formele element, dat wil zeggen de voordracht (en de stijl) belangrijker wordt naarmate de eeuw vordert. Waar in het begin van de 16e eeuw het leren hanteren en onder woorden brengen van argumenten in de opstel-oefening centraal staat en er door de humanisten-rhetoren zelf geen restricties geformuleerd worden tegen de vrije behandeling door de student van welk onderwerp dan ook (Erasmus en Vives)⁶⁹⁹, daar zien we dat in de tweede helft van de 16e eeuw de vrijheid ten aanzien van de inhoud van het te schrijven opstel (*declamatio*) aanzienlijk beperkt wordt, hoofdzakelijk aan de hand van theologisch geïnspireerde normen (vooral in de tweede helft van de 16e eeuw door het reformatorische en contra-reformatorische onderwijs); daaraan beantwoordt het nadrukkelijker beschrijven van de regels voor stijl en voordracht. In deel twee van deze studie is deze tendens in algemene zin beschreven als een verschuiving van het primaat van de *inventio*, *dispositio* en *elocutio* tezamen naar dat van *elocutio* en *pronuntiatio* tezamen.

Nu blijkt uit de bronnen van de eerste helft van de 16e eeuw dat niet alle humanisten het gebruik van de paradox goedkeuren. Vives sluit zeer nadrukkelijk het voor de grap loven van iets laakbaars uit.⁷⁰⁰ Kennelijk voelde Vives deze vorm van een *encomium*, die in de oudheid en met name in de tweede sofistiek beoefend werd, niet als een verkapte morele les aan, zoals Hauffen en Miller in hun artikelen impliciet aannemen. Daartegenover staat dat Erasmus geen bezwaren formuleert tegen dit soort *encomia*, en prijst Melchior Junius in de tweede helft van de 16e eeuw de paradox als een goede oefening.⁷⁰¹ Over de redenen voor dit goedkeuren wordt Junius niet uit : naast het puur technische aspect dat de kunstgreep van het prijzen van iets laakbaars bevat⁷⁰², speelt het besef dat deze *encomia* slechts ogenschijnlijk

⁶⁹⁸ Deze Jezuiet schreef een *Oratio de laude ebrietatis* (Dornavius 1619, vol.2, pp 38-40).

⁶⁹⁹ Over de orthodoxe kritiek hierop al vóór de scheuring in de kerk zie Tuynman 1976, pp.172-173.

⁷⁰⁰ Zie supra p.147. Dezelfde veroordeling vindt men in Gyraldus' *Progymnasma adversus literas et literatos*, die infra in het kort aan de orde zal komen.

⁷⁰¹ Zie supra p.180.

⁷⁰² Dit technische aspect dat met de rhetorische kunstgreep verbonden is,

alleen maar grappig zijn, maar wel degelijk een ernstige ondertoon hebben, wellicht een rol. Dit zou direct aansluiten bij Dornavius' opvatting, die alle paradoxen *ioco-seria* noemde, maar in de oudheid komt dit besef niet voor.⁷⁰³

Op grond van de uitdrukkelijke afwezigheid van de paradox in de schooldeclamatio en in de theorie over de *declamatio* gedurende de eerste helft van de 16e eeuw in het algemeen, en gezien de uitsluiting van het genre juist om didactische redenen door de belangrijke theoreticus Vives, meen ik te kunnen stellen dat het aanvaarden van een paradox als een grappig geschrift met een serieuze ondertoon, en dus als iets met een pedagogische waarde, in de eerste helft van de 16e eeuw niet algemeen gangbaar was. Daarom is het mijns inziens niet voor de hand liggend om de vrijwel alom erkende serieuze bedoeling van bijvoorbeeld de *Lof der zotheid* te willen bewijzen door te refereren aan het feit dat dit werk tot het genre van de paradox behoort.⁷⁰⁴ Evenmin kan mijns inziens het laatste hoofdstuk van Agrippa van Nettesheims *De incertitudine et vanitate scientiarum et artium*, de *Laus asini*, zonder meer tot de *ioco-seria* gerekend worden omdat het de uiterlijke vorm van een paradox heeft. Een nauwkeurige analyse van de *Laus asini* van Agrippa - met een juiste taxatie van het werk waarvan zij deel uitmaakt - en van de andere *Laudes asini* die in Dornavius' bundel voorkomen kan, denk ik, aantonen dat de *Laus asini* van Agrippa een geheel andere bedoeling heeft. De felle polemieken die naar aanleiding van de genoemde geschriften van Erasmus en Agrippa van Nettesheim gevoerd zijn, geven al een indicatie van het feit dat ze qua strekking niet op een lijn gesteld moeten worden met de meerderheid van de paradoxen.

Dit wil uiteraard niet zeggen dat de paradox in de eerste helft van de zestiende eeuw of aan het eind van de vijftiende eeuw helemaal niet beoefend zou zijn. Zo schreef Willibald Pirckheimer(1470-1530) een van de vele *encomia*

wordt door Charles Estienne als rechtvaardiging naar voren geschoven voor zijn "Paradoxes" tegen gangbare opvattingen, die hij in 1564 in het Frans publiceerde (*Paradoxes(...)en forme de declamations forenses : pour exercer les jeunes esprits en causes difficiles(...)*); daarnaast wijst hij op het plezier dat de lezer zal hebben, wanneer hij iets leest dat tegen de gangbare opvattingen indruist(ed.1564, p 3) Deze twee aspecten worden naast enkele andere ook door Pease genoemd als factoren die hebben bijgedragen tot het ontstaan van het genre in de oudheid (Pease 1926, p.31).

⁷⁰³ Pease 1926, pp.30-35 noemt de redenen waarom volgens hem de paradox in de oudheid ontstond (zie ook vorige noot); hieronder valt niet het door Hauffen en Miller beschreven besef, dat de paradox een moraliserende, half-serieuze ondertoon zou hebben. Wel stelt hij, dat enkele typen paradoxen, zoals de lofprijzingen op ziekten en menselijke gebreken, eerder filosofisch en consolatorisch, dan sofistich en paradoxaal zijn (Pease 1926, p 39) : deze paradoxen vergelijkt hij met het genre van de *Paradoxa stoicorum*. Daarnaast wijst Pease erop dat er in sommige paradoxen in de oudheid een satirische strekking zit, die later overheersend zou worden (Pease 1926, p.34).

⁷⁰⁴ Men vindt deze opvatting in de artikelen van Hauffen en Miller. Pease, die de paradox van de 16e eeuw niet behandelt, loopt als het ware vooruit op deze mening door de *Lof der zotheid* een van de meest bekende en meest serieuze van de 16e-eeuwse paradoxale *encomia* te noemen (Pease 1926, p.41).

podagrae van de vroeg-humanistische tijd aan deze kant van de Alpen. Men kan deze werken op twee manieren benaderen. Men kan ze beschouwen als rhetorische kunststukjes, die de vaardigheid van de auteur tonen door het prijzen - zij het bij Pirckheimer duidelijk in de vorm van een pleidooi - van iets laakbaars. Vanuit die invalshoek bekeken lijken deze paradoxen op de *declamationes* die in de literaire salons van de oudheid werden gehouden. Daarnaast kan men als uitgangspunt nemen, dat de meeste van de onderwerpen die behandeld worden, zoals de *Lof van de jicht*, tot de categorie behoren, die Pease meer troostend en filosofisch dan sofistich en paradoxaal noemt. In die gevallen is er, zo men wil, op een analoge wijze als bij Erasmus en Agrippa sprake van een serieus gebruik van de rhetorica: een filosofische overdenking wordt op rhetorische wijze behandeld door haar te confronteren met concrete omstandigheden van persoon, tijd en plaats. In feite is dit een geval van een *thesis* in de rhetorica.

In het licht van deze stelling wil ik het tweede aspect bespreken dat in de interpretatie van Hauffen c.s. kenmerkend genoemd kan worden. Ik bedoel het veinzen. Ook Malloch benadrukt dit aspect in sterke mate.⁷⁰⁵ De rhetorische structuur, zo zegt Malloch, waarbij de schrijver zich verschuilt achter de persoon die spreekt in het *encomium*, laat toe dat de schrijver "doet alsof", dat hij dingen zegt die hij niet meent, of veinst dingen niet te zeggen die hij wel meent.

De bespreking die Malloch aan dit facet van de paradox wijdt, doet sterk denken aan de opmerkingen die door sommigen gemaakt worden naar aanleiding van enkele *declamationes* uit het begin van de 16e eeuw, bijvoorbeeld *De laude matrimonii* van Erasmus en juist ook *De incertitudine et vanitate scientiarum et artium* van Agrippa van Nettesheim. Deze controversiele geschriften lokten felle aanvallen van met name theologische zijde uit, waartegen de auteurs zich dan telkens weer verdedigden, bij wijze van eerste - maar zeker niet als laatste of belangrijkste - punt van verdediging brachten ze naar voren, dat ze een *declamatio* hadden geschreven, een oefenrede, die niet serieus genomen moest worden. Huidige onderzoekers interpreteren vaak een dergelijke *declamatio* tegen de achtergrond van die standaardformule, en stellen dat het geschrift slechts half serieus genomen moet worden, of op zijn minst dat de auteur er zijn werkelijke opvattingen niet in verwoord heeft.⁷⁰⁶

Een exhaustieve bespreking van Malloch's argumentatie zou de volledige analyse van de functie van de *declamatio* in de twee genoemde geschriften van Erasmus en Agrippa van Nettesheim met zich meebrengen. In ons verband kan echter volstaan worden met de opmerking dat Malloch een wezenlijk kenmerk van de rhetorica, namelijk de vrijheid om een bepaald, niet nader gespecificeerd onderwerp van alle kanten te bekijken door het te confronteren met de specifieke omstandigheden van persoon, tijd en plaats, lijkt te degraderen tot een manipulatie van de taal die een auteur al dan niet te goeder trouw zou bedrijven. De ernst waarmee blijkens de weergegeven bevindingen uit deel II van deze studie in de eerste decennia van de 16e eeuw de rhetorica benaderd wordt, sluit mijns inziens uit dat door Erasmus en Agrippa van Nettesheim de rhetorica gebruikt werd als vaardigheid om hun oprechte mening te verdoezelen of een andere mening te veinzen. Juist omdat ze in hun rhetorische behandeling van praktische levensvragen geen

⁷⁰⁵ Zie supra p.200 sq.

⁷⁰⁶ Ik kom hier later uitgebreider op terug. Zie voorlopig J Chomarat, *Grammaire et rhétorique chez Erasme*, Paris 1981, pp 939-941.

bepierking vanwege theologische dogma's accepteerden, waarvan ze weliswaar de algemene waarheid niet aanvochten, maar waarvan ze de omzetting in praktische leefregels soms kritisch bespraken, moest de ernst en de absolute oprechtheid waarmee ze zich als *rhetor* opstelden, zonder twijfel vast staan.

Anders is de situatie later in de eeuw. In deel II van deze studie is gebleken dat juist de vrijheid in het behandelen van onderwerpen in de schooldeclamatio aan banden werd gelegd; dit uitte zich onder andere in het controleren op dogmatische rechtzinnigheid van de schooldeclamationes alvorens ze voorgedragen mochten worden. Deze dogmatische controle over het rhetorische bedrijf gaf de mogelijkheid om bij wijze van grap het tegenovergestelde van een waarde te verdedigen: immers, gezien de controle was een ernstige verdediging van zo'n "niet-waarde" niet mogelijk. Deze vorm van rhetorica mag men mijns inziens in Mallochs terminologie manipulatie van de taal noemen, maar voor de eerste decennia van de 16e eeuw gaat die bewering zeker niet op.

Deze visie krijgt nog meer steun en geloofwaardigheid wanneer we de inhoud van enkele zogenaamde paradoxen uit het begin van de 16e eeuw bekijken. De strekking van twee van deze werken die reeds enkele malen genoemd zijn (*Lof der zothed* van Erasmus en *Lof van de ezel*, als onderdeel van *De incertitudine et vanitate scientiarum et artium* van Agrippa van Nettesheim) gaat veel verder dan hun titel doet vermoeden, en hun rhetorische structuur is daarmee in overeenstemming: deze werken bevatten duidelijk niet een evidente morele les die voor de grap in paradox-vorm (de schrijver doet alsof hij het tegenovergestelde van de eigenlijke les wil betogen) wordt gegoten. Van een dergelijke inhoud en strekking is mijns inziens veel eerder sprake in het geval van bijvoorbeeld de *Lof van de dronkenschap* van de Jezuit Turnerus: hier is de inhoudelijke boodschap simpel, zij het in paradox-vorm geformuleerd.

Samengevat: de paradox werd veelvuldig beoefend in de 16e en 17e eeuw. Een belangrijke bron om dit te illustreren zijn de 17e-eeuwse bundels, die soms als titel *ioco-seria* of iets dergelijks hebben. In het onderzoek van de paradox is men er tot nu toe teveel van uitgegaan dat alle paradoxen in geheel de humanistische periode op dezelfde wijze gefunctioneerd hebben, namelijk als grappige rhetorische tekst, waarin een omkering van waarden geveinsd wordt, die door de lezer als morele les werd verstaan. In het licht van de gegevens die het tweede deel van deze studie heeft opgeleverd, kan hierbij de kanttekening gemaakt worden dat de theorie en het gebruik van de rhetorica in de eerste decennia van de 16e eeuw er niet op wijzen dat auteurs tegen-waarden veinsden om een morele les over te brengen: ofwel worden serieuze onderwerpen behandeld, waarbij de auteur zich - zelfs voor de grap - geen twijfel over zijn oprechte houding kan veroorloven (zoals in Erasmus' *Lof der zothed* of Agrippa's *Lof van de ezel*), ofwel gaat het om onderwerpen die traditioneel tot de paradox behoren, maar die de auteur duidelijk met een eerder filosofische dan ironische strekking beschrijft (bijvoorbeeld Pirkheimers *Lof van de licht*). In de tweede helft van de 16e eeuw heerst er een andere sfeer met betrekking tot rhetorische teksten. Censuur verhindert een echte "rhetorische" behandeling, dat wil zeggen, een behandeling die rekening houdt met de concrete omstandigheden van persoon, tijd en plaats. Rhetorica wordt zodoende een methode om, naast het pronken, eenvoudig te beleren met taal; de paradox is daar een uiting van.

HOOFDSTUK 2. DE BUNDELS REDEVOERINGEN DIE DECLAMATIONES HETEN.

De tweede groep *declamationes* naast de zojuist behandelde paradoxen wordt gevormd door redevoeringen die *declamationes* genoemd worden en die zijn opgenomen in een reeks verzamelwerken uit de 16e eeuw. In het overgrote deel van de gevallen blijkt uit de titel duidelijk dat het gaat om redevoeringen die daadwerkelijk voorgedragen zijn, bijvoorbeeld *Selectarum declamationum Ph. Melanchthonis, quas conscripsit et partim ipse in schola vitebergensi recitavit, partim aliis recitandis exhibuit* (4 voll., Straatsburg 1566-1569), F. Treflerus, *Una et viginti declamationes pro solennioribus quibusdam diebus* (Augsburg 1536), in 1561 vervangen door *Declamationes theologicae triginta tres de praecipuis cum ecclesiae catholicae feriis, tum religionis Christianae capitibus*, en Nic. Nancelius, *Declamationum liber, eas complectens orationes, quas vel ipse iuvenis habuit ad populum, vel per discipulos recitavit* (Paris 1600)⁷⁰⁷.

De betekenis van de term *declamatio* heeft in deze gevallen op de eerste plaats betrekking op het vijfde officium oratoris, en komt zo dicht in de buurt van de betekenis schooldeclamatio, zeker in de tweede helft van de 16e eeuw. Ook kan hier een verband gelegd worden met de *declamatio* in de Romeinse keizertijd, waarin de *declamatio* veelal als pronkstuk functioneerde. De strekking die de term *declamatio* in deze bundels van redevoeringen heeft, sluit bovendien aan bij het gebruik van dit woord (en de daarvan afgeleide woorden *declamare* en *declamator*) in het algemene taalgebruik van de

⁷⁰⁷ Van Melanchthon kunnen nog andere bundels *declamationes* dan de genoemde vermeld worden, onder andere *Liber selectarum declamationum*(...), Straatsburg 1541. De bundels redevoeringen van Melanchthon heten echter soms ook *orationes*: *Orationes aliquot lectu dignissimae a Ph. Mel(anchthone) atque aliis doctissimis quibusdam in publica Wittenbergensium schola pronuntiatae* (...), Hagenau 1533; *Orationes postremae scriptae a reverendo viro Ph. Melanchthone*(...), Wittenberg 1565. In de bundel van Treflerus uit 1561 figureert als titelaanduiding op iedere bladzijde bovenaan het woord *oratio*.

Verder kunnen enkele bundels van de Spanjaard Alonso de Orozco genoemd worden: *Declamationes decem et septem, pro Adventu Domini nostri Jesu Christi usque ad Septuagesimam*(...) *Accessit alia declamatio in festo B. Ildefonsi*(...), Salamanca 1576; *Declamationes duodecim pro dominicis post pascha usque ad Pentecostem inclusive*(...), Alcalá 1571; *Declamationes in omnes solennitates, quae in Festivis Sanctorum quotannis in Ecclesia Romana celebrantur*(...), Salamanca 1573; *Declamationes Quadragesimales*(...) *Ex secunda auctoris recognitione*, Salamanca 1576; *Declamationes vintiquinque in Evangelia, quae juxta ritum sanctae Romanae ecclesiae, per singulos Dominicos dies, a Pentecoste usque ad Adventum digestae sunt*, Salamanca 1576 (zie catalogus van de *British Library*. Deze werken heb ik niet zelf kunnen raadplegen); voorts nog J. Sinapius, *Declamatio adversus ignaviam et sordes eorum qui literas humaniores negligunt aut contemnunt*, Paris 1531 en Lupus Alfonsus a Herrera, *Oratio habita in Academia Complutensi die Sancti Lucae anno* (...) MDXXX, Alcalá 1531; deze laatste rede, op p (Avi)-recto aangekondigd als *declamatiuncula*, bevat hoofdzakelijk een lofprijzing van de artes.

humanisten. Inderdaad, komt men in de lexica van het humanistische Latijn het begrip *declamatio* vrijwel uitsluitend in de strikt retorische betekenis van oefenrede tegen,⁷⁰⁸ in allerlei humanistische Latijnse teksten vindt men het woord ook in de meer algemene betekenis van "publiekelijk voordragen" en in het bijzonder "pompeus spreken". Voorbeelden van zowel de ene als de andere betekenis komen we in uiteenlopende geschriften tegen, bijvoorbeeld in de briefwisseling van Gaguinus (eind 15e eeuw), in geleerde verhandelingen van Schottus, Vives en Scaliger en in historische werken, bijvoorbeeld van Sleidanus.⁷⁰⁹ Met name de pejoratieve betekenis van "pompeus spreken" lijkt wat op de voorgrond te treden. Dat deze betekenis toch niet is opgenomen in

⁷⁰⁸ Zie N Perotti, *Cornucopiae sive linguae Latinae commentarii*, ed. Venetië 1499, p. 401, r. 25-27 : "declamator, qui aut docendi alios, aut exercendi se gratia fictam causam agit, ut in veris postea causis possit orare, quod declamare dicitur" en kol. 589, 40 : "(...) et clamito frequentativum et composita declamo, quod est fictam causam ago, aut docendi aut exercendi ingenii gratia, a quo declamator. declamatio, de quibus superius diximus (...)". A. Calepino, *Dictionarium linguae Latinae*, ed. Basel 1551, s.v. *declamare* : "in ficto themate se exercere, valde clamare (...) Hinc (...) Et declamator, qui aut in scholis, aut secum fictam causam agit, ut possit veram rectius agere. Et declamatio, verbale"; s.v. *declamatio* : "domestica exercitatio et umbratilis et commentatio inclusa; quo in genere pueri ad magistros exercebantur". R Estienne, *Thesaurus linguae Latinae* (1532), ed. Basel 1740, s.v. *declamo* : "Est proprie Clamore contendere, frequentius ficto themate se exercere (...) Contra aliquem vehementissime declamare (...)"; P. Dasypodius, *Dictionarium Latino-Germanicum*, ed. Straatsburg 1536, s.v. *clamo* : "Declamo · Ich übe mich in erdichten reden/oder gerichtshendeln. Declamatio, Ein red die nur von übung wegen gedichtet ist". Cf ook Valla, *Elegantiae* IV, 81 : "Declamator qui in conventu scholasticorum fictam causam agit." en Erasmus, *Paraphrasis in L. Vallae Elegantias* . "Declamator : qui aut in scholis aut secum fictam causam agit ut possit veram rectius agere. Declamare : exercere se in orando ficta. Inde declamationes Quintiliani" (ASD I, 4, p. 313; deze tekst bij Erasmus is trouwens voor enkele van de hierboven geciteerde lexica de rechtstreekse bron). Het zijn deze definities die voor Margolin en Chomarat het uitgangspunt zijn geweest voor hun interpretatie van de *declamatio* bij Erasmus.

⁷⁰⁹ Gaguinus : in een brief, waarin hij vertelt uitgenodigd te zijn voor het houden van een preek, zegt hij niet blij te zijn met die uitnodiging, want "non sum item suetus contionibus declamare" (*Epistole et orationes*, ed. L. Thuasne, Paris 1904, vol. 1, p. 212) en "An per auditoria tumultuer et declamem ?" (Id., p. 313); Schottus : *De auctore et declamandi ratione*, ed. in de appendix p. 310, r. 346, waar de term *declamatio* dient om een hoogdravende stijl te karakteriseren, overigens in nauwe aansluiting bij een klassieke bron, namelijk *Historia Augusta* 30, Carus 11,1; Vives : "(...) sunt quibus Ciceronis concentus sit effeminatus et mollis, sunt quibus durus, malunt Quintiliani declamationem" (*De causis corruptarum artium* IV, 3, in *Opera omnia*, 1782, VI, p. 166); Scaliger : "Hic Lucanus dedisset declamationem" (*Poetices liber III*, ed. 1561, p. 114). Sleidanus : "(...) et orat (sc. Luther) ut (...) declamatoribus illis meliorem docendi rationem praecipiat" (*Commentarii de statu religionis et rei publicae Carolo V Caesare* I, ed. 1557, p. 1). Dit zijn willekeurige voorbeelden die ad libitum vermeerderd zouden kunnen worden.

de naslagwerken uit die tijd, behoeft geen verwondering te wekken. Immers, in het klassieke Latijn, de bron en uiteindelijk autoriteit waarop de humanisten terugvallen, komt het woord slechts enkele malen in een pejoratieve betekenis voor, die dan niet eens precies die van "pompeus spreken" is, maar eerder van "schelden".⁷¹⁰ Dat de humanisten al zeer vroeg het woord toch in die negatieve betekenis van "pompeus spreken" gebruikten, kan wellicht aan twee factoren te wijten geweest zijn. Ten eerste komt het in de laat-Latijnse en middeleeuwse traditie, die ondanks de ideologische verwijdering door de humanisten toch niet helemaal uitgeschakeld is, voor in de betekenis van "luid roepen, verkondigen".⁷¹¹ Deze betekenis bevat weliswaar niets negatiefs, maar de pejoratieve betekenis kan er toch gemakkelijk uit voortgekomen zijn. Ten tweede waren de humanisten, zeker in de 16e eeuw, zoals we in het eerste deel van deze studie zagen, zich na grondige studie van het bronnenmateriaal uit de oudheid, helder bewust geworden van de negatieve aspecten van de *declamatio*-praktijk in de oudheid. Zij dragen er zorg voor deze negatieve aspecten te stigmatiseren in hun theoretische geschriften over de *declamatio*. Het besef dat de *declamatio* in de rhetorica-beoefening ook tot uitwassen kan leiden - een besef dat in vrijwel alle 16e-eeuwse beschouwingen over de antieke *declamatio* verwoord wordt -, verklaart mede dat het begrip *declamatio* in het algemeen spraakgebruik van de humanisten naast een neutrale (en positieve) ook een negatieve betekenis kan hebben.

Het is interessant te noteren dat in de periode na de 16e eeuw het negatieve aspect van het woord in niet technisch-rhetorische betekenissen zich nadrukkelijk lijkt te handhaven naast de algemene betekenis van "voordragen". De betekenis waarin men het woord na de 16e eeuw vaak vindt is "luid (al dan niet te luid) voordragen", "clamose contendere", zoals een 18e-eeuws lexicon registreert.⁷¹² Deze veelvuldig voorkomende betekenis, waarin het woord ook is overgegaan in de moderne talen, moet zonder twijfel begrepen worden tegen de achtergrond van de schooldeclamatio, die in de 17e en latere eeuwen nog een rijke bloei kende, en waarin het accent veelal op een krachtige voordracht, het vijfde *officium oratoris*, lijkt te vallen.⁷¹³ De exacte nuance van het element, "luid" of "te luid" in de combinatie met voordragen, lijkt niet zonder meer nauwkeurig te bepalen; wellicht mag men ervan uitgaan dat van de vage grens tussen neutrale en pejoratieve betekenis, bekend uit de technisch-rhetorische sfeer, soms bewust gebruik gemaakt is. Een duidelijke beschrijving van beide nuances vindt men in Marmontels 18e-eeuwse *Elements de litterature*. Naast de *declamation oratoire*, de voordracht als vijfde *officium oratoris*, schrijft Marmontel over *declamation* in de *rhetorique*: "Le mot se prend en mauvaise part, pour exprimer une

⁷¹⁰ Namelijk in Cic., *Mur.* 21,44 en *Planc.* 19,47.

⁷¹¹ Zie de voorbeelden s.v. *declamatio* bij Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis* (Paris 1840-1850); J. Niermeyer-C.v.d. Kieft, *Mediae latinitatis lexicon minus*, Leiden 1976 en J. Fuchs e.a., *Lexicon latinitatis Nederlandicae medii aevi*, Leiden 1977-... (A-E (1986)).

⁷¹² B. Faber, *Thesaurus eruditionis scholasticae*(...) , Leipzig 1726, s.v. *clamo*. Faber vertaalt "clamose contendere" met "rednerisch vorbringen, eine rede halten".

⁷¹³ Zie voor uitdrukkelijke aandacht voor de *pronuntiatio* reeds in het midden van de 16e eeuw Willichius 1550 (zie supra noot 601).

fausse eloquence".⁷¹⁴ Deze slechte welsprekendheid is, aldus Marmontel, jarenlang gecultiveerd door de leerboeken van de rhetorica, die een overgrote nadruk op tropen- en figurenleer leggen; hij geeft een voorbeeld van de 17e-eeuwse redenaar Le Maistre.⁷¹⁵

De kritiek van de 18e-eeuwer Marmontel sluit aan bij de klachten die in sommige kringen al in de 17e eeuw geuit werden, midden in de tijd dat de rhetorica als bijna theatrale kunst werd beoefend op scholen en in sommige geleerde milieus. Men hoeft hierbij maar te denken aan enkele documenten van de Royal Society, waarin de rhetorica als lege woordenkraam wordt afgewezen.⁷¹⁶

Inhoudelijk bieden de 16e-eeuwse *declamationes* die hier ter sprake komen niets verrassends. Het zijn redevoeringen waarin vaak een van de vele humanistische stokpaardjes betreffende onderwijs in de *artes* wordt bereden, of redevoeringen waarin een religieus of bijbels onderwerp wordt behandeld. In veel gevallen zijn ze voorgedragen ter gelegenheid van een officiële plechtigheid op een school of universiteit, of op een kerkelijke hoogtijdag. Tot de eerste groep behoren veel van de *declamationes* van Melanchthon (vóór 1550) en de *declamatio* van Sinapius (1531), alsmede het eerste deel van de *declamationes* van Nancelius (1600).⁷¹⁷ Tot de tweede groep behoren de 33 *Declamationes theologicae* van Florianus Treflerus (1566, 1e ed. 1536) en een serie bundels met *declamationes* van Alonso de Orozco (1571-1576). Bij al deze *declamationes* verschillen de onderwerpen en de wijze van behandeling daarvan sterk van die, welke we in hoofdstuk 4 zullen behandelen en waarvan er ook enkele zijn voorgedragen. Deze laatste betreffen namelijk vaak controversiële onderwerpen, of onderwerpen die *in utramque partem* worden behandeld.

⁷¹⁴ J.-F. Marmontel, *Elements de littérature*, 4 voll., Paris 1825, vol. 2, p. 11.

⁷¹⁵ Ibid.

⁷¹⁶ Zie Tuynman 1976, p. 163, over het proces van de ontkrachting van de rhetorica van Erasmus tot en met de zeventiende eeuw.

⁷¹⁷ Het tweede deel van de *declamationes* van Nancelius bevat *theses in utramque partem agitatae*, die in hoofdstuk 4 genoemd zullen worden.

Er is een aantal 14e-, 15e- en 16e-eeuwse *declamationes*, geschreven door Italianen of door humanisten afkomstig van deze zijde van de Alpen, die tot de in de aanhef genoemde categorie behoren; enkele van deze *declamationes* zullen hier aan de orde komen. Zij sluiten alle zeer nauw aan bij de *declamationes* uit de veel gelezen bundels van pseudo-Quintilianus en Calpurnius Flaccus. De gelijkenis kan betrekking hebben op de vorm, maar ook op de inhoud, of beide. Soms betreft het *declamationes* over een thema uit een van de bekende bundels *declamationes*, bijvoorbeeld Beroaldo's *Declamatio philosophi, medici et oratoris*, die geschreven is op een thema dat aan de orde komt in *Declamatio* 268 van pseudo-Quintilianus. Ook komt het voor, dat het *declamationes* zijn die de *altera pars* vormen van een *declamatio* uit de oudheid. Het bekendste voorbeeld van zo'n *declamatio* is wel Erasmus' antwoord in de vorm van een redevoering op Lucianus' *declamatio* genaamd *Tyrannicida*. Het gaat bij deze *declamationes* in enkele gevallen duidelijk om oefenredes cq. demonstratie-stukken. In sommige gevallen komen in de begeleidende teksten, vaak een *dedicatio*-brief, interessante opmerkingen naar voren, die betrekking hebben op de bedoeling waarmee het oefenstuk cq. demonstratiewerk geschreven is. Deze opmerkingen van theoretische aard vormen soms een goede aanvulling op de gegevens die we in enkele *rationes studii* en *rhetorica's* hebben aangetroffen.

A.De 14e- en 15e-eeuwse *declamationes*

Ik zal hier vier *declamationes* kort bespreken, Leonardo Bruni's *Declamatio Hemi de amore Pomi et Pomiliae*, Coluccio Salutati's *Declamatio(nes) Lucretiae* en Philippo Beroaldo's *Declamationes philosophi, medici et oratoris* en *Declamatio ebriosi, scortatoris et aleatoris de vitiositate disceptantium*.

De *Declamatio(nes) Lucretiae* van Coluccio Salutati zijn ongedateerd. Net als Bruni's werk zijn de *Declamatio(nes) Lucretiae* van Salutati in handschrift overgeleverd, daarnaast bestaat er ook een incunabel van en werd de tekst reeds in de vorige eeuw voor een tweede maal gepubliceerd, waarna onlangs nog een nieuwe editie hiervan verscheen.⁷¹⁸ Het onderwerp is de zelfmoord

⁷¹⁸ In de vorige eeuw werd het werk uitgegeven door H Müller in *Blatter für das Bayerische Gymnasial- und Realschulwesen* XIV(1878), pp 371-374; de basis voor deze editie vormde een handschrift in de universiteitsbibliotheek van Greifswald. De laatste editie is gebaseerd op MS. 53 van de Biblioteca comunale te Todi (E Menesto, *Editi e inediti dal ms 53 della biblioteca comunale di Todi*, Todi 1971, pp.35-43). Zie voor een beschrijving van deze en overige bronnen E.Menestò, *La "declamatio Lucretiae" del Salutati : manoscritti e fonti*, in : *Studi medievali, serie terza* 20 (1979), pp.917-924. Zie voor een lijst van de 15e- en 16e-eeuwse handschriften Menestò 1971, pp.88-89. Zie voor het Nachleben van het verhaal over Lucretia onder andere I.Donaldson, *The Rapes of Lucretia. A Myth and its Transformations*, Oxford 1982. Op p.38 van dit werk wordt in het kort aandacht besteed aan Salutati's *Declamatio Lucretiae*. Donaldson benadrukt de invloed van Augustinus' opmerkingen in *De civitate Dei* I,19 over Lucretia.

van Lucretia, dat bij de antieke auteurs regelmatig behandeld wordt. Na haar verkrachting door Sextus Tarquinius wil Lucretia haar eer ten opzichte van haar vader en echtgenoot redden door zelfmoord te plegen. De auteur legt in een eerste redevoering de vader en de echtgenoot een betoog in de mond waarin zij Lucretia van deze daad trachten te weerhouden. In een *responsio Lucretiae* verwoordt de auteur Lucretia's argumenten voor de zelfmoord.

De *declamatio* van Bruni dateert van rond 1400 en is bij mijn weten nooit in druk verschenen. Ze bevindt zich in een handschrift met diverse geschriften van Leonardo Bruni, dat bewaard wordt in Florence.⁷¹⁹ De *declamatio* is een vertaling van een Griekse versie van een zekere Hemus. De vorm is een *controversia*. Het onderwerp wordt door de auteur als volgt beschreven: Pomus, een jongen van gewone komaf, wordt verliefd op een meisje van adellijke geboorte, Pomilia genaamd. Na eerst op Pomus' avances te zijn ingegaan, wijst Pomilia de liefde van Pomus af, met als argument dat hij volgens haar "subrusticus" is. Pomus is ten einde raad en vraagt de rechters toestemming zichzelf van het leven te beroven.

De opzet van de *declamationes* van Bruni en Salutati illustreert dat de schrijvers ervan slechts kennis hadden van de *declamationes minores* van pseudo-Quintilianus, de excerpten van de *controversiae* van Seneca rhetor en de *declamationes* van Calpurnius Flaccus. Het feit dat de *declamatio* van Salutati uiteenvalt in twee nogal schematische betogen *pro* en *contra* wijst daarop. Bij de *declamatio* van Salutati in de versie van MS53(Todi) en bij Bruni komt daar nog bij dat het betoog wordt ingeleid door een *thema* waarin het onderwerp wordt beschreven.⁷²⁰ Tevens is het wellicht betekenisvol dat beide *declamationes*, die geen juridische kwesties behandelen, in de vorm van een *controversia* gegoten zijn: dat is de enige vorm van *declamatio* die overgeleverd is in de genoemde bundels uit de oudheid.

Of deze *declamationes* een functie hadden welke die van de gewone oefenrede overstijgt, betwijfel ik. Beide zijn het staaltjes waarin op schematische wijze blijk gegeven wordt van beheersing van *inventio*, *dispositio* en *elocutio*. Bij de *declamatio* van Bruni komt daar nog bij - ervan uitgaande dat Bruni's voorstelling van zaken geen literaire truc is - dat aan zijn geschrift een Griekse versie ten grondslag ligt, die door de schrijver in het Latijn bewerkt is. De *declamatio* is daarmee niet alleen een oefening in rhetorica, maar tevens in vertalen. Het feit dat deze *declamationes* in de tijd van hun ontstaan niet in handschrift gecirculeerd hebben, wijst erop dat ze door hun auteurs meer als vingeroefening dan als publicabel geschrift bedoeld waren. Dat Salutati's werk in de vijftiende eeuw wel in handschrift gecirculeerd heeft en daarna gepubliceerd is, doet weinig af aan deze stelling.

De *declamationes* van Philippo Beroaldo senior zijn in tegenstelling tot die van Bruni en Salutati wel voor publicatie geschreven; er zijn in het begin van de 16e eeuw talrijke edities van verschenen, vooral in de *Opuscula varia* van Beroaldo.

⁷¹⁹ Het handschrift, Cod. Ricc 766 in de Biblioteca Riccardiana, wordt geciteerd in H. Baron, ed., *L. Bruni Aretino. Humanistisch-philosophische Schriften* (...), Berlin 1928 (repr. Wiesbaden 1969), p. 178. Ik ken geen andere handschriften die dit werk bevatten. Ik ben van plan t.z.t. een editie van deze *declamatio* te bezorgen.

⁷²⁰ Voor Salutati zie Menestó 1971, p. 35.

Evenals de *declamationes* van Bruni en Salutati zijn die van Beroaldo uitdrukkelijk geïnspireerd op de klassieke bundels met *declamationes* in het *genus iudiciale*.⁷²¹ De *declamatio an orator sit philosopho et medico anteponeendus* behandelt hetzelfde onderwerp als aan de orde komt in pseudo-Quintilianus, *declamatio* 268. Beroaldo stelt in de inleiding zijn *declamatio* voor als een oefening in de rhetorica: "(...)existimavi me facturum operaeprecium, si ritu scholastico paulo rhetoricarum et declamatoria dictione praeluderem".⁷²² Het *argumentum* is hetzelfde als dat van *declamatio* 268. De uitwerking van het gegeven is evenwel geheel anders. In *declamatio* 268 treffen we slechts de samenvatting van het betoog van de medicus aan. Hij stelt dat het gaat om het nut van de staat, en niet om de vaardigheid in het vak als zodanig (parr.1-3). Hij formuleert vervolgens een aantal argumenten tegen de filosoof (parr.4-15), en daarna tegen de redenaar (parr.16-20). Tot slot volgen enkele woorden over het vak van de geneeskunde (parr.21-23). De Quintiliaanse redevoering is zo opgebouwd dat het voor de lezer duidelijk is dat deze argumenten de zwaarst wegende zijn; dit wordt voorts nog benadrukt door het feit dat de samensteller van de bundel *declamationes* van pseudo-Quintilianus geen enkele aandacht heeft besteed aan de twee overige redevoeringen.

In de opzet van de humanist Beroaldo moet het natuurlijk de redenaar zijn die de beste papieren heeft. Zo is het te verklaren dat na twee korte redevoeringen van respectievelijk de filosoof en de medicus, de redenaar het langste betoog houdt en afrekent met de argumenten van beide anderen.

In twee van de drie redevoeringen van Beroaldo komen onderdelen van de Quintiliaanse *declamatio* terug. Slechts de eerste rede, die van de filosoof, is volledig onafhankelijk daarvan geschreven. In deze rede worden de verschillende takken van de filosofie opgesomd en kort behandeld. Daarna wordt gesteld dat de filosoof in zekere zin ook de taken van de beide andere vakrichtingen beheerst: de filosoof is "medicus animorum" en hij is "orator".⁷²³ Deze laatste stelling onderbouwt hij met de overweging dat de rhetorica is voortgekomen uit de filosofie, en hij verwijst daarvoor naar de figuur van Zeno, die volgens een testimonium bij Cicero de rhetorica en de filosofie beheerste. Na een laatste oproep van de filosoof aan de rechters om de erfenis aan hem toe te kennen, volgt een tussenstuk, waarin Beroaldo de toehoorders toespreekt en de medicus kort inleidt.⁷²⁴

⁷²¹ De meest bekende *declamatio* van Philippo Beroaldo senior is *Declamatio ebriosi, scortatoris et aleatoris de vitiositate disceptantium* (eerste editie 1499 en daarna nog talrijke herdrukken). Er bestaat een moderne editie van, verzorgd door D Schmid (*Die "Declamatio ebriosi, scortatoris et aleatoris de vitiositate disceptantium" von Philippus Beroaldus und ihr Einfluss auf die deutsche Fastnachtichtung*, diss.Freiburg i.d.Schw. 1947). De tweede *declamatio*, *Declamatio an orator sit philosopho et medico anteponeendus* kent geen moderne editie; ik heb haar geraadpleegd in *Opuscula varia*, Basel 1513, fol.134-verso - 138-verso. Deze *declamatio* sluit ook aan bij de *disputa delle arti*, die bij de Italiaanse humanisten heel populair was (zie E.Garin, *La disputa delle arti nel Quattrocento*, Firenze 1947).

⁷²² Ed.1513, fol.134-verso.

⁷²³ Ed.1513, fol.135-recto.

⁷²⁴ Ed.1513, fol.135-verso.

De medicus gebruikt enkele punten die ook in het betoog bij pseudo-Quintilianus voorkomen. Hij legt namelijk de nadruk op de vraagstelling : "wie van de drie is het nuttigste voor de maatschappij", en niet op : "wie van de drie heeft het meeste aanzien". Vanuit deze invalshoek bekeken, zo formuleert de medicus in directe navolging van pseudo-Quintilianus, oefent hij van de drie het belangrijkste beroep uit. Deze stelling, die bij pseudo-Quintilianus kort wordt geformuleerd - waarna dan wordt overgegaan op een persoonlijke aanval op de filosoof en de redenaar - wordt bij Beroaldo breed uitgesponnen, waarna ook de medicus besluit met een laatste oproep aan de rechters om hem als erfgenaam aan te wijzen.

Nu volgt weer een kort tussenstuk ter inleiding van de volgende spreker, de redenaar. De belangrijke rol die bij pseudo-Quintilianus de medicus vervult, krijgt bij Beroaldo de redenaar toebedeeld. Allereerst wordt bondig gewezen op het belang van de rhetorica : beide tegenstanders van de redenaar hebben zich immers juist van de rhetorica bediend om hun eigen zaak te bepleiten !⁷²⁵ Daarna wordt eerst een argument tegen de filosoof geformuleerd, dat grosso modo aan de *declamatio* van pseudo-Quintilianus ontleend is : filosofie zou meer "opinatio" dan "studium sapientiae" zijn.⁷²⁶ Als illustratie van deze stelling wordt gewezen op de grote meningsverschillen tussen de diverse filosofenscholen, die uitgebreid met voorbeelden geïllustreerd worden. Tenslotte voegt de redenaar nog een persoonlijk verwijt aan het adres van de filosoof toe, dat niet in de *declamatio* van pseudo-Quintilianus te vinden is : de filosoof getuigt volgens Beroaldo's redenaar niet van integriteit, want door de erfenis te ambieren doet hij juist wat een echte filosoof volgens Plato, "cui utique in re philosophica credi convenit",⁷²⁷ niet mag doen, namelijk streven naar wereldlijke goederen.

De argumenten tegen de medicus vinden we uiteraard niet bij pseudo-Quintilianus, daar de medicus bij hem de enige is die aan het woord komt. De beschuldigingen die tegen de medicus geformuleerd worden, liggen op hetzelfde vlak als die, welke zich tegen de filosoof richten : ook in het medisch bedrijf is er een grote diversiteit aan opvattingen en scholen, die de medische kunst tot een bijzonder onzekere maken.

In een volgend gedeelte houdt de redenaar een pleidooi voor zichzelf, dat als de tegenhanger mag gelden van het betoog tegen de redenaar dat bij pseudo-Quintilianus in de mond van de medicus is gelegd.⁷²⁸ Uitgaande van de stelling "orator est vir bonus dicendi peritus" wordt een van de hoofdargumenten van pseudo-Quintilianus weersproken : de redenaars zijn van cruciaal belang voor het maatschappelijk leven, zo stelt Beroaldo. Bij de stichting van steden, het opstellen van wetten, het in de hand houden van legers zijn het altijd de redenaars geweest die tot een redelijke koers hebben kunnen overhalen. Bovendien moeten alle schrijvers, met welk onderwerp ze zich ook bezighouden, de rhetorica beheersen, want anders zullen ze nooit in staat zijn hun lezers te boeien : "Denique scriptores fere omnes in omni doctrinarum genere vel eminentissimi sine pigmentis oratoris sine dolatorio rhetorico statim lectori nauseam faciunt et bilem movent. Adeo scriptio omnis citra elegantiam est proxima fastidio, tantamque vim habet illa a poeta prisci

⁷²⁵ Ed. 1513, fol. 136-recto.

⁷²⁶ Ibid.

⁷²⁷ Ed. 1513, fol. 137-recto.

⁷²⁸ Ed. 1513, fol. 138-recto.

saeculi dicta flexanima, atque omnium regina rerum oratio".⁷²⁹

Het andere argument van de medicus bij pseudo-Quintilianus richtte zich tegen het feit dat de redenaars zich belangrijk achten wegens hun activiteit op het forum. Dit argument blijft bij Beroaldo onweersproken, wellicht hangt dit samen met het gegeven dat de redenaar in die tijd helemaal geen rol op het forum had, dat wil zeggen niet meer met een redevoering in processen optrad, een verandering in de functie van de redenaar ten opzichte van de oudheid, die door de humanisten vaak benadrukt is.

Na het formuleren van deze argumenten roept de redenaar, evenals zijn concurrenten, de rechters op om hem de erfenis toe te kennen.

Bij wijze van afsluiting van de gehele *declamatio* formuleert Beroaldo zijn indruk van de woordenstrijd: de rechters zullen de erfenis wel aan de redenaar hebben toegekend: "Credibile est post peroratam a tribus fratribus controversiam iudices ipsos concordi consensu omnibus sententiis pronunciasse pro oratore: illique adiudicasse paternam haereditatem".⁷³⁰

Wanneer we ons afvragen wat de bedoeling van Beroaldo geweest is met het schrijven van deze *declamatio*, kunnen we allereerst vaststellen dat ze de *altera pars* vormt bij pseudo-Quintilianus' *declamatio*: bij pseudo-Quintilianus komt alleen de medicus aan het woord, die zich vooral keert tegen de redenaar. Tegelijkertijd - en dat is mijns inziens belangrijker - is de *Declamatio an orator sit philosopho et medico anteponeendus* een propagandageschrift voor de humanistische ideeën met betrekking tot de intellectuele vorming. Beroaldo schuift de rhetorica als belangrijkste vak naar voren. Zijn argument daarvoor is enerzijds traditioneel: de redenaars zijn belangrijk geweest bij de stichting en het bestuur van steden. Daarnaast formuleert Beroaldo een argument dat meer actueel is: schrijvers, zo zegt hij, moeten de rhetorica beheersen, anders zullen ze niet in staat zijn hun lezers te boeien. Men ziet duidelijk hoe slechts die onderdelen van de antieke welsprekendheid door Beroaldo in het betoog betrokken worden die praktisch toepasbaar zijn: de *pronuntiatio*, het laatste *officium oratoris*, wordt geheel buiten beschouwing gelaten. Reden hiervoor is dat de traditionele functie van de redekunst op het forum en in de curia niet meer actueel was.

De tweede *declamatio* die Beroaldo gepubliceerd heeft is de *Declamatio ebriosi, scortatoris et aleatoris*. De structuur van dit werk lijkt veel op die van de eerste *declamatio*, en is ook duidelijk geïnspireerd op de antieke *controversia* die we kennen uit de bekende bundels, zij het dat het voorbeeld niet zo direct is aan te wijzen als bij Beroaldo's andere *declamatio*. Ook hier is het uitgangspunt een erfeniskwestie: een vader met drie slechte zonen legt bij testament vast, dat een van zijn zonen onterfd moet worden. De strijd gaat over de vraag welke van de drie zonen hiervan het slachtoffer moet worden: de dronkelap, de hoerenloper of de dobbelaar. Ook in deze zaak neemt een van de drie het op tegen de twee anderen: de strijd gaat tussen de dronkelap enerzijds en de hoerenloper en dobbelaar anderzijds. In tegenstelling tot de eerste *declamatio* echter richten de hoerenloper en de dobbelaar zich samen in een redevoering tot hun tegenstander: zo wordt de structuur in een *pro-* en *contra-*betoog, ontleend aan de antieke bundels *declamationes*, duidelijk zichtbaar.

⁷²⁹ Ibid.

⁷³⁰ Ed. 1513, fol. 138-verso.

De argumenten die in de twee redevoeringen geformuleerd worden, lijken zich hoofdzakelijk te groeperen rond het thema van de dronkenschap. Voor en tegen het hoerenlopen en het dobbelen worden slechts enkele ondergeschikte en vrij arbitraire en subjectieve argumenten aangevoerd. Het eigenlijke betoog gaat voor en tegen de dronkenschap. Voor de aanvaardbaarheid van de dronkenschap pleit het feit dat ze de mensen blij maakt en dat het gebruik van wijn onder andere gesanctioneerd wordt door Plato.⁷³¹ De hoerenloper en de dobbelaar richten zich in hun betoog vooral tegen de overmatigheid van drankgebruik.

Een opvallend verschil met de eerste *declamatio* is gelegen in het persoonlijke commentaar van de auteur, Beroaldo. Bij de eerste *declamatio* liet hij nadrukkelijk uitkomen dat de redenaar - in zijn ogen de beste partij - het pleit zijns inziens gewonnen had. In dit geval zegt hij in zijn voorwoord met nadruk geen partij te willen kiezen en het pleit onbeslecht te laten: "Socraticum et academicum est nihil affirmare"⁷³²

Ook bij deze *declamatio* kunnen we de vraag stellen naar de functie. Hierover is reeds geschreven door de moderne uitgever van het geschrift, Doris Schmid. De *Declamatio ebriosi, scortatoris et aleatoris* is, zo blijkt, in de loop van de zestiende eeuw enkele malen bewerkt tot een vastenavondspel. De reeds genoemde moderne uitgever van het geschrift verklaart deze bewerkingen door te wijzen op het dramatische karakter van de *declamatio* als genre⁷³³ waarin alles gericht zou zijn op de uiterlijke vormgeving en op overredingskracht door middel van de kwaliteiten van de voordracht, en niet van de inhoudelijke argumenten. Hieruit zou men kunnen afleiden dat volgens Schmid de functie van deze *declamatio* ligt op het vlak van de voordrachtsoefening. In het licht van de *communis opinio* bij de humanisten over het feit dat de redenaar in hun tijd niet meer op dezelfde wijze functioneerde als in de oudheid, geloof ik dat de opvatting van Schmid genuanceerd moet worden. Het uitspreken van de redevoering is niet meer zo essentieel als in de oudheid. Beroaldo laat de redenaar in zijn *Declamatio an orator sit philosopho et medico anteposendus* zeggen dat schrijvers de rhetorica moeten beheersen om hun lezers niet te vervelen, aan het slot van de *Declamatio ebriosi, scortatoris et aleatoris* beveelt hij zijn werk ter lezing aan. Ziedaar enkele aanwijzingen, dat Beroaldo zelf zijn *declamatio*, waarin hij de argumenten in de traditionele discussie rond de dronkenschap formuleert, niet op de eerste plaats geschreven heeft om voorgedragen te worden. Dat de *declamatio* later geschikt werd bevonden om voor het toneel bewerkt te worden, doet daar niets aan af. Veeleer dan voordrachtsoefening is deze *declamatio* mijns inziens een rhetorisch geschrift, dat sterk aansluit bij de klassieke *declamatio*-traditie, waarin de *thesis* een belangrijke rol speelt: de mogelijke argumenten voor en tegen de dronkenschap worden in een rhetorisch betoog onder woorden gebracht, waarbij geen beslissing ten gunste van de ene of de andere kant valt. Op de preciese inhoudelijke bedoeling en strekking van dit werk hoeft hier niet nader ingegaan te worden.

B. De 16e-eeuwse declamationes.

⁷³¹ *Leges* 673 e en 674 a; Schmid 1947, teksteditie p.16.

⁷³² Schmid 1947, teksteditie p.7.

⁷³³ Schmid 1947, inleiding pp.6-7 en 29.

Tot de categorie van *declamationes* die rechtstreeks aansluiten op antieke voorbeelden behoren voorts nog enkele geschriften uit het begin van de 16e eeuw. Ik bedoel de twee *declamationes* getiteld *Contra tyrannicidam*, geschreven door Erasmus en Thomas More, en een zestal *declamationes* geschreven door Juan Luis Vives, waaronder voornamelijk de vijf *Declamationes Syllanae*.

Allereerst de twee *declamationes* getiteld *Contra tyrannicidam* van Erasmus en More. Deze twee werken hangen ten nauwste met elkaar samen, omdat ze in onderlinge wedijver tot stand zijn gekomen, zoals Erasmus bevestigt in een brief aan Richard Whitford, die als voorwoord in de eerste editie van zijn *Contra tyrannicidam* gepubliceerd is.⁷³⁴ Erasmus' *Contra tyrannicidam* kan, hoewel een oorspronkelijk werk, beschouwd worden als onderdeel van de vertaling die Erasmus gemaakt heeft van de diverse *declamationes* van Lucianus, Libanius en Galenus.⁷³⁵ De eerste editie van de *Contra tyrannicidam* maakt namelijk deel uit van de uitgave van een serie vertalingen van dialogen van Lucianus, en vormt een antwoord op de *Tyrannicida* van Lucianus. In de brief aan Whitford getuigt Erasmus door More aangespoord te zijn de *declamatio* te schrijven. Hij zegt aan het verzoek gehoor te hebben gegeven om zich in een half ernstige en half grappige wedstrijd in welsprekendheid te meten met More.⁷³⁶ Door dit soort oefeningen wordt, zo zegt Erasmus, de gewoonte te declameren weer nieuw leven ingeblazen, een noodzaak, gezien het grote gebrek aan taalvaardigheid tot op het hoogste niveau.⁷³⁷ Erasmus pleit dan ook voor het opnemen van de *declamatio* in het

⁷³⁴ Allen, vol.1, pp.422-423(no.191, dd.1-5-1506). Zie ook Allen, vol.1, p.18 (no.1, dd.30-1-1523) en Allen, vol.4, p.21 (no.999, dd.23-7-1509). De *Contra tyrannicidam* van zowel Erasmus als More is voor het eerst gepubliceerd in een editie uit Parijs 1506; de brief dd.1-5-1506 is opgenomen in LB I, kol.265-266; ASD I,1(ed.Chr. Robinson), pp.514-515. Zie C.R. Thompson, *The Translations of Lucian by Erasmus and Saint Thomas More*, in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 18(1939), pp.856-881 en 19(1940), pp.5-35, vooral pp.869-881 en 5-12 (beschrijving van de editie 1506). Voor een uitgebreide stilistische analyse van de twee vertalingen zie A.Jolidon, *Thomas More et Erasme traducteurs du "Tyrannicide"*(1506). *Essai de stylistique composée*, in: *Thomas More 1477-1977. Colloque international tenu en novembre 1977*, Bruxelles 1980, pp.39-89.

⁷³⁵ Deze vertalingen omvatten de eerste categorie in Chomarat's indeling van Erasmus' *declamationes*. Zie diens *Grammaire et rhétorique chez Erasme*, Paris 1981, p.931; voor een opsomming van die afzonderlijke vertalingen zie Chomarat 1981, p.452 sqq.

⁷³⁶ "Quare non hoc animo laborem hunc suscepi, ut tantum artificem vel aequarem vel vincerem, sed uti cum amico omnium dulcissimo, quicum libenter soleo seria ludicraque miscere, in hac ingeniorum palestra quasi colluctarer"(Allen, vol.1, p.422).

⁷³⁷ "Quod si tum Ciceronis Fabiique auctoritatem, tum veterum exemplum sequuti in huiusmodi μελέταις diligenter a pueris exerceremur, non esset (opinor) tanta dicendi inopia, tam miseranda infantia, tam pudenda balbuties, etiam in his qui litteras oratorias publice profitentur"(Allen, vol.1, p.423).

Naast deze verantwoording van de *Contra tyrannicidam* valt op dat de auteur getuigt het werk ondernomen te hebben omdat hij er behagen in schept "seria ludicraque miscere", bovendien excuseert hij eventuele tekortkomingen door met betrekking tot dit geschrift de formulering "pauculis diebus lusisse" te gebruiken en niet "scripsisse".

Het begrip ernst in de uitdrukking "seria ludicraque miscere" heeft betrekking op de ernst die gelegen is in het beoefenen van de rhetorica, en in het behandelen van een onderwerp als de tirannie; anderzijds heeft het begrip luim betrekking op het feit dat een schijnpolemie wordt gevoerd met een auteur die vele eeuwen geleden geleefd heeft; daarnaast zit er een spelement in de wedijver met More. Deze twee laatste factoren relativiseren de ernstige opzet waarmee Erasmus het werk schrijft mijns inziens slechts gedeeltelijk: hoofdzakelijk blijft dat het leren beheersen van de rhetorica een zeer belangrijk iets is. De opmerking tenslotte, dat de auteur het werk in luttele dagen als spel heeft vervaardigd ("lusisse" en niet "scripsisse") kan volgens mij bestempeld worden als een traditionele rhetorische *occupatio*.

Wat de inhoud betreft⁷³⁹ kan men stellen dat Erasmus' *Contra tyrannicidam* een direct antwoord biedt op Lucianus' betoog. Deze schrijft over een *argumentum* of *thema* zoals ons dat vertrouwd is uit de declamatoren scholen van de latere oudheid; het gaat namelijk om een nogal gezocht geval. Iemand doodt de zoon van een tiran. Wanneer de tiran bij het zien van zijn vermoorde kind zelfmoord pleegt, eist de moordenaar een beloning als tirannendoder op. Lucianus neemt het in zijn betoog op voor de zogenaamde tirannendoder, Erasmus daarentegen bestrijdt de rechtmatigheid van het opeisen van de beloning. Hij ontkent zeer uitvoerig de aanspraak van de moordenaar dat deze de tiran volgens een vooropgezet plan gedood heeft; volgens de moordenaar, zo blijkt uit Lucianus' *Tyrannicida*, was een hoofdpunt van dat plan de zekerheid dat de tiran zichzelf zou doden als hij zijn vermoorde zoon zou zien.

More's *Contra tyrannicidam* is eveneens opgenomen in de editie van 1506. Net als Erasmus' *declamatio* sluit die van More in diens oeuvre aan bij vertalingen uit het Grieks, in het geval van More betreft het evenwel alleen vertalingen van dialogen van Lucianus.⁷⁴⁰ In de inleiding op de vertalingen beschrijft More in de vorm van een brief gericht aan Thomas Ruthall de waarde van de dialogen van Lucianus. Deze heeft meer dan wie ook in zijn dialogen het nuttige met het aangename verenigd.⁷⁴¹ In elke dialoog worden

⁷³⁸ "(...)idque feci (nl het schrijven van de *declamatio*) eo libentius quod magnopere cupiam hoc exercitii genus, quo nullum aliud aeque frugiferum, in ludis nostris aliquando instaurari" (Allen, vol.1, pp.422-423).

⁷³⁹ Voor de inhoud van beide redes *Contra tyrannicidam* zie Thompson 1940, pp.17-21. Zie voor More's *Contra tyrannicidam* U.Baumann, *Thomas More and the Classical Tyrant*, in: *Moreana* 86(1985), pp.108-121.

⁷⁴⁰ Te weten de dialogen *Cynicus*, *Menippus sive Necromantia*, *Philopseudes sive Incredulus* en de *Declamatio pro tyrannicida*. Ik heb More's vertalingen en *declamatio*, alsmede de brief aan Ruthall, geraadpleegd in de Yale-editie, vol.3,1 (ed.C.Thompson), New Haven/ London 1974. De brief aan Ruthall is ook opgenomen in Th More, *The Correspondence*, ed.E.F.Rogers, Princeton 1947, pp.10-14.

⁷⁴¹ "Si quisquam fuit unquam, vir Doctissime, qui Horatianum praeceptum

op genoeglijke wijze een of meer menselijke ondeugden onder de loep genomen in de *Cynicus* gaat het om een veroordeling van de *luxuria*, in de *Necromantia* om het aan de kaak stellen van bedrieglijke theorien van filosofen en praktijken van magiers, in de *Philopseudes* om het bespotten van de zucht tot liegen. Over het belang van de *Tyrannicida* van Lucianus en van More's antwoord daarop schrijft More niets. Ik ga er van uit dat hij zijn geschrift uitsluitend als oefening in de rhetorica zag.⁷⁴² Inhoudelijk lijkt deze *Declamatio contra tyrannicidam* sterk op die van Erasmus : ook in deze *declamatio* wordt de *altera pars* gegeven van het betoog van Lucianus. Net als Erasmus formuleert More een reeks argumenten om aannemelijk te maken dat de moordenaar van de zoon van de tiran niet tevens ook als de moordenaar van de tiran zelf beschouwd kan worden, hoewel hij dat wel beweert. Dat de tiran dood is, is niet te danken aan het slimme en moedige complot van een tirannendoder die beloofd zou moeten worden, maar is het gevolg van de voorzienigheid van de goden, die de tiran hebben laten handelen op een wijze die men niet van hem kon verwachten. Dit laatste punt neemt een belangrijke plaats in More's betoog in, en daarin onderscheidt zijn *declamatio* zich wezenlijk van die van Erasmus : deze noemt de rol van de goden in het gebeurde slechts zijdelings aan het begin en aan het einde van zijn *declamatio*.

Een met deze *declamationes* vergelijkbare *declamatio* is die van Juan Luis Vives, waarin de *altera pars* gegeven wordt van pseudo-Quintilianus' eerste *declamatio maior*, *Paries palmatus* getiteld. Net als Erasmus getuigt Vives op instigatie van More zijn *declamatio* geschreven te hebben.⁷⁴³ De *declamatio* bevat een thema dat thuishoort in de declamatoreschool van de keizertijd : een vader sluit, op instigatie van zijn tweede vrouw, zijn blinde zoon uit een eerder huwelijk op in een afgesloten gedeelte van zijn huis. 's Nachts wordt de vader gedood met het zwaard van de blinde zoon, die daarop van moord beschuldigd wordt. In pseudo-Quintilianus' tekst wordt het betoog gevoerd *Pro caeco contra novercam*. Vives houdt een pleidooi *Pro noverca contra caecum*.⁷⁴⁴

impleverit, voluptatemque cum utilitate coniunxerit, hoc certe Lucianum in primis puto praestitisse"(ed.1974, p.2)

⁷⁴² Vergelijk de passage in Vives' inleiding op zijn antwoord bij de *Paries palmatus* van pseudo-Quintilianus, waarin hij het huiselijk tafereel schetst, waarbij More die *declamatio* met heel zijn gezin behandelt. Zie ook Allen, vol IV, p.21, waar Erasmus spreekt over More's gewoonte *declamationes* te schrijven. Ook Thompson meent dat More's en Erasmus' *Contra tyrannicidam* niet meer dan een oefenstuk is (Thompson 1940, p.24). Baumann is dezelfde mening toegedaan (1985, p.117). Daarnaast heeft een aantal onderzoekers gewezen op de maatschappij-kritische inslag van Morus' *Contra tyrannicidam*, die geschreven is in de laatste jaren van het bewind van Hendrik VII (zie Tuynman 1976, noot 24 en literatuur aldaar).

⁷⁴³ "(...)hic igitur (i.e.Morus),(..), hortatus est me aliquot epistolis, ut illi Declamationi ipse responderem, ut apertius ex contradictione et quasi conflictu ostenderetur ars"(*Opera omnia*, II, 1782, pp.484-485). De eerste editie van deze *declamatio* is gedateerd Leuven 1521.

⁷⁴⁴ *Opera omnia*, II, 1782, p.487 sqq.

De drie zojuist kort besproken *declamationes* van Erasmus, Vives en More hebben met elkaar gemeen dat ze de *altera pars* vormen van een bestaande *declamatio* uit de oudheid. De twee antieke *declamationes* waarop ze aansluiten, stammen op hun beurt uit eenzelfde traditie, namelijk uit de declamatorenscholen van de keizertijd, die onder andere bekend stonden (en berucht waren) omwille van het feit dat de onderwerpen die erin aan de orde kwamen, meestal gefingeerd en vaak zeer ver gezocht waren. De onderwerpen van de twee *declamationes* waar wij hier mee te maken hebben, passen inderdaad in die traditie.

De bedoeling die de drie humanisten gehad hebben met het schrijven van hun *declamatio* lijkt me niet meer te zijn geweest dan die van het afleggen van een proeve van bekwaamheid in de rhetorica. Enkele gegevens wijzen in die richting. Ten eerste zijn de *declamationes* van Erasmus en More uitdrukkelijk gepubliceerd als onderdeel van een publicatie van vertalingen van Griekse schrijvers, en worden daarmee dus gepresenteerd als filologisch werk, of als producten van de *grammaticus*. Ten tweede zegt Erasmus zelf in de brief aan Whitford dat de bedoeling van zijn *declamatio* niet verder gaat dan het blijk geven van beheersing van de rhetorica; datzelfde doet Vives, die zegt dat More hem opgedragen heeft de *declamatio* te schrijven om zijn rhetorisch kunnen te tonen. Vives voegt er bovendien aan toe dat hij bewust zijn stijl heeft aangepast aan die van de antieke declamatorenschool en het gefingeerde onderwerp; hij relateert daarmee zijn persoonlijke betrokkenheid bij het schrijven van de *declamatio*.⁷⁴⁵ Ten derde, lettend op de inhoud van die drie *declamationes* - alle *controversiae* -, kunnen we vaststellen dat de auteurs zich alle drie helemaal ingeleefd hebben in de verzonnen casus en de rol die ze als fictieve redenaars hebben. Zodoende leggen ze er geen gedachten in of geven ze er geen implicaties aan die verder reiken dan de fictieve casus zelf.

Een laatste groep *declamationes* in deze categorie die ik kort wil bespreken zijn de *Declamationes Syllanae* van Vives.⁷⁴⁶ Deze groep lijkt het meest op die van Salutati en Beroaldo, daar ze betrekking hebben op een bekend thema, dat in de antieke declamatorenscholen vaker aan bod kwam, namelijk de verwikkelingen rond de alleenheerschappij van Sulla.⁷⁴⁷ In een serie van vijf redevoeringen worden alle facetten van Sulla's dictatorschap

⁷⁴⁵ "(...)et stilum ad scholasticam illam declamandi formulam accommodavi,...); malui ergo ea sectari, quibus illi scholae placebam, apud scholasticos et ipse iudices, ac de scholastico dicturus argumento; et ut paenes me nullam esse volo gratiam si quid sum assecutus, ita nec culpam si non sum assecutus : utrumque paenes Morum esto qui me coegit" (*Opera omnia*, II, 1782, pp.486-487).

⁷⁴⁶ Deze *Declamationes Syllanae* zijn voor het eerst gepubliceerd in Antwerpen, 1520. Een tweede editie volgde in 1538(Basel), waarin ook de *Declamatio qua Quintiliano respondetur pro noverca contra caecum* is opgenomen. Over de *Declamationes Syllanae* heeft Prof.E.George een lezing gehouden op het congres van de International Association for Neo-Latin Studies (IANLS) te Wolfenbüttel in 1985. Enkele elementen uit zijn tot nu toe ongepubliceerde lezing komen in mijn betoog naar voren.

⁷⁴⁷ Zie de verwijzingen naar *declamationes* over dit thema in Juv.I,15-17 en Quint.III,8,53.

door verschillende personages belicht in de eerste twee redevoeringen wordt *pro* en *contra* het dictatorschap van Sulla gepleit door twee tijdgenoten van Sulla. In een derde *declamatio* wordt door Marcus Aemilius Lepidus, de eerste wettig gekozen consul na Sulla, de eis tot bestraffing van Sulla's wandaden geformuleerd. Ditzelfde personage bespreekt in een vijfde *declamatio*, gesitueerd na Sulla's dood, de mogelijkheden om de maatregelen die Sulla tijdens zijn dictatuur getroffen had, ongedaan te maken.

In tegenstelling tot de eerder besproken *declamationes* heeft deze serie van vijf *declamationes* van Vives een iets duidelijker omschreven functie. Immers, de *declamationes* zijn opgedragen aan Ferdinand, aartshertog van Oostenrijk en broer van keizer Karel V. Behalve het algemene nut van de rhetorica onderstreept Vives in zijn opdracht aan Ferdinand, dat deze in de *declamationes* enkele belangrijke morele *praecepta* exemplarisch ziet uitgewerkt: "Haec omnia in his Declamationibus adumbrantur . et quae alibi praeceptis traduntur, hic exemplis".⁷⁴⁸ Deze formulering geeft aan dat Vives zijn *Declamationes* dezelfde functie toedicht als een historisch werk, waarin volgens de in de renaissance heersende traditie van de annalistiek ook de filosofische *praecepta* middels *exempla* gedoceerd worden. In het geval van de *Declamationes Syllanae* hebben de *praecepta* alle betrekking op het politieke bedrijf. Vives somt ze op in een andere brief aan Ferdinand, die is afgedrukt als inleiding.⁷⁴⁹

In mijn corpus is deze serie *declamationes* mijns inziens de enige van de categorie 16e-eeuwse *declamationes* die direct aansluiten op de antieke voorbeelden, welke uitdrukkelijk een functie krijgt toegedicht door de auteur die verder gaat dan die van een rhetorische oefening.

⁷⁴⁸ *Opera omnia*, II, 1782, p. 319.

⁷⁴⁹ Deze brief is voor het eerst gepubliceerd in de 1520-editie van de *Declamationes Syllanae*. Een vertaling ervan vindt men in J.L. Vives, *Epistolario*, ed. J.J. Delgado, Madrid 1978, pp. 202-205. Het gaat om de volgende *praecepta*: 1. welke gedragslijn wel en welke niet vruchten afwerpt voor een vorst; 2. hoe vervelend het is onwillige mensen te regeren en hoe gemakkelijk leiding geven is als het volk zijn heerser goed gezind is; 3. dat vrees de mensen de mond snoert, maar dat ze eerlijk en onomwonden spreken wanneer er geen schrikbewind gevoerd wordt; 4. dat de vorst zijn handelingen altijd moet afstemmen op het algemene welzijn.

Als laatste categorie van *declamationes* buiten het onderwijs zijn er die, welke niet direct geïnspireerd zijn op antieke voorbeelden. Het lijkt wenselijk hierin twee groepen te onderscheiden. De eerste groep omvat rhetorische geschriften, die bestaan uit een *pro*- en *contra*-betoog en meestal handelen over actuele onderwerpen. Men vindt in hun titel behalve de term *declamatio* ook wel de term *oratio* of iets dergelijks. Enkele van deze geschriften wil ik bondig de revue laten passeren. In de tweede groep vallen de bekendste en wellicht interessantste geschriften van deze categorie, namelijk de reeds enkele malen genoemde *declamationes* van Agrippa van Nettesheim (onder andere *Declamatio de incertitudine et vanitate scientiarum et artium*) en Erasmus (onder andere *Declamatio de laude matrimonii*). Deze groep rhetorische geschriften, meestal *declamationes* genaamd, gaan over actuele onderwerpen, de twee genoemde zijn vooral bekend omdat ze nogal wat discussie hebben veroorzaakt in de tijd van ontstaan en daarna.

De indeling in twee groepen is ingegeven door de diverse gebruiksmogelijkheden van de *thesis*, de antieke rhetorische oefening waaraan, zoals uit talrijke gegevens in deze studie is gebleken⁷⁵⁰, de humanisten zo'n groot belang hechtten. Bij de behandeling van de *thesis* kan immers aan de ene kant de nadruk gelegd worden op het feit dat de *thesis* als dialectische oefening de mogelijkheid biedt om een onderwerp in al zijn details te behandelen en zo de *rhetor/orator* helpt om op het vlak van de *inventio* te bedenken wat het meest *probabile*, *veri simile* is.⁷⁵¹ De nadruk valt hier op de uiterlijke structuur van de *thesis*. In concreto leidt deze behandeling tot de rhetorische geschriften die tot de eerste groep behoren en die naar de vorm in feite zuivere *theses* zijn: in twee tegengestelde betogen wordt een onderwerp exhaustief behandeld. Secundaire gegevens als een inleiding of het groter geheel waarvan de tekst een onderdeel is, zullen het rhetorische karakter van deze geschriften aan moeten tonen, met andere woorden vaststellen dat de auteur niet louter een academische uiteenzetting geeft, maar wel degelijk zelf stelling neemt voor of tegen. Anderzijds sluiten ze ook aan bij de antieke schooldeclamatio, zoals de humanisten deze aanvankelijk leerden kennen uit de bundels van Pseudo-Quintilianus en Calpurnius Flaccus, die verdeeld zijn in een *pro*- en *contra*-betoog, en bij de *thesis* als schooloefening in de bekende bundels van Aphthonius, Theon en Hermogenes.

Daarnaast kan een *thesis* als basis voor een *declamatio* worden genomen, waardoor een onderwerp van algemene, filosofische strekking in een reële, op de praktijk gerichte *causa* behandeld kan worden. Hierbij is het in beginsel mogelijk om redeneringen en argumenten *pro* en *contra* - de uiterlijke vorm van de oorspronkelijke *thesis* - daadwerkelijk in het betoog te verwerken, maar de *rhetor/orator* kan dit slechts bij wijze van demonstratie of oefening

⁷⁵⁰ Zie het overzicht in de inleiding van deel III.

⁷⁵¹ Zie de beschrijving van dit aspect van de *thesis* door Cicero in Tusc. II, 3, 9: "itaque mihi semper Peripateticorum Academiaeque consuetudo de omnibus rebus in contrarias partes disserendi non ob eam causam solum placuit, quod aliter non posset quid in quaque re veri simile esset inveniri, sed etiam quod esset ea maxima dicendi exercitatio (mijn cursivering, MvdP)."

cq verduidelijking doen . uiteindelijk gaat het hem erom, een betoog voor een zijde te houden. Van deze *thesis*-behandeling is sprake bij de tweede groep *declamationes*. Zij geeft de auteur de mogelijkheid om het Ciceroniaanse *eloquentia*-ideaal, namelijk het behandelen van morele kwesties in een rhetorisch betoog, te realiseren. Daarnaast geeft het feit dat de *thesis* oorspronkelijk de vorm heeft van een *pro*- en *contra*-betoog waarin alleen uiteengezet, maar geen stelling genomen wordt - een vorm die ook de oefen- en pronk-*declamatio* in de bundels van onder anderen Pseudo-Quintilianus en de oefen-*thesis* in de bundels *progymnasmata* hebben - de schrijver de mogelijkheid zich tegen aanvallen op zijn *declamatio* te verdedigen met het argument dat ze slechts een rhetorisch oefenstuk is.

De losse thesis

Allereerst komt nu de *thesis* als rhetorisch geschrift aan de orde. In het schoolbedrijf van de latere oudheid wordt een onderscheid gemaakt tussen *θέσεις πολιτικά* en *θέσεις θεωρητικά*.⁷⁵² De *θέσεις πολιτικά* hebben betrekking op zaken die de *πόλις*, de gemeenschap aangaan, en handelen zowel over ethische als over politieke kwesties. De *θέσεις θεωρητικά* handelen, blijkens de voorbeelden bij Theon, Aphthonius en Hermogenes, over natuurwetenschappelijke onderwerpen. In de humanistische schooldeclamatio gaat het bijna altijd om *θέσεις πολιτικά*, waarvan de meeste weer betrekking hebben op ethische onderwerpen, die gemakkelijk een sterk moraliserende behandeling met zich meebrengen.⁷⁵³

Er komen nu in de zestiende eeuw geschriften voor, *declamationes*, *orationes* of *theses* geheten, die te rangschikken zijn als *θέσεις πολιτικά*, en die mijns inziens gezien moeten worden in de traditie van de rhetorische oefen-*thesis*, zoals die met name beschreven staat in de bundels *progymnasmata* van Theon, Hermogenes en Aphthonius. Het kenmerkende van deze geschriften is, dat ze volgens het stramen van de *thesis*-oefening in de rhetorica uitdrukkelijk alle argumenten die over een bepaald onderwerp in omloop zijn, in twee opeenvolgende betogen behandelen. Daarmee sluiten ze ook aan bij de antieke schooldeclamatio zoals de humanisten die aanvankelijk leerden kennen uit de bundels *declamationes*, die de *declamatio* tot een kort betoog *pro* en *contra* structureren. Gezien het feit echter dat ze, in tegenstelling tot de *controversiae*, geen "fictieve" onderwerpen behandelen, moeten deze geschriften beschouwd worden als rhetorische *theses*. Mijn hypothese is dat hun bedoeling in de lijn ligt van Cicero's uitspraken over de *thesis*, die ik eerder noemde: de *thesis* als rhetorische schriftuur waarin een onderwerp tot in al zijn finesses behandeld kan worden.

⁷⁵² Zowel bij Hermogenes (*Prog.* 11), als bij Aphthonius (*Prog.* 13) en Theon (*Prog.* 12) (ed. Spengel, vol. 2, 1854, pp. 17, 49, 120). Zie voor de *θέσεις πολιτικά* bijvoorbeeld ook Cic. *Att.* IX, 4, waarin een aantal Griekse voorbeelden wordt genoemd, waarin Cicero zelf zich oefende.

⁷⁵³ Zie de voorbeelden in Alardus' commentaar op Agricola's vertaling van Aphthonius (1539) (zie supra noot 671) en Lorchius' edities van Aphthonius uit 1546 en 1553. Lorchius geeft als extra voorbeelden in zijn commentaar: "Quod non ducenda sit uxor" (de tegenhanger van Aphthonius' voorbeeld "uxor ducenda"), "quod senectus non sit molesta, nec onus Aetna gravior", "divitias non esse summum bonum" (Geraadpleegd: ed. Amsterdam 1659, pp. 355-365).

Allereerst volgt hier nu een opsomming van enkele van de bedoelde geschriften :⁷⁵⁴

- Chr Cellarius, *Oratio pro pauperibus ut eis liceat mendicare*, Antwerpen 1530, *Oratio contra mendicitatem pro nova pauperum subventionem*, Antwerpen 1531.
- F Decius, *Declamatio pro equite contra litteras; Pro litteris contra equites*, in : *Colloquium cui titulus Paedapechthia*, Alcalá 1536
- N Frischlin, *Tria problemata in utramque partem disputata, publice recitata(...)*, 1574.
- F.Martinez, *De grammaticae professione declamatio*, Salamanca 1588.

Is de *thesis* de gemeenschappelijke achtergrond van deze werken, onderling kunnen ze sterk verschillen, en het is noodzakelijk elk van deze geschriften afzonderlijk te bespreken om ze ieder tot hun recht te laten komen. In het bestek van deze studie kan slechts beknopt op enkele markante details gewezen worden, die een richting voor verder onderzoek kunnen suggereren.

⁷⁵⁴ Verder vallen hieronder ook : N.Nancelius, *theses in utramque partem agitatae*(De institutione privata et publica, De histrionia, Iurisprudentia et medicina, Lana caprina, Ichthyophagia) uit zijn bundel *Declamationes* van 1600 en F Meneust, *De Francicae iuventutis educatione contrariae declamationes*, Paris 1579. Van Meneusts *declamationes* heb ik er maar één kunnen raadplegen, waarvan de titel luidt "Utilius in aula quam in privata domo Francicam nobilitatem educari", Paris 1579 (Bibliothèque nationale, sign. Res. X 2519). Deze *declamatio* is voorgedragen door Meneust "in nobilissima Harcuriana domo" in 1579 (ed 1579, p.15). Zie ook de *Quinque orationes politicae(...)* *habitaes in gymnasio Proellorum*, Paris 1544 en de *Quinque orationes de morali philosophia(...)*, Paris 1548 (zie supra noot 537). Ook de later te bespreken *Declamatio de laude matrimonii* van Erasmus bevat een *pro-* en *contra-*gedeelte in de versie die in *De conscribendis epistolis* (1522) is gepubliceerd; deze verscheen enkele jaren na de versie met alleen een *pro-*gedeelte, die buiten Erasmus' medeweten om gepubliceerd was.

⁷⁵⁵ De *theses* van Frischlin zijn uitgegeven in de posthume bundel *Orationes insigniores aliquot(...)*, ed.G Pfulger, Straatsburg 1598, pp 192-456. Ze handelen achtereenvolgens "De septem artibus liberalibus", "De quinque sensibus" en "De vera fortuna". De laatste twee zijn ter gelegenheid van promoties in Tübingen uitgesproken in 1574. De *Declamationes* van Martinez heb ik geraadpleegd in de editie Salamanca 1588. De *Declamatio contra grammaticos* is vertaald en geanalyseerd door E A de Asís González, *Un testimonio de inapreciable valor para la metodología del latín*, in : *Boletín de la Biblioteca Menéndez y Pelayo* XIV(1932), pp.46-68;135-149, XV(1933), pp.179-188. In dit artikel geeft de schrijver enkele details over de carrière van Martínez. Deze is 40 jaar lang leraar in de grammatica geweest aan een colegio van de universiteit van Salamanca. Asís beschouwt de *declamatio* als een aanval op het vigerende grammatica-onderwijs. Hij benadrukt de juistheid van de

De *theses* van Martínez en Frischlin zijn als redevoering uitgesproken.⁷⁵⁵ In het geval van Frischlin weten we bovendien dat ze uitgesproken zijn op een school aan het einde van een academisch jaar. Deze omstandigheid geeft aan dat in deze gevallen de traditie van de humanistische schooldeclamatio ook werkzaam is bij deze *theses*. Zodoende passen ze ook enigszins in de groep *declamationes* die hun betiteling te danken hebben aan het feit dat ze voorgedragen zijn. Dit gegeven zal van invloed moeten zijn op een definitief oordeel over deze geschriften. Wellicht zijn het meer gelegenheidsstukken, dan geschriften waarin de evaluatie gegeven wordt van de stand van zaken rond een bepaald probleem, eventueel aangevuld door een persoonlijke stellingname van de auteur. Analyse van de tekst en, indien mogelijk, de omstandigheden waarin het werk geschreven is, zouden hier wellicht uitsluitsel kunnen geven.

Van Cellarius' werk ken ik alleen de *Contra mendicitatem pro nova pauperum subventionem* uit 1531.⁷⁵⁶ In de inleiding stelt de auteur dat de publicatie van dit werk is ingegeven door een zogenaamde "roofdruk" van het voorafgaande jaar, waarin de auteur *Pro mendicitate* had geschreven. Hoewel Cellarius niet ontkent de schrijver van dat werk te zijn, stelt hij vast dat hij het niet geschreven had met het oog op publicatie, en schrijft hij nu zelf een *retractatio*.⁷⁵⁷ Deze twee werken moeten uiteraard gezien worden in het kader van de discussie rond de armenzorg, die in de Nederlanden vooral na de publicatie van Vives' *De subventionem pauperum* in 1526 zeer levendig was. Het behoeft geen betoog dat het onjuist zou zijn, deze twee werken, gezien hun *pro-* en *contra-*structuur, als louter rhetorische oefen- of demonstratiestukken te bestempelen.

Hetzelfde geldt *mutatis mutandis* voor Decius' *declamationes*. Deze passen ook in een discussie die met name in het 15e- en 16e-eeuwse Spanje gevoerd is, namelijk de discussie voor en tegen de opvoeding van edelen in de *artes*. Decius' *declamationes* sluiten aan op zijn dialoog *Paedapechthia*, waarin een pleidooi wordt gehouden voor de *artes*.⁷⁵⁸ Uiteraard zijn de *declamationes* die

verdedigde stellingen en de oprechte bedoelingen van de auteur (p.187).

⁷⁵⁶ Geraadpleegd in de editie Antwerpen 1531. Zie H. de Vocht, *History of the Foundation and the Rise of the Collegium Trilingue Lovaniense 1517-1550*, vol.3, Leuven 1954, p.291 sqq.

⁷⁵⁷ Ed.1531, p.1j-recto. De *declamatio* wordt een pauper in de mond gelegd. Volgens De Vocht is de *retractatio* oprecht bedoeld en was Cellarius voor Vives' voorstellen tot hervorming van de armenzorg. Voor de discussie rond de armenzorg in die tijd zie R.Jütte, *Andreas Hyperius (1511-1564) und die Reform des frühneuzeitlichen Armenwesens*, in : *Archiv für Reformationsgeschichte* 75(1984), pp.113-138.

⁷⁵⁸ Geraadpleegd in F.Decius, *Colloquium cui titulus Paedapechthia*, z.p. 1536, pp biij-recto - (bix)-verso (Biblioteca nacional, *sign.* R 27032); in dit exemplaar zitten pp.biij-recto en -verso dubbel, terwijl pp.bv-recto en -verso ontbreken. De *declamationes* worden ingeleid door een discussie waaraan de deelnemers van de dialoog *Paedapechthia* deelnemen. Zie voor het onderwerp in kwestie onder anderen P.Russell, *Arms versus Letters : Towards a Definition of Spanish 15th-Century Humanism*, in : A.Lewis, ed., *Aspects of the Renaissance. A Symposium*, Austin 1967, pp.47-58. Ook de aan de *declamationes* voorafgaande dialoog behandelt dit onderwerp. Zie ook F.Rico, "*Laudes litterarum*" : *Humanismo y dignidad*

volgen geen neutrale staaltjes van retoriek.

De thesis als onderdeel van een declamatio

Waar bij de eerste groep *declamationes* vooral de uiterlijke structuur van de *thesis* aan de orde is, gaat het bij de *declamationes* uit de tweede groep hoofdzakelijk om het feit dat de *thesis* het mogelijk maakt een onderwerp met een algemene strekking in een concrete *causa* te verwerken. Daarnaast kan de auteur naar believen het uiterlijk aspect van het *pro-* en *contra-*betoog gestalte geven in zijn *causa*. Wanneer we de bekende controversiele *declamationes* uit het begin van de 16e eeuw vanuit deze invalshoek benaderen, is het mijns inziens mogelijk deze en de verdediging van sommige ervan door hun auteurs op hun juiste waarde te schatten: de humanisten zeggen ter verdediging tegen onterechte aantijgingen dat ze slechts een *pro-* en *contra-*betoog bij wijze van schooldeclamatio schrijven, terwijl ze in werkelijkheid een *thesis* in een op de praktijk gerichte *causa* behandelen en zo het Ciceroniaanse *eloquentia*-ideaal verwezenlijken.

Het volledig uitwerken van deze stelling zou een diepgaande bestudering van deze groep geschriften vragen, waartoe ook Erasmus' *Declamatio de laude matrimonii* en Agrippa van Nettesheims *Declamatio de incertitudine et vanitate scientiarum et artium* behoren, maar dat is in het kader van deze studie niet haalbaar. Wel is het mijns inziens mogelijk, tegen de achtergrond van de in deze studie verzamelde gegevens rond de *thesis* en tegen de achtergrond van de gebruikelijke interpretatie van dit soort *declamationes*, die aanstonds beschreven zal worden, te bepalen vanuit welke grondgedachten een nadere studie van deze werken wenselijk is.

Het gaat in vrijwel alle gevallen die hier aan de orde zullen komen om controversiele geschriften. Enkele onderzoekers hebben reeds een interpretatiemodel voor deze *declamationes* ontworpen, waarin de begrippen "oefening" en "fictie" centraal staan, maar waarin ook erkend wordt dat sommige *declamationes* geheel of gedeeltelijk als serieuze geschriften bedoeld zijn. Het gaat hierbij hoofdzakelijk om uiteenzettingen van J.-Cl Margolin, S. Dresden en J. Chomarat. De diverse argumenten en overwegingen die door deze onderzoekers gehanteerd worden, wil ik bondig op een rij zetten, alvorens zelf enige ideeën dienaangaande te formuleren.

Margolin heeft in zijn in 1966 verschenen editie van Erasmus' *Declamatio de pueris statim ac liberaliter instituendis* een definitie van de Erasmiaanse *declamatio* gegeven. In een verklaring van het begrip *declamatio* in de titel van het door hem uitgegeven werk stelt Margolin dat *De pueris instituendis* tezamen met de *Lof der zothed*, de *Lof van het huwelijk*, de *Lof van de geneeskunst* en de *declamatio* op de dood deel uitmaakt van het genre van de *declamatio*. Dit genre wordt, aldus Margolin, door Erasmus zelf gedefinieerd in zijn parafraze van de *Elegantiae* van Valla: "(declamator) qui aut in scholis aut secum fictam causam agit ut possit veram rectius agere". Margolin stelt dat Erasmus' definitie van de *declamatio* volstrekt klassiek is; hij verwijst naar de tweeledige definitie van Freund, de voorloper van Lewis en Short, en naar een aantal passages bij Quintilianus en Cicero. In al deze

del hombre en la España del Renacimiento, in: A. Carreira e.a., edd., *Homenaje a J.C. Baroja*, Madrid 1978, p.902 sqq. (Franse vertaling in: A. Redondo, ed., *L'humanisme dans les lettres espagnoles (XIXe colloque international d'études humanistes, Tours 5-17 juillet 1976)*, Paris 1979, p.36 sq.).

bronverwijzingen treedt het oefen-karakter van de *declamatio* op de voorgrond. Als bijzonderheid van de *Declamatio de pueris instituendis* noemt de schrijver dan echter, dat deze niet alleen bedoeld is als rhetorische modeloefening, maar ook als wetenschappelijk en pedagogisch traktaat. In een beknopte verklaring van deze uitzondering zegt Margolin dat reeds in de oudheid de rhetor Libanius naast niet-serieuze oefenredes ernstig bedoelde *declamationes* schreef.⁷⁵⁹

S. Dresden stelt in zijn beschrijving van het genre van de *declamatio*, in 1977 gepubliceerd in het voorwoord van zijn tekstuitgave van Erasmus' *De contemptu mundi*, het begrip oefening eveneens centraal. Hij citeert onder anderen Margolin en Hyma, die beiden gesteld hebben dat Erasmus' *Declamatio de contemptu mundi* een rhetorische oefening is. Aan het begrip oefening koppelt Dresden uitdrukkelijk het begrip fictief: de antieke *declamatio*, met name de *suasoria*, behandelde altijd een niet-reële zaak, volgens Dresden. In een poging bij deze twee begrippen "oefening" en "fictie" nog enige ruimte te scheppen voor het begrip "ernst" - Dresden gaat er namelijk van uit dat *De contemptu mundi*, hoewel een *declamatio*, gedeeltelijk serieus bedoeld is door Erasmus -, geeft hij een uitweiding over de "sens monastique" die het begrip "exercere" bij Erasmus zou hebben. Als referentiepunt neemt hij daarbij de *Devotio moderna*, die "oefeningen" in meditatie hielden, welke zeer serieus bedoeld waren. Een tweede argument om het serieuze aspect van *De contemptu mundi* te illustreren, ziet de schrijver in thematische overeenkomsten tussen Erasmus' geschrift en middeleeuwse wijsgerige traktenen betreffende de verzaking van de wereld. Dresdens conclusie is dat de *declamatio* bij Erasmus een "genre mixte" is, deels spel, oefening en niet-serieus te nemen, met aan de de andere kant ook serieuze elementen.⁷⁶⁰

Een derde auteur die een uitgebreide beschouwing heeft gewijd aan de *declamatio* bij Erasmus, is J. Chomarat. Net als Margolin beschrijft hij in een eerste fase de klassieke definitie die de humanisten geven van *declamatio*, waarbij verwezen wordt naar hoofdzakelijk Quintilianus. Daarnaast wijst Chomarat erop, dat in de oudheid de *declamatio* niet alleen schooloefening was, maar door Cicero wordt beschreven als oefening die ook in het latere leven gedaan kan worden. Met deze gegevens als achtergrond en in een samenvattende interpretatie van Erasmus' *declamationes* stelt Chomarat dat de humanistische *declamatio* een "essai" is, "met een onderwerp op het terrein van de moraal, waarin de auteur zijn fantasie kan ontplooiën, en zijn kunde toont in het naar twee richtingen argumenteren, zonder tot een dogmatische beslissing te willen komen". Erg belangrijk aan deze definitie lijkt me, dat Chomarat het begrip fictie, volgens hem een essentieel begrip voor het goed verstaan van de humanistische *declamatio*, beschouwt als een zich onttrekken aan de dagelijkse realiteit, waardoor reflectie en bezinning mogelijk wordt. De behoefte van Erasmus om zich niet met concrete zaken in te laten uit zich volgens Chomarat ook in het feit dat hij het *genus demonstrativum* bedrijft: de lof en blaam die in dit genre mogelijk is, houdt - aldus Chomarat - meestal een waardeoordeel in over abstracte zaken, en geen concrete aansporing tot het verrichten van daden.⁷⁶¹

⁷⁵⁹ Margolin 1966, pp.470-471. Zie ook supra noot 16.

⁷⁶⁰ *De contemptu mundi*, ASD V,1(1977), pp.3-12.

⁷⁶¹ Chomarat 1981, pp.934-981. Vergelijk Chomarats opmerkingen van gelijke strekking in zijn artikel *Paideia et rhetorique chez Erasme*, in: *Bulletin de l'Association G.Budé* 1986, pp.67-78.

Kenmerkend voor de behandeling van de *declamatio* in de drie besproken analyses, is het feit dat de *declamatio* ook bij Erasmus wordt opgevat als een oefenrede, en dat in deze visie de betrokken geschriften daarom in principe als niet-serieus beschouwd moeten worden : de begrippen fictie en oefening staan centraal. Via diverse redeneringen wordt daarnaast dan echter betoogd dat de *declamationes* voor een nader te bepalen gedeelte wel ernstig gemeend zijn, ondanks het *declamatio*-karakter van het geschrift

In aansluiting op de bespreking die Tuynman in 1976 aan Erasmus' *Declamatio de laude matrimonii* heeft gewijd⁷⁶², ga ik in mijn stellingname tegen de opvatting dat de humanistische *declamatio* een niet of slechts gedeeltelijk serieus bedoeld oefenstuk zou zijn, uit van het gegeven dat de *declamatio*, het oefenen in rhetorica, in de Ciceroniaanse praktijk hoofdzakelijk neerkomt op oefening in een *thesis*, en dat de humanisten op de eerste plaats deze Ciceroniaanse praktijk als uitgangspunt namen. We hebben gezien dat de humanisten in de 16e eeuw inzicht hadden in de geschiedenis van - met name - de Romeinse *declamatio*. Deze geschiedenis laat zien dat de *thesis* een belangrijk onderdeel was van de oorspronkelijk rhetorische oefenpraktijk. Voor Cicero was ze belangrijk omdat ze de mogelijkheid bood om abstracte stof, die tot het gebied van de filosofie behoorde, te betrekken in de formulering van het betoog over een concrete zaak teneinde de argumenten aldus beter en met meer geloofwaardigheid uiteen te zetten. De humanisten stelden verder vast dat in de vroege keizertijd door Seneca rhetor en Quintilianus kritiek uitgeoefend werd op de praktijk van de *declamatio*, omdat deze zich naar hun mening te ver van de concrete realiteit verwijderde en zo teveel spel en fictie werd.

Dat de rhetorische oefening, *declamatio*, door de humanisten oorspronkelijk bedoeld was als afspiegeling van de Ciceroniaanse praktijk - en dit geldt met name voor de humanisten van het begin van de 16e eeuw die afkomstig zijn uit onze landstroken -, blijkt uit de voorbeelden die onder anderen door Erasmus ter oefening gesuggereerd worden in zijn *ratio studii* : het gaat in bijna alle gevallen om *theses* die Erasmus tot het *genus suaserium* rekent. Ook de hoofdstukken die de *thesis* behandelen in de bundels *Progymnasmata* van Theon, Aphthonius en Hermogenes zijn een belangrijke bron voor de humanisten. In het algemeen wordt in de theoretische werken over de schooldeclamatio gesteld dat de oefening over problemen van ethische aard moet gaan. deze aanwijzingen vindt men in geheel de 16e eeuw, niet alleen aan het begin van die eeuw. We hebben ook gezien dat de *thesis* als rhetorisch geschrift buiten het onderwijs bestaat.

Het gegeven dat de *thesis* centraal staat in de humanistische *declamatio* wordt bevestigd door de onderwerpen van de controversiële *declamationes*, die alle handelen over themata die in de categorie van de *θέσεις πολιτικά* thuishoren, onderwerpen waarover in die tijd veel geschreven werd of was. Zo handelen enkele *declamationes* van Agrippa van Nettesheim over de positie van de vrouw, vooral in het licht van haar vermeende schuld aan de zondeval, zoals zijn *De nobilitate et praecellentia foeminei sexus* en *Declamatio de originali peccato*, die aan dit onderwerp gewijd zijn. Agrippa betoogt daarin dat de vrouw geen schuld heeft aan de zondeval, dat het Christendom daarom ten onrechte traditioneel misogyn is en zelfs dat de door hem geformuleerde visie op de zondeval moet leiden tot een belangrijke

⁷⁶² Lampas 1976, pp.172-176, deels uitgewerkt in zijn ongepubliceerde lezing op het IANLS-congres in Tours(1976), waarvan ik de tekst heb kunnen raadplegen.

herwaardering van de vrouw - zij is in werkelijkheid verre superieur aan de man.⁷⁶³ Deze *declamationes* staan niet op zichzelf. In de 15e en de 16e eeuw bestaat er een stroom literatuur over dit onderwerp.⁷⁶⁴ Analyse van al deze werken zal aan moeten tonen welke plaats Agrippa's *declamationes* in deze stroom innemen. Dit onderzoek is voor zover ik weet nog niet verricht, en zal kunnen bepalen of Agrippa slechts spreekbuis was van zijn voorlopers, of dat hij originele bijdragen tot de discussie heeft geleverd die op hun beurt weer anderen beïnvloed hebben.

Een ander thema dat in verscheidene *declamationes* aan de orde komt, kan omschreven worden als de vraag in welke hoedanigheid de mens het best zijn zaligheid kan garanderen, in die van leek of in die van geestelijke of kloosterling. De onderwerpen zijn hier tweeledig: enerzijds de vraag of de mens, als hij daartoe in staat is, de wereld moet verzaken en kloosterling worden, anderzijds de vraag of de huwelijkse staat uitzicht biedt op zaligheid na de dood. Ook over dit thema werd veel geschreven in het begin van de 16e eeuw. Agrippa's *Declamatio de sacramento matrimonii* en Erasmus' *Declamatio de contemptu mundi* en *Declamatio de laude matrimonii* handelen

⁷⁶³ De twee werken heb ik geraadpleegd in *Opera*, Lyon(?) 1600(?) (repr. Hildesheim 1970), pp. 502-535 (*De nobilitate et praecellentia foeminei sexus*) en pp. 550-565 (*De originali peccato*). Beide werken worden daar als *declamatio* opgevoerd. *De nobilitate(...)* is vertaald door A. Bertrand in : *Archives d'anthropologie criminelle, de médecine légale et de psychologie normale et pathologique* 25(1910), pp. 112-146. De vertaler noemt het werk een manifest, waarin omwille van de drang tot overtuigen soms overdreven wordt. Niettemin gaat hij zonder te aarzelen uit van de oprechtheid van de auteur (Bertrand 1910, p. 115). Over de onderlinge band tussen deze twee werken en hun Erasmusiaanse invloed zie Zambelli 1972 (zie infra noot 771), pp. 138-140. Zie voorts ook H. McIlquham, *Cornelius Agrippa : His Appreciation of Women*, in : *The Westminster Review* 154(1900), pp. 303-313.

⁷⁶⁴ Zie onder andere R. Kelso, *Doctrine for the Lady in the Renaissance*, Urbana 1956, die vijf auteurs na Agrippa noemt die eveneens pleiten voor de superioriteit van de vrouw boven de man (Kelso 1956, p. 284, onder nr. 31) en I. Maclean, *The Renaissance Notion of Woman. A study in the features of scholasticism and medieval science in European intellectual life*, Cambridge 1980. Woodward 1906, p. 264 noemt twee geschriften in het Italiaans en het Engels die direct beïnvloed zijn door Agrippa. Zie voorts de lijst met werken die over de vrouw handelen, gepubliceerd in Italië in de periode 1471-1560, in : A. Rochon, ed., *Images de la femme dans la littérature italienne de la Renaissance. Préjugés misogynes et aspirations nouvelles*. Castiglione, Piccolomini, Bandello, Paris 1980, pp. 157-165; W. Gundersheimer, *Bartolommeo Goggio : A Feminist in Renaissance Ferrara*, in : *Renaissance Quarterly* 33 (1980), pp. 175-200, J. O'Faolain-L. Martines, ed., *Not in God's Image. Women in history from the Greeks to the Victorians*, New York 1973, pp. 171-218 en M. de Gandillac, *Sur le rôle du féminin dans la théologie d'Agrippa de Nettesheim*, in : *Revue d'histoire et de philosophie religieuses* 55(1975), pp. 37-47. De enige auteur die *De nobilitate(...)* afdoet als een niet serieus bedoeld pronkstuk is A. Prost, *Les sciences et les arts occultes au XVIe siècle. Cornille Agrippa. Sa vie et ses oeuvres*, 2 voll., Paris 1881-1882 (repr. Nieuwkoop 1965), vol. 1, p. 161 sqq. : "Le traité de la prééminence du sexe féminin est une amplification à la mode du temps" (p. 161).

over dit thema.⁷⁶⁵ Vooral de *Declamatio de laude matrimonii* van Erasmus heeft felle reacties opgeroepen. In diverse verweerschriften heeft Erasmus betoogd dat zijn geschrift over en pleidooi voor het huwelijk geen rhetorische gril is, maar een uiteenzetting over de diverse opties die de mens in dezen heeft, en een analyse van de diverse argumenten om voor de ene of de andere optie te kiezen.⁷⁶⁶

Een derde thema dat in enkele *declamationes* aan de orde komt is het geloofspunt, dat de mens in laatste instantie zijn heil slechts kan verzekeren in zijn geloof en vertrouwen in God. Dit thema komt ter sprake in de *Declamatio de incertitudine et vanitate scientiarum et artium* van Agrippa van Nettesheim en in Lilio Gyraldo's *Progymnasma adversus literas et literatos*.⁷⁶⁷ Meer dan welk onderwerp ook levert dit thema in die tijd stof tot heftige polemieken, daar de behandeling ervan aanleiding is tot kritiek op allerlei "beroepsgroepen", die in de fanatieke uitoefening van hun beroep de ultieme waarde van het geloof over het hoofd zien. Beide werken zijn volgens hetzelfde stramien opgebouwd: ze laten een groot aantal menselijke beroepen en bezigheden de revue passeren en geven aan op welke wijze de juiste maat van vertrouwen in menselijk weten en kunnen wordt overschreden. Agrippa heeft in zijn verweerschriften tegen de onvermijdelijke aanvallen op zijn werk uitdrukkelijk gesteld niet de diverse vakrichtingen in se aan te willen vallen, maar slechts aandacht te vragen voor de grenzen van het menselijke weten en de allesomvattende macht van het geloof, dat uiteindelijk altijd de zingeving van het leven behoort te zijn.⁷⁶⁸ Ieder betoog waarin gesteld wordt dat Agrippa hetzij een scepticus was, hetzij slechts een rhetorisch pronkstukje heeft geschreven, gaat voorbij aan deze verantwoording van het geschrift door de auteur zelf.⁷⁶⁹

⁷⁶⁵ Agrippa's *declamatio* heb ik geraadpleegd in *Opera* 1600(repr.1970), vol.2, pp.536-549; Erasmus' *De contemptu mundi* in ASD V,1(1977) en LB V, kol. 1239 sqq.; *De laude matrimonii* in ASD I,5(1975) en verder, als onderdeel van *De conscribendis epistolis*, in ASD I,2(1971) en LB I, kol. 414-424. Daarnaast is er nog Agrippa's rhetorische werk *Sermo de vita monastica*, dat in de *Opera*-editie *declamatio* genoemd wordt (*Opera* 1600(repr.1970), pp.565-575).

⁷⁶⁶ Erasmus heeft zich op meerdere plaatsen in zijn werk tegen aanvallen op zijn *Laus matrimonii* verdedigd; meer in het bijzonder heeft hij zich verantwoord in twee afzonderlijke apologieën. De eerste, *Apologia pro declamatione matrimonii*, van 1 maart 1519, in LB IX, kol.105F-112A; de tweede verdediging, *Dilutio eorum quae Iodocus Clithovaeus scripsit adversus declamationem Des.Erasmi Roterodami suasoriam matrimonii*, ed.E.V Telle, Paris 1968. Zie de bespreking van de discussie door Tuynman 1976.

⁷⁶⁷ Agrippa's *declamatio* werd geschreven in 1526 en gepubliceerd in 1530; geraadpleegd in *Opera* 1600(repr.1970), vol.II, pp.1-314; Gyraldo's *progymnasma* is gepubliceerd in 1540; geraadpleegd in *Opera*, Leiden 1696, vol.2, kol.579-610.

⁷⁶⁸ De twee verweerschriften zijn tezamen gepubliceerd: *Apologia adversus calumnias (...) Querela super calumnia ob eandem declamationem sibi illata*, Keulen 1533. De *Apologia* is herdrukt in een editie van de *Opera*, Lyon 1600(?), die verschillend is van die welke in 1970 herdrukt is.

Van de laatst genoemde categorie heeft vooral *De incertitudine* de allure van een maatschappij-kritisch geschrift. Deze statuur heeft het gemeen met een van de meest bekende humanistische *declamationes* überhaupt, de *Lof der zotheid* van Erasmus.⁷⁷⁰ Evenals Agrippa in *De incertitudine* laat Erasmus in de *Lof der zotheid* de fouten van de meest uiteenlopende groepen en standen de revue passeren. De parallelie tussen Erasmus' *Lof der zotheid* en Agrippa's *De incertitudine* vindt verder een uitdrukking in het feit dat vooral de theologen en monniken beide werken (en andere *declamationes* van Erasmus) aanvielen : op hen had de kritiek zich immers met name gericht.⁷⁷¹ Er is dus aanleiding beide werken met elkaar te vergelijken : beide zijn het geschriften waarin kritiek geleverd wordt op mensen die de grenzen van het

⁷⁶⁹ Over de vermeende sceptische overtuiging van Agrippa zie F.Mauthner, *Agrippa von Nettesheim. Die Eitelkeit und Unsicherheit der Wissenschaften und die Verteidigungsschrift*, München-Wien 1913 (repr. Wiesbaden 1969), algemene inleiding; in de inleiding op de vertaling van de *Apologia* interpreteert hij *De incertitudine* als een ironisch encomium. Deze gedachte is overgenomen door B.Bowen, in *Cornelius Agrippa's De Vanitate : Polemic or Paradox ?*, in : *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 34(1972), pp.249-256, en tegengesproken door R.Crahay in *Un manifeste d'anticulture : le De incertitudine et vanitate scientiarum atque artium de Corneille Agrippa*, in : J.-Cl.Margolin, ed., *Acta conventus Neo-Latini Turonensis*, Paris 1980, vol.2, pp.889-924; Crahay gaat er evenals Ch Nauert jr., *Agrippa and the Crisis of Renaissance Thought*, Urbana 1965, van uit dat Agrippa een exponent is van een groeiend scepticisme in de renaissance, en beiden zien *De incertitudine* als een serieus bedoeld geschrift.

⁷⁷⁰ Gepubliceerd te Parijs in 1511. Geraadpleegd in ASD IV,3 (1979); LB IV, kol.401 sqq.

⁷⁷¹ Zie een brief van een onbekende vriend aan Agrippa d.d. 21-4-1533 : "Scripsi pridem ad te paucis, significans in opere tuo illo, libro de Vanitate scientiarum doctrinam hic doctissimis quibusque placuisse (...) Placuit δελύσθαι et copia, nec video, quur tantopere indignantur monachi. Ut vituperas malos, ita laudas bonos" (*Opera* 1600(?)(repr.1970), vol.2, p.1066). Vergelijk daarmee een noot in het commentaar van Listrius bij een passage uit het voorwoord bij de *Lof der zotheid* : "Vide ut hoc opus declamationem appellat (sc.Erasmus), hoc est argumentum fictum, atque ingenii duntaxat exercendi gratia tractatum (...) Sed animadversum est plerosque theologos hactenus putasse declamationem esse concionem sacram in templis habitam"(ASD IV,3, p.69; het commentaar dateert van 1515, maar deze passage stamt pas uit 1532). Over de overeenkomst in thematiek tussen de *declamationes* van Agrippa en enkele *declamationes* van Erasmus zie een drietal artikelen van P.Zambelli, *C.Agrippa. Scritti inediti e dispersi pubblicati e illustrati*, in : *Rinascimento* S.II, V(1965), pp.195-312; *Humanae litterae, verbum divinum, docta ignorantia negli ultimi scritti di E.C.Agrippa*, in : *Giornale critico della filosofia italiana* XLVII(1966), pp.102-131 en *Corneille Agrippa, Erasme et la théologie humaniste*, in : *Colloquia Erasmiiana Turonensia*, Paris 1972, pp.113-159. Zambelli betoogt dat er een eenheid in thematiek is in het werk van Agrippa en Erasmus, en omschrijft die thematiek als het belang van actuele theologische kwesties voor de gelovigen, los van de scholastieke theologie.

menselijk kunnen niet voldoende onderkennen, en die te weinig naar de geest van het Evangelie leven.

Een laatste groepje *declamationes* van Erasmus valt niet zo goed thematisch in te delen, behalve dan dat ze allemaal onderwerpen behandelen die van oudsher aan de orde komen in *θέσεις πολιτικά* : zij behandelen politieke en/of ethische vraagstukken, of, nog algemener gezegd, vraagstukken die de maatschappij aangaan : *Antibarbari*, *Querela pacis*, *Episcopi responsio*, *Encomium artis medicae*, *Declamatio* (of *consolatio*) *de morte filii praemature praerepti*, *De pueris statim ac liberaliter instituendis*⁷⁷²

Onderling verschillen alle de genoemde *declamationes* soms sterk qua stijl en structuur. Op dit niveau van stijl en structuur, in rhetorische termen gesproken dat van de *inventio*, *dispositio* en *elocutio*, geven de diverse auteurs het rhetorische karakter van hun geschrift gestalte en profileren zij zichzelf als *rhetor/orator*. Soms vindt de lezer een klassiek gestructureerd en bondig betoog dat zonder veel stijlfiguren en opsmuk is uitgewerkt, zoals bijvoorbeeld in Agrippa's *Declamatio de originali peccato*, *Declamatio de sacramento matrimonii* en *Declamatio de nobilitate et praecellentia foeminae sexus*. Soms vindt hij een breder uitgewerkt betoog, waarin een keur van *exempla* wordt aangereikt om de diverse argumenten uitgebreid te stofferen, zoals bijvoorbeeld in Erasmus' *Declamatio de laude matrimonii*. Soms vindt de lezer zelfs een complete *prosopopoeia*, die het betoog een bijzonder levendig en aanschouwelijk karakter geeft (Erasmus' *Querela pacis* en *Lof der zotheid*).

Het is waarschijnlijk onmogelijk aan alle in dit hoofdstuk genoemde geschriften tezamen een gemeenschappelijke interpretatie te geven. Hoewel de diverse *declamationes* ingedeeld kunnen worden in enkele thematisch geordende groepen, toch vragen ze, onder andere door de verschillen in periode van ontstaan en achtergronden van hun auteurs, om een afzonderlijke analyse en interpretatie. Wel is het denk ik mogelijk enkele uitspraken te doen over de vraag welke functie de auteurs zelf gaven aan hun *declamationes* als rhetorisch geschrift. Allereerst zijn er enkele verweerschriften van humanisten wier *declamationes* zijn aangevallen. Ik denk op de eerste plaats aan de twee belangrijkste verweerschriften van Erasmus naar aanleiding van zijn *De laude matrimonii* en aan de twee verweerschriften die Agrippa heeft geschreven naar aanleiding van de aanvallen op zijn *Declamatio de incertitudine et vanitate scientiarum et artium*. In navolging van de studie van Tuynman over de verweerschriften van Erasmus, de studie van P.Zambelli over de verweerschriften van Agrippa⁷⁷³ en de opmerkingen van Bowen en in navolging van haar Chomarat over deze laatste verweerschriften⁷⁷⁴ kunnen de

⁷⁷² Hiervoor heb ik de volgende edities geraadpleegd : *Antibarbari* (ca.1489-1495;1506-1507,1520) : ASD I,1(ed.K.Kumaniecki)(1969); LB X, kol.1690-1744.; *Querela pacis*(1517) : ASD IV,2(ed.O.Herding)(1977); LB IV, kol.625-642; *Episcopi responsio*(1518) : LB IV, kol.623-624. *Encomium artis medicae* (ca.1500) : ASD I,4(ed.J.Domanski)(1973); LB I, kol.537-548, *De morte filii praemature praerepti*(1508) : LB IV, kol.617-622; *De pueris instituendis*(1509) : ed.J.C.Margolin, Genève 1966; ASD I,2(ed.J.C.Margolin)(1971); LB I, kol.489-520. Deze *declamatio* werd in het Frans vertaald door P.Saliat (*Declamation contenant la maniere de bien instruire les enfants*, Paris 1537).

⁷⁷³ Zie Tuynman 1976 en Zambelli 1966(zie noot 771).

⁷⁷⁴ Zie supra noot 769 en Chomarat 1981, pp.940-941. Het gaat hun vooral om

volgende elementen onderscheiden worden.

Kern van Erasmus en Agrippa's betoog is de gedachte dat de *rhetor/orator* (cq *declamator*) het recht en de vrijheid heeft een algemeen onderwerp, een *thesis*, binnen een *oratio* of *declamatio* volgens de wetten van de rhetorica te behandelen. Dit impliceert de vrijheid om de stelling die uitgewerkt wordt met alle middelen op het gebied van de structuur van het betoog (*inventio*) en de uitwerking ervan (*dispositio*, *elocutio*) aannemelijk (*probabile*) te maken.⁷⁷⁵ Dat daarbij, zoals Agrippa kernachtig formuleert, de schrijver nu eens op grappige toon, dan weer ernstig spreekt, soms in naam van zichzelf en soms in naam van een ander, dat hij soms de volledige waarheid niet vertelt, dat alles zijn rhetorische kunstgrepen, die een middel zijn om een doel te bereiken, namelijk het aannemelijk maken van de *thesis*. De standaardverdediging van de humanisten, dat de *declamatio* slechts spel en fictie is, dat er dingen in gezegd worden die niet ernstig te nemen zijn en die de auteur zelf niet serieus meent, kan dan ook slechts betrekking hebben op de vormgeving van het geschrift, de wijze waarop de these is uitgewerkt is rhetorisch spel - zij het een spel dat niet gemakkelijk te beheersen valt - en het product van dat spel zou veranderd en zonodig vervangen kunnen worden door een ander product, dat eveneens adequaat is als verwoording van de zaak waarom het gaat en dat wellicht minder aanstoot gevend zou zijn; kern van de zaak is dat de *thesis*, die de *orator* middels zijn "fictionele" rhetorische spel verdedigt, de inzet vormt. daar gaat het uiteindelijk om, en de *thesis*, de kern van hun betoog, is door geen van beide auteurs ooit teruggenomen.

Behalve de verweerschriften van de auteurs zelf zijn er rondom de diverse controverse *declamationes* nog andere getuigenissen die de zojuist gemaakte opmerkingen ondersteunen. Thomas More heeft een brief geschreven aan Martin Dorp naar aanleiding van Erasmus' ruzie met de theologen van Leuven over *De laude matrimonii*.⁷⁷⁶ In de correspondentie van Agrippa vinden we getuigenissen dat vrienden - collega's-humanisten mag men ter onderscheiding van de theologen misschien zeggen - hun enthousiasme tonen over de *thesis*, de strekking van het betoog, maar misschien enige kritiek of bedenkingen

de volgende passage in Agrippa's *Apologia*. "Proinde declamatio non iudicat, non dogmatizat, sed quae declamationis condiciones sunt, alia ioco, alia serio, alia false, alia saevere dicit: aliquando mea, aliquando aliorum sententia loquitur, quaedam vera, quaedam falsa, quaedam dubia pronunciat, alicubi disputat, alicubi admonet, non ubique improbat, aut docet aut asserit, nec omni loco animi mei sententiam declarat, multa invalida argumenta adducit" (ed 1533, p liiij-verso, gedeeltelijk geciteerd bij Bowen en Chomarat). Voor Bowen is deze passage het bewijs dat *De incertitudine* een paradox is, Chomarat spreekt van "fantaisie constitutive du genre".

⁷⁷⁵ Vergelijk hierbij Tuynman 1976, p 175 met noot 57 en p 176 met noot 66.

⁷⁷⁶ Geraadpleegd in Th More, *The Correspondence*, ed E.F Rogers, Princeton 1947, pp 27-74. Zie voorts M Fleisher, *Radical Reform and Political Persuasion in the Life and Writings of Thomas More*, Genève 1973, met name pp.77-121, H.Holeczek, *Humanistische Bibelphilologie als Reformproblem bei Erasmus von Rotterdam, Thomas More und William Tyndale*, Leiden 1975, pp. 138-165 en G Marchadour, *Thomas More convertit Martin Dorp a l'humanisme erasmien*, in: *Th.More 1477-1977. Colloque international tenu en novembre 1977*, Bruxelles 1980, pp.13-25.

hebben op de wel zeer vrijmoedige wijze waarop de stelling geformuleerd is. Al deze geschriften moeten bij een interpretatie van de desbetreffende *declamationes* in het betoog betrokken worden.

Ook in *declamationes* die niet aangevallen zijn, vinden we geen aanwijzingen dat het zou gaan om niet serieus bedoelde oefeningen. Telkens wordt duidelijk gemaakt dat het om een rhetorisch geschrift gaat, waarin de *orator/rhetor* in Ciceroniaanse trant een onderwerp behandelt : het onderwerp wordt van alle kanten belicht, de schrijver tracht een standpunt als *probabile* voor te stellen en zo de lezer in de door hem verlangde richting te beïnvloeden. Telkens gaat het daarbij om *theses*, waarvan het doel door Erasmus omschreven wordt als gericht "ad institutionem vitae".⁷⁷⁷

De interpretatie van de *declamatio* die ik hier geformuleerd heb strookt tenslotte met de gegevens waarover we betreffende de schooldeclamatio en de rhetorica in het algemeen beschikken. De rhetorica in het algemeen is moralistisch. We hebben diverse illustraties gezien van de nadruk die op de opvoedende waarde van de rhetorica gelegd wordt. In vrijwel alle geschriften die betrekking hebben op de schooldeclamatio wordt erop gewezen dat de *declamatio* ernstige en actuele onderwerpen moet behandelen; de voorbeelden die op diverse plaatsen gesuggereerd worden, behelzen vaak *theses*. In de uitwerking van het betoog bestaat er echter vaak een groot verschil tussen een schooldeclamatio en een *declamatio* van Erasmus of Agrippa; vooral in de tweede helft van de 16e eeuw, waarin *declamationes* gecontroleerd werden alvorens ze voorgedragen mochten worden, was de rhetorische vrijheid die Erasmus en Agrippa in navolging van Cicero opeisen - namelijk de vrijheid om zelf te bepalen welke *verba* (*inventio*, *elocutio*, *dispositio*) het best passen bij de *res* die de auteur behandelen wil - aanzienlijk beknot. Onder die omstandigheden is declameren op weg te worden tot iets wat niet meer behelst dan het formuleren van standaardargumenten in een modelbetoog met een volgens het schoolse rijtje afgewerkte lijst stijlfiguren, terwijl het geheel zijn bekroning vond in een model-voordracht, dit declameren heeft niets meer te maken met het Erasmiaanse declameren. In Erasmus' tijd is het zover nog niet : voor hem en voor zijn geestverwanten is de *declamatio* een ideale vorm om te laten zien wat de Ciceroniaanse rhetorica vermag : een betoog opzetten waarin de *verba* in passende relatie tot de *res* gekozen zijn

⁷⁷⁷ Brief aan Botzheim, ed.Allen I, p.13.

Samenvattend zou ik de belangrijkste bevindingen van dit laatste deel als volgt onder woorden willen brengen.

Als uitgangspunt heb ik genomen dat de rhetorica in geheel de humanistische periode moraliserend van strekking is. Er dient evenwel, zeker in de 16e eeuw, rekening gehouden te worden met de verandering van de historische omstandigheden: het moralisme uit zich in het begin van de 16e eeuw op een andere wijze dan op het einde van die eeuw.

Van dit laatste hebben we een illustratie gezien bij de paradox. De gangbare definitie van dit genre als "grappig geschriftje met een serieuze ondertoon" blijkt vrijwel uitsluitend te gelden voor de paradoxen van eind 16e, begin 17e eeuw. De enkele zogenaamde paradoxen van voor die tijd sluiten eerder aan bij de groep *declamationes* die een *thesis*-behandeling geven.

Er bestaan slechts enkele *declamationes* die hun betiteling te danken hebben aan het feit dat het redevoeringen zijn die daadwerkelijk uitgesproken zijn, namelijk in gevallen waarbij de term *declamatio* betrekking heeft op de *pronuntiatio*. Deze *declamationes* sluiten aan bij de schooldeclamatio, die ook het voordragen van de rede als component bevatte. Het is opvallend dat uit de koppeling van de begrippen *declamare-pronuntiare* een algemene negatieve betekenis van *declamare* voortvloeit, en dat reeds in de 15e eeuw. Dit negatief opgevatte *declamare* - pronkzuchtig voordragen - past in de 17e-eeuwse negatieve beoordeling van de rhetorica in haar geheel als ijle praat en woordenkraam.

Er bestaat een klein groepje *declamationes* dat in directe relatie tot een *declamatio* uit de oudheid is geschreven: de meeste vormen de *altera pars* van een antieke *declamatio* en pretenderen niets meer te zijn dan dat. Van andere reikt de rhetorische functie verder dan die van louter oefening.

De meerderheid van de *declamationes* buiten het onderwijs behelst het rhetorisch uitwerken van een *thesis*, dat wil zeggen een onderwerp met ethische implicaties dat in een rhetorisch betoog wordt behandeld. Het abstracte onderwerp wordt door middel van veel voorbeelden duidelijk gemaakt en de lezer wordt tot moreel verantwoord handelen overreed. De getuigenissen uit de oudheid over de Ciceroniaanse praktijk van de losse *thesis* en van de *thesis*-behandeling in een *causa* vormen bij de humanistische *declamatio* voortdurend een referentiepunt. De nadruk ligt op *inventio*, *dispositio* en *elocutio*. In een eerste groep van deze *declamationes* vallen geschriften die de uiterlijke vorm hebben van een *thesis*, dat wil zeggen ze vallen uiteen in een *pro*- en *contra*-betoog; een tweede groep behelst *causae* die een *thesis* verwerken.

De onderwijskundige traditie waarin de twee laatste groepen *declamationes* zich laten onderbrengen, kan als volgt nader omschreven worden. Het *progymnasma thesis* vormt de band met de traditie van het onderwijs, daarnaast speelt het gegeven dat de oefen- en pronkdeclamatio uit de vroege keizertijd in een aantal bronnen opgesplitst werd in een *pro*- en *contra*-betoog een rol. Ik neem echter uitdrukkelijk afstand van de visie die de 16e-eeuwse *declamatio* buiten het onderwijs uitsluitend ziet als een product dat voortbouwt op de antieke onderwijskundige traditie en die de humanistische *declamatio* dan ook uitsluitend definieert met de begrippen "oefening" en "fictie". De humanistische *declamatio* is een uiting van het Ciceroniaanse ideaal van de welsprekendheid, dat neerkomt op het behandelen van een moreel/ethisch

onderwerp, oorspronkelijk geëigend voor de *thesis*, in een *causa*. De begrippen "fictie" en "oefening" (in het bijzonder met de negatieve nuance "slechts" oefening) zijn alleen van toepassing op de door Quintilianus en Seneca rhetor bekritiseerde pronkdeclamatio van de keizertijd. De humanisten maken gebruik van deze begrippen in hun apologetische geschriften om zich te verweren tegen onterechte aanvallen op hun *declamationes*.

APPENDIX

In deze appendix worden de belangrijkste teksten gepubliceerd, die met betrekking tot de studie van de *declamatio* bij de humanisten in het voorafgaande ter sprake zijn gekomen. De teksten van Faber, Pithoeus, Schottus en Vossius hebben alle betrekking op de kennis die men in de zestiende eeuw had van de antieke *declamatio* en haar geschiedenis, hoofdzakelijk in de oudheid. De eerste tekst van Petreius, *De genere elocutionis et utilitate percipienda ex declamationibus* illustreert op zeer treffende wijze enkele aspecten van het gebruik van de *declamatio* in het onderwijs. Petreius' tekst *De declamandi ratione quaeque in eo vitanda vitia* bevat een globale geschiedenis van de *declamatio* in de oudheid en is tevens een illustratie voor het gebruik dat men van de *declamatio* in het onderwijs maakte.

Bij alle teksten is er in principe naar gestreefd een kritische editie te verzorgen. Toch is er voor gekozen, om niet alle stadia te doorlopen, waaraan een kritische uitgave van humanistische teksten volgens strikte normen moet voldoen. Zo is het gedetailleerde bibliografische onderzoek (minutieuze beschrijving van de gebruikte drukken; collatie van zoveel mogelijk exemplaren van eenzelfde editie), dat voor de studie van literaire teksten ontwikkeld is door de Engelse school van de Bibliographical Society en dat voorgestaan wordt door diverse geleerden op het vasteland, vrijwel geheel achterwege gelaten.¹ Dit onderzoek leek te omvangrijk en te weinig lonend voor de teksten die in het onderhavige corpus voorkomen : zij behandelen filologische onderwerpen, en hebben geen literair-historische waarde. Bovendien komen er in de diverse edities die zijn geraadpleegd vrijwel geen *variae lectiones* voor, zodat een uitgebreid bibliografisch onderzoek geen enkel nut zou hebben. Enkele van onze teksten zijn vele malen herdrukt, ook na het overlijden van hun auteur. Ik heb een aantal van de herdrukken geraadpleegd om een indruk te krijgen van de opzettelijke of toevallige veranderingen die de teksten bij het telkens opnieuw herdrukken ondergaan hebben. In de inleidingen op de afzonderlijke teksten wordt hierop kort ingegaan.

Voor de meeste teksten uit dit corpus beschikken we over twee of meer edities die tijdens het leven van de auteur gepubliceerd zijn. In deze gevallen deed zich dus de vraag voor, welke editie als basis voor de hiernavolgende tekstuitgave gekozen moest worden,

¹ De belangrijkste werken waarin deze Angelsaksische wetenschap beschreven wordt zijn R. McKerrow, *An Introduction to Bibliography for Literary Students*, Oxford 1928, 2e ed. (repr. 1977), F. Bowers, *Textual and Literary Criticism*, Cambridge 1959 en Id., *Bibliography and Textual Criticism*, Oxford 1964. Deze methode is in Frankrijk gepropageerd door W. Kirsop, *Bibliographie matérielle et critique textuelle. Vers une collaboration*, Paris 1970, en in België door R. Crahay, *Une nouvelle approche méthodologique : l'analyse scientifique des imprimés anciens*, in : *Acta historica Bruxellensia IV (histoire et méthode)*, 1981, pp. 187-205.

de *editio princeps* of - zo dat met zekerheid vastgesteld zou kunnen worden - de laatste editie die door de auteur is geautoriseerd. Over deze principiële vraag is veel gediscussieerd, en men tendeert er naar, geen algemene regel hierover op te stellen.² Wat ons corpus betreft heb ik geen gegevens gevonden die wijzen op enige bemoeienis van de diverse auteurs met een tweede editie van het werk, waarin de tekst(en) voorkomt/voorkomen die hier worden uitgegeven. Dit feit, tezamen met het reeds vermelde gegeven dat nauwelijks *variae lectiones* in de herdrukken zijn aangetroffen, heeft geleid tot het besluit telkens de *editio princeps* als uitgangspunt te nemen voor de teksteditie.

Bij het redigeren van tekst, noten en apparaat ben ik uitgegaan van de hoofdstukjes 1, 2 en 3 en 6 van de *Empfehlungen zur Edition frühneuzeitlicher Texte*.³

Wat spelling en interpunctie betreft heb ik me aangesloten bij de aanbevelingen van IJsewijn in de *Companion to Neo-Latin studies*⁴ : uniformering van de spelling volgens de standaardspelling die geldt voor het klassieke Latijn en toepassing van moderne regels voor de interpunctie. Immers, de spelling verschilt in de verschillende zestiende- en zeventiende-eeuwse edities onderling en vertoont geen coherent systeem. Een paar willekeurige voorbeelden van de aanpassingen die dit principe teweeg bracht, zijn : *simulacra* in plaats van *simulachra*, *Quintilianum* in plaats van *Quinctilianum*, *Cyrus* in plaats van *Cirus*, *Zmyrna* in plaats van *Smyrna*, *contione* in plaats van *concione*, *causis* in plaats van *caussis*, *cenare* in plaats van *coenare* enz. enz.

Omdat de verschillende interpunctietekens die in zestiende- en zeventiende-eeuwse edities gebruikt worden, een andere waarde hebben dan in moderne tekstuutgaven, en bovendien in de verschillende opeenvolgende edities van eenzelfde tekst kunnen verschillen, is ook de interpunctie overal aangepast en zo sober mogelijk gehouden.

Afkortingen en ligaturen, die in zestiende- en zeventiende-eeuwse edities veelvuldig en in grote variatie voorkomen, zijn overal voluit geschreven, ook wanneer het titelaanduidingen betreft. Dit principe kan met een gefingeerd voorbeeld duidelijk gemaakt worden : *Quintillani Institutionis oratoriae libri VII capite ultimo* in plaats van *Quint.inst.Orat.I.VII.cap.ult.* (of welke andere serie afkortingen dan ook). Bij de aanduiding van boeken,

² Zie onder andere O Herding, *Zur Amsterdamer Ausgabe (ASD) der Werke des Erasmus*, in : L.Hödl-D Wuttke, edd., *Probleme der Edition mittel- und neulateinischer Texte*, Boppard 1978, pp.101-115.

³ In : *Jahrbuch der historischen Forschung in der Bundesrepublik Deutschland. Berichtsjahr 1980*, Stuttgart 1981, pp.85-96. Enkele van de daarin geformuleerde aanbevelingen vindt men ook reeds bij J.IJsewijn, *A Companion to Neo-Latin Studies*, Amsterdam 1977, hoofdstuk 5.1 en 5.3 (pp.222-226).

⁴ Hoofdstuk 5.2, pp.224-225.

hoofdstukken en paragrafen van werk van antieke auteurs komen in de verschillende oude drukken die ik geraadpleegd heb, diverse combinaties van Romeinse en Arabische cijfers voor. In de hieronder opgenomen tekstuitgaven zijn overal Romeinse cijfers voor het boeknummer en Arabische cijfers voor de nummers van hoofdstukken en paragrafen gebruikt.

Het gebruik van hoofdletters, dat in zestiende- en zeventiende-eeuwse teksten tamelijk willekeurig is, werd aan moderne normen aangepast. Zo is een hoofdletter alleen gebezigd aan het begin van de zin, bij de aanvang van een citaat of titel en bij eigennamen. Zo bijvoorbeeld *Institutio oratoria* in plaats van *institutio Oratoria*, *De abigeis* in plaats van *de Abigeis*. Vaak werden belangrijke woorden als *Eloquentia*, *Elocutio*, of aanduidingen als *Barbari*, *Orator* en dergelijke in het midden van de zin met een hoofdletter geschreven. Dit gebruik is hier niet overgenomen. Er is hierbij één uitzondering, namelijk de aanduiding voor de stad Rome, die vaak, zij het ook weer niet altijd, gegeven werd met *Urbs*.

Voorts zijn ook in alle teksten de *accent grave* (of *gravis*), en eventueel andere accenten, die in zestiende- en zeventiende-eeuwse Latijnse tekstedities vaak voorkomen, weggelaten; bijvoorbeeld *vero* in plaats van *verò*. Fouten in de Griekse accentuering die hier en daar voorkomen, zijn stilzwijgend gecorrigeerd.

Waar sprake is van citaten van antieke (of moderne) auteurs heb ik dit duidelijk gemaakt door het plaatsen van aanhalingstekens.

Tenslotte is in de teksten die in de oude drukken van een alinea-indeling zijn voorzien, deze zo nodig vervangen door een alinea-indeling die in overeenstemming is met het moderne gebruik. In de teksten waar oorspronkelijk geen alinea-indeling is gegeven, is er waar nodig een aangebracht. Een indeling in hoofdstukken en paragrafen, die IJsewijn aanbeveelt,⁵ leek me, gezien de beperkte omvang van de diverse teksten, niet nodig.

Andere aanpassingen van mijn hand in de tekstopmaak gelden alleen voor enkele van de teksten die hier opgenomen zijn. Zij worden in de inleiding bij iedere afzonderlijke teksteditie verantwoord.

De teksten zijn afgedrukt in chronologische volgorde van publicatie in de zestiende en zeventiende eeuw.

Het apparaat, dat bij sommige teksten is toegevoegd, is na de eigenlijke tekstuitgave afgedrukt. Iedere tekst is voorzien van noten, waarin de belangrijkste antieke en moderne bronnen die gebruikt zijn, genoemd worden; hier en daar wordt in het kort op kwesties van interpretatie ingegaan. Bij het citeren naar klassieke auteurs is gebruik gemaakt van de afkortingen die respectievelijk gebruikt worden in : C.Lewis-C.Short, *A Latin Dictionary*, Oxford 1879(1975), H.Liddell-R.Scott-H.Jones, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1940(1976) en G.Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, London 1960-1969. Voorts werden de volgende afkortingen gebruikt :

Ant.Bibl.vetus : N.Antonio, *Biblioteca hispana vetus* (...), ed.F.Bayer, Madrid 1788 (repr.Torino 1963, ed.M.Ruffini).

⁵ IJsewijn 1977, p.225

Ant.Bibl.nova : N.Antonio, *Biblioteca hispana nova* (...), 2 voll., ed.F.Bayer, Madrid 1783-1788 (repr.Torino 1963, ed.M.Ruffini).

CCL : *Corpus Christianorum, series Latina*, Turnhout 1953 sqq.

CIL : *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Leipzig-Berlin 1862 sqq.

CSEL : *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, 88 voll., Wenen 1888 sqq.

Diels PPF : H.Diels, ed., *Poetarum philosophorum fragmenta*, Berlin 1901.

Diels Fragm. : H.Diels, ed., *Fragmente der Vorsokratiker*, Berlin 1920, 4e ed.

FGH : F.Jacoby, *Fragmente der griechischen Historiker*, 3 voll., Leipzig-Leiden 1922-1958 (repr.1957-1969).

Halm : C.Halm, *Rhetores Latini minores*, Leipzig 1863 (repr.Frankfurt 1964).

LSJ : H.Liddell-R.Scott, *A Greek-English Lexicon*. A new edition, ed.H.Jones, Oxford 1940.

MGH AA : *Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi*, 15 voll., Berlin 1877-1919(repr.1961).

P.G. 1 sqq. : J.P.Migne, *Patrologiae Graecae cursus completus. Series Graeca*, 161 voll., Paris 1857-1866.

P.L. 1 sqq. : J.P.Migne, *Patrologiae Latinae cursus completus. Series Latina*, 221 voll., Paris 1844-1866.

Spengel, Rhet. : L.Spengel, ed., *Rhetores Graeci*, 3 voll., Leipzig 1854-1866(1855-1894).

Thes.L.L. : R.Estienne, *Thesaurus linguae Latinae* (1532), ed.Basel 1740, 4 voll. (repr.Bruxelles 1960).

W I sqq. : C.Walz, ed., *Rhetores Graeci*, 10 voll., Stuttgart-Tübingen 1832-1836.

DE GENERE ELOCUTIONIS ET UTILITATE PERCIPIENDA EX
DECLAMATIONIBUS.

Inleiding.

De tekst werd, evenals de tweede tekst van Petreius, die hier opgenomen is, geredigeerd naar de waarschijnlijk enige editie van het werk waarvan hij deel uitmaakt, die gepubliceerd werd in 1539 bij Brocarius te Alcalá. Ik heb de tekst geraadpleegd op fotokopieën van een exemplaar in de Biblioteca Nacional te Madrid (*sign.* R/28.731). De edities die beschreven staan in de catalogus van de British Library s.n. Petreius en in de *Manuel del librero hispanoamericano*, nr.219.321 - deze laatste met drukfouten in de titelopgave - zijn, naar ik aanneem, dezelfde als die te Madrid.

In een apparaat heb ik enkele correcties van drukfouten aangebracht; in één geval betreft het een correctie die in het Madrileense exemplaar door een attente lezer uit die tijd met de hand is aangegeven (r.64). Deze lezer, die zich op de titelpagina voorstelt met de naam *Dionysius Vasquez Tolet(an)us*, heeft tevens met de hand een paginatelling gemaakt in de teksten die hier gepubliceerd worden.

De volledige titel van de editie luidt : *Progymnasmata artis rhetoricae, Ioannis Petreii Toletani una cum Annotationibus in Senecae declamationes, controversias, & deliberativas. Anno M.D.XXXIX. (Alcalá, J.Brocarius)*. Onze tekst staat op pp.CCiiij-recto - (CCiv)-verso; in de door mij geraadpleegde druk heeft de reeds genoemde lezer uit die tijd de oneven pagina's rechtsboven en de even pagina's linksboven genummerd van 33 tot en met 37.

- Genus autem elocutionis triplex cum sit, humile, mediocre, sublime, magnis, altioribus, gravibus causis sublime adhibetur, quibus de re publica, virtute, pietate agitur. Humile est quotidiano proximum sermoni, quale in comoediis adhibetur. Quod reliquum
- 5 est, in medio situm est. Quae quidem non ita disiuncta sunt, ut numquam misceantur. Nam et in illo sublimi nos interim demittimus ad narrationem, et a cothurnis ad soccos descendimus, cum et vocem nonnumquam comoedia tollat, iratusque Chremes tumido delitiget ore. Tam est vitanda in sublimi humilitas et sordes, quam
- 10 in humili tumor et inflatio. Constat tamen illud genere quodam denso et pleno, coacervationibus, impetu, tautologia. Irrumpunt enim vehementius quae multitudine pugnant et turba Crebrius est interrogationibus, admiratione, indignatione, exclamatione. In re autem et fictiones personarum sunt et imagines, et descriptiones
- 15 affectuosae, totaque illa Enargia et Dinosis, id est evidentia et vehementia huius generis est propria.

- Sed et compositionis cura negligenda non est. Est autem compositio ipsa vocum et clausularum connexio; quae si mollis est, si concinna, in aures et animos cum suavitate quadam illabitur,
- 20 quemadmodum aspera, horrida, hiulca aures radit et animos pariter exasperat. In ea potissimum est aurium non indoctarum iudicium, quod ex assidua optimorum oratorum lectione nascitur, cum assueti illi concinnitati eandem animo velut imbibimus. Constat ea periodis, membris, articulis. Periodus clausula longior est et
- 25 plenior quae circumducta cum quibusdam veluti modulis certo quodam fine terminatur. Veluti si quis illam primam pro Milone clausulam pronuntiet, donec ad eum exitum pervenerit, mimime vident. Periodus membris constat, quae sententiam quidem habent, sed non absolutam, quale illud : "Etsi vereor, iudices, ne turpe
- 30 sit pro fortissimo viro dicere incipientem timere." Articuli autem intra membra sunt, ut sunt haec singula : "Etsi vereor, iudices, ne turpe sit." Vitandum ne aut periodis continuetur oratio, aut caesis et membris concidatur. Nam et illa orationis perpetua intentio molesta est, et haec in particula sectio parum gravis et
- 35 soluta, quamobrem et temperanda est illa modulatio respirationibus, et his rursus pleniora et magis sonora debent succedere. Vitanda continuatio asperiorum vocum, collisio vocalium, similitudo earundem consonantium, tum et omnis confusio longioris et perturbatae sententiae, quae hyperbaton dicitur, et interpositiones
- 40 productiores, quae sententiae continuationem velut intercipiunt.

- Et pronuntiatio olim non inter postremas oratoris virtutes habebatur, quae saepe, vel parum emendatae orationi eloquentis nomen dedit. Ea non solum consideratur naturalibus instrumentis, sed et arte vel emendari, vel iuvari multum potest. Altera eius
- 45 pars est quae in voce consistit, altera quae in gestu corporis et motu non indecoro, utraque tamen ex sententia rerum et animi affectu temperanda, ut graviora sedatius, atrociora concitate, blanda remissius, affectuosa vehementius, sublimia elate, humilia deprese dicantur. Nam et in exordiis vox deceat gravior et sedatior et sonorior. In narratione distincta et interpolata ac propemodum
- 50 quotidiano sermoni finitima et ad docendum apta. In confirmatione, cum argumentamur intentior, vel cum altercamur, cum monemus

- impetuosior, tristia lugubriter, laeta hilariter. Peroratio perinde
attollenda vel deprimenda prout miserationem vel indignationem
excitare conamur, denique animi habitum et affectum vultus et
gestus exprimat, nec solum voce, sed et vultu loquatur orator,
concipiat veras rerum imagines prius animo, seque ipse afficiat
affecturus alios, et naturam ducem sequatur, quae nos prius, ut
recte inquit Horatius, format ad omnem fortunarum habitum, iuvat,
aut impellit ad iram, aut ad humum moerore gravi deducit et auget.
Sed nobis verendum est ne compendii modum praetergressi
videamur; illud unum adiciemus, ut si cui haec aliquando digna
videbuntur quae vel ipse legat vel aliis praelegat, aut hoc
praescripto, aut alio commodiore ad aliquem fructum percipiendum
utatur, primum ut diligenter et perspicue themate exposito
declamationem enarret et obscuriora interpretetur, sententiae
dumtaxat curam habens, deinde ad argumentum redeat, omnesque
in re circumstantias consideret. Quod genus causae sit, quae
fundamenta, qui status, qui ductus, quae divisio, quae argumenta,
qui loci, qui colores, quae ornamenta orationis, quid apte dictum,
quid melius dici potuerit, tum ex his transferat quae ad exordium
accommodata, quae ad narrationem videantur, unde benevolentia,
unde invidia, unde misericordia, unde affectus sumi possunt,
quaeque ad dispositionem et elocutionem pertinent. Nec pigeat illum
etiam pronuntiationem formare et decoris gestibus instruere. Sic
fortasse fieri poterit, ut ex hoc nostro labore nonnihil publica
studia iuvare possint. Nos certe id semper conati sumus.
- Praeceptum item bonus praeceptor, ut exordia in his component
discipuli et narrationes, et in eisdem argumentis et sententiis
amplificandis ac dilatandis exerceantur, et quae breviter dicta sunt
amplificent, inclusaque velut semina tractando foecundent, et quae
coacta sunt diffundant. Hac sententia quid potest esse brevis :
"Imitationem alienae culpa innocentiam vocas ?" Eadem dilatata
ostendet quantam in se occultet copiam. "Tu nunc, pater,
respondebis, iustam te referre gratiam pro accepta iniuria. An
vero leviores tuam culpam putas, qui illius exemplo peccas, qui
eiusdem inhumanitatem imiteris, quod ab illo didiceris, quomodo
debeas alimenta negare ? Non tu quidem non peccas, sed alieno
exemplo peccas. Atqui hoc in te minus ferendum est, qui iam ab
illo didicisti quam sit haec damnanda immanitas, quam sit
execranda crudelitas, quod te docuit quid tibi vitandum esset,
quod in illo intellexisti, quam sit inter fratres vel alienis odiosa
impietas. Numquid quia ille suam crudelitatem notam omnibus esse
vult, ideo tu et tuam voles testificari ? Quod ille se ducem
impietatis praebuerit, eum sequeris ? Quod in hanc se infamiam
praecepit, et tu te conicias ? Quod suam ille famam neglexerit,
et tu tuam traduci patieris ? Ac non potius illi exprobrabis
impietatem suam non imitando ? Non ostendes quanta fuerit
impietas, quam ne lacessitus quidem imitari sustineas, + cum vel ita
de te me(-)tis alimentis, et in tua indulgentia agnoscat feritatem
suam. + Obrue iniuriam beneficentia, et istam gloriam ab inimico
reporta. Quanto hoc pulchrius quam illius impietati tuam adiungere,
quam gaudere qui nocere possis ? Non est iusta causa alienum
scelus in patrocinium vocare, cum et id ipsum defendendum sit
quod in defensionem assumis. Quid hoc est aliud quam te ipsum
damnare sententia tua, si quod in alio improbasti ipse facis ?

Putato hoc tuum factum tam aliis displicere, quam illud olim tibi displicuit."

- Sumatur aliud argumentum ex secunda declamatione : "Inter tot pericula dii illaesam non servassent, nisi sibi servaturi essent "
- 110 Propone mihi nunc quae pericula perpessa sit, quibus ex difficultatibus se explicarit, et si haec ulla humana ope propulsari potuerint : "Et violatam virginitatem concedam, sed si nulla vis est quae vel tot malis infracta perseveret, vel quae tot fortunae
- 115 insultibus obsistat, nulla constantia quae sibi constet, nulla prudentia quae in tot periculis sibi possit consulere, si omnia adversa omnia sunt infesta, nec ex tantis malis emergere aut eluctari humana imbecillitas potest, fateare eosdem fuisse custodes virginitatis qui fuerint et defensores salutis. Quanta est piratarum
- 120 crudelitas, qui ab omni humanitatis commercio seclusi, in tam immani elemento degunt ipso adhuc saeviores ? At isti commiserati sunt aetatem, commiserati sunt formam, quae libidinem incitat, eadem retardavit. Expressit ab illis ferreis pectoribus et adamantinis misericordiam non aetas, non forma, non pudor, non
- 125 castitas, sed divina prorsus providentia Haec eadem lenonis animum emollivit, haec libidine flagrantem refrigeravit, haec fecit defensores virginitatis, qui venerant corruptores Haec a petulantia ad venerationem castitatis convertit. Haec virilem animum viro ademit et mulieri dedit Haec armavit contra violentiam
- 130 militis et muliebrem imbecillitatem confirmavit. Haec denique victricem viri foeminam fecit Eadem in concessio facinore innocentem liberavit, et iudicum animos ad veram sententiam direxit Dubita nunc, an eius pudicitiae consultum voluerint, cuius salutem tam caram sibi esse tot miraculis fuerint testati "
- 135 Haec exemplis indicasse sufficiat, nam ab aliis de dilatandi ratione multa praecepta esse video.

Apparaat.

r.13.*indignatione* corr.M.v.d.P.; *indignatiore* ed.

r.64.*commodiore* manu corr.in ed.; *commodior* ed.

r.81.*tractando* corr.M.v.d.P.; *trectando* ed.

r.88.*negare* corr.M.v.d.P.; *negares* ed.

Noten.

r.7-9 et *a cothurnis...ore*

Vrij geciteerd naar Hor. A.P. 93-94. Chremes is een personage uit de *Heautontimoroumenos* van Terentius.

r.15 *Enargia* is de Latijnse translitteratie van ἐνάργεια, *Dinosis* van δεινσις.

r.29-30 *Etsi vereor...timere*

Cic., *Mil.* 1.

r.58-59 *ut recte inquit Horatius*

Hor., A.P. 108-109: "Format enim natura prius nos intus ad omnem / fortunarum habitum."

r.69 *status*

Voor een bondig overzicht van de *status*-leer zie o.a.W.Eisenhut, *Einführung in die antike Rhetorik und ihre Geschichte*, Darmstadt 1982, 3e ed., p.40; voor een uitgebreide analyse zie J.Martin, *Antike Rhetorik. Technik und Methode*, München 1974, pp.28-51. Zie ook A.Braet, *De klassieke statusleer In modern perspectief. Een historisch-systematische bijdrage tot de argumentatieleer*, (diss.Leiden) Groningen 1984.

r.70 *colores*

Voor de *color* zie comm.ad Petreius, *De declamandi ratione*(...), r.167 (infra p.254).

r.83 *Imitationem alienae...vocas ?*

Petreius citeert de woorden van Porcius Latro in Sen., *Contr.* 1,1,2. De uitwerking van de zin veronderstelt kennis van het thema van *Contr.* 1,1.

r.99-101 *cum...suam*

Dit zinsdeel is onbegrijpelijk. In de editie staan de woorden *ita de me* onderaan de bladzijde, om bovenaan de volgende bladzijde verder te gaan met *tis alimentis*. Wellicht is hier een hele regel weggevallen.

r.109-110 *Inter tot...essent.*

Petreius citeert uit de *narratio* van Cestius in Sen., *Contr.* 1,2,19; In Müllers tekst leest men "fuissent" in plaats van "essent". Ook hier veronderstelt de uitwerking van de zin kennis van het thema van *Contr.* 1,2.

r.135-136 *dilatandi ratione*

Zie vooral de *rationes dilatandi* in boek II van Erasmus' *De copia* (LB I, kol.75 sqq.).

Inleiding.

Voor een bespreking van de redactie van deze tekst verwijs ik naar de inleiding op Petreius' *De genere elocutionis et utilitate percipienda ex declamationibus* (zie supra p.242). De tekst van *De declamandi ratione quaeque in eo vitanda vitia* staat in de editie Alcalá 1539 direct achter *De genere elocutionis et utilitate percipienda ex declamationibus*. De pagina's zijn dubbel genummerd : rechtsboven wordt de tekst genummerd Fol.I-recto - Fol.II-verso; daarnaast is hij rechtsonder gesigneerd A(i)-recto - A(ii)-verso. Bovendien werd een paginatelling, lopend van 39 tot en met 42, toegevoegd door de gebruiker van de editie, over wie in de inleiding op *De genere elocutionis et utilitate percipienda ex declamationibus* gesproken werd.

Declamandi rationem tanti video apud veteres illos factam, ut non solum clarissimi homines, qui temporibus Ciceronis floruerunt atque ipse adeo eloquentiae Romanae princeps Marcus Tullius in hac se studiose exercuerint, sed et imperatorum multi in ipso
5 fastigio imperii et rerum gerendarum magnitudine et mole negotiorum, omisso pro foribus satellitio, scholas declamantium fuerint ingressi cum alios audituri tum et ipsi declamaturi Cicero certe de se profitetur neminem se hoc fecisse diutius. Sequentibus vero saeculis adeo est in hanc itum meditationem, ut non pauciores
10 ex hac, quam ex oratoria arte sibi gloriam compararint Hinc Porcius Latro clarissimus declamator, Cestius, Silo aliique complures, quorum ad nos nomina et fama Senecae opera sunt derivata, atque ipse quidem Seneca ita fuit in hac exercitatione detritus, ut eius scripta declamatorium quiddam videantur sapere.
15 Id ita facitatum reperimus. Rhetor, quorum magnus numerus erat Romae, thema aliquod ex historia vel poesi, vel fictum in scholis proponebat discipulis, interim argumento facili et aperto, interim involutiore id fusius explicabat ipse et notabat singula quaestionum capita et utriusque partis fundamenta, ut rudia
20 ingenia haberent quo spectarent et illam normam sequerentur, et veluti ductis lineis manus insisteret. Deinde in declamationibus observabat rhetor, an fuissent illa secuti lineamenta, quid commode tractassent, quid secus, et admonebat in posterum. Tum et ipse prosequabatur oratione, in quo ipsi deliquissent. Qui iam erant
25 provectiones, hos iubebat scrutari quaestiones, et per se audere et suis gaudere inventis. In hos ludos magna turba confluebat hominum doctissimorum, qui in eodem argumento suam ostentabant eloquentiam. Quibus declamantibus non minus in scholis erat spectaculum, quam in foro iisdem agentibus causas. Haec igitur
30 ratio et alebat ingenia et facilem reddebat inventionem, et amplam suggerebat facultatem, et ad omne negotium promptitudinem et in veris causis spiritum dabat et audaciam multumque extemporalis orationis.

Sed quemadmodum pleraque alia in vita quae in pretio habentur,
35 ita et hoc magnorum vitiorum occasionem obtulit, ut inter causas corruptae eloquentiae haec sit una vel potissima, adeo difficile est intra mediocritatem res consistere et in iis quae excoluntur teneri modum. Pervenerat tunc ad summum eloquentiam, inde coepit decrescere dum se putat crescere, et habitum est summum quod
40 erat extremum, nescientes enim illam tenere mediocritatem, in qua summum est, dilapsi sunt ad extrema, praesertim cum tam multae sunt ad declinandum viae, ad virtutem unica. Et illa ipsa quae vitiosa sint specie quadam pulchri blandiantur, et infirmis ingenii vitia interim et pulchriora et suaviora virtutibus videantur,
45 praesertim cum non se ad certam quandam eloquentiae imaginem componerent, sed in id incumberent omnes, in quod naturae proclivitate ferrentur. Hinc pro dignitate et amplitudine orationis grandia et tumida et turgentia placebant. Cumque careret ossibus, tota oratio tumescebat in carnem; nec illa erat formae dignitas, sed
50 inflati corporis tumor, quorum orationem si prensares, si premeres veluti laneum corpus cederet, sine spiritu, sine viribus. His contraria sunt arida et stricta et compressa, quae dum videri

volunt solida planeque nervosa, nec succum habent quo vegetentur, nec carnem qua vestiantur, nec colorem quo placeant.

55 In hoc vitium incidere quidam proprietatis affectatores, qui obscuram et insipidam tanta sollicitudine orationem reddidere. Pro gravitate alii austeritatem et horrorem sunt consecuti, pro lenitate alii delicatam quandam et mollem in dicendo lasciviam. Quid autem hoc vitio ad vitandum difficilius, quod tanta cum voluptate fallit?

60 Et cum tenui discrimine videatur a virtute secerni, tamen hoc interest, quod inter liberalem formam et meretriciam. Atque haec quidem et alia innumera in elocutione, in sententia vero et dictionis velut anima, quanta varietas, quot species. Alii dum communes magis sequuntur hominum captus, et se intelligi volunt, demittunt orationem ad vulgaria, et quod est humilitatis vitium,

65 perspicuitatem putant, cum hoc ipsum intelligi non in eo situm sit, ut communia dicantur, sed perspicue, nec quae non obscura, sed quae non obscure.

Huius vitii fuga in vitium duxit, sententia mea intolerandum

70 nimiae subtilitatis et morosissimi acuminis. Dum enim ingeniosum putant torquere ingenia, et meras praestigias ac nugas mira credunt acumina, in hanc toti conversi sunt subtilitatis affectionem. Hinc monstrosae sententiae, tam attenuatae et attritae, ut contrectari non possint. Quae dum exacuuntur,

75 evanescent et velut nebulae in aures abeunt.

Nec placet stilus, nisi totus similibus sententis sit continuatus, ut vel narratio puteat, quae tota curiosa non est, cum interim pereat scribentis opera, dum non intelligitur, quam sit acutum, quod in hunc usum scribebatur, nec sentiunt se tunc curiosi et

80 otiosis scribere, quibus tantum sit otii, ut illa vel millies repetant, tantum curiositatis, ut omnia devorent taedia omnesque molestias. Quis autem, qui aut occupatis scribat iudicibus aut cordatis auribus aut rudi concioni, malit vel morari, vel ludere, vel torquere, quam statim quid velit et quam planissime indicare? Sed

85 otiosa videntur omnia, quae non excitant, quae non pungunt, quae non mordent aculeis, quasi vero in hoc aculei sint, ac non potius in vivida et efficaci oratione, cuius tota vis in hoc sita est, si in animum penetret. Hi sunt quibus Cicero rudis videtur et parum acutus, cum non sit acumen, sed vanitas quicquid longius discedit

90 ab eo quod natura fert, ita necesse est in multiplices incidant ineptias et nugas frigidissimas, dum fastidiunt quicquid simpliciter dici potest. Hoc vitio laborarunt tempora Ciceronis saeculum insecuta, adeo ut hoc nomine potissimum notetur Seneca, cuius tota dictio sententis scaturit, argutius crepat. Et eas declamationes

95 quae Fabii nomine circumferuntur, non alio magis argumento eius esse negaverim; amavit ille vir acumina, sed moderata, naturalia, non affectatae subtilitatis, et mihi quidem in Oratoris institutionibus candore dictionis, simplicitate mundissima, omnique cultu modestissimo et vivido quodam solidoque acumine sententiarum

100 princeps sui saeculi videtur.

Illud autem vitium depravatae eloquentiae non aliunde iudicaverim, quam ex corrupta declamandi consuetudine profectum. Hic fons fuit huius labis, haec origo, cum iam eloquentia non ad necessitatem, sed ad voluptatem coepit converti. Omnia autem quae

105 ad delectationem accommodantur, necesse est pro affectu eorum qui delectari volunt commutentur, cum palato non ideo cibi satisfaciant,

quod aut optimi aut saluberrimi aut succulentī, sed quod
suavissimi. Plerisque interim exquisitissima quaeque et rarissima
probantur, quibus sola raritas pretium fecit, alioque contemendis
110 Hinc toti se componentes ad studia delectationis neglexere
utilitatem, et volentes curiositati satisfacere displicuere prudentiae.
Et quemadmodum victus et cultus a frugalitate est ad luxum et
lasciviam dilapsus, sic eloquentia ad vanam ostentationem, ad
ingenii lenocinia, ad pruritus aurium et otiosorum delicias fuit tota
115 conversa. Sic nec in scholis erant fori praeludia, nec in foro
scholarum profectus, sed utrobique inanis venditatio et ingenii
ambitio. Themata in scholis fingeantur non frigida solum, sed et
incredibilia, praeter verisimilitudinem rerum praeterque naturam,
nec dissimili tractabantur eloquio. Hinc monstrosi colores coacti,
120 alieni, frigidi, omniaque magis ex anxietate placendi, quam ex
veritate profecta. Putabant futurum ut quanto alienioribus a
veritate magisque involutis et implicitis exercebantur argumentis,
tanto expeditiora ingenia ad veras causas essent futura, ignari quo
longius a natura discedatur, eo ad eam difficilius rediri, et qui in
125 dissimilibus sit versatus, eum ad alia translatum velut
obstupescere.

Eadem opinio tenet nostri temporis plerosque homines, qui
exacui putant ingenia levissimarum rerum tractatione, cum potius
atterantur, dum consecantur summas subtilitates, sed quarum
130 nullus in vita sit usus futurus. Similis est et oculorum et
ingeniorum ratio, caligant illi et hebescent minutissimarum imaginum
contemplationi intenti, et haec parvis occupata, ad illam se veluti
magnitudinem coarctant.

Recte Isocrates eos notabat sophistas, qui cum possent eas res
135 tractandas assumere, quae ad rem publicam, ad institutionem
mortalium pertinerent, perabsurdis quibusdam et incredibilibus
exercebantur, volentes ostendere, quam essent eloquentes, qui vel
falsis fidem astruerent, infantes alioqui in veris et probabilibus
causis. Cum et illud periculum incurrerent, quod par fides et vera
140 et falsa tractantibus adhiberetur, cum illa non ex ubertate
materiae, sed ingenii facilitate profecta viderentur.

Quanto satius est in magnis mediocrem esse, quam in parvis
excellere. Et quaedam sunt subtilissima nullius in vita utilitatis,
quibus si data tempora aliis impenderentur, magnos earum studiosis
145 attulissent profectus. Magnifice profecto Alexander etiam et illud,
quod quendam magna circumstantis turbae admiratione per
minutissimum foramen cicerculum immittentem, eius leguminis modio
donari iusserit. Digna hominis levitas, quae tam levi praemio
rideretur. Hoc qui praecipunt, similes mihi videntur iis, qui ut
150 consummati in pictura evadant, putant oportere in monstrosis diu
et multiformibus exerceri figuris, iisque pingendis, quae non magis
inter se convenient, quam illud monstrum Horatianum. Quanto his
fuisset melius humani corporis membra exprimere notaque animantia
effingere viventesque hominum vultus et habitus representare?

155 Haec a me tam sunt multis repetita, ut studiosi iuvenes ea via
quam primum insistant, qua semper sit ingrediendum, nec in ea
diverticula, prava vel institutione, vel ambitione abripiantur, unde
postea revocandi duplicem sustineant laborem, et remetiendi
emensum iter et novum ingrediendi. Assuescant quam primum non
160 desuescendis et in verisimilibus causis exerceantur, et ea tractent,

quae saepe in vita tractari contingat. Nec ignoro in his declamationibus multa inesse, quae hoc vitio notari possint, sed haec vel ad vitandum conferent et commonefacient, quam sint contemnenda, quae tam levi gratia placent. Sed sunt multa alia
165 solidi acuminis, variae tractationis, multiplicis copiae, cultae elocutionis, operosi argumenti, tum eadem ratio in multiplices docet singula secare quaestiones, varios excogitare colores, locos invenire, subtiliores sententias exquirere, efficit denique ne iaceat et langueat oratio, sed motu et calore animata vigeat. Quas omnes
170 virtutes ut in his declamationibus deprehendamus, quaedam praefari lubet ad eam cognitionem necessaria.

Apparaat

r.94 *eas* corr.M.v.d.P.; *eae* ed.

r.7-8 *Cicero certe...diutius*

Cic., *Tusc.* 1,4,7. (Zie comm. ad Schottus, *De auctore et declamandi ratione*, r.366, infra p.326).

r.13 *atque ipse quidem Seneca*

Zoals uit de hele zin blijkt, kent Pérez, die deze tekst in 1539 publiceerde, het onderscheid tussen Seneca pater (rhetor) en Seneca filius (philosophus) niet. Dit hoeft geen verbazing te wekken, omdat de definitieve scheiding tussen de twee verwante schrijvers voor het eerst in 1543 geformuleerd werd, en pas rond 1580 algemeen ingang vond (zie M.van der Poel, *De scheiding der twee Seneca's : een historische analyse*, in : *Lampas* 17(1984), p.254 sqq.).

r.127-130 *Eadem opinio...futurus*

Petreus neemt hier de scholastieke geleerden op de korrel, en vergelijkt hen impliciet met de even verderop genoemde 5e-eeuwse sofisten die door onder anderen Aristoteles bekritiseerd werden. Zie voor deze sofisten ook A.Schottus, *De auctore et declamandi ratione*, r.374 sqq. en comm. ad loc. (infra pp.310;327).

r.152 *illud monstrum Horatianum*

Zie Hor., *A.P.* 1-5.

r.161-162 *in his declamationibus*

Bedoeld zijn de *Controversiae* et *suasoriae* van Seneca rhetor.

r.167 *colores*

Zie infra N.Faber, *Nota ad Contr.1,16* en comm. ad Schottus, *De auctore et declamandi ratione*, r.446 sqq. (infra pp. 280 sq.; 330 sq.).

r.170-171 *quaedam praefari*

Alvorens een tekst van de *Controversiae* et *suasoriae* van Seneca te geven, behandelt Petreus nog in twee afzonderlijke hoofdstukjes de *divisio* en de *status*, en de *color* en de *schemata* (pp.AII-verso - (AVII)-recto).

PRÆFATIO IN QUINTILIANI DECLAMATIONES.

Inleiding.

De *Praefatio in Quintiliani declamationes* in de vorm van een brief aan de Franse humanist Christophe de Thou (1508-1582) werd, evenals de brief van Pithou aan zijn neef Nevelet, die ook in deze appendix gepubliceerd wordt (zie infra p 266 sqq.), in totaal een vijftiental malen gedrukt. Allereerst komt ze voor in Pithou's teksteditie met commentaar van de *Declamationes minores*, voor het eerst gedrukt in 1580 en daarna tot 1662 elf maal herdrukt. Aansluitend op deze serie werd Pithou's commentaar, voorafgegaan door de *Praefatio* en de brief aan zijn neef Nevelet opgenomen in Burmans editie van de *Declamationes minores et maiores*, Leiden 1720, en - maar dan het commentaar in ingekorte versie - in Dussaults editie van de *Declamationes maiores et minores*, Paris 1823-1824, als onderdeel van de grote Lemaire-editie van Quintilianus. Ritter, die in 1884 een nieuwe editie van de *Declamationes minores* heeft gepubliceerd, met daarin opgenomen de zojuist opgesomde bibliografische gegevens, is de eerste die het commentaar en de twee brieven van Pithou weglaat. Behalve deze edities in de verschillende tekstuitgaven van Quintilianus' en pseudo-Quintilianus' *Declamationes* zijn de twee brieven aan respectievelijk De Thou en Nevelet opgenomen in P. Pithoeus, *Opera sacra, juridica, historica, miscellanea*, Carolo Labaro editore, Paris 1609.

Over Pithou (1539-1596) is betrekkelijk weinig gepubliceerd. De meest recente biografie, die uit de achttiende eeuw stamt, (Grosley, *Vie de P. Pithou*, Paris 1756, 2 voll.), bevat geen gegevens die voor de tekstconstitutie van belang zijn (zie Grosley 1756, vol.1, pp.186-195 over de *Praefatio in Quintiliani declamationes*, waarvan Grosley een aanzienlijk deel citeert in vertaling; "Tout est intéressant dans ce morceau", getuigt Grosley (p.188)). De serie drukken die ik geraadpleegd heb, namelijk de *editio princeps* van 1580, de herdrukken in de Quintilianus-edities van 1594, 1720 en 1823, alsmede die in de *Opera* van 1609, geven geen aanleiding te veronderstellen dat Pithou, die in 1596 overleed, na de eerste druk van 1580 nog wijzigingen heeft aangebracht in zijn tekst.

Echte varianten komen niet voor in de herdrukken van de tekst. Er zijn een aantal kleine en onbelangrijke verschillen in de herdrukken, die berusten op een vergissing of een opzettelijke ingreep van de zetter: r.111 *res* om. (edd.1594,1609), r.151-152 *una in ea* (ed.1609), *in eo una* (edd.1720, 1823), r.155 *illa* om.sem. (edd.1720,1823), r.160 *possessio* (ed.1823), r.166 *dicit* (edd.1594,1609). Direct hierop aansluitend moeten vier gevallen genoemd worden van verschillen in citaten van antieke auteurs, die uiteraard teruggaan op verschillende lezingen in tekstedities van de desbetreffende auteurs. (r.70 *Romanorum* (edd.1609, 1720 en 1823), r.80 *decorae* (ed.1609) en *tunc* (edd.1720,1823), r.127-128

quietos Agricolas (ed.1823), r 168 *camina* (ed.1609, wellicht is hier eerder sprake van een drukfout). Tot de categorie aperte drukfouten kunnen mijns inziens de volgende gevallen gerekend worden : r 49 *ipsis*(ed.1609) en *Eunonia* (edd.1720,1823), r.82 *Ognium* (edd.1720, 1823), r.83 *Luciana* (edd.1720, 1823), r.116 *florentissimam* (ed 1823), r.156 *angustius* (ed 1720), r.157 *sivamlibet* (ed 1609) en r 158 *bonorum* i.p.v. *honorum* (edd 1720,1823).

Er komt voorts één maal een kort citaat in het Grieks voor, dat in de editie 1609 een drukfout bevat (r.164 πῦρ) Tenslotte bevat de editie 1823 enkele bijzonderheden, die een gevolg zijn van het optreden van de editor van die editie, J.Dussault Deze heeft namelijk de aanhef van de brief aan De Thou weggelaten en hier en daar bronvermeldingen bij de antieke citaten gegeven (r.80-81, 101, 103, 108-109, 119-123 en 125-139). Ook deze verschillen zijn niet van wezenlijk belang. Het opstellen van een apparaat is derhalve niet nodig.

De hier geboden teksteditie is gebaseerd op de *editio princeps*. De standaardisatie van de spelling en de aanpassing van het gebruik van hoofdletters is uitgevoerd volgens het principe dat in de algemene inleiding op deze appendix werd gegeven; in r.70 en 140 staat *Senator*, omdat het woord daar dienst doet als eigennaam voor Cassiodorus.

De volledige titel van de eerste editie luidt : *M.Fabius Quintilianus, Declamationes quae ex CCCLXXXVIII supersunt CXLV ex veteri exemplari restitutae (...)* *Ex bibliotheca P.Pithoei l.C.*, Paris 1580; de *praefatio* staat op pp.ajj-recto - (aviii)-verso.

Declamandi studium, quamquam et senatus amplissimi et
gravissimorum censorum praeiudiciis notatum, sero demum apud
Romanos receptum est, usu tamen ipso sic utile honestumque
apparuit, ut principes civitatis viros, summos etiam imperatores in
5 eo se exercere non puduerit Nam ut Marcum Tullium et grandes
illos praetextatos omittam, sane traditum est Magnum etiam
Pompeium sub civilis tumultus initium repetiisse declamandi
consuetudinem, Marcum vero Antonium ipsumque adeo Augustum,
ne Mutinensi quidem bello, in tanta rerum mole omisisse Et vero
10 qui eloquentiam non in foro modo iudiciisque, sed et apud populum
tanti fecerunt, ut illam de summis virtutibus unam quandam esse
dicerent et eosdem fere sapientes atque eloquentes haberent, nihil
profecto mirum est eam potissimum rationem tam avidè amplexos,
quam esse iudiciorum consiliorumque imaginem, id est forensium et
15 popularium actionum meditationem, quin et solam ad formandam
ipsam eloquentiam sufficere censuerunt Mihi quidem eius
exercitationis fructus non in solis veterum poetarum carminibus aut
iis quae supersunt oratorum actionibus, sed et in historicorum
scriptis elucet maxime, quorum ego directas obliquasque contiones
20 cum lego, non unius mihi hominis, sed plurium simul ingeniorum
sensus collectaque acumina agnoscere videor

Quo magis doleo hanc et dicendi et scribendi, ut ita dixerim,
cotem sic a nostris hominibus neglectam, ut simul etiam eloquentiam
ipsam amittere necesse fuerit, atque eo quidem magis, quod maiores
25 nostros in eo studii genere non excelluisse modo, sed Romanis ipsis
auctores, duces ac magistros fuisse comperio Nam Lucium Plotium
qui primus apud Latinos dicendi praeceptor extremis Lucii Crassi
temporibus floruit, Gallum fuisse traditum est Et ne singulos
enumerare necesse habeam, Augusto reipublicae clavum tenente,
30 Votienus Montanus Narbonensis pro summo oratore habitus, demum
a Tiberio in insulas Baleares relegatus legitur Sub ipso Tiberio
Domitium Afrum praestantissimum oratorem Nemausus, Clodium
Quirinaleum rhetorem Arelas Urbi dedit Sub Caligula Trogi Pompeii
pater e Vocontii epistolarum et legationum, simul et anuli curam
35 habuit Temporibus Neronis Lucius Statius sive Ursulus sive
Surculus Tolosas Romae rhetoricam celeberrime docuit et eadem fere
aetate Iulius Florus patruus Iulii Secundi mirae facundiae et
infinitae curae viri in eloquentia Galliarum, quam et ibi demum
40 est Sed nec ego Marcum Aprum indictum abire patiar Iulii Secundi
aequalem, celeberrimum sui fori ingenium, "quamvis plerique
maligne opinarentur nec Secundo promptum esse sermonem", quod
non satis pro aetate pugnax, saepius ad curam rerum ab elocutione
respicere videretur, et "Aprum ingenio potius et vi naturae, quam
45 institutione et literis famam eloquentiae consecutum" Et ut ad
posteriorum imperatorum tempora transeam, una nostra Aquitania,
quamvis Graeca se iactet origine, plures Urbi Latinos rhetoras
oratoresque dedit quam reliquae simul omnes provinciae Testes
mihi in primis erunt Nazarius et ipsius filia Eunomia patri

50 eloquentia nihilo inferior Testes Paterius atque Delphidius
acerrimus orator Marcellino dictus Hieronymianae Hedibiae maiores
et Alcimus Nitiobrix et Tiberius Victor Alethiusque Minervii
Burdigalenses, sed et Victorinus ille qui etiam in foro Traiani
statuum meruit. Testes Tiberianus et Titianus viri disertissimi,
55 quorum uterque praefecturam praetorii in Galliis administravit
magna cum laude non eloquentiae modo, sed innocentiae et
prudentiae singularis Testis Latinus Pacatus Drepanius et Theon
ille praeceptorum et exemplorum huius artis traditione notissimus,
quem sub Iuliano illustrem in Gallia famam consecutum Eunapius
60 auctor est. Testes et alii plures non Ausonio solum Aquitano, sed
et Hieronymo Stridonensi quasi ex professo laudati, quibus et eae
quae supersunt nonnullorum reliquiae testimonium reddunt artis
non immerito vel a Romanis ipsis in summa admiratione habitae.

Nam quid ego ad Leonis, Cati, Lampridii, Anthedii, Consentii et
65 Severiani, id est, ad Sidonii Apollinaris tempora deveniam, ipsius
scriptis melius nota? Aut cur ea repetam quae de theologorum
nostratum eloquentia alibi dicta sunt? Illud potius etiam
infelicissimis temporibus superfuisse Galliae oratores suos, cum
Urbi ipsi deessent. Extat de Aratore Patricio elogium illud apud
70 Senatorem: "Romanum eloquium non suis regionibus invenisti et
ibi te Tulliana lectio disertum reddidit ubi quondam Gallica lingua
resonavit. Ubi sunt qui litteras Latinas Romae, non etiam alibi
asserunt esse discendas? Evaserat Caecilii pondus verecundiae si
hunc proventum priora saecula genuissent. Soluta quippe est vis
75 illa sententiae. Mittit et Liguria Tullios suos." Quae quidem eo
lubentius retuli quod et Statium Caecilium et Ligures ipsos Galliae
adserant, quos Italiae qui tribuunt, sane non usque adeo
intolerabilem iniuriam faciunt maioribus nostris, inter quos tamen
eam gentem nec postremam fuisse vel illa Lucani arguunt:

80 Et nunc tonse Ligur, quondam per colla decora
Crinibus effusis toti praelate Comatae.

Miretur nunc aliquis et Belenum et Teutatem et Ogmium illum
Herculis Gallici appellatione a Luciano Prosalia descriptum, tanta
religione a Gallis cultos ut eius non apud Graecos Latinosque
85 scriptores modo, sed in ipsis etiam lapidibus hodieque supersint
reliquiae. Miretur Lugdunensem aram Kalendis suis Iulio Antonio et
Fabio Africano consulibus Augusto dicatam et rhetores Gallos
utriusque facundiae ex Cuii instituto ad eam pallescentes. Miretur
ab ipso Augusto Antonium sororis nepotem multa claritudine generis
90 sed improspere, in civitatem Massiliensem specie studiorum
sepositum, ipsumque Iulium Agricola generi testimonio laudatum,
quod eam sedem ac magistram eruditionis habuisset locum, ut ille
ait "Graeca comitate et provinciali parsimonia mixtum ac bene
compositum", in cuius encomio vix ipse sibi Strabo satisficit.
95 Miretur sub Tiberio nobilissimam Galliarum sobolem liberalibus
studiis apud Aeduos operatam et quae de iisdem scholis longo post
tempore Eumenius sacrae memoriae magister ad Constantium
imperatorem, immo et Constantius ipse suis ad illum litteris testatus
est. Miretur et illa Iuvenalis, quae satyricè licet, non frustra
100 tamen dicta res ipsa clamat:

Gallia causicos docuit facunda Britannos

et

nutricula causidicorum / Gallia

- 105 Miretur et Tolosam iam olim Palladium appellatam et Medericum
Chonodomari regis Alemannorum fratrem obsidem in Gallius, doctum
Graeca arcana, Serapionis nomen filio imposuisse Miretur et illa
Claudiani ad Honorium

te Gallia doctis
Civibus et toto stipavit Roma senatu

- 110 Certe Catonis ex Originibus longe antiquius testimonium est Galliam
duas res semper studiosissime persecutam, "rem militarem et argute
loqui", adeoque gentili Gallorum vocabulo "facetos" pro "facundis"
dictos Fortunatianus notat Sed illa Hieronymi omni exceptione
maiora sunt, viris semper fortissimis et eloquentissimis abundasse
115 Galliam et "Galliarum studia" suo etiamnum tempore fuisse
"florentissima" Quae si quis de proximis tantum Italiae regionibus
dicta putet, legat et quae de Belgis Mosellaeque accolis Ausonius
atque inter cetera illa

- 120 Te clari procures, te bello exercita pubes,
Aemula te Latiae decorat facundia linguae
Quin etiam mores et laetum fronte serena
Ingenium natura tuis concessit alumnis
Nec sola antiquos ostentat Roma Catones

Sed et haec

- 125 Tempus erit quum facta viritum
Belgarum patriosque canam decora incluta mores
Quis mihi tum non dictus erit ? Memorabo Quietos,
Agricolae legumque Catos fandique potentes,
Praesidium sublime reis, quos curia summos
130 Municipum vidit procures propriumque senatum
Quos praetextati celebris facundia ludi
Contulit ad veteris praeconia Quintiliani
Quique suas rexere urbes purumque tribunal
Sanguine et innocuas illustrare secures
135 Aut Italum populos aquilonigenasque Britannos
Praefectarum titulo tenuere secundo
Quique caput rerum Romam populumque patresque
Tantum non primo rexit sub nomine, quamvis
Par fuerit primis
140 Intelligatque ad omnes pertinere quod Senator scripsit, legisse
Romam frequenter fasces de moenibus Gallicanis, ne "aut in damno
suo praecipua contemneret, aut probata virtus inhonora cessaret"
Sed haec quidem maiorum virtutes nostram arguunt ignaviam,
quibus vix satis fuit ab hoc tramite deviasse, nisi et ipsa eorum
145 vestigia deleri pateremur

- Ego vero etsi natura bene sentiendi iudicandique potius quam dicendi studio teneor, eam tamen exercitationem a nostris repeti cuperem iisdem illis legibus quas optimi magistri toties sanxerunt, ut esset quantum potest ad veritatem accommodata declamatio, non
150 ad solam composita voluptatem meminissentque iuvenes iis se velut praeipilatis ad verum discrimen aciemque iustam instrui, ideoque in ea una specie consensendum non esse, sed ad id perveniendum cuius potissimum gratia reperta est. Illud etiam observari vellem ne
155 tantum ipsa, quod ex veteribus plures questi sunt, sed illa illa etiam iurisprudentia, qua nihil esse maius et augustius confitemur, pueris induerentur adhuc nascentibus, quin, paterentur quamlibet properantia parentum vota ut annorum, sic laborum et honorum gradus fieri et quando haec apud nos summarum virtutum studia
160 sic coniuncta sunt, ut utriusque una iam fere professio esse videatur, nihil duobus dignum putarent quod vel alteri impar esset, nec primum sinerent esse quod maximum est. Nunc refractis pudoris et reverentiae claustris illa iam nobis vetus querela propria est, "Pueri in scholis ludunt, iuvenes ridentur in foro, ἐν κίθῳ τὴν
165 κερამεῖαν μαθάνοντες" ut est apud Theonem, et quod utroque turpius est, quod quisque perperam didicit, in senectute confiteri non vult

Inde canina foro latrat facundia toto,

- ut est apud Christianum poetam et in magno causicorum ac
170 "morum grege" iuridicorum et oratorum non magnus est numerus, quin et declamatorum clamatoribus longe impar. Denique res ipsa probat ut litigiosa est potius iuris ignoratio quam ipsa scientia, sic artis dicendi inscitiam ipsa eloquentia verbosiorum esse, ut non immerito a veteribus dictum esse videatur, nihil esse
175 in ea quod spem tantopere fallat, quam quod quilibet cum audierit, statim se nullo negotio consecuturum imitatione confidat. Verum hic ego neque tempora acerbius notare constitui, neque mihi censoris partes adsumere in eam maxime culpam, cuius me ipsum inter multos conscium ac participem fateri malo quam convinci, et cui
180 potius remedio aliquo saltem in posterum succurri cupio.
- Atque hoc quidem animo Marci Fabii Quintiliani, non illius cuius XII Institutionis oratoriae libros Hilarius noster imitatus dicitur, sed vel patris, vel potius ut plurimum coniectura est, avi
185 Declamationes nunc a me eduntur, et ampliores et meliores ope atque auxilio vetustissimi exemplaris, quod Clodii Falceti monetariae curiae praesidis, viri candore, humanitate et rerum nostrarum cognitione inter paucos numerandi, beneficio lubens merito acceptum refero. Adieci et Calpurnii Flacci nomine excerptas quasdam, ut praefererat titulus vetustioris exemplaris, quod
190 partem earum habuit decem rhetorum minorum, credo ad Senecae Controversiarum comparisonem, quae et ipse in eodem codice X rhetorum inscribebantur, maiorum videlicet; quas et istis lubens praetulissem nisi me aliunde distractum difficultas ipsa terruisset et hanc potissimum laudem Fabii nostri optimi et doctissimi viri
195 propriam esse voluissem, quo profecto nullus est cui Annaeorum familia plus debere velit aut possit. Nam Quintiliani nepotis quae vulgo leguntur aut Porcii Latronis illam quae contra Catilinam est,

adiungere non libuit, sed nec Sallustii et Ciceronis nomine
scholasticas controversias, et quod in omnium manibus extent non
200 adeo corruptae et quod istis, ut verum fatear, non satis mihi
respondere videantur. Ac erit fortasse tempus cum vel mihi vel alii
potius non primarum modo secundarumque exercitationum praecepta
exemplaque, sed et reliquos omnes veteres artium scriptores,
quorum plerosque vel nomine ipso etiam litteratis ignotos video, in
205 unum corpus colligere ac nostris hominibus exhibere dabitur.

Interea vero, praeses amplissime, quicquid id est, quod in
Quintiliano et Flacco praestitimus, etsi dignitate tua longe inferius,
tibi tamen dicare visum est, cum quod Fabii magna pars, etsi
lacera deformataque, pridem alterius, cuius diligentiae et hoc
210 beneficium tamdiu debuimus, adsignatione tua quodam iure facta
est, adeo ut nunc reddi potius quam donari videatur, tum quod in
eo senatu primas tenes, in quo huiusce studii fructus percipitur
maximus, non ex honorariis, et (ut quidam veterum, sed paulo
acerbius et iracundius dixit) advocatorum stipe, sed ex animo et
215 contemplatione ac scientia, praecipue vero ex illa incredibili
voluptate, quae liberis et ingenuis mentibus insita est,
benefaciendi pluribus non amicis modo, sed quibuslibet, qua nihil
esse puto quo ad Deum homines propius accedamus. Fuit et illa
mihi propria causa, quod studii nostris et literarum nomine et
220 paternae amicitiae recordatione pro tua summa gratia atque
humanitate hactenus favere visus es, et ut in posterum magis ac
magis faveas, erit tibi hoc si placet, gratitudinis atque obsequii
mei pignus, si non dignum amplitudine tua, certe professione
nostra saltem pro tempore non indignum. Bene vale, praeses
225 amplissime.

Lutetiae Parisiorum Kalendis Aprilibus rebus prolatis C I C I O
LXXX

Noten

r.5-6 *Nam...omittam*

Zie Sen., *Contr.*1, pr.11; Suet., *Rhet.*1.

r.6-9 *sane...omisisse*

Suet., *Rhet.*1.

r.14-15 *quam...meditationem*

Quint., *Inst.*IV,2,29.

r.26-28 *Nam...est*

Suet., *Rhet.*2.

r.30-31 *Votienus...legitur*

Hier., *Chronicon*, A.D.29 (PL 27, kol.569-570); Tac., *Ann.*IV,42,1.

r.32-33 *Domitium Afrum...Clodium Quirinalem*

Hier., *Chronicon*, A.D.46 (PL 27, kol.579).

r.33-35 *Sub Caligula...habuit*

Iust.XLIII,5,11-12.

r.35 *Lucius Statius*

Hier., *Chronicon*, A.D.59 (PL 27, kol.585-586). De tekst van Migne geeft *Surculus*, maar in een noot verdedigt hij ook de lezing *Ursulus*

r.39-40 *princeps...est*

Quint., *Inst.*X,3,12 sq.

r.41-45 *quamvis...consecutum*

Tac., *Dial.*, 2,1.

r.49 *Nazarius; Eunomia*

Hier., *Chronicon*, A.D.328 (PL 27, kol.673-674); A.D.339 (PL 27, kol.679-680).

r.50-51 *Paterius...Delphidius...Hedibiae maiores*

Hier., *Ep.* 120 (PL 22, kol.981-982=CSEL 55, p.472=ed. Labourt, vol.6, p 122): "Maiores tui (i.e. van Hedibia, aan wie de brief gericht is) Patera atque Delphidius(...)" De lezing Paterius komt voor in alle edities voor Migne, en in vrijwel alle handschriften; de correcte lezing Patera wordt door Migne uitgelegd in PL 22, kol.1267. Voor Delphidius zie ook *Amm.* XVIII,1,4 en Hier., *Chronicon* AD 358 (PL 27, kol.687-688).

r.52 *Alcimus*

Hier., *Chronicon* A.D.358 (PL 27, kol.687-688).

r.53 *Victorinus*

Hier., *Chronicon* A.D.358 (PL 27, kol.687-688).

r.54 *Tiberianus, Titianus*

Hier., *Chronicon* A.D.339 (PL 27, kol.679-680); A.D.349 (PL 27, kol 681-682).

r.57 *Pacatus Drepanius; Theon*

Sid., *Ep.* VIII,11,2; Eun.,VS p.499(ed Boissonade).

r.64-65 *Leonis..., Lampridii, Anthedii, Consentii et Severiani*

Al deze namen komen uit Sidonius Apollinaris, respectievelijk *Ep.* IV,22 (gericht aan Leo); VIII,9 (gericht aan Lampridius), VIII,11,2, IX,15,1,*carm.*22. In het geval van Consentius is er een onduidelijkheid; Sidonius noemt zowel vader als zoon Consentius (*Ep.* IX,15,1 *Carm.*22; VIII,4); het is onduidelijk welke Pithou bedoelt. De persoon Catus heb ik niet kunnen identificeren; wellicht denkt Pithou aan een regel uit Ausonius, die hij infra (r.128; zie ook comm.ad loc.) citeert.

r.70-75 *Romanum...suos*

Cassiod., *Var.* VIII,12,7 (MGH, AA XII, p.243). De variant *Romanorum*, die we in de vier laatste door mij geraadpleegde edities tegenkomen(zie supra p.255), komt volgens het kritisch apparaat in MGH niet in de tekstoverlevering van Cassiodorus voor.

r.80-81

Luc.I,442-443. In de moderne teksten van Francken en Housman staat de lezing *decure*. *Decora* is een varia lectio in een aantal handschriften.

r.82-83 *Miretur...descriptum*

Lucianus, *Herc.* I (*Ogmus*); Tert., *Apol.* XXIV, 8 en *Ad nationes* II,8,5 (*Belenus*); Luc.I,441 sqq; *Scholion* ad I,445 (ed.Endt)(*Teutates*).

r.85 *in ipsis...lapidibus*

Zie onder andere CIL V,732 sqq en VII, 84.

r.93-94 *Graeca...compositum*

Tac., *Agr.* IV,2.

r.97-99 *Eumenius...testatus est*

Panegyrici Latini IX (*Pro instaurandis scholis oratio*).

r.101-103

Iuv. XV,111;VII,148-149. Pithou citeert VII,148-149 verkeerd; de correcte tekst luidt : "(Accipiat te)/Gallia vel potius nutricula caesidicorum/Africa,(. .)"

r.108-109 *te Gallia...senatu*

Claud., *IV Cons.Hon.* 582-583.

r.111-112 *rem...loqui*

Cato, *Origines* II,2(ed.Iordan).

r.112-113 *adeoque...notat*

Fortunatianus, *Ars rhetorica* III,4(Halm p.123,9).

r.113-116 *Sed illa...florentissima*
Hier., *Ep.*125,6 (CSEL 56, p.123=PL 22, kol.1075=ed. Labourt, vol.7, p.117).

r.119-139
Aus., *Mosella* 382-386; 392/394; 395; 399-411. De regel *Tempus erit quum facta viritim* is samengesteld uit het begin van r.392 en het eind van r.394. In moderne edities leest men *quietos* i.p.v. *Quietos* en *catos* i.p.v. *Catos*.

r.140-142 *Intelligatque...cessaret*
Cassiod., *Var.* II,3,7 (MGH AA XII, p.49).

r.149 *ut...declamatio*
Quint., *Inst.*II,10,8.

r.164-165 *Pueri...ἐν...μανθάνοντες*
Theon, *Prog.*1.

r.168
Prud., *Hamartigenia* 401 (cf.Ov., *Ibis* 232).

r.170 *moratorium grege*
Cic., *Div.in Caecil.*49.

r.182 *Hilarius noster...dicitur*
Hier., *Ep.*70,5 (PL 22, kol.668=CSEL 54, p.707=ed. Labourt, vol.3,p.214).

r.185 *vetustissimi exemplaris...Clodii Falceti*
De codex die Pithou gebruikt heeft is A(Montepessulanus H 126)(S.X). Het *incipit* van de excerpten van Seneca bevat de wending *decem rhetorum*. Pithou vult dit aan met *maiorum*(r.192), omdat in het *incipit* van de tekst van Calpurnius Flaccus de wending *decem rhetorum minorum* voorkomt. Claude Fauchet (1530-1601) is een Frans historicus die een tijd lang eerste president van de *cour des monnaies* was.

r.194 *Fabri*
Bedoeld is Nicolas Lefèvre(1535-1615), de editor van Seneca rhetor in 1587. Van deze Faber worden in deze appendix enkele passages uit het commentaar op Seneca rhetor gepubliceerd(zie infra p.276 sqq.).

r.196 *Quintiliani nepotis*
Bedoeld zijn de 19 *declamationes maiores*, die meestal tezamen met de *Institutio oratoria* werden uitgegeven. Zie noot ad Schottus, *De auctore et declamandi ratione*, r.417 (infra p.329).

r.197 *Porcii...est*
Bedoeld is de *declamatio in L.Sergium Catilinam* (ed.H.Zimmerer, diss.München 1888 en ed.H.Kristoferson, Göteborg 1928).

r.198-199 *sed nec Sallustii et Ciceronis...controversias*

Zie noot ad Faber, *Nota ad Contr.I,pr.11*, r.23-25(infra p.283).

r.203-205 *sed et...dabitur*

Pithou doelt op een editie van de *Rhetores Latini minores*, die hij in 1599 verzorgde (*Antiqui rhetores Latini(...)ex bibliotheca Francisci Pithoei(...)*, Paris 1599).

r.213-215 *ut quidam veterum...scientia*

Pithou citeert hier vrij Quint., *Inst.* I,12,18. De correcte tekst luidt : "(...)fructumque non ex stipe advocationum sed ex animo suo et contemplatione ac scientia(...)".

r.226 *rebus prolatis*

De uitdrukking *rebus prolatis* betekent hier wellicht "tijdens het reces" (vgl.Cic., *Mur.*28). Een april 1580 was Goede Vrijdag, een dag waarop alle bestuurlijke en rechterlijke instellingen, zoals die waarin De Thou zitting had, uiteraard op reces waren. Daarbij is het opvallend dat Pithou de vrijheid blijkt te kunnen nemen om op deze Christelijke feestdag wel geestelijke arbeid, in de vorm van het schrijven van een geleerde brief, te verrichten.

Inleiding.

De brief van Pierre Pithou aan zijn neef Pierre Nevelet (+1610) over de *declamatio* kent exact dezelfde drukgeschiedenis als de *Praefatio in Quintiliani Declamationes*. Ik heb dezelfde edities geraadpleegd. Ook in deze tekst komen geen varianten voor en is het opstellen van een apparaat overbodig. Wel vallen ook hier weer enige vergissingen en enkele mogelijk opzettelijke veranderingen op in de tekst van de verschillende herdrukken, vooral in de laatste twee (edd 1720, 1823). De edd 1720 en 1823 hebben in r.33 na *quaestionis* "et" toegevoegd, in r.34 het eerste *et* weggelaten, in r.49 *Et* aan het begin van de zin weggelaten en in r.61 *a* weggelaten. In r.154 laat de ed 1609 *Et* aan het begin van de zin weg. In r.109 heeft de editie 1609 *paulo post* geschreven, de edities 1720 en 1823 in r.139 *cubili*. Voorts hebben de edd. 1594 en 1609 in r.154 *eiusmodi*. Als drukfouten kunnen mijns inziens aangemerkt worden : r.20 *ant felicius*(ed.1720), r.23 *Inverteata*(ed.1594), r.63 *Novatiensi* (edd.1720,1823), r.107 *quod aliud* (edd.1594,1720), en r.130 284 (edd 1594,1609). Daarnaast heeft de editie 1823 nog enkele bijzonderheden. Zij verandert een aantal van de bronvermeldingen door ze aan te vullen met een paragraafaanduiding of door een andere volgorde van titel- en hoofdstukaanduiding (in r.9, 14, 26, 76-77, 106, 132, 140). In r.56-57 vult de ed.1823 de verwijzing aan met de toevoeging *prooemium*. In r.46 en 126 heeft de editie 1823 III in plaats van VII in de verwijzing naar Seneca rhetor. Dit verschil is te wijten aan verschillende ordeningen van Seneca rhetors werk in de diverse edities (zie comm. ad Schottus, *De auctore et declamandi ratione*, r.328-335, infra p.324).

Er komen enkele korte passages in het Grieks voor, met op één plaats een fout in de herdrukken . r.35 αἰατομύζειν (edd 1594,1609). Voor de volledige titel van de eerste editie verwijs ik naar de inleiding op de *Praefatio in Quintiliani Declamationes*(zie supra p.255). De brief aan Nevelet staat op pp. (FfVI)-recto - (FfVIII)-verso.

Quae requiris altioris sunt indaginis et maius otium desiderant. Interea tamen quae de iis in mentem venerunt pro tempore haec habe

- Declamatio aut suasoria est aut controversia. Auctor Dialogi de
5 oratoribus : "Nempe duo genera materiaram apud rhetorem tractantur, suasoriae et controversiae. Ex iis suasoriae quidem etsi tamquam plane leviores et minus prudentiae exigentes pueris delegantur, controversiae robustioribus assignantur". Fabius libri II capite 1 : "Suasoriae", inquit, "apud rhetorem materiae sunt
10 inter rudimenta dicendi." Seneca libro VI Controversiarum de Severo Cassio : "Aiunt eundem non tam bene suasorias quam iudiciales controversias dicere." Sic apud Graecos Anaximenes iudicalem et contionalem generales causarum partes esse voluit, Fabius libri III capite 4.
15 Suasoriarum Senecae titulum qui non probant et Laudabilia inscribi malunt auctorem arguunt qui suum ipse librum sic appellavit. Demonstrativum genus, quod Aristoteles et alii plerique ἐπιδεικτικόν, Hermogenes vocat πανηγυρικόν, magis ad suasorias pertinere videtur, Fabius, libri III capite 8. Et quamquam locus
20 nullus aut felicius aut saepius a Cassiodoro tractari dicatur in scholis quam laudis aut vituperationis, ut qui sit communis omni dicendi generi, demonstrativae tamen materiae appellationem iam inveterata ignorance sublatam Emporius rhetor ait. Interdum tamen et hoc genus controversiarum est, ut legum laus et
25 vituperatio "apud Graecos", apud quos "earum lator ad iudicem vocatur", ut Fabius ait libri II capite 4, Romanis pro contione suadere aut dissuadere moris fuit. Itaque apud eos et haec proxime ad suasorias accedit, ut apud Quintilianum Declaratione 255.

- Προσομλητική Platonica, ut a forensi ratione, sic a scholae
30 secundis exercitationibus disiuncta est, utpote privatis sermocinationibus accomodatior et ad dialecticam magis pertinet.

- Sermo extra controversiam est et praecepta artis continet in themate proposito, quaestionis, divisionis, quae paene hoc proprium habet ostendere ossa et nervos controversiae, et ut sic
35 dixerim, ipsam controversiam ἀνατομίζειν, finitionis, tractationis, interdum et coloris, prout thema exigit, sed et actionis ipsius, et quod ad personam agentis attinet, et quod ad agendi modum.

- Tractatio, non illa quam Marcus Tullius in collocatione verborum ponit, sed quae proprio nomine a posterioribus rhetoribus sic
40 appellata est, videtur fuisse loci communis et a quaestione distinguitur. Seneca libro I Controversiarum : "Adiecit quaestionem Gallo alteram, an abdicari possit iam adoptatus ob id vitium, quod antequam adoptaretur notum fuit adoptanti. Hoc autem ex aequitatis parte pendet et tractatio magis est quam quaestio." Quaestio
45 controversiae pars est, ut et divisio. Idem Seneca prooemio libri VII de Albutio . "Raro totam controversiam implebat; non posses dicere divisionem esse, non posses declamationem. Tamquam declamationi multum deerat, tamquam divisioni multum supererat." Et post paulo de eodem . "Erat et illud in argumentatione vitium,
50 quod quaestionem non tamquam partem controversiae, sed tamquam controversiam implebat. Omnis quaestio suam probationem habebat, suam excusationem, suos excessus, suas indignationes, epilogum

- quoque suum Ita unam controversiam proponebat, plures implebat. Quid igitur? Omnis quaestio per numeros suos implenda non est?
- 55 Est quidem, sed tamquam accessio, non tamquam summa."
- Praelocutio Senecae sermo est, interdum et sedentis ut libro I Controversiarum de Porcio Latrone: "Id quod nunc a nullo fieri animadvertimus, semper fecit: antequam dicere inciperet sedens quaestionem eius quam dicturus erat controversiae, proponebat"
- 60 Et in Prooemio libri III: "Silo Pompeius sedens, cum facundus et disertus et literatus haberetur, si a proclamante dimitteret, tam male declamabat ut videri non male optasse cum dixi, Numquam surgas." Idem libro VII de Albutio Silone Novariensi: "Incipiebat sedens" et cetera. De quo et Suetonius libello De illustribus
- 65 rhetoribus. "Solitus", inquit, "proposita controversia sedens incipere et calore demum proventus consurgere ac perorare. Declamavit autem genere vario, modo splendide atque adornate, tum ne usquequaque scholasticus existimaretur, circumcise ac sordide et tantum non trivialibus verbis." Sic is locus cum ex veteri meo
- 70 exemplari tum ex doctissimi Fabri nostri coniectura restituendus est.
- Praefatio non solum extra controversiam, sed etiam extra sermonem controversiae fuit Fabius libri VIII Institutionum capite 3: "Nam memini iuvenis admodum inter Pomponium et Senecam etiam praefationibus esse tractatum, an Gradus eliminat, apud
- 75 Accium in tragoedia dici oportuisset." Caius Plinius libri IV epistula 11 de Licinio Valeriano. "Et de fortuna praefationibus se vindicat"
- Altercatio cuius praecepta tradit Fabius libri VI capite 5 tota
- 80 mihi videtur fori potius esse quam scholae, ut non immerito suspectum habeam quod Rodolphus Agricola libri III De inventionem dialectica capite 15 et libri II capite 12 iactat habere se Marci Fabri Altercationum librum unum, quem ego Antiphontis librum eodem iure dixerim quo Gallio pater Othonis Iunii libros Colorum.
- 85 Quamquam scio habuisse non rhetores modo, sed et oratores ipsos locorum communium commentarios, ut Ciceronem In vitia itemque Prooemiorum sive Initiorum volumen a Quintiliano laudatum, cuius ipse libro XVI Epistularum ad Atticum meminit exemplo scilicet Demosthenis. Nam eius extant *δημηγορικὰ προοίμια* eius generis
- 90 quod a Sulpicio Victore et Hieronymo "galeatum", ab aliis "vulgare" dicitur. Huiusmodi etiam fuerunt Quinti Hortensii Loci communes et Domitii Afri De testibus libri duo apud eundem Quintilianum libri II capite 1 et libri V capite 7 et illi ipsi Colorum Othonis Iunii quos Seneca irridet. Sed et pericula illa sententiarum apud Fabium libri
- 95 II capite 11 et libri X capite 1. Et codicilli sive manualia, quorum Paulus Aegineta in praefatione meminit et Fabius ipse sub finem libri X. Quin et pueri ipsi commentarios suos habuerunt, in quos ea congererent quae aliis declamantibus laudata essent, ut ait idem Fabius libro II.
- 100 "Declamationes aut sunt tractatae, aut coloratae." An tractatae quae aliquoties tractatae sunt, ut apud Quintilianum nostrum Declamatione 261, coloratae vero, quarum thema ab ipso declamatore primum fingitur? An coloratae illae quae a Marco Fabio "figuratae controversiae", a Philostrato in Polemone sophista
- 105 *ἐσχηματισμέναι ὑποθέσεις* dicuntur, et ab eodem Fabio exponuntur libri IX Institutionum capite 1 his verbis: "Zoilus id solum putavit

schema quo aliud simulatur dici quam dicitur, quod sane vulgo quoque sic accipi scio; unde et figuratae controversiae, de quibus post paulo dicam, vocantur." Et postea : "Iam ad id genus quod et
 110 frequentissimum est et expectari maxime credo veniendum est, in quo per quandam suspicionem quam non dicimus, accipi volumus non utique contrarium ut in ironia, sed aliud latens et auditori quasi inveniendum, quod ut supra ostendi, iam fere solum schema a nostris vocatur, et inde figuratae controversiae dicuntur. Eius
 115 triplex est usus, unus si dicere parum tutum est, alter si non decet, tertius qui venustatis modo gratia adhibetur et ipsa novitate ac varietate magis si relatio sit recta, delectat. Ex his quod est primum frequens in scholis est." Hieronymus Epistula 66 ad Rufinum "Praefatiuncula tua oblique, immo aperte petor; qua mente sit scripta, tu videris, quid intelligatur et stultis patet. Poteram et ego qui saepissime figuratas controversias declamavi, aliquid de vetere artificio repetere et tuo te more laudare. Sed absit a me ut quod in te reprehendo imiter." Ad has et illa Senecae pertinentur videtur libro I Controversiarum, sed corrupta : "Albutius figuram divisit in controversiam", et quae de schemate ex Porcii Latronis sententia scribit sub finem prooemii. Et in prooemio VII de Albutio : "Figurabat egregie, praeparabat suspiciose." Atqui haec quoque tractatarum communia sunt : et in tractatis ut figuras et schemata, sic colores adhiberi certum est, ut apud ipsum
 130 Quintilianum Declamationibus 285 et 384, quae inter tractatas numerantur. Quin et colores sensus sive sententiarum sunt schemata, irrisusque est ob id a Fabio libro IX Cornelius Celsus, quod verbis et sententiis figuras colorum adicere voluerit.

An coloratas dicemus eius figurae sive thematis controversias quod a rhetoribus παραδόξον dicitur, id est ut Marcus Fabius et
 135 Sulpicius Victor interpretantur, "admirabile", ut Augustinus, "maiae opinionis" ? Quod genus thematis omnino colorate tractandum est et ut Seneca libro II Controversiarum in specioso iuvene cum uxore in cubiculo deprehenso dixit, "suspiciose". Idem Fabius libri IV capite 2 : "Sunt quaedam et falsae expositiones quarum in foro duplex est genus. Alterum quod instrumentis adiuvatur, ut Publius Clodius fiducia testium qua nocte incestum commiserat, Interamniae se fuisse dicebat, alterum quod est tuendum dicentis ingenio. Id interim ad solam verecundiam pertinet, unde etiam
 140 mihi videtur dici color, interim ad quaestionem"

Quaeri a pluribus non immerito potest et quae sint illae rhetorum declamationes quas ab Hieronymo "continuas" appellari solitas legunt in libello Sacerdotis quem Cassiodorus se collegisse ait, quique Bedae nomine amplior editus est, verba haec sunt :
 150 "ὁμοιοτέλετον id est similis terminatio dicitur figura, quotiens media et postrema versus sive sententiae simili syllaba finiuntur, ut "eos reduci quam relinqui, revehi quam deserui malui"; hac figura poetae et oratores saepe utuntur, ut "Pervia divisi patuerunt caerulea ponti" et cetera. Et huiusmodi orationes esse reor quas Hieronymus "continuas" (sive ut quaedam impressa exemplaria habent, "cachinnas") "rhetorum declamationes" appellat. At ego in veteribus schedis lego "concinnas rhetorum declinationes", in aliis "concinnas declamationes", ut dubitem an
 160 sententiarum, id est similiter cadentes clausulas et eodem

- desinentes modo, sive similem sententiarum aut dictionum finem, an
"cincinnos declamationis", ut auctor Dialogi de oratoribus
"calamistros Maecenatis", qui ex homoeoteleutis et homoeoptotis
maxime constant et Marcus Tullius III De oratore "cincinnos
165 oratorum et poetarum". De utroque sustineo
Declamationis vero praecepta colligi possunt ex Annaei Senecae
patris Controversiis et suasoriis, ex utroque Quintiliano itemque
Petronii Arbitrii Satyrice et Caii Plinii Epistolis quibusdam, quae
170 ab alio nihil opus est ut requiras, cum tibi ipse praestare et possis
et debeas
Bene vale. Raptim. II Nonas Apriles CICIOLXXX.

r.5-8 *Nempe...assignantur*
Tac., *Dial.*35,4.

r.9-10 *Suasoriae...dicendi*
Zie Quint., *Inst.* II,1,8. Na de passage "Nam si grammatices munus usque ad suasorias" staat in sommige zestiende-eeuwse edities (bv.ed.Lyon 1555, p.98) een interpolatie : "quae sunt apud rhetorem materiae inter rudimenta dicenda"; in de ed.Lyon 1555 wordt reeds aangegeven dat deze interpolatie niet op de betere handschriftelijke overlevering steunt.

r.11-12 *Aiunt...dicere*
Deze passage komt niet voor in de moderne editie van Seneca rhetor.

r.12-14 *Sic...capite 4*
Quint., *Inst.*III,4,9.

r.17 *Aristoteles*
Arist., *Rh.* I,3,3 (p.1358 b 8).

r.18 *Hermogenes*
Hermog., *Id.* B 370 (ed.Rabe p.384, 14-15).

r.19 *Fabius*
Quint., *Inst.* III,8,met name 10-15.

r.23 *Emporius*
Emporius, *De demonstrativa materia* (Halm, p.567,21 sqq.).

r.26 *Fabius*
Quint., *Inst.*II,4,33.

r.28 *apud Quintilianum*
Quint., *Decl.*255 gaat over "transfugae excludendi"; om het gestelde doel te bereiken wordt een wetsvoorstel gedaan. De *sermo* van de *declamatio* luidt : "Proxime ad suasorias accedit hoc genus; nam et suasoriarum (et) legis suasio et dissuasio est(...)".

r.29-31 Προσομιλητική...*pertinet*
Zie Plato, *Soph.*222 c 9-10; in LSJ wordt het woord προσομιλητική vertaald met "art of discourse"; De Win heeft "particuliere omgangstaal".

r.32 *Sermo*
Sermo of *praelocutio* (zie infra, r.56) is de inleiding op de *declamatio*, die door de rhetor zelf werd gegeven. Deze is te onderscheiden van de *sermo* in de bundel *declamationes* van ps.-Quintilianus; daar behelst de *sermo* het theoretische gedeelte van de *declamatio*. In de excerpten van Seneca's *Controversiae* heet dit *Extra controversiam*. In de *Declamationes* van Calpurnius Flaccus komt nooit een theoretisch gedeelte voor. Zie ook Faber, *nota ad Contr.*I,13(infra p.278).

r.38 *Tractatio*

Tractatio als rhetorische term betekent "the handling of a case, the theme etc.; esp. the treatment of matters of morality, justification etc., as opposed to questions of law" (*Oxford Latin Dictionary*). Naast deze technische betekenis van het woord kan het ook een meer algemene betekenis hebben, en heeft dan uitsluitend betrekking op de woordkeus (zie bijvoorbeeld Cic., *De or.* III,54,206 en *Or.*18,59); Pithou spreekt hier over de eerste *tractatio*.

r.41-44 *Adiecit...quam quaestio*

Sen., *Contr.*I,1,14. De moderne tekst van Muller heeft *Haec* in plaats van *Hoc*.

r.46-48 *Raro...supererat*

Sen. *Contr.*VII, pr.1.

r.49-55 *Erat...summa*

Sen., *Contr.*VII, pr.2; de moderne tekst van Müller heeft *exponebat* in plaats van *proponebat*(r.53) en *dicebat* in plaats van *implebat*(r.51).

r.56 *Praelocutio*

De term *praelocutio* vindt men onder andere bij Sen., *Contr.*III, pr.11. Zie ook *supra comm.* ad r.32.

r.57-59 *Id quod...proponebat*

Sen., *Contr.*I, pr.21 De moderne tekst van Muller heeft *animadverto* in plaats van *animadvertimus*(r.58).

r.60-63 *Silo Pompeius...surgas*

Sen., *Contr.*III, pr.11; de moderne tekst van Müller luidt : "Silo Pompeius sedens et facundus et litteratus est et haberetur disertus, si a praelocatione dimitteret; declamat tam male, ut videar belle optasse cum dixi : "Numquam surgas"".

r.63-64 *Incipiebat sedens*

Sen., *Contr.*VII, pr.1. *Novariensis*, afkomstig van Novara, staat bij Suet., *Rhet.*6.

r.65-69 *Solitus...verbis*

Suet., *Rhet.*6. De moderne tekst heeft *declamare* in plaats van *declamavit*.

r.74-76 *Nam memini...oportuisset*

Quint., *Inst.*VIII,3,31.

r.77-78 *Et de...vindicat*

Plin., *Ep.*IV,11,14.

r.79 *Fabius libri VI capite 5*

Wellicht bedoelt Pithou eerder Quint., *Inst.*VI,4.

r.81-84 *Rodolphus Agricola...Colorum*

Door Agricola wordt in *De inventione dialectica* gesproken over een bundel *Altercationes* die Quintilianus gepubliceerd heeft (II,12); dit werk heeft Agricola in handschrift tot zijn beschikking gehad (III,15). Hiermee worden de *Declamationes maiores* van ps.-Quintilianus bedoeld; uit Pithou's formulering ("iactat") en uit de verwijzing naar Seneca rhetor (*Contr.* I,3,11 en II,1,33) begrijpt men dat hij ervan uitgaat dat Agricola per abuis een apart werk getiteld *Altercationes* bedoelt; zoals Seneca de *colores* van Otho Junius met het werk van Antiphon over dromen vergeleek omdat er veel dromen in beschreven werden, zo noemt Pithou het vermeende werk *Altercationes* een *librum Antiphontis* omdat het een "droom" is, d.w.z. niet bestaat.

r.86-87 *In vitia...a Quintiliano laudatum*
 Quint., *Inst.* II,1,11.

r.87-88 *cuius ipse...meminit*
 Cic., *Att.* XVI,6,4 (ed. Purser, OCT z.j.).

r.89 *Nam eius extant δημηγορικὰ προοίμια*
 In een aantal handschriften van Demosthenes is een bundel προοίμια, soms προοίμια δημηγορικὰ genoemd, opgenomen. Zie de moderne editie van R. Clavaud, Bude 1974 (zie ook Schottus, *De auctore et declamandi ratione*, r.370-371, infra p.310).

r.90 *a Sulpicio Victore*
 Sulpicius Victor, *Institutio oratoria* 18 (Halm, p.322,27 sqq.). De tekst handelt over de *vitia exordiorum*, waarvan er vier onderscheiden worden: *longum, vulgare, commutabile, contra praecepta*. De volgende tekst staat daarbij tussen haken: "Quod idem et galeatum a quibusdam vocatur, quoniam ita commune esse possit omnibus causis, quemadmodum galea omnibus vulgo possit esse communis". In het notenapparaat tekent Halm aan: "Haec Sulpitio nostro perperam assuta esse et ex B Hieronymi prologo galeato in sacros libros decerpta merito suspicatur Vossius *Inst. orat.* I p.372 sq.". De passage bij Hieronymus kan ik in de moderne tekst niet vinden; hij wordt geciteerd, zonder duidelijke bronvermelding, in *Thes.L.L.* s.v. *galeatus*, overgenomen uit Turnebus, *Adv(ersaria)* III,18.

r.92-93 *apud eundem Quintilianum...capite 7*
 Quint., *Inst.* II,1,11 en V,7,7.

r.93-94 *quos Seneca irridet*
 Sen., *Contr.* I,3,11 en II,1,33. Het "irridere" bestaat er onder andere in dat Seneca instemmend Gallio's woorden aanhaalt, die de *colores*-verzameling van Otho Junius met de geschriften van Antiphon over dromen vergeleek, omdat er zoveel dromen in beschreven werden. (zie comm. ad r.81-84, supra p.272 en Schottus, *De auct. et decl.rat.*, r.422-423, infra p.330).

r.94-95 *Sed et pericula...capite 1*
 Misschien Quint., *Inst.*, II,11,3: "Neque enim opus esse probatione aut dispositione in rebus fictis, sed, cuius rei gratia

plenum sit auditorium, sententiis grandibus, quarum optima quaeque a periculo petatur". De andere passage heb ik niet kunnen vinden.

r.95-96 *quorum Paulus Aegineta*

Zie de tekst van het voorwoord tot het medische werk van Paulus Aegineta in I Heiberg, ed., *Corpus medicorum Graecorum* IX,1, Leipzig 1921, pp.3-5.

r.96-97 *Fabius ipse sub finem libri X*

Quint., *Inst.*X,7,30.

r.98-99 *ut ait idem Fabius libro II*

Quint., *Inst.*II,11,7.

r.100 *Declamationes...coloratae*

Zie voor dit probleem Faber, *nota ad Contr.*I,16, r.146 sqq. en comm. ad loc. (infra pp 281;286) Faber behandelt het probleem met meer succes dan Pithou. Zie voor de *color*, die Pithou hier ook bespreekt, eveneens Faber, *Nota ad Contr.*I,16 alsmede comm. ad Schottus, *De auctore et declamandi ratione*, r.446 sqq (infra pp.280-281 en 330-331).

r.101-102 *ut apud Quintilianum nostrum declamatione 261*

Quint., *Decl.*261 : "sermo : Haec quoque aliquotiens tractata controversia est et per summas digeri potest".

r.103-105 *quae a Marco Fabio...a Philostrato...dicuntur*

De term "controversia figurata" komt onder andere bij Quintilianus voor, *Inst.*IX,1,14;2,65 en 2,88 De term ἐσχηματισμένη ὑπόθεσις komt passim voor bij Philostratus en betekent *sermo coloratus*; zo bv. in *VS*, p.542(Olearius = p.53, r 4-5 ed Kayser), in het hoofdstuk over de rhetor Polemon.

r.105-106 *et ab eodem...his verbis*

Quint., *Inst.*IX,1,14.

r.109-118 *Iam...in scholis est*

Quint., *Inst.*IX,2,65-66.

r.118-123 *Hieronymus epistula 66...imiter*

Hier., *Ep.*81,1 (PL 22, kol.735=CSEL 55, p.106= ed Labourt, vol.4, p.111). De brief aan Rufinus draagt in de edities afwisselend het nummer 66 of 81 (zie noot in PL 22, kol.735).

r.124-126 *libro I Controversiarum...prooemil*

Sen., *Contr.* I,2,16 en I,pr.24.

r.126-127 *Et in prooemio VII...suspiciose*

Sen., *Contr.*VII, pr.3.

r.129-130 *ut apud Ipsum Quintilianum declamationibus 285 et 384.*

In *Decl.* 285 en 384 staat op het einde van de *sermo* een voorbeeld om het thema "colorate" te formuleren.

r.132 a *Fabio libro IX*
Quint., *Inst.* IX, 1, 18.

r.135-136 *id est ut Marcus Fabius et Sulpicius Victor interpretantur...ut Augustinus*
Quint., *Inst.* IV, 1, 40; Sulpicius Victor, *Institutio oratoria* 7 (Halm, p.316, 24 sqq.); Aug., *De rhetorica* 17 (Halm, p.147, 20 sqq.).

r.138 *libro II Controversiarum*

In moderne edities komt deze *Controversia* niet voor. Wel is ze te vinden in een 1590-editie, waarin een *Contr.* II, 2 met de titel *iuvēnis deprehensus* voorkomt; het *thema* daarvan wordt omschreven als: "Speciosum iuvenem dominus suus deprehendisse cum uxore in cubiculo testatus est, et ob id uxorem suam dimisit: hoc nomine, servum pro adultero postulatum, dominus non defendebat: mulierem, quam petebat praeiudicium, tuebatur; opus erat aliquo colore, cum in cubiculo visa esset cum servo a marito" (ed. 1590, p. 48). Deze zelfde editie bevat nog een tweede toevoeging ten opzichte van andere edities van Seneca die ik heb geraadpleegd: onder *Contr.* V, 8 verschijnt de elders nergens voorkomende *declamatio* "*Tyrannus post abolitionem candidatus*" (ed. 1590, p. 92). In het eerste geval, *Contr.* II, 2 betreft het een korte *controversia* met een uitgebreide *color*-behandeling; er is geen excerpt van. Het tweede geval betreft een excerpt, verdeeld in *pars prima* en *pars altera*.

r.139-145 *Idem Fabius libri IV capite 2...ad quaestionem*
Quint., *Inst.* IV, 2, 88.

r.147 *quas ab Hieronymo "continuas" appellari*
Bedoeld wordt Hier., *In Esaiam* VIII, pr. (CCL 73, p. 315=PL 24, kol 289). In de door mij geraadpleegde edities staat evenwel *concinnas declamationes* in plaats van *continuas declamationes*.

r.150-156 ὁμοιοτέλευτον ...et cetera. *Et huiusmodi...appellat*
Beda, *De schematibus* XII (Halm, p.610, 14-27, CCL 123a, p.149 sq.). De lezing *continuas* en de variant *cachinas* komen geen van beide voor in de moderne tekst, die ook in andere opzichten varianten ten opzichte van de door Pithou geciteerde tekst bevat.

r.157-158 *At ego...declamationes*

Zie het apparaat in CCL 123a, p.149. De lezing *declinationes* komt voor in verschillende handschriften

r.162 *ut auctor Dialogi de oratoribus*
Tac., *Dial.* 26.

r.164 *Marcus Tullius III De oratore*
Cic., *De orat.* III, 25, 100.

r.167-168 *itemque Petronii Arbitrii Satyricon*
Petr., *Sat.* 1-4.

r.168 *Calli Plinii Epistolis quibusdam*
Plin., *Ep.* IV, 11, 1 sqq.; II, 14, 1-5.

NOTAE IN MARCI SENECAE RHETORIS CONTROVERSIAS ET SUASORIAS.

Inleiding.

Het commentaar van Nicolaus Faber (Nicolas Lefèvre, 1535-1615) werd voor de eerste maal gedrukt in de heruitgave die deze humanist verzorgde van de Muretus-uitgave van het oeuvre van de beide Seneca's (zie H. Vervliet, *De gedrukte overlevering van Seneca pater*, in: *De gulden passer* 35(1957), p.187.) Deze heruitgave, de eerste van een hele serie, werd gepubliceerd in 1587 te Parijs. In feite zijn er twee heruitgaven in dat jaar, een bij Beys en één bij Nivellius, die beide Fabers commentaar op Seneca rhetor bevatten. De editie die bij het drukkershuis Beys gedrukt werd, dateert volgens de colofon uit de maand januari en sommige exemplaren ervan dragen het bibliografische adres van de drukker Jac. Dupuys (zie Vervliet 1957, p.202). De editie van Nivellius heeft geen opgave van de maand waarin het werk gedrukt werd; sommige exemplaren ervan dragen het bibliografische adres van de drukker P. Cavellat (zie Vervliet 1957, p.203). Behalve in een zevental herdrukken van deze edities (zie Vervliet 1957, p.188), is Fabers commentaar nog tweehonderd maal geheel of gedeeltelijk herdrukt in de heruitgaven van Schottus' editie van Seneca rhetor uit 1603, waarin Fabers commentaar werd opgenomen (zie Vervliet 1957, pp.191-192, titelbeschrijvingen van de edities p.206 sqq.); de editie 1603 bevat Fabers commentaar niet. Vanaf 1607 bevatten de heruitgaven Fabers commentaar waarschijnlijk allemaal; een aantal daarvan heb ik geraadpleegd, namelijk de ed. Paris 1607(nr.4), ed. Paris 1613(nr.5), ed. Paris 1619(nr.8), ed. Amsterdam 1672(nr.27) en de ed. Paris 1831 (nr.35).

Er zijn geen biografische gegevens over Faber bekend die ons aanwijzingen geven omtrent enige bemoeienissen van de humanist met heruitgaven van zijn commentaar. Aangezien de edities van na 1587 die ik geraadpleegd heb alleen maar kleine verschillen vertonen ten opzichte van de 1587-editie, is er geen reden aan te nemen dat Faber zijn commentaar nog ooit veranderd heeft na de eerste editie.

Als basis voor de tekstuitgave werd de editie van Beys (soms Dupuys) gekozen. Niet alleen is deze editie, daterend uit de maand januari, hoogstwaarschijnlijk ouder dan die van Nivellius, maar deze laatste bevat ook een paar hinderlijke drukfouten (tekst 1, r.31 *Sosipatro*, tekst 2, r.41 γενυχοτατον κεφαλαιον, tekst 2, r.68 *iudicabant*, tekst 3, r.90 *ptecedentis*, tekst 3, r.93 *nime* i.p.v. *nunc*, tekst 4, r.131 *omnino* i.p.v. *omnem*); bovendien laat deze editie in het citaat in tekst 4, r.140 *ipsa* weg. De tekst van de editie van Beys (soms Dupuys) heb ik op een plaats gecorrigeerd naar de lezing van de edd. 1619 en 1831, namelijk in tekst 4, r.125 *loco* (in plaats van *loci* in de ed. 1587, gevolgd door 1607, 1613 en 1672; zie apparaat). Op één plaats, namelijk in tekst 1, r.32, heb ik ter verduidelijking het woord "et" tussen haken toegevoegd.

In de geraadpleegde edities heb ik, zoals gezegd, alleen maar onbelangrijke verschillen en (druk)fouten gevonden. In tekst 1 betreft het r.2 *vituperiis quae* (edd.1607,1613,1619,1672,1831); r.4 *locum* (ed.1607), r.12-13 *Lucio Plotio Gallio* (edd.1607,1613,1672), *Lucio Platio Gallio* (ed 1619); in r.15 et om. (edd.1607,1613,1619,1672); r.23 *respublica* (ed.1619). In tekst 2 laten de edd.1607,1613,1619,1672 in r.34 *est* weg en drukken per abuis in r.41 *suppeditans*. In tekst 3, r.85 voegen de edd.1607,1613,1619 en 1672 tussen *refutationem* en *epilogum* "et" toe. In tekst 4 hebben de edd.1607,1613,1619,1672 in r.136 *praeciderit*, ed.1619 in r.158 *iudicarit*. Als drukfouten kan men voorts in de herdrukken van tekst 4 beschouwen : r.128 *facta* en r.152 *venum* (beide ed.1672). In deze tekst heeft de ed.1831 tenslotte in r.108 *libri III capite ultimo*, terwijl deze editie de teksten 2 en 3 niet opgenomen heeft en tekst 4 slechts tot *χρῶνύσαι τὸν λόγον* afdrukt (r.113). Al deze kleine verschillen heb ik niet in het apparaat opgenomen.

De volledige titel van de basiseditie luidt : *L. Annaei Senecae philosophi scripta quae exstant : ex editiōne Romana virorum doctorum notis castigata : quadam etiam parte ex veteribus libris aucta. Cum Indicibus certissimis*, Parisiis, Apud Aegidium Beys, (...) MDLXXXVII (zie Vervliet 1957, p.202). Het oeuvre van de rhetor heeft een eigen titelpagina : *M. Annaei Senecae rhetoris controversiarum libri X, Suasoriarum liber I*, Parisiis (...) MDLXXXVII. Ook is er een aparte paginering voor het oeuvre van de rhetor Seneca. Onze teksten staan achtereenvolgens op pp.153-154, 155, 155 en 156. Het door mij geraadpleegde exemplaar in de Bibliotheque Nationale (*sign.*R.477-478) heeft het bibliografisch adres van Dupuys.

1. Nota ad Contr. I, pr. 11.

- Veteres rhetores in virtutum ac vitiorum, paupertatis, divitiarum ceterarumque id genus rerum laudationibus vituperiisque vel quaestionibus generalibus ex philosophia morali desumptis citra complexum personarum, temporum aut locorum sese exercuerunt, assumpta tamen a dialecticis argumentandi ratione. Propria enim quae ex personis, rebus negotiorumque natura ducitur uti non potuerunt, hancque primam et diu solam exercitationem habuerunt. Circa Demetrii Phalerei tempora, hoc est circa olympiadem CXVII annumque Urbis CDXL ad imitationem fori conciliorumque suasoriae iudicialesque personis, locis, temporibus definitae negotiisque accommodatae materiae in scholis frequentari coeperunt. Quas etiam Latini, tandem admissis puero Cicerone in Urbem rhetoribus, Lucio Plotio Gallo primum Latine docente, declamitarunt. Hoc declamationum genus controversias sive causas, illud vero theses a proposita materia nuncuparunt. Suetonius notat et συντάξεις, vel, ut vetus clarissimi viri Petri Pithoei liber habet, συνθέσεις, controversias dictas fuisse, nisi potius legendum esset ὑποθέσεις, quo nomine a Graecis appellantur. Quae primum autem controversiae declamatae fuerunt "vel ex historiis trahebantur vel ex veritate ac re si qua forte recens accidisset", talesque a Cicerone, Hortensio, Calvo ceterisque eius saeculi luminibus frequentatae fuerunt. Huius generis fuit illa Bruti pro Milone, Cestii in Milonem suntque etiamnum illae de ordinanda republica Sallustio et in Sallustium Ciceroni attributae declamationes, quae et in veteribus exemplaribus sic inscribuntur. Quamvis legerimus Ciceronem iam in republica principem thesibus etiam exerceri solitum. Tandem luxuriantibus ingeniis et vulgaria consuetaque fastidientibus in materias a veritate et usu forensi abhorrentes, velut ad inania simulacra et mera somnia deflexerunt, quales in his libris et apud utrumque Quintilianum pleraeque, et quae ab Hermogene et Sopatro proponuntur. Haec ex Quintiliani capitibus 1 et 3 libri V (et) libri X et aliis locis, Suetonii libro De claris rhetoribus et Taciti Dialogo excerptissimus.

2. Nota ad Contr. I, 13.

- Divisio, quae Graecis dicitur διαύρεσις, est οὐ τῶν γενῶν εἰς εἴδη τομῇ, οὐδὲ τῶν ὅλων εἰς μέρη, ἀλλὰ τῶν πολιτικῶν ζητημάτων εἰς τὰ λεγόμενα κεφάλαια. Ζήτημα, praecipua controversiae quaestio, in qua causae status vertitur, κεφάλαια minores quaestiones ex principali descendentes eamque fulcientes, de quibus tantum quaeritur, ut de principali sententia feratur. Haec Theodorus etiam εἰδὴ κεφάλαια ut illam de qua maxime quaeri ac iudicari debet γενικώτατον κεφάλαιον vocavit. Exemplum suppeditant praeter hunc nostrum auctorem Hermogenes Περὶ στάσεων et Sopater Περὶ διαυρέσεων. Hanc Graeci nimium fere in scientiis acuti ab inventione separarunt et inventionis quidem τὴν ἐργασίαν χορηγεῖν τῶν κεφαλαίων, divisionis vero τὴν ἐπαρτήσιν καὶ τάξιν διδάσκειν esse voluerunt. Simplicius Latini utrumque inventioni

tribuerunt. Nam et dividere praecipuam quaestionem, id est invenire quae quaestiones in eam incidant et ex arte quamque particularium tractare, eiusdem facultatis esse videtur; nec alia est ratio epicherematum et tractationum, quae inventionis sunt, ad minores quaestiones, quam earundem quaestionum ad principalem. Ut enim haec particularibus quaestionibus, ita particulares epicherematibus et tractationibus constant. Ab hoc inventionis munere sermo ille qui a declamaturis velut futurae declamationis pompa, antequam ad dicendum consurgerent, habebatur, divisio dictus est. Solebant enim sedentes paucis quibusdam praemissis, quae attentiores redderent auditorem, controversiae de qua dicturi erant argumentum ac thema proponere; inde quaestionem, in qua status, continens ac iudicatio esset, elicere, deinde quae in principalem quaestionem et quot inciderent quaestiones, quo ordine ac modo, quibus coloribus, argumentis, verbis tractari deberent, aliquando etiam quae figurae et qui affectus in unamquamque quaestionem recipi possent, disserere. Saepe etiam unde exordium sumendum, ubi et quatenus narrandum, probandum, refellendum, deprecandum perorandumque dicebant. Quin etiam si quid ab aliis in ea vel simili controversia non recte divisum, si inepto colore tractatum, siquid nimis antiquis, si novis, si vulgaribus aut sordidis verbis dictum, indicabant suasque partes interponebant; tum demum surgentes declamabant. Noster auctor toto hoc opere, Quintilianus libro II Institutionum et alter Quintilianus in Declamationibus, Plinius epistulis 3 libri II et 2 libri VIII, Sopater Περὶ διαρρέσεων et Libanius ἐν μελέταις. Divisionem autem, praelocationem, praefationem, sermonem, διαρρέσιν et προθεωρίαν, unum idemque valere apud illos auctores perspiciet, qui quae ab illis de ea re dicuntur diligentius pensabit.

3. Nota ad Contr. 1, 14.

Diximus in controversia haec esse aut esse posse : quaestionem generalem, de qua praecipue quaeritur et speciales, de quibus ideo quaeritur, ut de generali iudicetur. Ipsae etiam speciales aliquando sua membra habent quaestionum speciem habentia, quae tamen non ut quaestiones separatim, sed in quaestionibus ut earum partes tractanda sunt. Haec vel tractationes vel loci, prout in iis diu vel parum immorandum est, quod ex iudicio prudentis oratoris dependet, dicuntur. Hoc loco quaestionem fecerunt Graeci "An adoptatus abdicari possit". Recte, eiusmodi enim est ut suam propositionem, probationem, refutationem, epilogum, quantum quaestioni particulari sufficiat, habere debeat. Alteram addidit Gallio : "An adoptatus abdicari possit ob hoc vitium, quod antequam adoptaretur adoptanti notum fuit". Male, inquit noster auctor, nam non est quaestio, sed tractatio, id est amplificatio et velut praecedentis quaestionis extensio, quae separatim tractanda non est, sed velut pars in praecedenti quaestione. Nempe non posse abdicari qui patrem suum aluit, qui adoptatus fuit et eo minus quia eius in suos contumax affectus, propter quem nunc abdicatur, non ignotus fuit adoptanti; addet etiam locum omni quaestione fortasse fortiolem, propter hanc pertinaciam adoptionem meruisse et adoptatum fuisse, quae, ut tractationem et locum, id

est ut partes quaestionis, non ut quaestiones exsequatur. Cyrus
tamen Περὶ διαφορᾶς στάσεων, capite περὶ ἀποκηρύξεων ex ea
100 tractatione, quemadmodum Gallo, quaestionem effecit statumque
negotialem. Eius generis autem exempla plura discutiuntur a nostro
auctore in sequentibus ex quibus hi quaestionis, tractationis et loci
gradus clarius et apertius demonstrantur.

4. Nota ad Contr. I, 16.

Color est apud rhetores praetextus, quo factum minus ex se
probabile tegitur et coloratur. Id nomen satis indicat quod fucum
105 subolet Graecis eodem significato χρώμα dicitur, quod ita definiuit
Marcellus in Hermogenem, ut sit μετάθεσις τῆς αἰτίας ἢ τὸ ὑπεύ-
θυνον εἰς τὸ ἀνυπεύθυνον μεταθεῖσα. Huius nominis rationem vult
Quintilianus capite ultimo libri III duci, quod maxime tuendus sit
color dicentis ingenio et aliquando ad solam dicentis verecundiam
110 pertineat. Vitiosus enim ille est, ut inquit noster Seneca, qui ad
testem ducit. Simplicius contra suum morem hac in re Sopater in
Hermogenem, qui dicit vocari διὰ τὸ πρόφασιν παρέχειν τῆς ἀπολο-
γίας, καὶ οἶονεῖ χρωρύνει τὸν λόγον, quemadmodum etiam hoc
vocabulo usi sunt Valerius Maximus capite 11 libri VIII et
115 iurisconsulti Ulpianus libro VIII De officiis proconsularibus atque
Marcellus libro VII Digestorum, in Pandectis, sub titulis De
donationibus inter virum et uxorem et De abigeis. Quin et ipse
Quintilianus eam metaphoram in hoc vocabulo agnoscit, cum scribit
capite 8 libri III : "Dandum deformibus colore etiam apud malos".
120 Porro haec definitio colori proprie ac stricte sumpto convenit,
scilicet ubi qualitas tantum facti controvertitur et αἰτίαν causamque
facti seu rationem defensionem continentem significat. Id enim
proprie color est, quod et Hermogenes capite 1 libri Περὶ στάσεων
indicat : "Θαυμάζω δὲ", inquit, "εἰ μὴ κρινομένου πράγματος αἰτίαν
125 ἀποδώσει καὶ τὸ λεγόμενον χρώμα", quo loco notant commentatores
Graeci : "αἰτίαν καὶ χρώμα ταύτων μὲν εἶναι, ἐκ παραλλήλου δὲ
κεῖσθαι". At vero ut αἰτία non observata Hermagorae sollicita
distinctione tam pro causa iudicii quam pro causa facti sumitur, id
est etiam τὸ αἰτίον complectitur et causativum litis quod vocat
130 Fortunatianus, tamque ab actore est quam a reo, ita etiam color.
Itaque color et deprecationem comprehendit et omnem rationem tam
actoris qua damnum reum nititur, quam rei qua se
absolvendum. Et cum apud Graecos quaedam sint causae ἄχρωμοι,
in quibus nullam reus facti a se commissi excusationem, nullum
135 praetextum invenire potest, ut si quis ne in bellum proficiscatur
sibi pollicem praesciderit vel in adulterio ἄρθρα ἐν ἄρθροις
deprehensus fuerit, vel ut illa de qua Iuvenalis libro II :

Quae iacet in servi complexibus aut equitis; dic
Dic aliquem sodes hic Quintiliane colorem
140 Haeremus; dic ipsa(...);

tamen eum qui nullam excusationem habet, solam poenitentiam
habere colorem dicit idem Quintilianus capite 1 libri XI. Itaque eo
significatu non erit controversia quae deprecatione sola nititur, nec
ulla alia ἄχρωμος. Et infra toto hoc opere singulis controversiis
145 colores tam actorum quam reorum subiiciuntur.

Unde ergo, dicit aliquis, in illis Quintiliani declamationibus divisio coloratarum et tractatarum ? Nescio et vereor ne qui primus sic illas distinxit illudere aut crucem figere ingenius voluerit. Nam, ut non anxie in singulis inquiram, quae prima occurrit inter

150 coloratas tota scripti et voluntatis est, in quo quidem quaestionis genere proprie non est color, et tractatarum ultima tota colore nititur. Nam qui venenum dedisse fatetur, si non habet quid dicat cur hoc fecerit, nulla controversia erit. Factum enim per se improbum est. Colorem igitur oportet inveniat, nempe se

155 misericordia motum, ne tamdiu miser cruciaretur, illudque non proditori pessime merito, sed humanitati dedisse. Praeterea satis patere nullos proditorem conscios habuisse, quos ne bis quidem tortus indicarit periculumque fuisse ne si tertio torqueretur, in rempublicam male affectus eos nominaret, quos maxime reipublicae

160 conducere nosset suspicionibusque civitatem impleret. Ex quibus apparet et quae colorata dicitur non esse et quae tractata coloratam esse. Ut omittam vitiosam esse illam divisionem in tractatas et coloratas, cum toto genere color a tractatione differat.

Apparaat

r.114 *capite 11* corr.M.v.d.P.; *capite 2* edd.

r.125 *loco* corr.ed.1619; *loci* edd.pr.,1607,1613,1672

r.142 *libri XI* corr.M.v.d.P.; *libri II* edd.

1.Nota ad *Contr.*I, pr.11.

Zie voor deze tekst ook de aantekeningen bij Schottus' *De auctore et declamandi ratione*, r.306-307(infra p.321-322).

r.5 *assumpta...ratione*

Quint., *Inst.* II,4,41.

r.8-11 *Circa Demetrii Phalerei tempora... coeperunt*

Quint., *Inst.* II,4,41.

r.15-17 *Suetonius notat...ὁποθέσεις*

Suet., *Rhet.* 1. In de moderne tekst van Robinson (Paris 1925) staat : "Olim autem eas +appellationes+ <* * *>, Graeci συντάσεις vocabant; mox controversias quidem, sed aut fictas aut iudiciales". In het apparaat wordt de lezing van het handschrift van Pithou (S=Neapolitanus IV B4.bis) genoemd, συντάσεις is een conjectuur van Robinson.

r.22 *illa Bruti pro Milone*

Marcus Iunius Brutus schreef een volgens de overlevering fictieve redevoering voor Milo; zie Quint., *Inst.* III,6,93; Ascon., *In Milon.* p.37,3(ed.Stangl; = p.46,5 ed.Giarratano); *Scholia Bobiensia in Milonem*, p.112,5(ed.Stangl; =p.62,1 sqq. ed.Hildebrandt).

r.23 *Cestil in Milonem*

Lucius Cestius Pius schreef redevoeringen die de *altera pars* van redevoeringen van Cicero vormden. Zie Sen., *Contr.* III, pr.16.

r.23-25 *illae de ordinanda republica...inscribuntur*

Faber bedoelt de twee *suasoriae* die aan Caesar gericht zijn. In het belangrijkste handschrift (Vat.3864; S IX/X) hebben ze als opschrift "Ad Caesarem senem de Republica incipit feliciter"; daarnaast refereert Faber aan de *Invectivae Sallustii in Tullium et invicem*. Deze hebben verschillende opschriften in de diverse handschriften : "invectiva"(Harleianus 2716; S.IX/X), "oratio invectiva"(Monacensis 4611; S XII), "controversiae" (Monacensis 14714, S XII). De humanist Corradus wees er in 1537 als eerste op dat deze geschriften niet van Sallustius, de bekende historiograaf, konden zijn; in verschillende 16e-eeuwse edities worden de *Invectivae* aangeduid als *Declamationes*(onder andere Venetië 1546, maar ook nog Leipzig 1724 en Venetië 1737).

r.25-27 *Quamvis...solitum*

Suet., *Rhet.* 1 : "Cicero ad praetoram usque etiam Graece declamavit". Het in het Grieks declameren impliceert dat het *theses* betreft; zie Suet., *Rhet.* 2, waar een passage uit Cicero's correspondentie geciteerd wordt, waarin de term "graecae exercitationes" voorkomt.

2.Nota ad *Contr.*I,13.

r.34-36 οὐ...κεφάλαια

Zie Hermog., *Stat.* 1(ed.Spengel, vol.2, p.133,9-13). Faber citeert vrij.

Ioannes Petreius Toletanus behandelt de *divisio* in zijn *Progymnasmata artis rhetoricae* (Alcala 1539), p.AII-verso sqq. (Zie comm ad Petreius, *De declamandi ratione etc.*, r 170-171, supra p.254). Fabers betoog is niet door Petreius' behandeling van de *divisio* geïnspireerd Petreius noemt vrijwel geen Griekse bronnen, en geeft een groot aantal voorbeelden van *divisio*, meestal uitgaande van teksten van Cicero. Net als Faber brengt hij de *divisio* in nauw verband met de *status*-leer.

r.39-41 *Haec Theodorus...γενικώτατον κεφάλαιον*

Quint., *Inst.* III,6,2 : "Quod nos statum, id quidam constitutionem vocant, alii quaestionem, alii quod ex quaestione appareat, Theodorus caput <id est γενικώτατον κεφάλαιον> (del. Radermacher) ad quod referantur omnia, quorum diversa appellatio, vis eadem est(...)"; Winterbottom (OCT) en Cousin (Budé) volgen de tekst van Radermacher. Zie Aug., *Rhetorica* 12 (Halm p.144,18 sq.).

r.69-72 *Noster auctor...μελέταις*

Wat betreft de bronnen die Faber opsomt kan men de volgende opmerkingen maken. Quint., *Inst.* II : misschien doelt Faber vooral op II,10, waarin over het nut van de *declamatio* wordt gesproken, hoewel geen gewag wordt gemaakt van de uitgebreide voorfase van de *sermo* waarover Faber uitweidt. Plin., *Ep.* II,3 bevat een lofrede op de leermeester Isaeus; IV,2 moet een vergissing zijn, want die brief handelt helemaal niet over *rhetorica* en *declamatio*. Bij de verwijzing naar Sopater doelt Faber op Διακρίσεις τῶν ζητημάτων (W VIII, pp.1-385).

3.Nota ad *Contr.* I,14.

In deze opmerking over de *tractatio* legt Faber uit dat er een *quaestio generalis*, met andere woorden een *thesis* aan de *Controversia* ten grondslag kan liggen. Zie Bonner 1949, p.6, die hetzelfde punt als Faber aantoonst aan de hand van andere voorbeelden, onder andere Sen., *Contr.* II,1,20 en VII,4,3.

r.76 *diximus*

Namelijk in het commentaar ad *Contr.* I,13.

r.83-91 *Hoc loco...quaestione*

Sen., *Contr.* I,1,14 : "Novi declamatores Graecis auctoribus adiecerunt primam illam quaestionem . an adoptatus abdicari possit. Hac Cestius usus est. Adiecit quaestionem <Gallio>(del. Gruppe) alteram : an, si abdicari possit etiam adoptatus, <possit>(ad. Müller) ob id vitium quod, antequam adoptaretur, notum fuit adoptanti. Haec autem ex aequitatis parte pendet et tractatio magis est quam quaestio."

r.97-100 *Cyrus...negotialem*

Cyrus, Περὶ διαφορᾶς στάσεων , cap.13 περὶ ἀποκηρύξεων (over ontervingen) (W VIII, p.394,20 - 395,10). De strekking van het

caput is : als iemand een kind onterft wanneer het krankzinnig is, en het later weer als erfgenaam aanvaardt wanneer het genezen is, kan er geen sprake zijn van een aanklacht, maar van de vraag of het mogelijk is iemand die eenmaal onterfd is, weer tot erfgenaam te maken.

4. Nota ad *Contr.* I, 16.

Zie voor deze tekst ook de aantekeningen bij Schottus' *De auctore et declamandi ratione*, r. 446-486 (infra pp. 330-331).

r. 106 *Marcellus in Hermogenem*

Marcellus, *In Hermog. Stat.* 2 (W IV, p. 391, 21-23). Faber citeert heel vrij; de oorspronkelijke tekst luidt : "μετάθεσις καλεῖται, ἐπειδὴ τὰ ἐκφερόμενα ὑπὸ τοῦ κατηγοροῦ ἐφ' ἑτερον ἀγειν κειρώμεθα ἀνεύθυνον".

r. 108 *Quintilianus... duci*

Quint., *Inst.* III, 11, 1-28.

r. 111-113 *Sopater in Hermogenem... λόγον*

Sopat. rh. in Hermog., *Stat.* I (W IV p. 134, 23-25).

r. 114-117 *Valerius Maximus... iurisconsulti*

Ulpianus... Marcellus... De abigeis

Valerius Maximus : Waarschijnlijk doelt Faber op VIII, 11, ext. 5 : "(...) Neptuni imaginem, quam poterat, excellentissimis maiestatis coloribus complexus est(...)" Ulpianus : *Dig.* XLVII, 14 (De abigeis), 1 : "Ulpianus libro octavo de officio proconsulis (...)" 4 : "(...) sed hoc ita demum probandum est si non color abigeatus quaesitus est, sed vere putavit sua iustis rationibus ductus." Marcellus : *Dig.* XXIV, 1 (De donationibus inter virum et uxorem), 49 : "Marcellus libro septimo (sic) digestorum : Mulier, quae ad communem filium volebat, qui in potestate patris erat, post mortem patris fundum pervenire, eum patri 'tradidit', uti post mortem restitueretur filio. Quaero, an donatio tibi videatur, ut nihil agatur, an valeat quidem, sed mulieri potestas datur, si noluerit, eum repetere, respondit : si color vel titulus, ut sic dixerim, donationi quaesitus est, nihil valebit traditio, idem si hoc exigit uxor, ut aliquid ex ea re interim commodi sentiret maritus, (...)"

r. 117-119 *Quin et ipse... malos*

Quint., *Inst.* III, 8, 44 : "(...) sed dandus illis deformibus color(...)"

r. 123 *Hermogenes*

Hermog., *Stat.* I (W III, p. 4, 16 - 5, 2).

r. 125-127 *commentatores... κεῖσθαι*

Sop. rh. in Hermog., *Stat.* I (W IV, p. 134, 27-28). Faber citeert vrij; de tekst luidt correct : οὐκ ἄλλο δε αὐτῶν καὶ χρῶμα· ἀλλὰ ταῦτόν μὲν, ἐκ παραλλήλου δὲ κεῖται.

r. 129-130 *causativum... Fortunatianus*

Fortunatianus, *Ars rhetorica* 1,2 : "Quid est aetion ? causativum litis, propter quod res in iudicium devocatur" (Halm p 82,6-7). In plaats van *aetion* wordt ook *action* of αἴτιον gelezen; zie Ernesti, *Lexicon technologiae graecorum rhetoricae*, Leipzig 1795 (Hildesheim 1962), s.v.

r.137-140 *Iuvenalis libro II...ipsa*

Iuv. VI,279-281. Moderne edities lezen in r.279 *Sed* in plaats van *Quae*.

r.141-142 *tamen eum...libri XI*

Quint., *Inst.* XI,1,81. Faber citeert in de indirecte rede. Bij Quintilianus staat : "Quod si nulla contingit excusatio, sola colorem habet poenitentia."

r.146-147 *Unde...divisio coloratarum et tractatarum*

Zowel in A als in de daarvan afgeleide handschriften BCD staat voor het begin van *declamatio* 308 : *M.Fabi Quintil. finiunt tractate. Incipiunt coloratae* (met een variant in D) Evenzo staat er na *declamatio* 350 : *M.fabi quintil.finiunt coloratae feliciter/incipiunt eiusdem colorate egenti vita bona* (met enkele kleine varianten in B). In de teksten van Ritter(1884; bij hem ontbreekt codex D) en Winterbottom(1984) staan beide aanduidingen in het kritisch apparaat; Winterbottom verwerpt ze uiteraard als "faulty" (pp.449,557). In Pithou's editie hebben deze (op zich verwarrende) aanduidingen aanleiding gegeven tot een indeling van de *declamationes* in drie groepen : de groep 308-350 heet *declamationes coloratae*, de groep 351-388 *declamationes tractatae*, terwijl de groep 254-307 geen aparte titel heeft.

CLARISSIMO DOCTISSIMOQUE VIRO IUSTO
LIPSIO(...).A.SCHOTTUS(...).S.D.

Inleiding.

De dedicatio-brief van Schottus aan Lipsius over het verval van de rhetorica en met name van de *declamatio* in de oudheid, werd voor het eerst gedrukt in de eerste editie van Schottus' tekstuutgave met commentaar van het werk van Seneca rhetor, waaraan Schottus een vijftiengestig jaren gewerkt heeft en die in 1603 verscheen bij het drukkershuis van Commelinus te Heidelberg. In de laatste fase van de voorbereiding van de editie had Lipsius Schottus terzijde gestaan, als dank waarvoor Schottus de editie aan hem opdroeg (zie J.Fabri SJ, *L'odyssée du manuscrit "Bruxellensis 2025" des oeuvres de Sénèque le Rhéteur*, in : *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 44(1966), pp.900-924). De editie bevat tevens het oeuvre van de filosoof Seneca, de zoon van Seneca rhetor, zonder dat Schottus met betrekking tot deze uitgave enige eigen bijdrage leverde als uitgever of commentator. In de eerste editie van 1603 wordt de tekst van Seneca philosophus begeleid door het commentaar van Muretus, dat uit 1585 dateert(zie ook supra p.276). Schottus' editie, met de dedicatio-brief en de volgende tekst die in deze appendix wordt uitgegeven, het traktaat *De auctore et declamandi ratione*(zie infra p.301 sqq.), werd tot 1831 vierendertig maal herdrukt (zie Vervliet 1957, pp.191-192).Vanaf de herdruk van 1607 (zie Vervliet 1957, p.191, nr.4) betreft het edities met een bloemlezing van de beste commentaren op het werk van Seneca, die in de zestiende en begin zeventiende eeuw geschreven werden; zo werd onder andere het commentaar van Faber, in zijn geheel of gedeeltelijk, uit 1587 opgenomen, en uiteraard dat van Schottus zelf. In 1628 werd in de Geneefse uitgave, verzorgd door T.de Juges (zie Vervliet 1957, p.191, nr.12), een - zoals Vervliet het uitdrukt - "nieuwe compilatie en logische schikking der commentaren der vroegere uitgevers gemaakt", maar de inhoud van de compilatie is door De Juges nauwelijks veranderd.

Vervliet dateert de *editio princeps* in 1604, met de aantekening dat sommige exemplaren in 1603 gedateerd zijn (Vervliet 1957, p.205). Uit het betoog van Fabri (1966, pp.920-921) lijkt men evenwel te mogen concluderen dat het boek in het laatste kwartaal van 1603 ter perse is gegaan. Fabri's betoog vindt steun in een, overigens door hem niet geciteerde, brief van Schottus aan Lipsius, namelijk *epistula C* in vol.1 van Burmans *Sylloge epistolarum*, Leiden 1727, p.105 : "Senecam Rhetorem, quem paene amissum putabam, tandem fartum tectum repertum Septembri lucem aspecturum bene narrat Gruterus : extra patriam enim meis ingratis, domi despectus, mittere coactus fui (...). Insulis Flandrorum cal.septemb.MDCIII." Gruterus verbleef te Heidelberg. W.Port, *H.Commelinus 1550-1597. Leben und Werk eines Heidelberger Drucker-Verlegers*, Leipzig 1938 (repr.Wiesbaden

1969), p.83 sq, vermeldt een editie van 1603 en een van 1604, zonder verdere toelichting. Daar men op grond van de geciteerde brief van Schottus en de catalogus van Port mag concluderen dat er in 1603 een editie verschenen is, hanteer ik deze datering, ondanks het feit dat Vervliet de editie in 1604 dateert

De recensie van Seneca rhetors tekst is in al die vijfendertig uitgaven die van Schottus, in 1649 hier en daar aangevuld door J.F.Gronovius (zie Vervliet 1957, p.192)

De tekstuitgave van de brief is gebaseerd op die van de eerste druk uit 1603, in r.98 (na *floruerunt*) aangevuld met een opsomming van rhetoren die in alle overige door mij geraadpleegde versies van de brief voorkomt, te beginnen met die van 1607. De geraadpleegde edities zijn dezelfde als die welke ook in verband met de uitgave van het werk van Faber zijn geraadpleegd, namelijk ed.Paris 1607 (Vervliet 1957, pp.191-192, nr.4), ed.Paris 1613 (nr.5), ed.Paris 1619 (nr.9), ed.Amsterdam 1672 (nr.27) en ed.Paris 1831 (nr.35). Bovendien heb ik de tekst van de brief geraadpleegd in Justus Lipsius, *Epistulae quae in centuriis non extant decades XIX*, Harderwijk 1621, pp.160-169.

Na het raadplegen van de gepubliceerde brieven van Schottus die in Sommervogel (vol.7, kol.901 sqq.) vermeld staan en de in de *Bibliographie de l'humanisme des Anciens Pays-Bas* van Gerlo en Vervliet vermelde literatuur, is mij niet gebleken dat Schottus enigerlei bemoeienis heeft gehad met een heruitgave van zijn editie, of zich uitgesproken heeft over de uitbreiding van zijn dedicatio-brief aan Lipsius (in onze editie na r.97).

Echte varianten heb ik in de verschillende uitgaven niet aangetroffen. Op twee plaatsen werd in de editie van 1607 en in alle daarop volgende edities een kleine correctie op de tekst van de eerste druk aangebracht. Deze twee correcties (r.60 en 158) zijn opgenomen in het apparaat. Daarnaast komen sporadisch kleine verschillen voor, die berusten op een klaarblijkelijke vergissing of een opzettelijke ingreep van de zetter, zonder dat de tekst daardoor ingrijpend veranderd is, te weten r.3 *acquirere* (edd.1672,1831), r.23 *Hinc* (ed.1619); r.46 *declamavit* (ed.1672), r.76 *Adhuc* (ed.1672,1831), r.136 *e librariis* (ed.1831), r.219 *qui* in plaats van *quia* (edd.1672,1831). Voorts vertonen de verschillende edities enkele kleine verschillen die op een verschillende etymologie of woordafleiding berusten (r.60 *Tubertino* (editio princeps) en *Triburtino* (ed. in de brieven van Lipsius, 1621) tegenover *Tiburtino* in de overige edities; r.89 *Carpentanis* (ed. in de brieven van Lipsius) en r.173 *Pontificae* (edd.1607,1613,1619)). Tenslotte zijn er enkele aperte drukfouten: r.71 *Beatica* (ed. 1619); r.140 *natorem* (ed.1619); r.167 *efflagitarunt* (ed.1621); r.192 *existeris* (edd.1613,1619) en r.196 *ᾠροντῶσας* (ed.1613,1619) en een paar doelbewuste of toevallige weglatingen, (r.25 *Illustris* (ed.1831), r.59-60 *rei publicae constituendae* (ed.1831), r.77-78 *corpori...Declamator* (ed. in de brieven van Lipsius, 1621; een geval van "saut du même au même"), r.162 *mihi* (dezelfde editie) en r.183 *sic* (dezelfde editie). In de aanvulling na *floruerunt* (r.98) staat een kleine fout in de editie van 1672, nl. *Pacatus, Drepanius* (zelfde regel). Deze al dan niet op begrijpelijke wijze tot stand gekomen verschillen zijn onbelangrijk voor de tekstconstitutie, en ik heb ze dan ook niet opgenomen in het apparaat.

De volledige titel van de basiseditie luidt : *M. Annaei Senecae rhetoris Suasoriae, Controversiae, Declamationumque excerpta*, Heidelberg 1603. Onze tekst is opgenomen op pp. a2-recto - (a4)-verso.

Clarissimo doctissimoque viro Iusto Lipsio iuris consulto et historico regio, Andreas Schottus Antverpensis de societate Iesu salutem dicit.

Quaesitum ut olim, doctissime Lipsi, de causis degenerantis eloquentiae, sive a Cornelio Tacito, quem legi et intellegi docuisti, seu potius a Marco Fabio, sic et anquirere pace mihi liceat tua - quis enim te citius nodum expedierit? - quidnam causae sit, cur, cum eloquentia eiusque socia atque administra declamandi ratio a Graecis primum culta et a Romanis excepta fuerit, quae duae gentes extra se omnes ut barbaras fastidirent, inde tamen ad Hispanos, mox ad Gallos hic potissimum declamandi usus atque etiam poetica veluti in coloniam commigrarit? An quia ut rerum et ingeniorum periodi quaedam tempestivitatem habent suam, sic et loci mutatione vicissitudinem experiuntur? Quemadmodum enim gentium ex aliis in alias sedes migrationes legimus, sic et disciplinae artesque bonae huc illuc veluti turbine delatae vigerunt. An quia luxurians Romae eloquentia longius se diffudit, quomodo arbor altas agens radices, ramis opaca, longas mittit umbras, aut torrens alveo egressus proxima quaeque uti Aegyptum Nilus irrigat? An denique quia ad summum perducta dicendi vi, flagranteque iam Mariano ac Pompeiano bellis intestinis Italia, iustitiam fuit, tacuit eloquentia, quae ut pacis alumna in proximas terras demigravit?

Gorgias Leontinus apud Graecos ponere iubebat de quo quis audire vellet, et contrarias in partes disserendo quo libitum esset animos audientium rapiebat. Hunc secuta longo post intervallo magna sophistarum copia, quos Philostratus, Eunapius et Hesychius Illustris celebrant, exstantque hodie Lucianus, Libanius, Dion Chrysostomus, Maximus Tyrius, Aristides, Himerius, alii; praeceptiones vero declamandi tradidere progymnasmatis seu primis apud rhetorem exercitationibus Aphthonius, Theon et ex Hermogene Priscianus.

Romani vero devictis Graecis, ut armis superiores belli gloriam, sic et disciplinarum laudem oratoriae potissimum et poeticae, quamvis serius, ereptum ierunt acceptaque ab illis fecere meliora. Unus omnium instar Marcus Tullius et iuvenis exercebatur assidue ad eloquentiam et grandis natu usum revocavit. Cumque sit, teste Fabio, declamatio, quae Graecis μελέτη est, forensium actionum meditatio et iudiciorum consiliorumque imago, hoc est, controversiarum ac suasoriarum tractatio, quibus tamquam pugnae simulacris quibusdam ad verum discrimen aciemque iustam assuescimus; oppressa iam civilibus armis republica hanc Cicero animi aversionem adhibendo, in litterasque se ac bibliothecam abdendo et philosophiam Latine loquentem fecit et silentibus ac mutis in foro causis publicis declamavit identidem coram Cassio et Dolabella, ut ad Petrum Volumnium Eutrapelum scribit: Latine quidem etiam senior, Hirtio et Pansa consulis quos discipulos et grandes praetextatos vocabat. Immo ad praeturam usque Graece declamavit, ut auctor est Tranquillus, et ipse adeo ad Marcum Titinium: "Continebar", inquit, "doctissimorum hominum auctoritate, qui existimabant Graecis exercitationibus ali melius ingenia posse". Et in Bruto, qui de claris est oratoribus: "Commentabar", ait, "declamitans saepe cum Marco Pisone et cum Quinto Pompeio aut cum aliquo quotidie; idque faciebam multum

- etiam Latine, sed Graece saepius, vel, quod Graeca oratio plura ornamenta suppedians consuetudinem similiter Latine dicendi adferebat, vel quod a Graecis summis doctoribus, nisi Graece dicerem, neque corrigi possem neque doceri." Cnaeum quoque Pompeium historici tradiderunt sub ipsum civile bellum, quo facilius Caio Curioni promptissimo iuveni causam Caesaris defendenti contradiceret, repetisse declamandi consuetudinem. In ipsum autem Ciceronem sedecim amplius dies Marcus Antonius triumvir rei publicae constituendae, quod V Philippica tradit, in Tubertino Scipionis assidue declamavit. Augustus item Caesar, eorum aequalis, ne Mutinensi quidem bello declamandi usum omisit, ut idem refert Tranquillus. Ciceronem autem ut tempore, sic et facundia longo sed proximus intervallo excipit Marcus Annaeus Seneca rhetor, quem ad te, Lipsi, notis illustratum adfero. Se enim Ciceronem in illo atrio, in quo duos grandes praetextatos ait secum declamare solitos, declamantem audire potuisse testatur, nisi illum natale solum Corduba Patricia Colonia civilium Italiae bellorum causa continuisset.
- 70 Viguit itaque etiam inter Iberos bene dicendi vis, qua et Annaea potissimum familia in Baetica inclaruit, parens, inquam, hic Marcus Annaeus cum liberis ex Elbia coniuge Lucio Annaeo Seneca philosopho Stoico eodemque tragico poeta, ut Delrio nostro placet, Annaeo Novato, qui et Iunius Gallio putatur, et Annaeo Mela.
- 75 Nepos quoque ex hoc Mela Annaeus Lucanus poeta grandiloquus fuit. Adhaec Lucius Annaeus seu Florus, seu Seneca historiae Romanae libris quatuor declamator corpori humano rempublicam Romanam comparavit. Declamator item Hispanus Marcus Porcius Latro aliquo plurimi, quorum elogia et hic Suetonii exemplo collegimus et uno quasi fasce colligavimus. Petrum quoque domo Caesaraugusta, in Celtiberia, citerioris Hispaniae provincia, circa annum Christi CCCLX ut rhetorem celebratum video a Beato Hieronymo in Eusebiani Chronici additamentis. Quid quaeris? Parentum memoria Valentini duo gentis Edetanorum, Ludovicus 85 Vives et Laurentius Palmyrenus declamationes reliquerunt, hic quidem Senecae suasorius respondentes, ille vero Sullanas, quibus Lucium Cornelium Sullam, ut se dictatura abdicare ac privatus degere sine tyrannidis invidia velit, hortatur. Tertius denique in Carpetanis Ioannes Petreius Toletanus, poeta et rhetor 90 Complutensis, qui has ipsas Senecae declamationes post Ferdinandum Pintianum interpolavit. Nam et poeticam aureo illo saeculo tractasse Hispanos in vulgus notum, cum Cordubenses poetae, licet pingue quiddam et crassum sonantes, grande tamen carmen pangebant.
- 95 In Gallia deinde Ausonium Burdigala extulit: extulit et multos ab illo et Beato Hieronymo laudatos bene dicendi professores, ut et reliqua Gallia complures, qui post Caium Plinium panegyricis floruerunt. In his Latinus Pacatus Drepanius et Nazarius, qui et ipse Eunomiam filiam patri eloquentia parem habuit. Nam Lucius 100 Plotius Gallus, iam inde a Lucii Crassi temporibus, Latine dicendi Romae praeceptor, ut Augusto rerum potito Votienus Montanus Narbonensis, post a Tiberio in Baleares insulas relegatus; quo etiam imperante Domitium Afrum oratorem Nemausus et Clodium Quirinalem rhetorem Arelas Urbis dedit. Caligulae imperio Trogi 105 Pompeii pater e Vocontis claruit. Neronis quoque tyrannide Lucius

Staius sive Ursulus sive Surculus Tolosas rhetoricam Romae docuit, eademque tempestate Iulius Florus patruus Iulii Secundi, eius quem a facundia Marcus Fabius mire praedicat. Huius quoque aequalis Marcus Aper naturae vi atque ingenio excellens. Nec silentio praetereundi Aquitani, Paterius atque Delfidius acerrimus orator a Marcellino laudatus, Alcimus Nitiobrix, Tiberius Victor Aletheusque Burdigalensis. Taceo et a Sidonio Apollinari Arvernos aequales clarosque dicendi arte collaudatos. Adeo in exteris regionibus aureo, ac post etiam sequiore saeculo eloquentia, licet corrupta nonnihil aetatis vitio, viguit.

Sed ad Senecam nostrum revertor. Ad quem cum fieret concursus ac thesin propositam declamitando tum Graeci, tum Latini versarent, omnium, ut erat excellenti memoria, sophistarum, qui in eius aetatem inciderant, dicta velut in thesauro condidit ad posterosque litterarum monumentis transmisit. Et vero nullum antiquae eloquentiae opus magis referebat integrum inviolatumque restare atque hos declamationum Senecae libros. Verum quae ob acumina accuratissime edi oportebat, seu maiorum incuria, sive temporum iniuria usque eo depravata in manus nostras pervenerunt, ut pauci admodum hos libros attingere, in manus sumere, nedum legendo contere sint ausi, deterriti, credo, infinitis prope cum mendarum monstris, tum lacunis, quibus libri illi cetera deserti et acuti deformes habant. Disertos dixi, quod cum a Cicerone discesseris, nihil illis eruditius aut elegantius, acutos vero, quod Graecorum natio hic declamitans subtiliter inventis ceteros atque excogitatis argutiis superet.

Olim certe Desiderius et Pintianus Graece peritissimi e veteribus codicibus, quibus Senecam edolare aggressi sunt, Graecorum dictorum nec volam nec vestigium eruere se potuisse ingenue fatentur. Nostri quoque quatuor codices longe antiquissimi calamo in membranis exarati, adeo Graece inepte a librariis scripti erant, ut iurare liceat ne legere quidem nedum intelligere, saeculi fortasse vitio, scribas illos novisse. Ductus tantum litterarum utcumque secuti, non assecuti, Longobardicos potius characteres exhibent. Quid ergo? Hariolus itaque fui interdum et Delium natatorem ad hiatus explendos, vel Oedipum potius, qui aenigmata dissolveret, adhibui. Sortem denique Senecae miseratus conquisivi, frustra tamen, vetera exemplaria, quod filii philosophi Stoici scriptis libris plenae sint omnes omnium bibliothecae, contra vero nullus rhetoris codex antiquus investiganti offerretur; tandem Toleti Carpetanorum, cum in eum sermonem incidissemus, Antonius Covarruvias, Didaci frater, excellenti vir et antiquitatis et iuris civilis doctrina, vetustum mihi codicem utendum tradidit longe optimum; ex quo eruta Graeca nonnulla cum Petro Ciaconio homine doctissimo communicarat, quae et in Nicolai Fabri iuris consulti clarissimi manus, Roma ab amico missa, pervenerunt. Mox Tarraconem ad omnis doctrinae principem Antonium Augustinum archiepiscopum litteris evocatus me contuli, eiusque in contubernio sic haesi, ut ioca, seria, bibliothecam atque adeo mensam communem esse vellet, ut numquam nisi doctorem a se dimiserit, eumque merito parentis loco, dum vixit, ut et funebri laudatione testatum reliqui, duxerim. Hic alterum, sed epitomes seu excerptorum vetus exemplar nactus, et maius otium, notas paulo uberiores conscripsi, quod Marcum Antonium Muretum elegantissimi

160 virum ingenii hos libros minime attigisse, immatura nimirum morte praereptum, animadvertissem.

Neque enim ultimis in terris versanti mihi in mentem venire potuit ac ne per transennam quidem cognoscere licuit alios in Gallia Germaniaeque annotationes moliri. Qui tantum abest ut luminibus nostris obstruxerint ab edendoque deterruerint, quod praefiscine apud te liceat, ut crebris etiam litteris, quo mea foras darem, ac paene convicio quodam efflagitarint. Quo in numero et doctissimus Faber, qui scriptis manu exemplaribus destitutus, primis dumtaxat editionibus instructus, εὐστοχὺς tamen summa plurima vulnera sanavit. Comparavi itaque Senecam denuo, non uno Covarruviano contentus exemplari, quod Graeca sufficere non posset omnia, cum tribus vetustissimis codicibus Romae quidem degens, cum Vaticano Pontificiae Bibliothecae uno de multis optimo et venerandae antiquitatis, et cum Augustodunensi, quem codicem antiquum quidem illum, sed notae non optimae, Iacobus Dalechampius medicus miserat, denique Brugensis hominis eruditissimi beneficio quartum nactus, accurate invicem commisi et Graecis rhetorum dictis lacunas omnes hiatusque quoad eius fieri a me potuit, explevi, consultis etiam interdum doctissimis amicis.

180 Dehinc laborem nostrum in Galliam miseram Lugdunum Segusianorum exortoque iam florentissimo in regno foederato bello Rothomagus partus abripitur, indeque in patriam tandem maritimo itinere delatus, ut belli flammam, sic naufragium vix evasit. Post in Germania lumbifragium metuens, propius factum est nihil, quam ut domuitionem parans in plagiarum manus incideret apud Noricos, aut funditus periret.

Tandem aliquando, te hortante maxime, Lipsi, exire patiar nominis tui auspicio, quae sedecim annis et quod excurrit perpetuo presseram, diutius sane quam vel Panegyricum Isocrates aut Cinna Zmyrnam domo asservarunt. Quodque mihi et interiorum harum litterarum et auctor verbo atque epistolis, ῥαδοῦχος vero exemplo exstiteris et coniecturas quasdam nostris addendas perhumaniter suppeditaris cum eos libros attingere te nolle affirmares, profecto iusta causa visa est in tuo nomine haec evulgandi, cum et Martinus Delrius collega meus, multae homo lectionis suas in Senecam Tragicum δευτέρως φροντίζας tibi inscribendas existimavit. Tu denique Lucium Annaeum Senecam, Stoicum philosophum egregie ornandum suscepseris usque a capite Stoicae familiae dogmata cum Physica, tum Ethica arcessens, haec quidem ex Epicteto eiusque interpretibus Arriano ac Simplicio, Plutarcho item Adversus Coloten, Musonio apud Stobaeum, Ciceronis Paradoxis, illa vero ex Cleomedis Meteorologicis, utraque autem ex Seneca ipso, et Epitomae vice e Diogenis Laertii Zenone revocans. Quo fiet, ut Gallia nostra, pro dolor

205 Belgica, civili nimium quassata tumultu,

Senecas duos illustrare tubas inter et tympana conata esse videatur; tum Belgii ocellus filium, Stoicum philosophum, Martinus Delrius eundem Tragicum, nos denique parentem rhetorem, fatali quadam συμπαθείᾳ et cum pari, tum dispari utriusque casu. Illi senectus oculorum aciem retulerat, aurium sensum hebetarat memoriamque fidam nimium quantum antea affligerat. Ipse quoque

nuper ab oculis aeger laborare coepi, sive aetatis malae id vitium
est, sive lectio assidua luminis aciem hebetavit, sic contra audio
215 bene memoriaque in primis viget Testabuntur id fortasse Vitae
comparatae Aristotelis ac Demosthenis nuper auspiciis Marci Velseri
viri clarissimi communis amici evulgatae

Quamobrem te etiam atque etiam rogo obtestorque, Lipsi, ut has
220 nostras vigilias aequi boni pro vetere nostra necessitudine facias,
quia amicorum me veterrimum appellare iucunde soles, sinasque
hanc

Inter victrices ederam tibi serpere lauros

Equidem meas lucubrationes, quales eae cumque sunt, libentius
docto viro consecro dedicoque, quam τηλαυγεί προσώψ, ut Pindari
225 dithyrambico verbo utar, quod hic laudet quidem, praeterea nihil,
ille vero ut intelligere, sic et de ingeniis existimare calumniasque
refellere et velit et possit

Vale Antverpiae MDCIII

Apparaat

r.60 *V* : *VII* ed.1603, *corr.* ed.1607.

r.98-113 (*In his Latinus...collaudatos*) *om.* ed.1603.

r.106 *Statius* *corr.*M.v.d.P.; *Tatius* *edd.*

r.106 *Surculus* *corr.*M.v.d.P.; *Surculas* *edd.*

r.137 *liceat* *corr.*M.v.d.P.; *liqueat* *edd.*

r.158 *otium* : *om.* ed.1603.

r.2 *Cornelio Tacito, quem legi et intellegi docuisti*

Schottus denkt aan de tekstuitgave van de *Opera* van Tacitus die Lipsius in 1574 bezorgde.

r.21-22 *Gorgias...vellet*

Philostr., *VS* p.482 Olearius(= p.3,r.20-24 ed.Kayser); zie ook o.a.Cic., *Or.* 14,46.

r.24-25 *quos Philostratus, Eunapius et Hesychius...celebrant.*

Schottus bedoelt de volgende werken : Philostratus' Βίου σοφιστῶν en het gelijknamige werk van Eunapius; voorts Hesychius' Ὀνοματολόγος ἡ Πύναξ τῶν ἐν παιδείᾳ ὀνομασμένων. Van dit laatste werk zijn slechts fragmenten over van een samenvatting waarover Photius en de auteurs van de Suda beschikten.

r.34-39 *teste Fabio...assuescimus*

Quint., *Inst.* IV,2,29; zie ook V,12,17.

r.42-43 *declamavit...scribit*

Cic., *Fam.* VII,33,2 (ed.Watt, OCT 1982) : "Nam et Cassius tuus et Dolabella noster vel potius uterque noster studiosius iisdem tenentur et meis aequissimis utuntur auribus". De gehele brief handelt over de *declamatio*.

r.43-45 *Latine quidem...vocabat*

Suet., *Rhet.* I.

r.45-49 *Immo ad praeturam...ingenia posse*

Suet., *Rhet.* I en II.

r.50-55 *Commentabar...doceri*

Cic., *Brut.* 90,310.

r.55-58 *Cnaeum quoque Pompeium...consuetudinem*

Suet., *Rhet.* I.

r.58-61 *In ipsum autem Ciceronem...declamavit*

Cic., *Phil.* V,19 : "Ipse interea XVII(sic) dies de me in Tiburtino Scipionis declamavit, sitim quaerens". De drukfout van de editie Heidelberg 1603 (*VII Philippica*) is gecorrigeerd in de editie Paris 1607(zie apparaat, supra p.295).

r.61-69 *Augustus item Caesar...continuisset*

Sen., *Contr.* I,pr.11.

r.73 *ut Delrio nostro placet*

In zijn tweede editie van de tragedies van Seneca, *Syntagma tragoediae Latinae*, Antwerpen 1593, pp.66-72, geeft M.A.Delrius(1551-1608) een uitgebreide beschouwing over het auteurschap van de bundel tragedies. Er bestonden verschillende opvattingen over dat auteurschap. Delrius was de eerste die in een met bronnen gestaafd betoog de mening verdedigde dat Seneca

philosophus de auteur van de bundel tragedies was (zie Van der Poel 1984, m.n. p.265; zie infra r.196 δευτέρας προνύδας ; in zijn eerste editie, daterend van 1576, had hij de met de traditie overeenstemmende mening geuit dat een aparte Seneca tragicus auteur van de bundel tragedies was).

r.76-78 *Lucius...comparavit*

Zie Flor., *Epitomae de Tito Livio*, praefatio.

r.80 *uno quasi fasce*

In een overzicht getiteld "De claris apud Senecam rhetoribus" geeft Schottus een biografie van de rhetoren die in de tekst van Seneca rhetor voorkomen. Het werkje heeft in de ed.1603 een aparte titelpagina en paginering (pp.23). In de meeste herdrukken werd het overgenomen, Bouillet, de bezorger van de editie 1831, verwijst er in een voetnoot bij deze passage naar.

r.80-83 *Petrum quoque...additamentis*

Hier., *Chronicon*, A.D.358 (PL 27, kol.687-688).

r.84-85 *Valentini duo...reliquerunt*

Edetania is een landstreek in Spanje; zie Plin., *N.H.* III,3. Juan Luis Vives (1493-1540) schreef *Declamationes Syllanae* die voor het eerst gedrukt werden in Antwerpen 1520; zie deel III van deze studie, p 219 sq. Juan Lorenzo Palmireno (1514-1580) schreef *declamationes* die bij mijn weten voor het eerst gepubliceerd zijn in 1567, in : *Rhetoricae prolegomena(...)*, Valencia 1567. Zijn *declamationes* zijn ook opgenomen in *Campi eloquentiae, in quibus L.Palmireni ratio declamandi, orationes, praefationes, epistolae, declamationes et epigrammata continentur*, Valencia 1574. Terwijl Vives een in heel Europa bekende figuur was, maakte Schottus pas kennis met het werk van Palmyrenus toen hij in Spanje verbleef; ook het werk van Petreius, die aanstonds vermeld wordt, leerde Schottus in Spanje kennen.

r.89 *Ioannes Petreius Toletanus*

Juan Perez (1512-1545) publiceerde onder andere *Progymnasmata artis rhetoricae(...)una cum annotationibus in Senecae declamationes, controversias et deliberativas*, Alcalá 1539. Van Petreius' commentaar op Seneca rhetor, dat ook in de editie Alcalá 1539 is opgenomen, werden delen aan deze zijde van de Pyreneeën gedrukt in Schottus' Seneca-editie (zie supra deel II, noot 616).

r.91 *Ferdinandum Pintianum*

Fernando Nuñez Toledo y Guzmán, bijgenaamd El Pinciano (ong.1475-1553); zijn gelatiniseerde naam luidt soms ook Nonius Pincianus (of Pintianus). Hij was afkomstig uit Valladolid, dat oorspronkelijk Pintia heette. Zijn tekstkritisch werk over Seneca is gepubliceerd in Venetië 1536 : *In omnia L.Anni Senecae philosophi scripta, ex vetustissimorum exemplarium collatione, castigationes utilissimae*. Dit werk werd in verschillende 16e-eeuwse en latere edities van Seneca herdrukt. Zie Ant. Bibl.nova s.n. Ferdinando.

r 95-96 *extulit et multos ab illo...professores*

Schottus denkt zonder twijfel op de eerste plaats aan de *Commemoratio professorum Burdigalensium*, zesentwintig korte gedichtjes waarin evenzovele leraren worden herdacht. Elf van hen zijn rhetor, een is orator, de rest is opgedragen aan grammaticus; in een geval wordt alleen een naam gegeven, in een geval alleen de aanduiding *poeta*.

De ingevoegde passage *In his Latinus...collaudatos* (r 98-113) is van onbekende oorsprong. Hij is voor het eerst te vinden in de te Parijs uitgegeven editie van 1607, en is overgenomen in alle door mij geraadpleegde drukken. Alle rhetoren die in deze passage over de rhetorica in Frankrijk voorkomen, zijn van Franse afkomst. Een aantal van hen worden, met een bronverwijzing, ook genoemd in Pithou's *Praefatio ad Quintiliani Declamationes* (1580), te weten Pacatus Drepanius, Paterius, Nazarius, Eunomia, Lucius Statius Surculus, Alcimus Nitiobrix, Tiberius Victor en Aletheus. De wending *Taceo et a Sidoneo Apollinari(...)* *collaudatos* doet denken aan een passage uit Pithou's *Praefatio*, waarin enkele van de zojuist genoemde namen opgesomd worden: *Nam quid ego(...)* *ad Sidonii Apollinaris tempora deveniam* (supra p.258, r 64-65). De lezing *Surculus*, die in alle door mij geraadpleegde edities staat, beschouw ik als een drukfout en heb ik gecorrigeerd. In de overlevering van de naam van Lucius Statius komen slechts de vormen *Ursulus* en *Surculus* voor (zie Pithou, *Praefatio ad Quintiliani Declamationes*, comm. ad r.35 en PL 27, kol.586, noot). Voor de lezing *Paterius* in plaats van *Patera* zie comm. ad Pithou, *Praefatio in Quintiliani Declamationes*, r.50-51 (supra p 262).

r.108 *quem a facundia Marcus Fabius mire praedicat*

Quint., *Inst.* X,3,12.

r.132 *Olim certe Desiderius et Pintianus*

Erasmus leverde enige kleine bijdragen in zijn Seneca-editie van 1529, zelf schreef hij daarover in de afzonderlijke *praefatio* bij het rhetorische werk van Seneca. "Graecis aut prorsus omissis, aut tam inepte notatis, ut a nullo deprehendi lectio germana possit. In his tamen multa restituimus ex hac epitoma, multa divinavimus, plura reliquimus" (ed.1529, p 485). Voor Fernando Nuñez de Guzmán zie supra aantekening bij r.91.

r.137 *liceat*

Indien men vast zou houden aan de lezing *liqueat*, dan zou men *iurare* weg moeten laten.

r.146-147 *Antonius Covarruvias, Didaci frater*

Antonio Covarruvias leefde van 1514 tot 1602. Zijn broer Diego (1512-1577) was in de zestiende eeuw een bekend theoloog en rechtsgeleerde, die onder andere deelnam aan het Concilie van Trente. Covarruvias en de hierna vermelde Chacón en Lefevre worden ook in Schottus' *De auctore et declamandi ratione* genoemd. Zie voor de totstandkoming van Schottus' editie J.Fabri S.J., *L'odyssée du manuscrit "Bruxellensis 2025" des oeuvres de*

r.149 *cum Petro Ciaconio*

Pedro Chacón (1527-1581) was een bekend Spaans geleerde, die onder andere geroemd werd vanwege zijn kennis van het Grieks. Temidden van zijn vele publicatie bevinden zich ook edities en commentaren op antieke auteurs, onder wie Seneca rhetor. Zie Ant. Bibl.nova s.n.Petrus.

r.150 *in Nicolai Fabri iuris consulti*

Nicolas Lefevre (1535-1615) was een goede vriend van Pithou (zie *Praefatio in Quintiliani declamationes*, r.194 en comm. ad loc., supra pp.260,264). Voor Schottus was hij vooral een bekende wegens zijn commentaar op Seneca rhetor, dat in 1587 gepubliceerd werd, en waarvan enkele passages in deze appendix gepubliceerd worden.

r.152 *Antonium Augustinum*

Antonio Agustín (1517-1587), aartsbisschop van Tarragona, was onder andere deelnemer aan het Concilie van Trente. Hij was een bekend personage in de zestiende eeuw. Zie Ant. Bibl.nova s.n. Antonius Augustinus.

r 156-157 *ut et funebri laudatione testatum reliqui*

Deze redevoering is gepubliceerd door de broer van Andreas Schottus : *Laudatio funebris V.Cl.Antonii Augustini Archiepiscopi Tarraconensis. In quo de ejus vita scriptisque disseritur, de perfecto item jurisconsulto et episcopo, cum ipsius per viros doctos encomiis, opera L.Schotti*, Leiden 1586 (met herdrukken te Parijs in 1607, te Duisburg in 1677, en te Parijs in 1760).

r 163 *ac ne per transennam quidem*

Zie Thes.L.L. s.v. transenna : "Cic.l de orat.162. Proverbiali figura dictum est, pro eo quod est, non propius, neque sigillatim, sed procul et summatim inspicere. Translatum a negotiatoribus, qui mercibus, quas contractari nolunt, cancellos obijciunt; quidam etiam vitrum pellucidum opponunt, ut praetereuntibus procul modo contemplari liceat, nec explicant eas nisi licitatori idoneo.Erasm." (= *Adagia* III,1,49 = 2049).

r.170-179 *Comparavi itaque...amicis*

Zie ook Schottus, *De auctore et declamandi ratione*, r.70 sqq.(infra p.304). Zie voor een analyse en onderlinge vergelijking van de 4 handschriften die Schottus gebruikt heeft A Hofig, *De Senecae rhetoris quattuor codicibus MSS ad F.Haasium professorem Vratislaviensem epistula*, Görlitz 1858 Deze publicatie vormt een uitbreiding van de bespreking van Vervliet 1957, pp.190-191.

r.184 *propius factum est nihil*

De uitdrukking komt voor in de correspondentie van Cicero (*Q.fr.*, I,2,15) en wordt geciteerd door Thes.L.L. s.v. propius. Zie ook *De auct. et decl. rat.*, r.335-336 (infra p.310).

r.189 *diutius...Isocrates*

Isocrates zou tien tot vijftien jaar aan zijn Panegyricus hebben gewerkt, zoals vele antieke testimonia getuigen (zie o.a. Auctor Περὶ ὕψους 4,2, Plu., *De gloria Atheniensium* 350 E; *decem oratorum vitae* 837 F; Quint., *Inst.* X,4,4.)

r.189-190 *aut Cinna Zmyrnam*

Lucius Helvius Cinna, die in de eerste eeuw v.Chr. leefde, schreef een epyllion dat niet over is, Zmyrna getiteld. Volgens sommigen (Cat.95; Quint., *Inst.* X,4,4) schreef hij er negen jaar aan, volgens anderen (Serv., *Ad Verg. Ecl.* IX,35) tien jaar. Zie H.Bardon, *La littérature latine inconnue*, vol.1, Paris 1952, pp.344-347.

r.192-193 *coniecturas...suppeditaris*

De conjecturen van Lipsius zijn in de editie van 1603 in een afzonderlijke lijst opgenomen onder de titel *l.Lipsii in Senecae rhetoris Controversias Notae ad Andream Schottum*.

r.196 δευτέρως φρονιζέας

Het gaat om Delrius' tweede editie van de tragedies van Seneca. De eerste editie dateert van 1576 en is buiten medeweten van Delrius gepubliceerd. Op verschillende punten nam Delrius nadrukkelijk afstand van zijn eerste editie, met name wat betreft het auteurschap van de tragedies (zie ed.1593, p.64). Zie over de twee edities van Delrius M.Dreano, *La tragedie latine commentée pour les chretiens du XVIe siècle*, par M.del Rio, Paris 1936.

r.196-198 *Tu denique...susceperis*

Lipsius' editie met commentaar van het werk Seneca philosophus zou te Leiden in 1605 verschijnen.

r.200-203 *Arriano ac Simplicio...Musonio apud Stobaeum, ex Cleomedis Meteorologicis,...e Diogenis Laertii Zenone*

Arrianus : Διατριβαὶ Ἐπικτήτου, Simplicius, bisschop van Rome in de jaren 468-483, heeft een twintigtal brieven nagelaten. Musonius is een Stoïsch wijsgeer, wiens oeuvre in fragmenten over is bij Stobaeus; deze fragmenten zijn ook apart uitgegeven (ed.O Hense, Leipzig 1905). Cleomedes is een Grieks sterrekundige wiens Κυκλικὴ θεωρία μετεώρων de Stoïsche kosmologie van Posidonius weergeeft. Diogenes Laertius behandelt in boek 7 van zijn Φιλοσόφων βίων καὶ δογμάτων συναγωγή de filosoof Zeno; in hoofdstuk 39 sqq. geeft hij een overzicht van de Stoïsche leer.

r.214-216 *Testabuntur id fortasse...evulgatae*

Bedoeld wordt A.Schottus, *Vitae comparatae Aristotelis ac Demosthenis, olympiadibus ac praetoris Atheniensium digestae*, Augsburg 1603.

r.221

Verg., *Ecl.* 8,13.

r.223 τηλαυγεῦ προσώκῳ

Zie Pi., *O* VI,4.

Inleiding.

De drukgeschiedenis van dit traktaat is dezelfde als die van de dedicatio-brief van Schottus aan Lipsius; in de editie van de brieven van Lipsius komt dit traktaat uiteraard niet voor. Ik heb dezelfde edities als voor de voorgaande tekst geraadpleegd.

Evenmin als bij de dedicatio-brief is mij na raadpleging van de brieven en studies die in Sommervogel en de *Bibliographie de l'humanisme des anciens Pays-Bas* van Gerlo en Vervliet vermeld staan, gebleken dat Schottus nog enige wijziging in de tekst van zijn traktaat heeft willen aanbrengen.

De teksteditie is gebaseerd op de *editio princeps* van 1603, die op een zestal plaatsen gecorrigeerd is door de editie van 1607 - correcties die overgenomen zijn door de overige edities -, op een plaats door de laatste editie, namelijk die van 1831, en op enkele plaatsen door mijzelf. Bij een aantal citaten van klassieke auteurs wordt in de marge van de door mij geraadpleegde edities een bronvermelding gegeven. Deze bronvermeldingen zijn in twee gevallen weer aanleiding tot aanvullingen die in alle latere edities voorkomen. In mijn tekst heb ik de bronvermeldingen, als opgegeven in de marge van de editie van 1603 gegeven, tussen haakjes staan de aanvullingen in latere edities. Deze bronvermeldingen staan in mijn tekst onder aan de bladzijde; hier en daar is een opgave gecorrigeerd (zie apparaat) of vindt men een verklarende noot in het commentaar. Niet opgenomen is de aanduiding in de kantlijn van r 1 "Ex editione Commeliniana anni CIOICIII", die voorkomt in de edities van 1607, 1613, 1619 en 1672. In het gedeelte *De auctore* heeft Schottus (of zijn drukker) het betoog zo overzichtelijk mogelijk gemaakt door in de kantlijn een onderverdeling in acht punten te maken, genummerd I-VIII. Deze nummering heb ik tezamen met de *in margine*-aanduidingen opgenomen in aanduidingen onder aan de bladzijde. Deze nummering is in de door mij geraadpleegde herdrukken slechts gedeeltelijk overgenomen. De editie 1831 heeft haar volledig achterwege gelaten, terwijl de edities van 1607, 1613, 1619 en 1672 de nummers I en II niet vermelden.

Belangrijke varianten komen in de verschillende edities niet voor. Hier en daar zijn er kleine verschillen, die berusten op een klaarblijkelijke vergissing of een opzettelijke ingreep van de zetter, zonder dat deze de tekst wezenlijk verandert : r 27 *hasce* om. ed.1831; r.93 *sunt* i.p.v. *sint* edd.1613,1619, r 125 *existant* (ed.1831), *exstant* (edd 1613,1619,1672); r.137 Παράργων *libri* IV (ed.1831); r.137 *tragicum* i.p.v. *et tragicum* (edd.1613,1619,1672, 1831); r.147 *Qualis* (ed.1672); r.172 *Adhuc* (edd.1672,1831); r.196 *audiant* en r.197 *ipsi* i.p.v. *illi* (ed.1831; het betreft hier een citaat uit een antieke tekst); r.208 *et in antiquis* (ed 1619); r 325 om. *is* (edd.1613,1619,1672,1831); r.431 om. *illis*, r.472 om. *aut* (ed.1619).

In r.178 is de cijferaanduiding van de brief van Seneca CIX in de editie van 1672 veranderd in 119, wellicht een drukfout, en in de editie van 1831 in 108,22. De oorzaak van deze laatste verandering is een gewijzigde ordening van de brieven in de

edities van de *Epistulae ad Lucilium* van Seneca (zie comm. ad loc.), 22 is de aanduiding van de paragraaf. Daarnaast komen er in r.382-383 een paar verschillende vormen van de naam *Hesychios Illustrios* voor in de diverse edities, die hun oorsprong vinden in een verschillende Latinisering. De eerste druk heeft de gelatiniseerde vorm *Hesychius Illustrius* (vergelijk *Clarissimo doctissimoque viro*(...), r.25, waar de editio *princeps* Illustri heeft), de edities van 1607,1613,1619,1672 en 1831 vertalen *Illustrios* met *Illustrius*, terwijl de editie 1672 een komma plaatst tussen *Hesychius* en *Illustrius*. De ed.1831 laat *Illustrius* helemaal weg. Tenslotte zijn er een paar aperte (druk)fouten aan te wijzen in de verschillende herdrukken. Zo heeft de editie van 1619 in r.5 *quia* i.p.v. *qua*. De editie van 1672 heeft in r.95 *qua explanare* weggelaten; de editie van 1831 doet hetzelfde met *elogio* in r.129. De editie van 1672 schrijft in r.142 *Quale* in plaats van *Quare*, de edities van 1672 en 1831 in r.154 *lib.XIII*. De editie van 1619 laat in r.209-210 de woorden *Albinam, ad quam et filii Consolatio seu in adversis alloquium circumfertur. Patriam quoque* weg; in r.215 schrijven de edities van 1613 en 1619 *rhetorum* i.p.v. *rhetorem*. De edities van 1613,1619,1672 en 1831 schrijven in r.292 (een versregel van Horatius) *Est iuvenis* i.p.v. *Est in iuvenis*. Voorts hebben de edities van 1607, 1613, 1619, 1672 en 1831 in r.296 mijns inziens ten onrechte et toegevoegd tussen *III* en *Cnaeo Pisoni*, en schrijft de ed.1619 in r.397 *dissimili*. Tenslotte schrijven de edities van 1613,1619,1672 en 1831 in r.480 ten onrechte *quem* i.p.v. *quam*. Al deze verschillen zijn niet opgenomen in het apparaat, omdat ze niet van belang zijn voor de tekstconstitutie.

In r.93 is de uitdrukking (*Graeca*(...)*reddita*) *ad oram adiecimus* ("De Latijnse vertaling van de Griekse wendingen hebben we in de marge van de tekst toegevoegd") in de latere edities gewijzigd in (...) *ad calcem adiecimus* ("...hebben we aan de voet van de tekst toegevoegd"). Deze verandering is te verklaren door het feit dat, en dit ook al in de ed.1603, Schottus' Latijnse vertaling van de Griekse wendingen in Seneca's tekst niet in de marge, maar achteraan de tekst zijn geplaatst (ed.1603, pp.190-192). Deze wijziging is opgenomen in de tekst(zie apparaat).

Er staan enkele Griekse citaten in de tekst. Hier en daar treden daarin drukfouten op, die ik niet in het apparaat heb opgenomen, zo laten de edities 1607,1613 en 1619 in r.206-207, 'Ολβύαν, 'Ελβύαν, de spiritus weg.

Wat de uiterlijke presentatie van de tekst betreft ben ik te werk gegaan volgens de uitgangspunten die ik in de algemene inleiding uiteengezet heb. De naam van de auteur Aulus Gellius wordt in onze tekst als *Agellius* gespeld. Deze schrijfwijze, die gedurende lange tijd in de 17e eeuw gangbaar is geweest, heb ik onveranderd gelaten.

Voor de volledige titel van de basiseditie verwijs ik naar de inleiding op de tekst *Clarissimo doctissimoque viro Iusto Lipsio*(...) *A.Schottus*(...) *S.D.*. Onze tekst is opgenomen op pp.1-6.

- Magnum ingenium Marci Annaei Senecae rhetoris limatumque iudicium, maxime vero excellens memoria fuit, quae ex stoicorum sententia rerum est praeteritarum comprehensarumque perceptio, cuius exercendae gratia Pythagorei quid quoque die audissent, vidissent, legissent vesperi commemorare solebant; qua omnem scientiam Plato, quam recordationem esse definiebat, tabulae, corporis mole oblitteratae mentem comparans, contineri existimabat. Haec fida custos thesaurusque rerum omnium, cum philosophiae et iurisprudentiae, cuius propria ea esse creditur, tum vero maxime oratoriae est necessaria, quod inventis excogitatisque rebus et ordine collocatis, verbis denique electis, omnia, etiam praeclara, sine memoria sint peritura. Eam vero memoriam fuisse suam Seneca praedicat, quae non ad usum modo sufficeret, sed in miraculum usque procederet, nec tantum ad complectenda quae vellet velox esset, sed ad continenda etiam quae acceperat fidissima. Equidem dum annales veteres evolvo, Cyri memoriam, qua militum omnium nomina tenebat, celebratam memini; Cineae quoque Pyrrhi regis legati, qui Senatus populique Romani absque nomenclatore suo quemque nomine appellabat, Simonidis, qui primus memoriae, qua plurimum valebat, artem protulit; Themistoclis, qui nihil umquam audivit quod non memoriae penitus insederit; Hortensii denique, qui ea quae secum commentatus esset sine scripto, verbis iisdem reddebat. Tamen haud scio an cuiusquam tam excellens memoria, quam cum Senecae nostri componere aut possim aut debeam, qui duo millia nominum recitata, quo ordine erant dicta, reddebat, quaeque audisset et memoriae mandasset, ea facillime referebat. Cui nos quidem thesauro Suasoriarum hasce Controversiarumque Declamationes acceptas referimus, quod quae iuvenis memoriae credidisset et tamquam depositum reliquisset, sophistarum et rhetorum sui temporis diserte, breviter et acute dicta, ea senex ruminavit atque intermissa longo post tempore revocavit. Eandem senii vitio, ut fit, debilitatam queritur in librum IV Controversiarum praefatus Cuius rei vel illud argumento est, Controversia XXIV Thucydidis locum cum Sallustio eius aemulo componi, cum tamen Demosthenis locum hunc ex Olynthiaca II subiiciat. "αὶ γὰρ εὐπραξίαι δειναὶ συγκρύψαι, καὶ συσχιάζσαι τὰ τοιαῦτα ὀνεύδῃ". Historicorum vero Graecorum principis verba sunt a nemine, quod equidem sciam, cum Sallustianis illis: "Secundae res mire sunt vitis obtentui", comparata libro III belli Peloponnesiaci in oratione Cleonis, usu venire civitatibus, praesertim iis, quibus brevi, ex insperato felicitas obtigit, ut ad insolentiam convertantur. Sed Graece haec ille disertius: "εἰώθε δε τῶν πόλεων, αἷς ἂν μάλιστα, καὶ δι' ἐλαχίστου ἀπροσδόκητος εὐπραξία ἔλθῃ, ἐς ὕβριν τρέπειν". Verum magnis ingeniis huiusce modi μνημονικὰ σφάλματα identidem accidere nemini mirum videri debet, cum et ingeniorum principis Aristotelis Ethicis Nicomachiis et in Marco Tullio et aliis interdum ἀμαρτήματα critici observarint. Qui quidem scriptores veniam a nobis eo citius impetrabunt, quo nostris etiam erratis impetremus. Seneca quidem noster eo facilius, quod in Thucydidis vestigiis oratorum ille princeps pedem sic posuit, ut, quo exprimeret quem ad imitandum proposuerat promptius, octies sua manu transcripsisse Thucydidem auctor sit Lucianus Samosatensis et Agathias Smyrnaeus.

Quamquam autem senilis aetatis vitio collapsam eandem ac
 55 debilitatam queratur, temporis tamen diuturnitas, quae etiam
 solidissima quaeque corrumpere et vastare, labem omnibus
 perniciosamque adferre solet, longe maiori his libris calamitati fuit.
 Amisissis pluribus vel temporis iniuria vel maiorum incuria
 60 Controversiis, Graeca vero acute dicta, quibus ea natio ceteris
 omnibus semper antecelluit, quod sequioris aevi ignorantia legi et
 intellegi ea non possent, tot tantaque perierunt, vix ut hactenus
 pristinum decus libri, ceteroquin eruditionis pleni, tueri potuerint,
 hiatis denique ac labe deformes plerosque dicendi studiosos a
 65 lectione deteruerint. Cuius, tamquam vitium ducentis parietis
 adeoque ruinam minantis aedificii, cum me aspectus ad
 commiserationem commovisset, qualemcumque opem ruti, caesis,
 studio diligentiaque adferre conatus sum. Fulcra igitur et sublicas
 apponere et hiantia loca explere de librorum imperitorum litteris
 Gothicis potius quam Graecis tentavi, praeunte et hortante maxime
 70 Antonio Covarruvia iuris consulto singulari et humanitate et
 doctrina praedito, qui mihi perveterem librum longe optimum bono
 publico libenter utendum dedit, post etiam donavit. Inspexeratque
 antea Petrus Ciaconius Toletanus, homo doctissimus, a quo et
 75 pauca Graeca inde eruta et cum eruditissimis Gallis Romae communicata
 in manus Nicolai Fabri iuris consulti doctissimi venerant. In quo
 quidem cum iis, qui hactenus in vulgus editi sunt comparando, mox
 et cum Augustodunensi ac Brugensi exemplaribus, quae amicorum
 beneficio nactus essem, Vaticano item melioris notae committendo,
 80 quantum mihi taedium absorbendum fuerit, facile intelligent qui in
 eadem ipsi veteres scriptores emendandi palaestra utiliter aliquando
 desudarunt. Quos eo mihi aequiores, si quando me fugerit ratio
 (homo enim sum), ob bene merendi studium fore confido. Quas
 quidem variantes scripturas de quattuor veteribus libris
 85 membranis totidemque primis editionibus et coniectanea non
 margini appinximus, ne legentibus impedimento essent, sed in
 commentarium ad calcem reiecit librorumque ac controversiarum
 divisionem ab iisdem codicibus, non a recentioribus mutuari
 placuit. Quinque enim, non amplius, integrarum Controversiarum
 90 libri sunt cum prooemiis, controversiae vero XXXV continenter
 collocatae, non secus atque epistolae Lucii Annaei Senecae CXXV,
 libri autem XXII. Graeca autem nunc primum addita, in eorum
 gratiam, qui Graecarum litterarum rudes sint, Latine utcumque
 reddita ad calcem adiecit eo consilio, ut in conspectu sint, quis
 95 enim transmarinam illam Venerem acumine consequatur? Notis
 autem uberioribus obscura quaeque ac corrupta, qua explanare,
 qua emendare, quoad eius fieri potuit, visum est. Minuta tamen
 non appendere, sed in contextum recipere libuit. Sordidi enim et
 angusti est animi nihil nisi ad calculum amicis dare, et quidquid
 100 fescennina, si qua, ut in profanis auctoribus accidit, occurrant, ea
 data opera silentio praeterii, ut legi nolim, nedum intelligi, ne in
 aetatis flexu iuventutis mores, cuius maximam habendam esse
 rationem existimavi, pessum eant, quemadmodum et pravis corrupti
 colloquiis Menander comicus censuit et ciborum ritu in mores abire
 105 lectionem Apollonius Molo apud Theonem tradidit. Sophistarum
 quoque elogia e Graecis Latinisque scriptoribus, potissimum vero e
 Seneca nostro, quin et poetarum ac philosophorum, praecipue vero

rhethorum eo consilio collegimus, ne in notis iterare eadem usque ad fastidium cogeremur.

- 110 Nunc de auctore, more institutoque maiorum, mox de declamandi ratione breviter agendum esse videtur.

Ambigunt enim critici variantesque ad nostram usque memoriam sententiae circumferuntur. Diribitoris igitur more suffragia, si fas, ordine colligam post doctissimum Lipsium, Belgii nostri ocellum, qui, ut nemini est paullulum modo humaniori ignotus, ita nuper libro Electorum priore eam tulit senatus princeps sententiam, ut qui deinceps in alia omnia concedat, eum hospitem admodum esse in his interioribus litteris caecumque necesse sit. His adiiciam, si potero, usu pridem lectioneque observata

- 120 Primus, iam inde a retractis e fuga maiorum nostrorum memoria litteris et disciplinis, Xicho Polento, nescio quis, eumque secutus Rodolphus Agricola Frisius, qui aliquot Declamationes scholiis, ut temporum genius ferebat, illustravit, Lucium Senecam philosophum et oratorem eundem esse censuit, cuius tres filii Novatus, Mela
125 Lucani poetae pater, et Seneca, solus ille Latinorum qui exstent tragicus. Sed errat, mea quidem sententia, ignoscant modo quos non sollicito manes Agricolae viri optime de litteris meriti, quod ex Italia disciplinarum parente princeps in Germaniam, depulsa barbarie, vel Hermolai Barbari, bone Deus, quanti viri elogio, 130 litterarum lumen attulerit.

Avia pieridum peragrans loca, nullius ante
Trita solo.

Raphael¹ vero Volaterranus primus ad verum evasit eumque secutus Andreas Alciatus iuris consultus insignis, cuius e ludo
135 tamquam ex equo Troiano meri heroes prodierunt, Declamationum hos libros patris esse, non filii philosophi Stoici admonuit libri IV Παράφων capite 14 Quin et tragicum et philosophum eundem esse iudicavit, quod et apud saeculum prius Franciscum Petrarcam, repugnante Boccaccio in litteras misisse inaudivi, tueturque diserte

- 140 Martinus Delrius collega noster doctissimus

Sed Agricolam omnesque qui vitam Lucii Senecae concinnarunt vel temporis ratio facile refellit. Quare ut liberalis censor Senecam alterum addens, recipiam in censum ac natalibus restituam et illustrem illam doctis disertisque hominibus Annaeam gentem augebo.

- 145 Principio², ut hinc ordiar, incredibile dictu centum et viginti annos natum Senecam sibi constitisse memoriaque quam, ut diximus, tantopere praedicat, valuisse. Quales μακροβίους vix singulos singulae aetates ferunt, nec apud Lucianum, Phlegontem Trallianum, Plinium, Censorinum geographosque inter prodigiosos
150 illos longaevos reperias, ac ne apud Trebellium quidem Pollionem,

¹ in margine : Libro Anthropologiae XIX

² in margine : I

³ in margine : Lucianus in Macrobiis. Phlegon De longaevis. Plinius Libri VII capite 2 et 47. Censorinus De die natali capite XV. Strabo, Mela, Plinius et Solinus, Trebellius Pollio in Vita

- qui et Moysem in longaevis numerat³ Deinde⁴ ut inofficiosus eum Plinius inter longaevos praeterire minime, vel memoria labi potuit, qui aequalis illius fuit, cum et alibi in re minima Senecam nominet, praecipue vero libri XIII capite 4 principem eruditionis appellans, 155 eaque potentia, quae postremo nimia fuit rerumque inanum admiratorem fuisse negat Memorat et libro VII Lucium Fullonium Saturninum, aetate proximum, qui omnibus, quos in senatu sententiam rogaverat superstes fuit Verum enimvero, ut corpora iam inde ab heroicis illis temporibus in dies magis magisque 160 decrescere coeperunt, sic et vitae curriculum citius solito interrumpi re ipsa experimur, adeoque imbecillam atque aevi brevis esse naturam humanam, ut rarus admodum sit, qui ad octogesimum usque aetatis annum vitam produxerit In reliquo deinceps, ut propheta regius⁵ ait, vel in omni potius vitae cursu "labor et dolor". Nota⁶ in vulgus vetus illa Theophrasti querimonia, cum 165 natura expositulantis, brutis animantibus, quorum nihil interesset, longum, homini vero brevem admodum vitae terminum circumscriptum esse Sed eleganter de humanae vitae brevitate Aristoteles, Sallustius in prooemio belli Iugurthini, atque adeo 170 Lucius Seneca ad Paulinum disseruerunt, et ex mathematicorum disciplina in Claudii imperatoris vita idem Trebellius Pollio. Adhaec⁷ phthisi contabescentem Senecam philosophum, eoque nomine caedi Caii Caligulae imperatoris, quasi mox expiraturus esset, subductum, ut auctor est Dio libro LVIII centesimum annum 175 et quod excurrit attigisse quis credat ? Cuius periculi ipse meminit, sed subobscurae, praefatione libri IIII Naturalium quaestionum
- Idem⁸ vero epistula ad Lucilium CIX, ut annorum rationem subducere incipiam, sic de iudaica religione. "In Tiberii", inquit, 180 "Caesaris principatum iuventae tempus inciderat alienigenarumque gentium sacra movebantur, sed inter argumenta superstitionis ponebatur quorundam abstinencia Patre itaque meo rogante, qui non calumniam timebat, sed philosophiam oderat, ad pristinam consuetudinem redii, nec difficulter mihi ut inciperem melius 185 cenare, persuasit" Id vero factum Tacitus extremo Annali secundo in Tiberii sextum annum, urbis vero conditae septingentesimum septuagesimum secundum retulit, Marco Silano Lucio Norbano consulibus. Atqui viva Ciceronem voce declamantem declamator noster audire se potuisse affirmat in illo atrio, in quo duos 190 grandes praetextatos secum declamare solitos ait Marcus Tullius,

Claudii. Iuvenalis Satyra XV

⁴ *in margine* : II

⁵ *in margine* : Psalmo LXXXIX

⁶ *in margine* : Cicero Tusculanis Disputationibus (III)

⁷ *in margine* : III

⁸ *in margine* : IIII

- quos Suetonius⁹ Tranquillus Hirtium et Pansam nominat. Cicero¹⁰ vero libro IX ad Papirium Paetum : "Hirtium", inquit, "et Dolabellam dicendi discipulos habeo, cenandi magistros. Puto enim te audisse illos apud me declamitare, me apud eos cenitare". Et
 195 mox¹¹ : "Tu istic Hateriano iure delectato, ego me hic Hirtiano". Et rursus¹² : "Veniunt qui me audiunt, quasi doctum hominem, quia paulo sum quam illi doctior". De hac consuetudine idem libro VII extremo earum, quae ad familiares sunt epistolarum scribit. Et filius ipse Tironi libro XVI, patris credo exemplo incitatus,
 200 "Declamitare", inquit, "apud Cassium Graece constitui, Latine autem apud Brutum exerceri volo". Sed hinc priusquam abeam, illud curiose observandum duxi, ut Ciceronis aequalem Senecam, sic et illud commune habuisse, matrem nimirum Marci Tulli Elbiam sive Helviam esse dictam, ut in Chronicis Eusebianis et Pauli
 205 Diaconi ad Eutropium additamentis, et a Plutarcho in Romanis Quaestionibus appellatur, nam in vita eius male hodieque 'Ολβίαν pro 'Ελβίαν edunt. Sic et Annaei Senecae philosophi matrem Senecae nostri uxorem Helviam dictam in antiquis quidem et optimis membranis, non, ut vulgo editur, Albinam, ad quam et filii
 210 Consolatio seu in adversis alloquium circumfertur. Patriam quoque Cordubam habuisse, quae Baeticae urbs Patricia colonia indigetatur.

- Verum ad rem ut redeam, ne summo iure cum adversariis agere et ad vivum resecare omnia videar, demus annos minimum decem
 215 natum rhetorem Cordubensem eo nimirum anno DCCX post Urbem conditam, quo Cicero ab Antonio est interfectus; excurrent, nisi me calculus fallit, ad Neronis imperii undecimum, qui est DCCCXVIII, centum et duodeviginti anni. Verum ad Tiberiani imperii sextum, quo exacti Italia in Sardiniamque pestilentem
 220 insulam deportati Iudaei, absunt minimum anni duo et sexaginta, quam quis, obsecro, iuventam et non potius senium, malam fessamque aetatem appellet? Equidem non infitior adolescentes quosdam ad tricesimum usque a Cicerone appellatos, sed qui alterum tantum et quod excurrit attributor fuisse neminem.
 225 Sed agite, quoniam iacta est alea, et cum pervicacibus nobis res est, plura, ne tam numerare quam momenta rationum appendere videar, argumenta proferamus.

- In¹³ eadem illa ad Lucilium epistula Tiberii se imperio Romae fuisse ait; non igitur in colonia Cordubensi perpetuo se continuit
 230 in ipso bellorum civilium furore, quod tamen Senecae nostro de se praefatione Controversiarum affirmanti credere cogimur. Tacitus praeterea¹⁴ Annali XVI "Annaeus", inquit, "Mela eques Romanus

⁹ *in margine* : Libro De claris rhetoribus

¹⁰ *in margine* : Libri IX epistula 16

¹¹ *in margine* : epistula 14

¹² *in margine* : epistula 20

¹³ *in margine* : V

¹⁴ *in margine* : VI

- dignitate senatoria, quibus Gallio et Seneca parentibus natus, petitione honorum abstinuerat per ambitionem praeposteram, ut eques Romanus consularibus potentia aequaretur". Fatetur idem Seneca hic rhetor, Annaeum Melam filium compellans, prooemio altero Declamationum, quae Cornelianis ita respondent, ut ne ovum quidem ovo magis sit simile. Idem testatur et Seneca philosophus de fratre Mela, initio eius, quae alloquium continet, Consolationis ad Elbiam, vulgo Albinam matrem. Orator itaque noster filium Annaeum Melam appellat, quem philosophus fratrem, item et Tacitus; ex quo efficitur non eundem Declamationes et Epistolas ceteraque conscripsisse Sed¹⁵ ne quis tergiversandi locus relictus esse videatur, magnum et illud apud me pondus habet, quod idem refert Cornelius Tacitus Annali XIII cum a Nerone philosophus missionem flagitaret ac se invidiae ex immensis opibus contractae subducere vellet, sed invidiam tantum deprecatum esse, cui callide imperator . "Verum", inquit, "et tibi valida aetas roburque et fructui rerum sufficiens, et nos prima imperii spatia ingredimur".
- 250 Non igitur centesimum iam annum, quae silicernii aetas est, excesserat, ac ne attigerat quidem. Stilus¹⁶ denique criticis, ut Marco Varroni apud Latinos in Plautinis fabulis diiudicandis, apud Graecos Aristarcho in Homericis discernendis, non falsus de scriptis aliorum aestimandis auctor¹⁷ stilus inquam utriusque
- 255 Senecae Marci et Lucii tam dissimilis, ut vel hoc uno argumento diversos esse animadvertat, quisquis eruditus aures consulere vult. Hic enim concisus sibi cohaerens declamitat, ille sine calce arenae instar commissiones meras componit, ut Caligula imperator iudicavit, et desultorio more in vitia stomachatur Hic iocis interdum, salibus dicerisque Marci Tullii oratoris urbani exemplo indulget, ille semper severus ac veluti Cato tertius Stoica gravitate sui similis Hic ingenii notas, ille iudicii praefert, quamquam et noster iudicat de aliorum scriptis dictisque extra causam vere et audacter. Quae cum ita sint, non idem rhetor est, sed pater, et
- 265 philosophus, qui illius filius, ut mortuus hic noster Tiberio vel Caligula aut denique Claudio imperante videatur; modo ne in Neronis tyrannidem incidisse affirmes.

- Obiiciet contra acutior aliquis Senecam ipsum inter declamatores Manium Lepidum, virum egregium, Neronis praeceptorem hic laudasse¹⁸, unum igitur eundemque videri et philosophum et oratorem. Quod mihi quidem in mentem venit, breviter in medium adferam : suo ille se gladio iugulat. Si enim Neronis tyranni, eius qui in christianos saeviit, praeceptorem nominare Lucius Seneca voluisset, se ipse nominasset, qui praeceptis eloquentiae et morum
- 275 gravitate primam imperatoris aetatem informavit, ut Tacitus ad initium libri XIII Annalium tradit. Quare vel Tiberii Claudii Neronis, qui Liviam duxit, vel potius filii, qui post imperium adoptione Augusti est consecutus, praeceptorem Lepidum videri

¹⁵ *in margine* : VII

¹⁶ *in margine* : VIII

¹⁷ *in margine* . Agellius, libri III capite 3 Noctarum Atticarum

¹⁸ *in margine* : Controversia XI et praefatione libri (III)

aio, quod eius ante imperium gentis Claudiae proprium Neronis
 280 cognomentum fuerit, ut Aurelii Victoris nostri epitoma testatur, cui
 vel illud argumento est, ob vinolentiam (de qua Plinius extremo
 libro XIII), eum, qui Tiberius Claudius Nero erat per iocum
 Biberium Caldium Meronem vocatum Neronem autem Sabina lingua
 fortem et strenuum significare auctor est Tranquillus et Agellius¹⁹.
 285 Itaque ex Claudis, quos a Sabinis oriundos accepimus, qui erat
 egregia atque praestanti fortitudine Nero est appellatus, et
 Horatium libri III carmine de Drusi filius Neronibus ad nomen
 vocisque etymon alluisse quidam monuerunt Sic enim ille

(.), quid Augusti paternus
 290 In pueros animus Neronis.
 Fortes creantur fortibus et bonis
 Est in iuencis, est in equis patrum
 Virtus()

Eo itaque libens in eam cum doctis hominibus sententiam, ut
 295 Neronis Drusi praeceptor Manius Lepidus extiterit, quem cum
 Scauro declamasse Seneca et Cornelius Tacitus libro III Cnaeo
 Pisoni caedis Germanici reo adfuisse tradunt Venio ad alteram
 promissi partem.

Declamatio nihil est aliud quam oratio scholastica, quae sit
 300 forensium actionum meditatio, qua ad pugnam forensem velut
 praepilatis exerceri olim solebant Graeci a cura et meditatione
 μελέτας vocant. Sic fere Fabius Seneca alibi aliter ait
 declamatum ante Ciceronem, aliter a Cicerone, aliter a posteris;
 quod studium ait post se natum et declamationis nomen negat ante
 305 Ciceronem et Calvum lectum Eius studii inventionem Fabius
 Demetrii Phaleri aetati aut illi ipsitribuendum putat, fortasse
 Demochari ex Cicerone Primum vero eius professionis magistrum
 Romae Suetonius Lucium Plotium inducit, quem et insignem maxime
 fuisse Fabius commemorat

310 Idem libro X primum clari nominis professorem facit Porcium
 Latronem, cui tamen quattuor aut quinque praeponuntur a
 Suetonio Marcus Tullius apud eundem dolet sibi non licere
 exerceri apud Plotium, auctoritate eorum qui dicerent Graecis
 exercitationibus melius ali ingenia, Asiatica igitur illa ratio Plotii
 315 Galli, cuius tamen non Democharem, neque Demetrium, sed
 Aeschinem facit auctorem Philostratus, idque Rhodi, et eam iam
 ruere sua aetate laetatur Dionysius Halicarnasseus reviviscereque
 alteram illam Sophisticam φιλοσοφουμένην, cuius parentem facit
 Philostratus Gorgiam

320 Quintilianus duos tantum gradus facit antequam in forum
 prodirent, unum progymnasmatum, cum dialecticis argumentis,
 alterum declamationum Suetonius tres, progymnasmatum unum,
 alterum controversiarum historicarum aut verarum recentium,
 tertium fictarum. Auctor libri De causis corruptae eloquentiae, sive
 325 Tacitus, sive potius Fabius is est, videtur, si attente legatur,
 declamationes a suasoriis et controversiis distinguere, quod nec a
 mente Quintiliani in Institutione abhorret. Philostratus etiam τὰς

¹⁹ in *marginē* Noctarum Atticarum libri XIII capite 23

- διαλέξεις καὶ αὐτοσχεδιάσματα separat ἀπὸ τῶν μελετῶν Singulari
 itaque libro Suasorias Seneca, quinque vero libris, ut olim et nos
 330 nunc distinctimus, Controversias complexus est. Ex his excerpta
 quaedam et centonum ritu consarcinati ἐν ἐπιτομῇ libri decem,
 quorum quinque, tertius nimirum, quartus, quintus, sextus et
 octavus earum, quae interciderunt Controversiarum, Declamationes
 335 sunt; reliqui vero quinque, earum quae extant, quam nos
 declamationum Epitomen seu Excerpta nominamus Propius autem
 factum est nihil, quam ut de Graecis Thomam Magistrum imitatus,
 titulus inter se diversas Controversias citarim, non numero aut
 libris distinguens, ut Graecas ille Libanii Declamationes ἐπιγραφαὶς
 340 in suo Atticorum nominum Lexico in testimonium perpetuo advocat.
 In Suasorias autem eo longiores, contra atque propositum mihi,
 annotationes evaserunt, quo maior ex his utilitas emerget, iis
 praesertim, qui se ad Marci Tullii lectionem, praecipue divinae
 illius, ut Satyricus vocat, Philippicae voluerit - velle autem omnes
 345 Tulliano stilo opponat. Has vero Controversias censui
 anteponendas, quamvis se post scripsisse Seneca significet, quod
 ut faciliores pueris primum proponerentur, ut ait idem scriptor De
 causis corruptae eloquentiae. Aristoteles tamen libro III Rhetoricae
 τὸ δημηγορεῖν facit difficilius τοῦ δικάζεσθαι
 350 Ceterum in his Declamationibus tamquam pugnae simulacris ad
 verum discrimen iuventus olim diligenter ingenti emolumento
 exercebatur, ut ex umbratili studio in lucem solemque prodiret et a
 fictis ad serias causas litesque forenses aliquando transiret Iuris
 355 igitur consultis vel Alciato testante²⁰ perutilis haec tractatio, in
 qua diserte multa et acute de legibus causisque et negotiorum
 eventis disputantur, ne rerum gerendarum omnisque antiquitatis
 rudes leguleii, rabulae forenses et vultures togati potius quam
 iuris sacerdotes appellerentur. Oratori quoque futuro necessari
 maxime hi libri, sive sermonis venustatem, sive acumen, seu rerum
 360 inventarum copiam spectes. Marcus enim Tullius ad praeturam
 usque ut nemo diutius, Romae assidue, Rhodi etiam Graece apud
 Molonem declamitans, senex eandem illam exercitationem, cum iam
 occupata a Caesare respublica in otium litterasque secessisset
 coram summis viris, ut ex Suetonio Tranquillo supra docui,
 365 revocavit, quod θετικώτερον pauloque eruditius fuisse dicendi
 genus ait libro III ad Quintum fratrem et Tusculanas disputationes
 (cum ponere quemque iuberet, de quo audire vellet) senilem
 declamationem saepius appellat. Scripserat et iuvenis volumen
 Prooemiorum, ex quo eligere se solitum, cum aliquod σύγγραμμα
 370 instituisset, Tiberio Attico scribit libro XVI. Et Demostheni
 προοῖμια δημηγορικὰ attribui video, falso, ut putant critici, aut si
 Demosthenis sint, ab eo edita, cum Pythonem Byzantium
 admiraretur. Ciceroni vero Asiatico nihil aptius.
 375 Verum enimvero declamitandi haec ratio vitio generis humani, ut
 fit, degeneravit, cum ad plurimos eius utilitas pertineret. Abiit
 vitium et ad summum evecta, mole laborans sua, corrumpit, dum vel
 exilia nimis declamitando consecrarentur, vel in scholis velut ad
 Sirenaeos scopulos consenescent omnemque aetatem ibi, sua
 tantum admirantes, consumerent. Hinc sophistarum appellatio, laude

²⁰ in margine : Andreas Alciatus libri IV Parergon capite 15

380 prius digna, post in odium vertit, quod ex ea quaestum iam, ut auctor est Aristoteles, sordidi homines quaerent; quorum nomina Laertius, Philostratus, Eunapius Sardonius, Suidas et Hesychius Illustrius, ut nomenclatores dictant, extantque Graece, quod eruditi saeculi nostri felicitati imputandum censeo, Luciani 385 Samosatensis, Libanii Sophistae, Dionis Prusei cognomento Chrysostomi, Theonis in Progymnasmatibus, Aristidae, Synesii, Themistii, Polemonis, Himerii aliorumque disertae orationes declamationesque Quin et philosophorum scholas, optima quaeque cavillando, ea labes occupavit, quorum laqueos reprehensionesque 390 eludere et tecto, quod aiunt, discedere latere singulari libro Περὶ σοφιστικῶν ἐλέγχων peripateticae scholae princeps docuit, vocatque τὴν σοφιστικὴν φαينوμένην σοφίαν, οὖσαν δὲ μὴ καὶ τὴν σοφιστῆν χρηματιστὴν ἀποφαينوμένην σοφίας, ἀλλ' οὐκ οὐσίας. Exagitat eosdem et Plato et Isocrates; apud Latinos vero Tacitus Cornelius, sive is 395 potius Fabius est, Petronius Arbiter, Ammianus Marcellinus ceterique insectantur Utrique sophistae dicti et idem saepe, genere tamen professionis dissimilimi et origine Nam philosophastri et ἀμφοτερόγλωσσου a Zenone Eleate appellati, et ἐν τῷ δοκεῖν διαλέγεσθαι, rhetores ab Empedocle, et ἐν τῷ λέγειν. Quamvis vero 400 uterque e Parmenidis schola profecti, Zeno tamen hausit inde discidium illud τῆς αἰσθήσεως καὶ λόγου. Unde origo τῆς ἀδολεσχίας διαλεκτικῆς. Empedocles vero poetica pigmenta, a quibus primam vetustissimae eloquentiae manasse originem Strabo refert. Latini vero Graecorum aemuli post, sed longo intervallo, pedem in his 405 vestigiis posuerunt et aliquamdiu intermissa Declamandi ratio revocata est sub Nerone, Vespasiano et Domitiano. Inclinante enim imperio, paulatim etiam eloquentia degeneravit. Coeperat quippe, oppressa orandi in foro libertate, dicendi pariter vis et facultas

In peius ruere, ac retro sublapsa referri.

410 Tum Porcius Latro ceteris praestantior et Marcus Fabius senior, homines Hispani mirifice a Seneca hic laudati viguerunt. Huius primum a Thadaeo Ugoletto Parmensi, a Petro Aerodio, nuper etiam a Petro Pithoeo iuris consulto insigni in Gallia CXXXV (quae de CCCXC fere reliquae sunt) editae Declamationes circumferuntur, de 415 quibus et Ioannis Antonii Campani iudicium extat non contemnendum Item Calpurnii Flacci Declamationes eiusdem Pithoei beneficio publici iuris factae; quae enim Oratoris Quintiliani institutionibus vulgo subiiciuntur, adeo ieiunae sunt atque a rebus quibus rhetor ille abundavit inopes, ut aratoris potius quam 420 oratoris esse, nedum eius, qui bene dicendi praecepta iucundissimo stilo acerrimoque iudicio pertractasset, audaciter olim Philadelphus iudicavit. Apage sis igitur cum his ineptis λόγοις, qui Volusii Annalibus aut Antiphontis libris somniorum plenis nihilo sint meliores, quos legere nemo sustinet, nisi qui et otio et litteris 425 abuti velit Quasi vero, qui aliis tamquam digito parandae eloquentiae viam fontesque commode ostenderit, ingredi ipse et haurire non potuerit? Caeci igitur de caecis legant, per me licet, me saepe rivalem non habebunt. Verum ne quid dissimulando praevaricari videar, in eo scriptore variant critici. Trebellius enim 430 Pollio refert Postumium iuniorum ita disertum fuisse, ut cum eius controversiae illis acutissimis Quintiliani insererentur, non esset

facile illas internoscere. In veteribus libris²¹ Marco Floro inscribi sunt qui in Variis affirmant. Ampliandum igitur, nec tanti ea res, ob quam deseri vadimonium debeat.

- 435 Inter hos autem declamatores Marcus Seneca rhetor insignis familiam ducit, sive Suasorias ab optimis dicendi magistris tractatas, sive Controversias memoria reconditas depromat. Sunt enim haec aliud nihil quam laudabilia scholastica singulis auctoribus laudatis. De cuius scriptoris stilo ita iudicare non dubitem, nihil
440 esse in lingua Latina, cum a Cicerone Fabioque discesseris, scriptum purius aut elegantius. Iudicium vero quod semper fuit eritque perpaucorum hominum et acumen in aliorum ingeniis dictisque censendis summum ac proprium illius. Dissentio igitur a viro docto, qui memoria nostra Senecam hunc rhetorem leviter
445 doctum ac quasi proletarium appellat.

- Sed illud vulgo quaeri video, cur Sententias, divisiones coloresque hos libros inscripserit; quae cum ex rhetorum scholis peti, non a nobis hoc loco expectari debeant, summa attingam rerum capita et digitum quod aiunt ad fontes intendam.
450 Hermagorei, a quibus coloris nomen manasse primum scribit Porphyrius, potissimum ἐν τοῖς ἀγῶσι collocant; immo vix est διαύρεως ullius στάσεως apud rhetoras, in qua non sit κεφάλαιον aliquod μεταθέσεως τῆς αὐτῆς, quod illis χρῶμα erat; hinc et Marcus Fabius senior declamationum duas classes constituit, ut
455 aliae coloratae sint, tractatae aliae. Quamquam aliis aliud χρῶμα, genus scilicet causae figuratae, ut observat Halicarnasseus Dionysius ἐν τῷ περὶ ἐσχηματισμένων. "Falsarum enim expositionum duplex genus", inquit Fabius²², "alterum quod instrumentis testimoniisque iuvatur, alterum quod est tuendum dicentis ingenio; idque vel ad solam verecundiam pertinet, unde etiam color dictus,
460 vel ad quaestionem". Hinc salse Satyricus²³ :

Dic aliquem, sodes, dic Quintiliane colorem. Et :
Declamare doces o ferrea pectora Vetti,
Quis color, et quod sit causae genus, atque ubi summa
465 Quaestio(...);

Ad haec figuratae controversiae, cum non quod dicimus, sed aliud latens et auditori quasi inveniendum accipi volumus, ut idem Fabius docet²⁴.

- Divisio vero, quam saepe adhibet Seneca, est inveniendi ratio
470 τὰ σύμμετρα κεφάλαια, cuique causae κατὰ τὰς στάσεις τὴν τε προηγούμενην καὶ τὰς ἐμπιπτούσας. Quae prima exercitatio erat apud sophistas post τὴν ὑπόθεσιν αὐτὸ τὸ πρόβλημα. Ad hanc pertinet διαυρετικὴ μέθοδος, id est ars statuum, quam rationem τῆς διαυρέσεως maxime in oratione excellere Galenus et Alexander
475 Aphrodisaeus monuerunt. Eius exercitationis exempla clarissima αὖ

²¹ in *margin*e : Iacobus Durantius, libri II Variarum capite 17

²² in *margin*e : Libri IV capite 2

²³ in *margin*e : Iuvenalis Satyra VI et VII

²⁴ in *margin*e : Libri IX capite 1

διαιρέσεις τῶν ζητημάτων Sopatri rhetoris. Huic exercitationi
 succedebat illa implere controversias; ultima erat declamatio. Haec
 ut lucem adferrent Senecae attuli. Sententia vero pronuntiatum est
 480 de rebus universis, quae expetendae sunt aut fugiendae ad
 agendum; sic Aristoteles II Rhetoricae; in quam et γυνῶται καὶ
 ῥήτορες Theonis, Hermogenis et Aphthonii cadunt. Sed Seneca
 omnium optime quas intelligat docet, quae sententiae propriae, quae
 translaticiae dicerentur, hoc est loci communes, in quos licebat
 praeter causam excurrere. Hae pertinebant ad illos excessus,
 485 quorum idem praefando meminit; in qua praefatione etiam sententiae
 albae, quas in Albutio sic vocabat Asinius Pollio, huius generis
 esse videntur.

Apparaat

- r.75 *Fabri* corr.ed.1607; *Fabii* ed.1603.
- r.93 *calcem* corr.ed.1607; *oram* ed.1603.
- r.140 *noster* corr.ed.1607; *nostra* ed.1603.
- r.174 *LVIII* corr.M.v.d.P.; *LVIII* edd.
- r.175 *quod* corr. ed.1607; *quot* ed.1603.
- r.284 *in margine capite 23* corr.M.v.d.P.; *capite 10* edd.
- r.296 *III* corr.M.v.d.P.; *II* edd.
- r.382 *Eunapius Sardianus* corr.ed.1607; *Eunapius, Sardianus* ed.1603.
- r.413 *CXXXXV* corr.ed.1607; *CXXXXVI* ed.1603.
- r.452 *in qua non* corr.ed.1831; *in quarum aliae* edd.
- r.475 *Aphrodisaeus* corr.ed.1619; *Aphrodisiaeus* ed.1603,1607,1613
- r.475 *exercitationis* corr.ed.1607; *exercitationes* ed.1603.
- r.476 *rhetoris* corr.M.v.d.P.; *rhetori* edd.
- r.480 *II* corr.M.v.d.P.; *III* edd.

r.1 *Magnum ingenium Marci Annaei*

De voornaam Marcus werd in de zestiende eeuw regelmatig aan Seneca rhetor toegedacht; over de oorsprong van deze kwestie zie Van der Poel 1984, p.257. Zijn werkelijke voornaam is hoogstwaarschijnlijk Lucius geweest.

r.6 *Plato...definiebat.*

Plato, *Phd.* 72e.

r.12-15 *Eam vero memoriam...fidissima*

Sen., *Contr.* I, pr.2-3.

r.15-21 *Equidem dum...Cyri*

memoriam...Cineae,...Simonidis....Themistoclis...Hortensii

Voor Cyrus, Cineas en Simonides zie Plin., *N.H.* VII,24; voor Simonides zie ook Quint., *Inst.* XI,2,11-16. Themistocles wordt genoemd in Val.Max. VIII,7,15, Hortensius in Cic., *Brut.* 88,301.

r.24-25 *qui duo milia nominum*

Sen., *Contr.* I, pr.2.

r.27-28 *Suasorium hasce Controversiarumque Declamationes*

Tot en met de vijftiende eeuw heeft de term *Declamationes* vrijwel uitsluitend betrekking op de excerpten, daar de *controversiae* zelf en de *suasoriae* nagenoeg onbekend waren. In de zestiende eeuw wordt de term *Declamationes* gebruikt voor om het even welk onderdeel van het rhetorisch oeuvre van Seneca. Schottus' editie is na die van Erasmus de eerste die een duidelijke onderverdeling maakt in het rhetorisch oeuvre en die duidelijke termen gebruikt. Lipsius was Schottus daarin voorgegaan in zijn *Electa* I,1 (zie Van der Poel 1984, p.263 en noot 34; zie ook infra noot ad r.328.)

r.32 *queritur*

Sen., *Contr.* IX, pr.1.

r.33-44 *Cuius rel...τρέπευν*

Sen., *Contr.* IX, 1,13 : "Tunc deinde rettulit (sc.Arellius Fuscus) aliquam Thucydidis sententiam : δειναὶ γὰρ αὐτὸ εὐπραξίαι συγχρύψαι, καὶ συσπλάσαι τὰ ἐκάστων ἀμαρτήματα; deinde Sallustianam "Res secundae mire sunt vitiis obtentui"". De Griekse passage die Seneca rhetor citeert komt, zoals Schottus hier opmerkt, niet uit Thucydides; zie comm. ad loc. van Faber en Schottus (ed.1607, pp.172-173) en van Winterbottom (ed.Loeb 1974). De passage komt, met een variant ten opzichte van de moderne teksteditie, uit Dem., πρὸς τὴν ἐπιστολὴν τὴν φιλικῆν 13. Het citaat uit Sallustius is uit *Historiae* liber I (fragm.55, 24 ed.Maurenbrecher).

De in r.43 sq. geciteerde passage komt uit Thuc. III,39,4, met een variant ten opzichte van moderne edities.

r.53 *Auctor sit Lucianus*

Luc., *Adversus indoctum et multos libros ementem* 4 (ed.Loeb, vol.3, p.178).

r.64-75 *Cuius...doctissimi venerant*

Schottus bedoelt de volgende personen : Antonio Covarruvias (1524-1602), Pedro Chacon (Petrus Craconius Toletanus; 1527-1581), Nicolas Lefèvre (zie o.a.supra p.299, comm. ad r 150). Zie Fabri 1966, p.903 sqq. Fabri spreekt niet over Chacón Voor een beschrijving van het handschrift waar Schottus over spreekt (Brux.lat.2025, olim Toletanus) zie H.Vervliet, *Les manuscrits médiévaux de Senèque le Rheteur*, in : *L'antiquité classique* 33(1964), pp 431-441.

r.75-84 *In quo quidem...editionibus*

Voor de drie overige handschriften zie Schottus, *Clarissimo doctissimoque viro Iusto Lipsio(...)*, r.170-179 en comm.ad loc. (supra pp.293;299). De vier *primae editiones* heb ik niet met zekerheid kunnen identificeren. Wellicht gaat het om de 4 gedrukte uitgaven uit de Italiaanse periode (zie Vervliet 1957, pp.182-183).

r.85-86 *in commentarium ad calcem*

Dit gedeelte heeft een aparte titel *In M.Annaei Senecae Controversias et suasorias variarum lectionum commentarius* (ed.1603, pp.24-60)

r.92-93 *Latine utcumque reddita ad calcem*

Zie inleiding, supra, pp.301-302.

r.105-109 *Sophistarum elogia...cogeremur*

"In libro de Claris apud Senecam rhetoribus" (noot ad loc. van uitgever Bouillet in ed.Paris 1831). Vanaf de editie 1603 is dit overzicht opgenomen met een aparte titel en paginering (zie *Clarissimo doctissimoque viro(...)*A.Schottus(...)*S.D.*, noot ad r.80, supra p.297).

r.114 *post doctissimum Lipsium*

Lipsius had een uitgebreide beschouwing gewijd aan het probleem van de twee Seneca's in *Electa* I,1 (Antwerpen 1580; *Opera omnia*, Wesel 1675, vol.1, p 625 sqq.). Zie Van der Poel 1984.

r.121 *Xicho Polento*

Schottus doelt op de *Vita Senecae*, daterend uit 1433 en geschreven door Sicco Polento (+1463). Deze *Vita* is in manuscript gebleven tot het begin van deze eeuw, toen zij als liber XVII van Polento's *Libri scriptorum illustrium Latinae linguae XVIII* door B.L.Ullman werd uitgegeven (Rome 1928). Het is evenwel mogelijk dat Schottus tevens (of uitsluitend) aan de *Vita Senecae* in Erasmus' editie uit 1529 of één der herdrukken denkt Deze *Vita* verscheen anoniem in 1529; Erasmus zegt hierover in zijn inleidende brief bij de editie 1529 : "Vitam Senecae quidam non prorsus indiligens ex Suetonio, Cornelio Tacito et Hieronymo decerptam literis prodidit : ex cuius libro decerptum est quod hic adiectum videmus"(Allen, vol.8, p. 30). In sommige herdrukken van de editie van 1529 werd ze aan Polento toegeschreven (bijvoorbeeld in de ed.Basel 1557, fol. a-7- recto).

r.122 *Rodolphus Agricola*

Schottus doelt op *L. Annaei Senecae declamationes aliquot, cum Rodolphi Agricolae viri doctissimi commentariolis, antehac non excusis*, Basel 1529 (herdruk in *Lucubrationes aliquot*(...), uitgegeven door Alardus van Amsterdam in 1539 (repr.Nieuwkoop 1967)) Deze editie bevat de proloog en de tekst van de eerste twee *declamationes*, dat wil zeggen excerpten, van Boek I, vergezeld van een commentaar door Agricola. Behalve in de *Lucubrationes aliquot*, werd dit commentaar in verschillende zestiende-eeuwse edities van Seneca rhetor herdrukt (bijvoorbeeld in de reeds genoemde ed.Basel 1557).

r.129-130 *Hermolai Barbari...attulerit*

De Italiaanse humanist Ermolao Barbaro (ong.1454-1493) schreef een grafschrift voor Agricola : "Invida clausurunt hoc marmore fata Rodolphum / Agricolam Phrisii spemque decusque soli. / Scilicet hoc vivo, meruit Germania laudis / Quicquid habet Latium, Graecia quicquid habet"(R Agricola, *Lucubrationes aliquot*, Keulen 1539 (repr.Nieuwkoop 1967), p. *2-recto).

r.131-132

Lucr.I, 926-927 (= IV, 1-2).

r.133 *Raphael Volaterranus*

Raphael Maffei, algemeen bekend onder de naam Volaterranus (1450-1522); zijn bijdrage tot de scheiding van de twee Seneca's staat in *Commentariorum urbanorum octo et triginta libri*, 1506; de desbetreffende passage in boek XIX maakt deel uit van het tweede deel van dit werk, getiteld *Anthropologia* (in ed.Lyon 1552, kol.584-585).

r.134 *Andreas Alciatus*

Andreas Alciati (1492-1550), in : *Parergoon libri XII*. De eerste drie boeken van dit werk zijn gepubliceerd in 1538 te Lyon; een aparte editie van de twaalf boeken heb ik niet gevonden. In de driedelige *Opera*-editie van Basel 1571 vindt men in vol.1, kol.173 sqq. tien boeken *Parerga*, waarbij na boek III een nieuwe epistula nuncupatoria opgenomen is, d.d. september 1543. Deze datum houd ik aan voor Alciati's bijdrage tot de oplossing van de kwestie van de twee Seneca's, die behandeld wordt in het vierde boek(zie Van der Poel 1984). De twaalf boeken *Parerga* zijn opgenomen in de *Opera omnia* van Frankfort 1617, vol.4, kol.241 sqq. Zie R Abbondanza, *Vie et oeuvre d'A.Alciat*, in : *Pédagogues et juristes*(...), Tours 1963, p 103.

r.134-135 *cuius e ludo...prodierunt*

De formulering is vrij ontleend aan Cic., *De or.* II,22,94 en werd door de humanisten spreekwoordelijk gebruikt.

r.138-140 *Francescum Petrarcam...Martinus Delrius*

Schottus alludeert op de bekende controverse in de veertiende eeuw over het auteurschap van de tragedies van Seneca. Petrarca was, in ieder geval tot ongeveer 1350, van mening dat ze van Seneca philosophus waren, Boccaccio en Salutati schreven ze toe aan Seneca tragicus, die een familielid van de filosoof zou zijn (zie

G.Martellotti, *La questione dei due Seneca da Petrarca a Benvenuto*, in : *Italia Medioevale e Umanistica* XV (1972), pp.149-169). Vanaf het begin van de vijftiende eeuw werd regelmatig naar deze controverse verwezen. Polento doet dat ietwat vaag met de woorden : "Sed memini hoc loco, cum tragoedias Senecae memoravi, contentionem et magnam contentionem audiri solere, quod earum auctorem multi ac ferme omnes Senecam moralem, nonnulli Gallionem, aliqui Mellam (sic), quidam Lucanum, pauci, quos sequor, Senecam poetam, qui esset filius Senecae moralis putent" (*Vita Senecae* (1433), ed.Ullman, Rome 1928, pp.116-117), Manetti noemt Petrarca, Salutati en Boccaccio met name (*Vita Senecae* (1440-1450), ed.De Petris, Firenze 1979, p.303). Schottus zelf verwijst naar Delrius, *Syntagma tragoediae latinae*, Antwerpen 1593, vol.1, pp.65-66, ook Delrius bespreekt de kwestie en noemt de namen van de veertiende-eeuwse humanisten die erbij betrokken waren. De brief van Petrarca waarnaar Schottus verwijst, is hoogstwaarschijnlijk *Epistulae familiarium rerum* IV,16,9, hoewel Petrarca daar niet expliciet met Boccaccio polemiseert : "Nam et Aristoteles poetriam ac de poetis, et Varro satyrarum ac de poetis quoque libros edidit; de Jasone insuper atque aureo vellere poema non ignobile texuit; Seneca autem tragedias, que apud poetas profecto vel primum vel primo proximum locum tenent".

r.145 *incredibile dictu*

Deze overweging vindt men reeds bij Alciati, *Parergoon* IV,14 : "(...)ut ridicula sit eorum sententiam, qui utriusque aetatem coniungentes, vixisse posteriorem annos supra 120 comminiscuntur" (ed.1617, kol.335). Het gegeven over de hoge leeftijd van Seneca vindt men in alle vijftiende-eeuwse *Vitae Senecae*. Het berust op de combinatie van een viertal testimonia : enerzijds Sen., *Contr.* I, pr.11, waar Seneca rhetor zegt in zijn jeugd Cicero nog te hebben kunnen horen spreken en Tac., *Ann.* XV,60 sqq., waar het relaas over de vrijwillige dood van Seneca gedaan wordt, en anderzijds Tac., *Ann.* II,85,5 en Sen., *Ep.* 108,22. Zie comm. ad r.185-188 en 188-189(infra p.319).

r.146-147 *memoriaque...valuisse*

Sen., *Contr.* I, pr.2.

r.150-151 *Trebellium Pollionem, qui et Moysem*

zie infra ad r.171.

r.153 *cum et alibi...nominet*

Plin., *N.H.* VI,17,60; IX,53,167 en XXIX,4,10.

r.154 *praecipue...principem eruditionis appellans*

Plin., *N.H.* XIV,1,51.

r.156-158 *Memorat et...fuit*

Plin., *N.H.* VII,48,156.

r.163-164 *ut propheta regius ait*

"Dies nostrorum in ipsis septuaginta anni / si autem multum, octoginta anni / et quod amplius est labor et dolor, (Ps. 89,10).

r.165-168 *Nota...circumscriptum esse*
Cic., *Tusc.* III,28,69.

r.168-169 *Sed eleganter...Aristoteles*
Bedoeld is het werkje *Περὶ μακροβιότητος καὶ βραχυβιότητος* (ed.Bekker 1831, vol.1, pp 464-467).

r.169 *Sallustius*
Sal., *Jug.*, 1-2.

r 170 *Seneca*
Bedoeld is *De brevitae vitae*.

r.171 *Trebellius Pollio*
Historia Augusta 25, Claudius 2,4 (ed.Hohl, Teubner 1927, vol.2, p.135).

r 174 *ut auctor est Dio libro LVIII*
D C. LIX,19,7-8 Ook Alciati, *Parergoon* IV,14 verwijst naar deze passage. Zowel Alciati als Schottus verwijzen per abuis naar boek 58, in een viertal door mij geraadpleegde zestiende-eeuwse edities staat de passage in boek 59.

r.178 *Idem vero epistula...CIX*
Sen., *Ep.*108,22. Ook Lipsius verwijst in *Electa* I,1 naar deze passage en geeft eveneens als verwijzing brief 109 op (*Opera omnia*, I, p 632). Reden voor dit verschil t o v moderne edities is dat tot aan Muretus' editie van Seneca (1585) brief 48 uit twee brieven, genummerd 48 en 49, bestond. Misschien heeft Schottus rechtstreeks uit Lipsius' *Electa* geciteerd; zo niet, dan heeft hij een editie van voor 1585 geraadpleegd.

r 185-188 *Id vero factum Tacitus...consulibus*
Tac., *Ann.* II,85,5 Ook Lipsius citeert deze passage (*Opera omnia* I, p.631).

r.188-189 *Atqui viva voce...affirmat*
Sen., *Contr.* I, pr.11.

r 189-197 *in quo duos grandes praetextatos...doctior*
Schottus verwijst hier naar : Suet., *Rhet.* I, Hij citeert achtereenvolgens Cic., *Fam.* IX,16,7; IX,18,3 en IX,20,3 (ed.Watt, OCT 1982).

r.198-201 *Et filius ipse...volo*
Cic., *Fam.* XVI,21,5(ed.Watt, OCT 1982)

r.204 *ut in chronicis Eusebianis*
Eus., *Hieronymi Chronicon*, p.148 (= 106 a.Chr.)(ed. Helm, Berlin 1956).

r.204-205 *et Pauli Diaconi ad Eutropium additamentis*

r.205-206 *et a Plutarcho...appellatur*
Plut., *Rom.quaest.*, 284b (Loeb-ed., vol.4).

r.228-230 *In eadem illa epistola...furore*
Sen., *Ep.* 108,22. Opgemerkt dient te worden dat Seneca in deze brief niet zegt dat hij tijdens zijn jeugd te Rome was. Misschien heeft Schottus dit gegeven afgeleid uit het testimonium dat de passage bij Seneca bevestigt, namelijk Tac., *Ann.*, II,85,5 (zie supra comm. ad r.185-188). Tacitus beschrijft daar de gebeurtenissen die te Rome, en niet elders, hebben plaatsgevonden. Hoewel ook Lipsius naar deze passage verwijst, is het argument dat Schottus hier gebruikt, niet aan Lipsius ontleend.

r.230-231 *quod tamen Senecae nostro...cogimur*
Sen., *Contr.* I, pr.11.

r.231-235 *Tacitus praeterea...aequaretur*
Tac., *Ann.* XVI,17,3. De passage wordt ook geciteerd door Lipsius, *Electa* I,1 (*Opera omnia* I, p.634).

r.235-237 *Fatetur idem Seneca hic noster...Declamationum*
Sen., *Contr.* II, pr.3. De passage wordt ook geciteerd door Lipsius, *Electa* I,1 (*Opera omnia* I, p.634).

r.238-240 *Idem testatur et Seneca philosophus...matrem*
Sen., *Cons.Helv.* XVIII, 1-2.

r.245-246 *cum a Nerone...flagitaret*
Tac., *Ann.* XIV, 53-54.

r.247-249 *cui callide...ingredimur*
Tac., *Ann.* XIV,56,1(moderne edities lezen *rebusque* in plaats van *robisque*). De passage wordt ook geciteerd door Lipsius, *Electa* I,1 (*Opera omnia* I, p.632).

in margine ad r.254.
De titel van Aulus Gellius, *Noctes Atticae* III,3 luidt : "De noscendis explorandisque Plauti comoediis, quoniam promissae verae atque falsae nomine eius inscriptae feruntur; atque inibi, quod Plautus in pistrino et Naevius in carcere fabulas scriptitarint".

r.258-259 *ut Caligula imperator iudicavit*
Suet., *Calig.* 53.

r.268-271
Het door Schottus in deze regels weerlegde argument heb ik bij geen enkele humanist gevonden. Mogelijk gaat het om een denkbeeldige tegenwerping.

r.268-269 *Senecam ipsum inter declamatores Manium Lepidum*
Sen., *Contr.*, II,3,23 en IX, pr.5.

r.275-276 ut Tacitus ad initium libri XIII...tradit
Tac., Ann. XIII,2,(2).

r.280 ut Aurelii Victoris...testatur
Aurelius Victor, Epitome de Caesaribus 2,1-2.

r.281-282 ob vinolentiam (de qua Plinius extremo libro XIII)
Plin., N.H. XIV gaat in zijn geheel over de wijn; hoofdstuk 22,
137-148 gaat over ebrietas.

r.284 auctor est Tranquillus et Agellius
Suet., Tib. 1,2; Gell., XIII,23,7-8.

r.288-293 Sic enim ille...Virtus
Hor., Carm. IV,4,27-31.

r.296 Seneca
Sen., Contr. X, pr 3.

r.296 et Cornelius Tacitus libro III
Tac., Ann. III,11,2.

r.299-301 Declamatio...solebant
Voor de definitie van het begrip *declamatio* steunt Schottus op
Quintilianus Inst. II,10,4; IV,2,29; V,12,17; V,13,44.

r.302-305 Seneca alibi....Calvum lectum
Sen., Contr. I, pr 12

r.305-306 Eius studii inventionem...putat
Quint., Inst. II,4,41-42.

r.306-307 fortasse Demochari ex Cicerone
De passage waarnaar door Schottus verwezen wordt, is *De or.*
II,22-23,90-98 In deze passage stelt de spreker, Antonius, als
eerste vereiste om een goed redenaar te worden de nauwkeurige
imitatie van een goed voorbeeld (schriftelijke oefening). Deze
opmerking geeft aanleiding tot een uitweiding over de Griekse
scholen in de rhetorica. Antonius noemt onder andere de school
van Isocrates. Daarnaast noemt hij een aantal personen, onder wie
Aeschines, die weliswaar geen school vormden, maar die toch
"versati in eodem veritatis imitandae genere" waren; zolang zij
nagevolgd, "geïmiteerd" werden, bleef hun manier van
redevoeringen houden (*genus dicendi*) bestaan. Antonius doet
hiermee op het *genus Atticum* (zie Wilkins ad loc.). Toen men hen
niet meer tot voorbeeld nam, onttaardde dit *genus dicendi*. Hiermee
worden op de eerste plaats de namen Demochares en Demetrius
verbonden. Antonius doelt hier op het *genus Asiaticum* en
Rhodium. Schottus nu maakt het onderscheid Aziatisch-Rhodisch
niet. Voor hem zijn Demochares en Demetrius exponenten van de
asiatica ratio (r.314), waarin de *declamatio*, getuige Quintilianus
(Inst. II, 4,41-42), haar oorsprong gevonden heeft. Schottus
merkt voorts op (r.316-317) dat Philostratus als geestelijk vader
van deze *asiatica ratio* Aeschines noemt - in tegenstelling tot

Quintilianus, die Demetrius noemt - en dat dit *genus dicendi* op Rhodos tot ontwikkeling kwam (VS pp.481 en 507 Olearius = pp.3,r.12 sqq. en 21,r.26 sqq., ed.Kayser).Dionysius van Halicarnassus, zo vervolgt Schottus, verheugt er zich over dat de *asiatica ratio* in zijn tijd uitgebannen is, en dat men weer is teruggekeerd naar "illa *sophistica φιλοσοφομένη*", waarvan Philostratus Gorgias tot geestelijk vader maakt (D.H., *Orat.* vett., inleiding en Philostr., VS, p.481 Olearius(= p.3,r.1-2 ed.Kayser); zie comm. ad r.318-319 (infra p.323) en vergelijk *Clarissimo*(...)A. Schottus(...)S.D., r.21-22 en comm. ad loc. (supra pp.290,296).

Als men al deze bronnen combineert, kan men Schottus' inzicht in het ontstaan van de *declamatio* als volgt samenvatten. Allereerst is er de oude, filosofische sofistiek ("sophistica φιλοσοφομένη"), waarin men niet declameerde, dat wil zeggen waarin geen *controversia* of *suasoria* bestond, en waarvan Gorgias de stichter is. Als retorische oefening bestond in deze stroming de *thesis*. Later ontwikkelde zich de stroming die Schottus "asiatica ratio" noemt. In deze stroming is de *declamatio* ontstaan. Naast Quintilianus' testimonium dat Demetrius de aanstichter van deze stroming was zet Schottus dat van Philostratus, deze noemt Aeschines als stichter en situeert de beweging op Rhodos. In de tijd van Dionysius van Halicarnassus (1e eeuw v Chr.) is men al weer teruggekeerd tot de oude sofistiek. Deze tweedeling vindt men ook in Fabers commentaar op het retorisch werk van Seneca, met name ad *Contr.* I, pr.11 (zie de tekst van dit commentaar supra in de appendix; zie supra p.278, r.1-33). Ook Faber onderscheidt een oude retoriek, waarin zonder concrete gegevens van persoon, tijd en plaats gewerkt werd; hier is sprake van *theses*, oefeningen in dialectica. Vanaf de tijd van Demetrius van Phalerum, aldus Schottus, is er een periode waarin men oefeningen houdt met concrete gegevens van persoon, tijd en plaats. Dit soort oefeningen heet *causae* of *controversiae*. Later keerde men terug tot de oefening van de *thesis*. In Rome heerste voor de tijd van Plotius Gallus de "oude sofistiek", met oefeningen in *theses*, waarin ook Cicero als leerling onderwezen werd. Plotius Gallus introduceerde de nieuwe stroming van de "Asiatica ratio".

Deze tweedeling komt op twee plaatsen terug in Schottus' betoog : allereerst in r.320 sqq. Bij de behandeling van de plaats van de *declamatio* in het leerprogramma plaatst Schottus de *declamatio* na de elementaire oefeningen, waarin alleen met dialectische argumenten, dat wil zeggen zonder concrete gegevens van tijd, persoon en plaats gewerkt wordt (zie comm. ad loc.). Ten tweede in r.374 sqq., waar Schottus nogmaals over de geschiedenis van de *declamatio* spreekt. Het betoog is op die plaats grotendeels een herhaling van wat hier gezegd wordt, hoewel het daar anders geformuleerd wordt. Schottus zet er uiteen dat men een onderscheid moet maken tussen de sofisten in enge zin, die zich aanvankelijk hoofdzakelijk met dialectica bezighielden, en de sofisten in ruime zin, de *rhetoires*, die zich aanvankelijk alleen met de rhetorica bezighielden (zie comm. ad loc.). De eerste groep concentreerde zich in de rhetorica op de oefening van de *thesis*, de tweede op die van de *controversia* en *suasoria*.

r.307-308 *Primum vero...Inducit*

De index voorafgaande aan de tekst luidt in sommige handschriften van Suetonius' *De rhetoribus* : "Plotius Gallus, L.Voltacilius Pilutus, M.Epidius, Sex Clodius, C.Albucius Silus, L.Caestius Pius, M.Porcius Latro, Q.Curtius Rufus, L.Valerius Primanus, Verg(inus) Flavius, L.Statius Ursulus, P.Clodius Quirinalis, M.Antonius Liberalis, Sex.Iulius Gabinianus, M.Fabius Quintilianus, Iulius Tiro"; zie ook Suet., *Rhet.* 2.

r.308-309 *quem et insignem fuisse...commemorat*
Quint., *Inst.* II,4,42.

r.310-311 *Idem...Porcium Latronem*
Quint., *Inst.* X,5,18.

r.311-312 *cui tamen...a Suetonio*
Schottus denkt aan de index die in sommige handschriften vooraf gaat aan de tekst van *De rhetoribus* (zie supra ad r.307-308); Porcius Latro wordt overigens in *De rhetoribus* niet apart behandeld.

r.312-314 *Marcus Tullius...ingenia*
Suet., *Rhet.* 2.

r.316 *Aeschinem facit auctorem Philostratus*
Philostr., *VS* pp.481 en 507 Olearius(= pp.3,r.12 sqq. en 21,r.6 sqq. ed.Kayser).

r.317 *Dionysius Halicarnasaeus*
D.H., *Orat. vett.*, inleiding.

r.319 *Philostratus Gorgiam*
Philostr., *VS* p.481 Olearius(=p.3,r.1-2 ed.Kayser).

r.320-322 *Quintilianus duos gradus facit...declamationum*
Schottus denkt vooral aan de boeken 1 en 2 van de *Institutio oratoria*, die alle *praeliminaria* bevatten. De "primae in docendo partes rhetorum", anders gezegd, de "gradus progymnasmatum, cum dialecticis argumentis" (r.321) worden behandeld in II,4,2-41; de "gradus declamationum" (r.322) worden beschreven in II,10.

r.322 *Suetonius tres*
Suet., *Rhet.* 1. De driedeling die Schottus onderscheidt behelst allereerst de *progymnasmata* (Suetonius noemt onder andere *dicta praecclare*(...) *exponere, narrationes, Graecorum scripta convertere, viros illustres laudare vel vituperare, fabulis fidem firmare, thesis*) en de *veteres controversiae*, waarvoor de stof *ex historiis* of *ex veritate ac re* geput wordt; verderop noemt Suetonius deze de *controversiae iudiciales*. Ten derde zijn er de *controversiae fictae*. Aan de "Controversiae historicae aut verae recentes" van Schottus beantwoorden de "controversiae ex veritate ac re" van Suetonius; Schottus' "tertium (sc.gradum) fictarum" zijn Suetonius' "controversiae ex historiis"; zie voor de interpretatie van "ex historiis" in het tekstverband van Suetonius Bonner 1949, pp.18-19.

r.324 *Auctor libri De causis corruptae eloquentiae*

Tac., *Dial.* 35, *declamatio* betekent in dit tekstverband "pompeus spreken, overdreven voordragen"; Schottus' verwijzing berust op een verkeerde interpretatie van de passage.

r.327-328 *Philostratus etiam...μελετών*

Schottus denkt hier onder meer aan Philostr., *VS* p. 579 Olearius (= p. 84, r. 27 sqq. ed. Kayser). Vergelijk het commentaar van Olearius ad loc.: "μελέτην hic manifeste διαλέξει contradistinguitur (. . .) Scilicet διάλεξις versatur in re seria, et de qua disserere iubeat oblata oratori occasio. μελέτην est oratio ad ostentationem tantum composita" (*Philostratorum quae supersunt omnia* (...) *notis* (...) *illustravit* (...) G. Olearius, Leipzig 1710, p. 579).

r. 328-335 *Singulari itaque libro...nominamus*

Wat betreft de presentatie van de tekst van het rhetorisch oeuvre van Seneca in de zestiende eeuw kan het volgende opgemerkt worden. Er zijn diverse wijzen waarop de tekst geordend werd. Ten eerste is er die, waarbij men de tekst van de excerpten, gevolgd door die van de *suasoriae* en de integrale *controversiae* afzonderlijk uitgeeft (Erasmus' editie, Basel 1529). Ten tweede bestaan er edities, die de *suasoriae* afdrukken alsmede de tien boeken *controversiae*, met de tekst van de excerpten in die boeken, waarvan de *controversiae* niet in hun integrale redactie over zijn. De excerpten van de *controversiae* die wel integraal over zijn, worden in deze edities niet gegeven (bijvoorbeeld Muretus' editie, Rome 1585 en Fabers' editie, Paris 1587). Kenmerkend voor deze edities is, dat ze geen helder onderscheid maken tussen het oorspronkelijke werk van Seneca en de excerpten. Sommige edities van dit type geven echter na de tien boeken *controversiae* de excerpten van de *controversiae* die over zijn, wel uit (bijvoorbeeld de editie Basel 1557, de editie Paris, Dupuys 1587, de editie Paris 1602), deze excerpten worden in die edities *declamationes* genoemd.

Schottus begint zijn editie met de *suasoriae* en geeft vervolgens de tekst van de vijf boeken met integrale *controversiae*, genummerd van 1 tot 35. Deze 35 *controversiae* zijn verdeeld in vijf boeken, die in de moderne edities (Muller, etc.) overeenkomen met de boeken I, II, VII, IX en X. Daarop volgt de tekst van de 10 boeken excerpten. De excerpten van de *controversiae* die over zijn, noemt Schottus *controversiae*, de excerpten van de *controversiae* die niet over zijn heten in zijn editie *declamationes*. Men vindt deze dubbele benaming van de excerpten zoals gezegd ook in de edities Basel 1557, Paris (Dupuys) 1587 en Paris 1602.

Schottus is, na Erasmus, de eerste die in een Seneca-rhetor-editie een duidelijk onderscheid maakt tussen enerzijds de integrale *controversiae* en *suasoriae* en anderzijds de vanuit de late oudheid overgeleverde excerpten, met andere woorden tussen datgene wat door Seneca zelf is geschreven (de 35 *controversiae* en de *suasoriae*) en datgene wat uit zijn werk geëxcerpeerd is. Andere edities geven dit werk van Seneca uit zonder dit onderscheid aan te brengen, zoals men ook gedurende heel de zestiende eeuw de term *declamationes* aantreft, zonder dat uit te maken is welk deel

van het rhetorisch oeuvre men daarmee bedoelde. Lipsius was de eerste in 1580 (*Electa* I,1) die uitdrukkelijk de *controversiae* et *suasoriae* aan Seneca rhetor toeschreef.

r.335-336 *Propius...factum est nihil*

De uitdrukking komt voor in de correspondentie van Cicero, *Q.fr.* I,2,15(ed.Watt, OCT 1958); zie comm. ad Schottus, *Clarissimo doctissimoque(...)* *Lipsio*, r.184 (supra p.299).

r.336 *Thomam magistrum imitatus*

Schottus denkt aan *Dictionum Atticarum collectio* van de veertiende-eeuwse Byzantijn Thomas Magister. Het werk werd gepubliceerd te Lyon in 1532 (zie catalogus van de Bibliothèque Nationale s.n. Théodule).

r.343 *ut Satyricus vocat*

Juv. X,125.

r.344 *Vopiscus in Numeriano*

Historia Augusta 30(Flavius Vopiscus), Carus et Numerianus 11,1 (ed.Hohl, Teubner 1927, vol.2, p.240).

r.345-346 *censui anteponeudas*

Schottus formuleert een argument om de *suasoriae* vóór de *controversiae* te plaatsen. Dit argument lijkt wat vreemd, want in alle ons bekende handschriften is dat precies de volgorde waarin de beide onderdelen van het rhetorisch werk voorkomen (zie ed.Müller 1887, p.VIII, m.n. noot 1). In feite reageert Schottus op de editie van Faber, die als enige de *suasoriae* na de *controversiae* had geplaatst. Fabers argument hiervoor luidt : "Praeponunt etiam antiquae editiones Suasorias Controversiarum libris. In hoc tamen potius naturae ordinem secutae (prius enim in iis puer exercebatur) quam temporis quo editae sunt. Patet enim ex Controversia quarta libri secundi (*Contr.* II,4,8). Suasorias ultimo loco ab auctore compositas atque emissas fuisse, quas ideo postponere, receptumque in ordinem in recentioribus editionibus sequi maluimus" (ed.1607, p.+ iij- recto).

r.346 *quamvis...significet*

Sen., *Contr.* II,4,8.

r.347-348 *ut ait idem scriptor De causis corruptae eloquentiae*

zie supra ad r.325.

r.348-349 *Aristoteles tamen...δυσχερῆσαι*

Arist., *Rh.* III,17,10(p.1418 a 21).

r.354 *in margine*

Schottus heeft een gedeelte van deze tekst na zijn traktaat toegevoegd : "Declamandi ratio qualis et quam hodie necessaria sit tironibus iuri civili operam navare volentibus, saepe a me praedicatum est. Solebant enim iuvenes, postquam a Grammatico dimissi essent, ad Rhetorem accedere, apud quem communes disserendi locos addiscebant; deinde fictas controversias

peragebant. Eae aut ex historiis trahebantur, aut ex re, quae forte recens contigisset, plurimum ad genus iudiciale pertinebant, non absimiles speciebus Consiliorum, quibus quotidie lreconsulti nostri dant responsa; adeo ut, si illis, quod facillimum esset, legum loca allegationesque adicerentur, nihil a consiliis nostratum differant Hoc prae se ferunt specimen, quae etiamnum extant fragmenta Declamationum Quintiliani nomine, quae ad usque numerum CXXXVI Thadaeus Ugoletus Parmensis in publicum dedit. Id et deprehendi in iis potest, quas Annaei Senecae patris esse superiori capite censui; nec dubium est, quin recte in eis institutus adolescens maiore profectu nec illotis manibus lus civile pertractaret. Sed vix obtineri haec ratio hodie posset, quod rari Grammatici huic muneri apti sint, et si qui alioquin essent, ad uberiora utilioraque Legum et Medicinae studia pertransire malunt quam inter pueros consensescere Inter hosce Declamatores celebre est Libanii Sophistae nomen, qui horum studiorum causa sane quam gratus acceptusque Iulio Imperatori fuit; eius vitam Eunapius descripsit, ut Pauli Tyrri Sophistae Suidas" (ed. 1603, F 6, kol 1-2 = A. Alciati, *Opera*, vol. 4, ed 1617, kol 336). In deel 2, hoofdstuk 4 van deze studie is over Alciati's juridische *declamatio* gesproken.

r 360-365 *Marcus enim Tullius...revocavit*
zie supra r 189-197 en comm. ad loc(pp 306-307,319).

r.365-366 *quod θετικώτερον ...ait*
Cic , *Q.fr.III,3,4* (ed Watt, OCT 1958) : "(..)Cicero tuus nosterque summo studio est Paeoni sui rhetoris, hominis, opinor, valde exercitati et boni; sed nostrum,"instituendi genus esse paulo eruditius et θετικώτερον non ignoras."

r 366 *et Tusculanas disputationes*
Cic , *Tusc. 1,4,7* : "Sed ut Aristoteles, vir summo ingenio, scientia, copia, cum motus esset Isocratis rhetoris gloria, dicere docere etiam coepit adolescentes et prudentiam cum eloquentia iungere, sic nobis placet nec pristinum dicendi studium deponere et in hac maiore et uberiore arte versari. Hanc enim perfectam philosophiam semper iudicavi, quae de maximis quaestionibus copiose posset ornateque dicere; in quam exercitationem ita nos studiose dedimus, ut iam etiam scholas Graecorum more habere auderemus : ut nuper tuum post discessum in Tusculano cum essent complures mecum familiares, temptavi quid in eo genere possem. Ut enim antea declamitabam causas, quod nemo me diutius fecit, sic haec mihi nunc senilis est declamatio Ponere iubebam, de quo quis audire vellet; ad id aut sedens aut ambulans disputabam "

r.370 *scribit libro XVI*
Cic., *Att. XVI,6,4*(ed.Purser, OCT z.j.).

r 370-371 *Et Demostheni...video*
In een aantal handschriften van Demosthenes is een bundel Προόμια, soms Προόμια δημηγορικὰ genoemd, opgenomen; zie comm. ad *Petrus Pithoeus Petro Neveleto Doschio sororis filio salutem*, r.89 (supra p.273).

r.374 sqq *Verum enimvero*

Hier begint een passage over de geschiedenis van de *declamatio* in de oudheid. Het betoog is een aanvulling op het betoog over de herkomst en invoering van de *declamatio* supra r.299 sqq. Schottus lijkt hier niet zozeer een historisch verloop te willen schetsen, zoals supra, maar eerder de systematische beschrijving van een fenomeen, het verval van de *declamatio*, enerzijds en de oorspronkelijke, zuivere betekenis van het begrip sofist anderzijds te willen geven. In beide gevallen doen zich in Schottus' betoog enkele ongerijmdheden voor.

Bij de behandeling van het verval van de *declamatio* verliest Schottus de chronologie wat uit het oog. Ter illustratie van zijn stelling noemt Schottus een aantal getuigenissen over het verval: Aristoteles klaagt dat de sofisten uit louter winstbejag hun vak uitoefenen, men vindt, zo vervolgt Schottus, de biografieën van deze sofisten bij Diogenes Laertius, Philostratus, Eunapius, de Suda en bij Hesychius. Voorts is het werk van een deel van deze sofisten over, Schottus noemt als voorbeelden Lucianus, Libanius, Dio Chrysostomos, Theon, Synesius, Themistius, Polemon en Himerius. Men ziet hoe hier zonder enig onderscheid getuigenissen uit een vijftal eeuwen bij elkaar worden geveegd, van Aristoteles, 4e eeuw v Chr., tot Theon, 1e-2e eeuw n Chr. De Romeinen namen de *ratio declamandi* over, "post, sed longo intervallo" (r.404), in de tijd van Nero, Vespasianus en Domitianus, de *declamatio* kende na een tijdje ook in Rome een verval. Als vooraanstaande beoefenaars van de *declamatio* noemt Schottus Porcius Latro en M. Fabius Quintilianus senior, die beiden door Seneca rhetor vermeld worden.¹ Ook hier is dus de chronologie niet gerespecteerd en in tegenspraak met wat Schottus supra (r.299 sqq.) over de invoering van de *declamatio* te Rome gezegd heeft.

Aristoteles klaagt over de sofisten, tot welke categorie onder anderen Lucianus en Libanius behoren. Maar niet alleen bij de *rhetores* heeft men over sofisten te klagen, hetzelfde verval vindt men bij de "scholae philosophorum" (r.388); als illustratie citeert Schottus uit Aristoteles *περὶ σοφιστικῶν ἐλέγχων*. Ook Plato, Isocrates, Tacitus, Petronius, Ammianus Marcellinus en anderen oefenen kritiek uit op de laatste sofisten, die de "scholae philosophorum" bevolken. Er is dus sprake van twee categorieën sofisten die men duidelijk dient te onderscheiden (r.396-397). Schottus stelt Zeno tegenover Empedocles. Zeno de Eleaat wordt door een traditie in de oudheid als de uitvinder van de dialectica beschouwd (zie bijvoorbeeld Philostr., *VA* p.279 Olearius, p.254, r.19-20 ed. Kayser), tevens wordt geattesteerd dat Zeno als eerste de dialoog in de filosofie heeft ingevoerd (zie bijvoorbeeld D.L., *Vita Platonis* III,48). Op Empedocles daarentegen voert Schottus de oorsprong van de rhetorica terug, zich daarbij onder anderen basierend op Strabo. Schottus onderscheidt de sofisten die zich met rhetorica bezighielden van die, die zich toelegden op dialectica. Van oorsprong hield het begrip sofist niets negatiefs in, maar zowel bij de ene als bij de andere groep trad er na verloop van tijd verval in. Vergelijk de definitie van het begrip sofist bij Perotti; ook hij spitst het begrip toe op "een persoon die zijn vak op een slechte manier beoefent", in de praktijk heeft dit in

Perotti's tijd betrekking op mensen die zich met dialectica bezighielden : "Unde et sophisten vocamus modo eum, qui in arte rhetorica proponit quae imitari debemus. Sic enim oratorem, rhetoremque et sophistam distinguunt, ut orator sit, qui causas agit, rhetor, qui artem oratoriam docet, sophistes, qui imitationes proponit modo cavillatorio, unde ea pars dialectices nomen sumpsit, quae sophisticæ appellatur, et sophisma dicitur commentum et oratio ita composita, ut vera esse videatur" (*Cornucopiae, sive linguae Latinae commentarii*(...), Venetië 1499, pp.627-628; ex.UB Nijmegen, *sign.* Inc.33). Zie voorts supra deel I, noot 76.

r.375-376 *Abiit in vitium...corrui*

Schottus herneemt een standaard-redenering uit de oudheid over het natuurlijk verval. Ook Seneca rhetor had van deze redenering gebruik gemaakt (*Contr.* I,pr.7); zie L.A.Sussman, *The elder Seneca's discussion of the decline of Roman eloquence*, in : *California Studies in Classical Antiquity* V (1972), pp.195-210 en Fairweather 1981, p.135 sqq.

r.391-393 *vocatque...οὐσιν*

Zie Arist., *SE* 165 a 22(Zie Diels *Fragm.*, vol.2, p.219,r.5-6). Zie ook de bespreking van dit werk van Aristoteles door Ramus in zijn analyse van het *sophisma* (zie supra deel I van deze studie, noot 76).

r.393-394 *Exagitat eosdem et Plato et Isocrates*

Plato, o.a. *Prot.* 312 a 6; *Gor.* 519 c 3; in het geval van Isocrates denkt Schottus op de eerste plaats aan de redevoering κατὰ τῶν σοφιστῶν.

r.394 *apud Latinos vero Tacitus Cornelius*
Tac., Dial. 26.

r.395 *Petronius Arbiter*
Petr., Sat. 1-5.

r.396-399 *Utrique...λέγειν.*

Het belangrijkste testimonium is wellicht Diog.IX, 25 sqq. Zie ook de overige testimonia over Zeno in Diels, *Fragm.*, vol.1, p.165 sqq. Dat Empedocles leerling van Parmenides geweest zou zijn, leidt Schottus misschien af uit Diog.VIII,55 : " 'Ο δὲ θεόφραστος Παρμενίδου φησὶ ζηλωτὴν αὐτῶν γενέσθαι καὶ μυητὴν ἐν τοῖς ποιήμασι (...) ". Voor Empedocles als leerling van Pythagoras zie *Ibid.* 54.

r.398 *ἀμφοτερόγλωσσον*

Timon Phliasius, *Fragm.* 45, apud Diog.IX,25 (zie Diels PPF, pp.195-196) : " περὶ τοῦτου(Zenonis Eleatae) καὶ Μελίσσου Τύμων φησὶ ταῦτα: ἀμφοτερογλώσσου(...)ῆσσω ". Schottus maakt de vergissing dat hij Zeno het predikaat ἀμφοτερόγλωσσον laat toepassen op de sofisten, terwijl het in de testimonia op Zeno zelf van toepassing is.

r.403 *Strabo refert*

Wellicht bedoelt Schottus Strabo I,2,6.

r.409 *In peius...referri*

Verg., *Geor.* 1,200. In zijn commentaar ad *Contr.* 1,pr.7 herhaalt Schottus deze verwijzing (ed.1607, p.62).

r.411 *a Seneca hic laudati*

Sen., *Contr.* 1, pr.13-24 en X, pr.2.

r.412 *Thadaeo Ugoletio*

Thadaeus Ugoletus overleed in 1514. De editie waar Schottus op doelt is *M.Fabii Quintiliani Declamationes CXXXVI*, Parma 1494; het boek werd gedrukt op de persen van Angelus Ugoletus, de broer van Thadaeus.

r.412 *Petro Aerodio*

Schottus doelt op de editie *M.F.Quintiliani Declamationes CXXXVII quae ex CCCLXXXVIII supersunt (...) P.Aerodii (...) studio (...) castigatae*, Paris 1563.

r.413 *a Petro Pithoeo*

Schottus doelt op de editie *M.Fab.Quintiliani Declamationes, quae ex CCCLXXXVIII supersunt CXLV ex vetere exemplari restituta*(...), Lyon 1580. De twee inleidende teksten bij deze studie heb ik supra p.255 sqq. gegeven.

r.415 *Ioannis Antonii Campani*

Ioannes Antonius Campanus (1429-1477); zijn beoordeling van de *declamationes minores* is te vinden in zijn *Censurae in varios auctores (Opera omnia*, Venetië z.j., fol.LXIII-verso - LXIII-recto).

r.416 *eiusdem Pithoei*

Zie supra ad r.413; in de aldaar genoemde editie zijn ook de *Declamationes* van Calpurnius Flaccus opgenomen (zie Pithou, *Præfatio in Quintiliani declamationes*, r.188, supra p.260).

r.417-418 *quae enim...subiiciuntur*

Schottus doelt hier op de *Declamationes maiores*, die in de zestiende eeuw regelmatig tezamen met de *Institutio oratoria* werden uitgegeven.

r.421-422 *audaciter olim Philelphus iudicavit*

Franciscus Philelphus (1398-1481) schreef in een brief aan J.Tuscanella over de *declamationes* van pseudo-Quintilianus: "De Quintiliani declamationibus quid ipse sentiam paucis accipe. Equidem Quintiliani inventionem vehementer probo. Est ea enim et acuta et prudens. Sed orationis eius filum mihi sane non placet, sapit enim hispanitatem nescio quam, hoc est barbariem plane quandam, nullam habet elegantiam, nullum nitorem, nullam suavitatem. Et quae non praecipua modo sed necessaria sunt in oratore, neque movet dicendo Quintilianus, neque satis docet nec delectat, sed videtur somnolentus quispiam et incompositus. Tenet fortasse Quintilianus quantum ex eius scriptis animadvertere possumus nonnulla commoda praecepta artis rhetorice. Multa

commemorat multa colligit. Sed ita sui dissimilis est ut que alios docet ipse ignorare videatur. Verum concedamus illi doctrinam si ita libet omnino movendi tamen delectandique vim nullam habet. Quae quidem duo qui oratori subtraxerit non oratorem illum sed aratorem demonstrabit (F.Philolphus, *Breviores elegantioresque epistole*(...) z.p. 1509, fol.XII-verso - XIII-recto). Naar dit oordeel was in 1521 al verwezen door Juan Luis Vives (*In declamationem qua Quintiliano respondet praefatio*, in : *Opera omnia*, II, 1782, p.486). Deze tekst van Filelfo was zeer bekend in de 16e eeuw; zie M.-J. Desmet-Goethals, *Levinus Crucius en zijn Threnodia* (1548). *Bijdrage tot de studie van het humanisme in de Nederlanden*, Brussel 1985, pp.116-117.

r.422-423 *Volusii...libris*

Annales is de titel van een historisch epos van Volusius, dat uitsluitend bekend is uit Cat.36,1 sqq.; Met de boeken van Antiphon worden diens verloren gegane geschriften over dromen bedoeld.

r.429-432 *Trebellius enim Pollio...internoscere*

Historia augusta XXIV (Trebellius Pollio), Tyranni triginta 4,2 (ed.Hohl, Teubner 1927, vol.2, p.102).

r.432 *in margine*

De passage bij Jacobus Durantius Casellius (ong.1560-ong.1603) waar Schottus op doelt is : "Trebellius Pollio refert illas declamationes scripsisse, quae suis temporibus Quintiliano inscribebantur, ex hoc conicio eum harum auctorem esse. Sed accepi quosdam M.S. praeferre titulum Marci Flori, itaque nihil statuum, ampliandum censeo, adhuc enim non liquet" (J.Casellius, *Variarum libri II*, (...), Lyon 1582, pp.93-94).

r.441-442 *Iudicium vero quod semper...hominum*

Dit is waar gebleken tot op de dag van vandaag. Zie recentelijk Fairweather 1981, p.71 (en noot 41); zij citeert Schottus, en vindt hem "over-indulgent" ten opzichte van Seneca.

r 443-445 *Dissentio a viro docto...appellat*

De identificering van deze "vir doctus" vindt men bij Ant.Bibl. vetus, vol.1, p 16. Het is Martinus Antonius Delrius, die in zijn *Prolegomena ad Senecae tragoedias* zegt : "Senior itaque Seneca (sic patrem deinceps vocabimus) fuit priscis moribus, litteris mediocriter imbutus, philosophiae, quam oderat, caussa, philosopho Senecae minus quam fratribus aequus, memoria singulari et prope stupenda(...)" (*Syntagma tragoediae latinae*, Antwerpen 1593, vol.1, p.31).

r.446-487 *Sed illud vulgo...videntur*

Schottus sluit zijn traktaat af met een korte uiteenzetting over de drie rhetorische begrippen, die Seneca bij de behandeling van elke *controversia* als uitgangspunt neemt, te weten *sententia*, *color*, *divisio*.

Wat betreft de *color* beperkt Schottus zich tot het verwijzen naar de belangrijkste bronnen. r.446-449 geeft de essentie weer van een

testimonium dat als de sleutel wordt beschouwd tot het inzicht in het begrip *color* bij Seneca rhetor. Het gaat om Porphyrius, *In Hermog.Stat.* (W IV, p 397,8 sqq., m n.14-15, geciteerd door Fairweather 1981, p.166). Schottus brengt de *color* in verband met de *causa figurata*, waarover Quintilianus spreekt in *Inst.* IX,1,14. Volgens Schottus is de *color* een *genus causae figuratae* (r 456). Zie de behandeling van de *color* door Faber. Deze geeft een uitgebreide beschrijving en definitie van het begrip *color* (supra pp 280-281, r 103-163). Daarna verwerpt hij in een omstandig betoog de indeling van de *declamationes minores* in *declamationes tractatae* enerzijds en *coloratae* anderzijds. Deze indeling wordt door Schottus, r 454, zonder commentaar genoemd. De definitie die Faber in zijn *Nota ad Contr. I, 16* (zie supra p 280, r 103 sqq.) geeft van de *color* is ongeveer dezelfde als die van Schottus; beiden zien het element "bedekking, verkleuring, verdraaiing van de werkelijkheid" als wezenlijk voor de *color* ("Color est praetextus quo factum minus ex se probabile tegitur et coloratur"; supra p.280, r 103-104). Faber citeert wat meer bronnen (onder andere Hermogenes' *Περὶ τῶν στάσεων*) en spitst zijn definitie toe op de overweging dat de *color* niet alleen een *deprecatio* omvat, maar ook de wijze waarop zowel aanklager als beschuldigde, ieder op zijn manier, de zaak in zijn voordeel tracht te beslechten ("Itaque color et deprecationem comprehendit et omnem rationem tam actoris quam damnandum reum nititur, quam rei qua se absolvendum", zie supra in de appendix p.280, r 131-133). Faber vult hiermee de definitie van *color* door de Griekse theoretici als "μετάθεσις τῆς αἰτίας" aan in het licht van de praktijk die bij Seneca bestaat, waarin *colores* niet alleen bij de verdediging, maar ook in de beschuldiging voorkomen (Zie Hess' weerlegging van J. Körber, *Ueber den Rhetor Seneca und die römische Rhetorik seiner Zeit*, Bonn 1864, p.40 : "Ueber die colores sagt Körber : "Dieselben bezeichnen, wie das griechische χρῶμα, Entschuldigungsgründe einer strafbaren That." Diese Auffassung wird hinlänglich durch den einen Umstand widerlegt, dass colores sowohl zur accusatio wie zur Defensio gegeben zu werden pflegen,...") (Zur Deutung der Begriffe : *sententia, divisio, color, bei Seneca*, Schneidmühl 1900, p.7). Fairweather gaat in haar behandeling van de *color* niet in op dit aspect; zij lijkt zich te beperken tot de oorspronkelijke betekenis van het begrip *color*. Zie ook de bespreking van *color* door Juan Luis Vives, in : *De ratione dicendi* II,1 (*Opera omnia*, II, pp 137-140).

r 450-451 *a quibus...scribit Porphyrius*
 Porphyrius, *In Hermog.Stat.* (W IV, p.397,8).

r.453-455 *hinc et Marcus Fabius senior...aliae*
 Schottus doelt op de indeling in *Controversiae tractatae* en *coloratae* in de handschriften van de *Declamationes minores*. Voor een bespreking hiervan zie Faber, *Nota ad Contr. I, 16*, r.146-163 en comm ad loc. (supra pp 281,286)

r.455-457 *Quamquam aliis...ut observat Halicarnaseus Dionysius*
 D.H., 'Εν τῷ περὶ ἑσχηματισμένων, in : *Opuscula*, edd. Usener-Radermacher, vol.2 (Teubner 1929), pp.295-358.

r.457-458 *Falsarum...inquit Fabius*
Quint., *Inst.* IV,2,88

r.462-465 *Dic...quaestio*
Iuv. VI,280(moderne edities lezen *hic Quintiliane colorem*);
VII,150, VII,155-156.

r.466-468 *Ad haec...ut idem Fabius docet*
Quint., *Inst.* IX,1,14

r.473 διαρρηκτικὴ μέθοδος
D i de theorie over het indelen van de argumenten, de τέχνη διαρρηκτικὴ, waarover Hermogenes heeft geschreven in Περὶ εὐρέσεων, c.4 (W III, pp 106-111) en in Περὶ τῶν στάσεων, c 2 (W III, pp.10-17). In het Latijn heeft Cicero erover geschreven in zijn *Partitiones oratoriae*.

r.480 *Aristoteles*
Arist., *Rh.* II,21,2 (p.1394 a 21 sqq.).

r.481-484 *Seneca omnium optime...excurrere*
Sen., *Contr.*I, pr 23.

r.484-485 *Hae pertinebant...meminit*
Schottus bedoelt : de *loci communes* werden vaak aangewend in digressies. Hij verwijst naar *Contr.* VII, praef., die in zijn geheel over Albucius gaat; deze declamator was berucht om zijn digressies

r.485-487 *in qua praefatione...videntur*
Sen., *Contr.* VII, pr.2.

Behalve de reeds geciteerde tekst van Alciatus neemt Schottus aan het einde van zijn traktaat ook de volgende twee passages uit Vives' *De tradendis disciplinis* op : "Senecam rhetorem licebit evolvere, a quo multum adiuvabitur verborum, et propriorum et translatorum vi, tum copia et varietate, ut rem eandem crebro et sine fastidio possint exponere; multumque alere potest facundiam Latinam, metaphoris potissimum, prae ceteris scriptoribus, dextre accomodatis" (Liber III = III,8; *Opera omnia*,VI,1785,p.339). "Legent iuvenes Declamationes et Suasorias, quas ex oratoribus sui temporis Seneca colligit, mendosas quidem illas et truncas, nam desunt Graeca non pauca et Latina sunt depravatissima, sed erunt nihilominus adiumento dicentibus. Nam plurima in illis sunt et inventa subtiliter acuteque et lepide ac venuste expressa; multaeque verborum ac sententiarum conformationes et quasi lumina" (Liber IIII = IV,3; *Opera omnia*,VI,1785,p.360).

DE RHETORICES NATURA ET CONSTITUTIONE, CAPUT XVI.

Inleiding.

Voor het redigeren van de tekst heb ik de vier bestaande edities van *De rhetorices natura et constitutione* geraadpleegd, die alle uit de zeventiende eeuw stammen : de *editio princeps* van 1621, de herdrukken van 1622 en 1658 en de herdruk in deel drie van de *Opera*-editie van 1697 (Zie C.Rademaker, *Life and work of Gerardus Joannes Vossius (1577-1649)*, Assen 1981, p.358). Blijkens Rademakers biografie heeft Vossius *De rhetorices natura et constitutione* na de eerste publicatie nooit meer aangepast of bijgewerkt (zie Rademaker 1981, p.177). Dit wordt bevestigd bij een vergelijking van de vier edities, die geen belangrijke onderlinge verschillen vertonen.

De tekst is die van de *editio princeps*. Deze editie bevat enkele drukfouten, die in de opeenvolgende edities gecorrigeerd werden. In enkele bronvermeldingen zitten vergissingen, die in alle edities gehandhaafd zijn; deze heb ik in mijn editie van de tekst gecorrigeerd. In de verschillende herdrukken komen nog enkele kleine drukfouten voor, die echter voor de tekstconstitutie niet van belang zijn, en dus niet in het apparaat zijn opgenomen : r.20 πύτψ (ed.1697), r.31 Graecis μελέτε (ed.1697), r.49 μελετ (ed.1622), r.51 a om. (ed.1697).

Vossius' vertalingen van Griekse citaten staan in de edities van 1621 en 1622 in de marge, behalve de langere vertalingen van r.133-136 en 142-144. In de edities van 1658 en 1697 zijn alle vertalingen uit de marge verwijderd en in de tekst, na het Griekse origineel, afgedrukt. Ik heb wat dit aspect betreft in mijn editie de twee latere edities nagevolgd. Bij de bronvermeldingen in de marge worden in de edities van 1621 en 1622 afwisselend de tekens + en * gebruikt bij het woord waarop de bronopgave betrekking heeft. In de editie van 1697 wordt aan deze twee tekens het teken ++ toegevoegd, terwijl in de editie van 1658 de letters i tot en met z gebruikt worden. Ik gebruik in mijn editie cijfers; evenals bij de *De auctore et declamandi ratione* van Schottus worden de *In margine*-aanduidingen onder aan de tekst afgedrukt.

De volledige tekst van de basiseditie luidt : G.J.Vossius, *De rhetorices natura ac constitutione, et antiquis rhetoribus, sophistis, ac oratoribus liber*, Leiden 1621 (geraadpleegd ex. UB Gent, Sign. BL 1020(1)). Onze tekst is opgenomen op pp.195-203.

De quadruplici opere oratoris progymnasmate, declamatione, epistola et oratione Quando "declamationis" vox nata Μελέτη Variarum declamationis descriptiones apud Graecos et Latinos "Commeletare" Hyginus illustratus Quando et a quo declamandi
5 usus sit inductus Tres declamandi species Grammatici Romae in suasorius instituebant, rhetores in controversiis Etiam viri principes declamabant Multi et declamabant quotidie Epistolae non sunt epistolae, si ad magnitudinem orationis excrescant

Hactenus actum de causis efficientibus oratoriae facultatis,
10 deinceps ostendemus, quae eius sint opera sive effecta, de quibus eo lubentius hoc loco agemus, quia cum de usu sive exercitatione antea dictum sit Non abs re erit, si in quibus hic usus consistat deinceps exponamus

Sunt vero opera oratoris duplicia, ficta et seria Ficta sunt vel
15 minora, vel maiora Minora sunt ea quae a Graecis vocantur προγυμνάσματα, quasi praeexercitamenta dicas, Latini vocant "dicendi primordia", nonnulli "dicendi elementa" In iis Fabius quoque libri I capite 9 adolescentes prius exerceri iubet, quam ad declamationes sese conferant Aliter qui faciunt τὸ λεγόμενον
20 κατὰ παροιμίαν, ἐν κύβητι τὴν κεραμεύαν μαθήσονται, quod proverbio dicitur, "figulinam de dolio discere incipiunt", ut de iis ait Theon¹ De his e veteribus scripsere Theon et Aphthonius, e iunioribus Joachimus Camerarius, Alphonsus Turretanus et Petrus Nunnesius libro I Rhetoricae, ac ipsi quoque separatim de iis egimus Sub
25 progymnasmatibus vero etiam comprehendimus epistolas exercitii causa factas et fictas

Maiora, ficta tamen, oratoris opera sunt declamationes Cuiusmodi sunt Marci Senecae et quae adscribuntur Quintiliano Declamationis nomen Ciceronis natum est saeculo Tullius in Bruto
30 "Commentabar declamitans (sic enim nunc loquuntur) saepe cum Marco Pisone" Graecis μελέτη dicitur Glossae veteres μελέτη ῥήτορος, "declamatio" Γυμνάσματα τε καὶ ἀσκήματα τῆς ῥητορικῆς appellat Dionysius² Halicarnasseus Quomodo et Libanius declamandi magistros vocat³ ἀσκήσιος διδασκάλους, et eos qui se in declamando
35 exercent, versari ait⁴ ἐπὶ λόγων ἀσκήσει Aristides Smyrnaeus⁵ nominat ἀγωνίσματα διατριβῶν, Photius⁶ γυμναστικὸς λόγους Posterioris aevi scriptores vocant λαλιάν vel λαλιὰς. Varie

¹ in *marginē* Initio progymnasmatum

² in *marginē* Methodos γαμηλῶν

³ in *marginē* Epistula 142

⁴ in *marginē* Epistula 201

⁵ in *marginē* Oratio de Smyrnaeis

⁶ in *marginē* in Bibliotheca

describunt Latini. Ut a iunioribus ordiar, Priscianus⁷, Aristidis exemplo, nuncupat "certamina rhetorica", Ennodius⁸ "dicendi simulacra", Gellius⁹ "decursus lubricos et simulacra proeliorum voluptaria", Fabius "forensium actionum meditationem".¹⁰ Quae definitio plane mutila est. Melius alibi¹¹, ubi eam esse dicit "consiliorum iudiciorumque imaginem". Quamquam haec quoque imperfecta est ὑπογραφή. Nam omittit laudem ac vituperationem, qua nullus locus frequentius aut felicius tractari solet in scholis, ut Cassiodorus ait. Neque hoc nescivit Fabius, sed eo respexit, quod ad suasorias pertinere utraque videatur, ut ipse ait libri III capite 8. Satis vero commode idem¹² declamationem nominat "dicendi meditationem". Nam μελέτη, quomodo declamationem Graecis vocari diximus Latine meditationem sonat. Immo a Graeco μελετῆν fecere Latini suum meditari, liquida in D conversa. Quin et a μελέτη vel μελετῆν, reservata liquida, "commeletare" legimus pro "meditari". Nam uti Maro dixit "Musam meditaris avena", ita Hyginus fabula 165 ait Marsyam, Oeagri filium, cum invenisset tibias, quas Minerva abiecerat, "assidue commeletando, sonum suaviorem indies fecisse, adeo ut Apollinem in certamen provocaret". Vir eruditissimus ait "commeletare" hic esse "declamare". Sed eum refellunt quae iam diximus.

Quis declamandi usum primus induxerit parum convenit. Plerique inventum putant sive a Demochare, quod ex Cicerone colligi posse arbitrantur, sive ab ipso Demetrio, pro qua sententia Fabium laudant. Eius verba sunt libri II capite 4 "Fictas ad imitationem fori materias apud Graecos dicere circa Demetrium Phalerea institutum". Sed non attendunt Fabium tantum loqui de fictis materiis, quae Nazianzenus κλάσματα, Photius πλασματικούς λόγους appellat. Atqui antea aliud obtinuit declamandi genus, ut de virtute, iniustitia, voluptate, exilio et similibus. Ea Latini vocant "communes locos", Graeci θέσεις, Philostratus θεικῆς ὑποθέσεις, Fabius Libri II capite 1 "An ignoramus antiquis hoc fuisse ad augendam eloquentiam genus exercitationis, ut theses dicerent et communes locos?". Immo fortasse ne de ficta quidem materia verum fuerit quod Fabius dicit. Nam consuetudo ea videtur primitus inducta ab Aeschine, cum ludum aperuisset Rhodi. Photius¹³ quidem de eo sic scribit. "λέγεται δὲ οὗτος πρῶτος ἐκεῖσε σχολάζων τὰ κλάσματα, καὶ τὰς λεγόμενας μελέτας συνθεῖναι, Fertur primus ibi (Rhodi) figmenta et quas vocant declamationes in otio composuisse". Consuetudo vero de communi loco declamandi Gorgia

⁷ in *marginē* in Praeexercitamentis

⁸ in *marginē* Libri I epistula 1

⁹ in *marginē* Libri VI capite 3

¹⁰ in *marginē* Libri IV capite 2

¹¹ in *marginē* Libri II capite 10

¹² in *marginē* Libri II capite 10

¹³ in *marginē* in Bibliothecae capite 61

- ipso antiquior est, ut qui eam, cum iam in desuetudinem abiisset, in usum revocarit. Unde a Pausania¹⁴ dicitur ἀνασώσασθαι μελέ-
 80 την λόγων πρῶτος ἡμελημένην εἰς ἅπαν.
- Pro tribus vero generibus dicendi tria quoque erant declamationum genera, panegyricae, suasoriae et controversiae. Etsi autem Aristotelis iudicio τὸ δημηγορεῖν, "concionari",
 85 Romanos auspicari solent a suasoriis tamquam facilioribus. Immo apud eosdem grammatici, quasi satis esset, si controversias rhetoribus relinquerent, finibus suis motis, involarunt in suasorias inque iis adolescentulos exercuerunt, ut Quintilianus testatur. Non eadem vero antiquis temporibus declamandi semper ratio fuit. Nam
 90 ante Ciceronem tractabant locos communes. Eius aetate argumentum peti solet ex veritate, quomodo Pompeius adversus Curium, Antonius adversus Ciceronem declamabat, aut trahebatur id ex re, si qua forte recens accidisset, unde et locorum appellationibus adiectis proponi solet, teste Tranquillo, qui geminum argumenti
 95 talis exemplum adducit libro De claris rhetoribus. Postea obtinuit ut argumentum fingerent, cuius generis exempla petere est ex Controversiis Marci Senecae et Declamationibus Fabii. Triplicem hunc morem etiam tangit idem Seneca praefatione libri I Controversiarum : "Declamabat Cicero non quales nunc
 100 controversias dicimus; nec tales quidem, quales ante Ciceronem, quas theses vocabant. Hoc autem genus materiae, quo nos exercemur, adeo novum est, ut nomen quoque novum sit. Controversias nos dicimus, Cicero causas vocabat". Minime vero existimandum declamationem fuisse puerile dumtaxat exercitii genus.
 105 Nam etiam viri principes id sequebantur. Quod Ciceronis quoque aeo factum esse ostendunt haec eius verba libri I Tusculanarum quaestionum : "Declamitabam causas". Et libro IX Epistularum ad Paetum : "Hirtium et Dolabellam dicendi discipulos habeo, cenandi magistros. Puto te audisse illos apud me declamare, me apud illos
 110 cenare". Illustris etiam est Tranquilli locus, qui postquam retulisset de Tullio et grandibus duobus praetextatis, quos Hirtium et Pansam fuisse falso putavit, continuo haec subiungit : "Cnaeum Pompeium quidam historici tradiderunt sub ipsum civile bellum, quo facilius Caio Curioni, promptissimo iuveni, causam Caesaris
 115 defendenti contradiceret, repetisse declamandi consuetudinem; Marcum Antonium, item Augustum, ne Mutinensi quidem bello omisisse. Nero Caesar et primo imperii anno publice quoque bis antea declamavit". Vide eundem in Nerone.
- Summa vero declamandi utilitas est, ut Fabius docet libri II
 120 capite 12. Quare antiquis temporibus quotidie in eo se exercebant. Cicero in Bruto : "Commentabar declamans cum Marco Pisone aut cum aliquo quotidie". Cicero filius Epistula ad Tironem¹⁵ : "De Gorgia autem quod mihi scribis, erat quidem ille in quotidiana declamatione utilis, sed omnia postposui, dummodo praeceptis patris parerem". Et haec de fictis operibus oratoris, in quibus minime
 125 consensescere oportet, etsi iam olim tanta quosdam declamandi ceperit dulcedo, ut inde avelli non possent. Quos scite perstringit

¹⁴ in margine in Heliacis

¹⁵ in margine Libri XVI epistula 21

- Synesius extremo opere De insomniis, ubi ait : " ὅλως δὲ οὐδὲ
 130 ἐπατεῖν μοι δοκοῦσι τοῦ τῆς μελέτης ὀνόματος, ὅτι φησὶ δι' ἄλλο
 σκουδάζεσθαι· οἱ δὲ τὴν παρασκευὴν τέλος ἡγνύται, καὶ τὴν ὁδὸν ὡς
 ἐφ' ὃ δεῖ βαδίζειν ἡγάγησαν. Τὴν γὰρ μελέτην ἀγῶνα κεκοῦνται.
 Omnino declamationis atque exercitationis nomen haut intellexisse
 mihi videntur, quod sese alterius gratia tractari profiteantur, illi
 135 quo tendere oporteat, amplexantur. Certamen enim iustum ex ipsa
 exercitatione faciunt". Quem in locum scite notat haec Nicephorus :
 " Ἡ μελέτη σχημαγραφία τίς ἐστι, καὶ προγύμνασμα τινος ἔργου· ὃ δε
 τὴν σχῆν τοῦ ἔργου διηνεκῶς ὡς ἔργον ἀσκήν, ἔλαθεν ἀντ' ἀληθείας
 140 φευδὸς κρατῶν καὶ τινῶν μάτην. Declamatio est adumbrata quaedam
 descriptio ac praecedens exercitatio cuiusdam operis. Qui autem
 operis umbram identidem ut opus exercet; imprudenter et occulte
 mendacium pro veritate apprehendit et incassum laborat".
 Quocirca ab umbratice hoc studio ad seria oratoris opera
 deveniendum. Seria vero ista duum sunt generum, minora
 145 maioraque. Minora sunt epistolae. Nam eas ad oratorem pertinere
 extra controversiam est. Minora vero has opera appello, quia si
 ad magnitudinem orationum aliarumque scriptionum excrescant, " οὐ
 κατὰ τὴν ἀλήθειαν ἐπιστολαὶ γίνονται ἀντ', ἀλλὰ συγγράμματα. Non
 150 iuxta rei veritatem epistolae sint, sed libri", ut ait Demetrius, qui
 negat.
- Maiora vero, seria tamen oratoris opera sunt orationes,
 cuiusmodi sunt Demosthenicae, Tullianae atque aliae.

Apparaat

r.16 *praeexercitamenta* corr.ed.1658; *praeexercitamenta*
edd.pr.,1622.

r.25 *progymnasmatibus* corr.M.v.d.P.; *progymnasmatis* edd.

r.40 *in margine* : *libri VI capite 3* corr.M.v.d.P.; *libri VII capite 3* edd.

r.42 *in margine* : *libri II capite 10* corr.M.v.d.P.; *libri II capite 11* edd.

r.48 *in margine* : *libri II capite 10* corr.M.v.d.P.; *libri II capite 11* edd.

r.108 *dicendi discipulos* corr.M.v.d.P.; *dicendi magistros* edd.

r.122 *in margine* : *libri XVI epistula 21* corr.M.v.d.P.; *libri X epistula 21* edd.

r.133 *profiteantur* corr.ed.1658; *profiteatur* edd.pr.,1622

r.141 *identidem* corr. ed.1658; *itentidem* edd.pr.,1622.

r.17-19 *In iis Fabius...conferant*
Quint., *Inst.* I,9.

r.19-21 *Aliter...Theon*
Theon., *Prog.* 1 (ed.Spengel, *Rhet.* II, p.59,10-11).

r.23 *Joachimus Camerarius, Alphonsus Turretanus et Petrus Nunnesius*
Joachimus Camerarius (1500-1574) schreef *Elementa rhetorica*(...), Basel 1545; *Aphthonii libellus progymnasmatum* (...) in *sermone Latino conversus*, Leipzig 1570; Petrus Nunnesius (+1602) schreef *Institutiones Rhetoricae*, Barcelona 1578,1585 en 1593 (zie ook supra deel II, hf.3B, p.159). Al(f)onso de Torres (Turretanus) schreef o.a. *Progymasmata rhetoricae*, Alcalá 1569 (zie ook supra deel II, hf.3B, n.573).

r.30-31 *Commentabar...Pisone*
Cic., *Brut.* 90,310.

r.32-33 γυμνάσματα...*Halicaï nasseus*
D.H., *Rh.* 2(Μέθοδος γαμηλίων),1.

r.36 *Photius* γυμναστικοῦς λόγους
Phot., *Bibl.* 90(ed.Bekker 1824, p.67B,r.12)

r.38-39 *Priscianus...rhetorica*
Prisc., *Praeexercitamenta rhetorica* 2 (Halm p.552,32).

r.39 *Ennodius "dicendi simulacra"*
Ennod., *Ep.* I,1 (CSEL 6, p.3, r.8).

r.40 *in margine*
Gell.VI,3,52.

r.41 *Fabius "forensium actionum meditationem"*
Quint., *Inst.* IV,2,29.

r.42-43 *Melius alibi...imaginem*
Quint., *Inst.* II,10,12.

r.47-48 *ut ipse ait libri III capite 8*
Quint., *Inst.* III,8 gaat in zijn geheel over het *genus deliberativum*. Het is onduidelijk naar welke passage Vossius precies verwijst; wellicht doelt hij eerder op *Inst.* III,7,1-2.

r.48-49 *idem...meditationem*
Quint., *Inst.* II,10,2.

r.53 *uti Maro dixit...avena*
Verg., *Ecl.* I,2.

r.53-56 *ita Hyginus...provocaret*
Hyg., *F.* 165,3 (ed.H.Rose, Leiden 1933(1963), pp.115-116).

r.60-61 *quod ex...arbitrantur*
Cic., *De or.* II,22-23,90-98 (zie Schottus, *De auctore et declamandi ratione*, r.306-307 en comm.ad loc, supra pp. 309;321). Afgezien van Vossius is Schottus de enige bij wie ik aangaande de kwestie van de oorsprong van de *declamatio* een verwijzing naar Cicero gevonden heb).

r.62-64 *Eius verba sunt...institutum*
Quint., *Inst.* II,4,41-42 (zie Schottus, *De auctore et declamandi ratione*, r.308-309 en comm. ad loc.; supra pp.309, 323).

r.65 *quae Nazianzenus* πλάσματα
Gr.Naz., εἰς τὸν μέγαν Βασίλειον(...)ἐπιτάφιος III,1(ed.Boulenger, Paris 1908).

r.65 *Photius* πλασματικοὺς λόγους
Phot., *Bibl.* 90(ed.Bekker 1824, p.67B, r.12).

r.67-68 *Ea Latini vocant "communes locos", Graeci "θέσεις"*
θέσεις .zie onder andere Aphth., *Prog.* 13; Theon, *Prog.* 12; Cic., *Top.* 21,79; Quint., *Inst.* III,5,5, "communis locus" : Cic., *Her.* III,8,15, *Inv.* II,15, 48-49, Quint., *Inst.* II,1,9.

r.68 *Philostratus* θετικῶς ὑποθέσεις
Philostr., *VS* p.576 Olearius(=p.82,r.19 ed.Kayser).

r.69-71 *Fabius...locos?*
Quint., *Inst.* II,1,9

r.71-72 *Immo fortasse...Fabius dicit*
Zie supra r.62-64 en comm.ad loc.

r.73-75 *Photius quidem...*συνθεῖναι
Phot., *Bibl.* 61(ed.Bekker 1824, p.20A, r.30-32).

r.79-80 *Unde a Pausania...*ἀπαν
Paus VI,17,8.

r.83-84 *Aristotelis iudicio...*δικάζεσθαι
Arist., *Rh.* III,17,10 (p.1418 a 21) (zie Schottus, *De auctore et declamandi ratione*, r.348-349; supra p.310).

r.88 *ut Quintilianus testatur*
Quint., *Inst.* II,1,2 : "Nam et illi (grammatici) declamare modo et scientiam declamandi ac facultatem tradere officii sui ducunt (...) sed ad prosopopoeias usque (ad suasorias del.Winterbottom), in quibus onus dicendi vel maximum est, inrumpunt".

r.91-92 *ex veritate...re*
Suet., *Rhet.* 1 (zie Schottus, *De auctore et declamandi ratione*, r.322 sqq.;supra p.309).

r.98-103 *tangit idem Seneca...vocabat*
Sen., *Contr.* I, pr.12

r.106-107 *eius verba...causas*
Cic., *Tusc.* 1,4,7 (zie Schottus, *De auctore et declamandi ratione*,
r.366 en comm.ad loc.; supra pp.310;326)

r.107-110 *Et libro IX...cenare*
Cic., *Fam.* IX,16,7 (ed.Watt, OCT 1982).

r.112-118 *haec subiungit...declamavit*
Suet., *Rhet.* 1

r.118 *Vide eundem in Nerone*
Suet., *Ner.* 10

r.119-120 *ut Fabius docet libri II capite 12*
Quint., *Inst.* II,10,1

r.121-122 *Cicero in Bruto...quotidie*
Cic., *Brut.* 90,310 (zie supra r.30-31).

r.122-125 *Cicero filius...parerem*
Cic., *Fam.* XVI,21,6 (OCT, ed.Watt 1982).

r.127-131 *perstringit Synesius...πεπούνται*
Synes., *Insomn.* XX (ed.Terzaghi 1944 = *Opera omnia*, Paris 1540,
p.155D).

r.136-139 *notat haec Nicephorus...μάτων*
Synes., *Opera omnia*, Paris 1540, p.428C.

r.147-149 οὐ ...*Demetrius*
Zie Demetr., *Eloc.* 234; Vossius citeert vrij.

SUMMARY

There exist diverging opinions about the character and function of rhetorical texts such as Erasmus' *Declamatio de laude matrimonii* and *Laus stultitiae* and Agrippa of Nettesheim's *Declamatio de incertitudine et vanitate scientiarum et artium* : some scholars consider these texts to be serious essays, others regard them as rhetorical exercises or paradoxes. That these writings are called *declamatio* by their authors is at first sight an important reason to consider them as rhetorical exercises. On the other hand it is significant that some of these *declamationes* were defended vigorously by their authors (and by fellow humanists) after they had been attacked. The plan of this study is to gather and analyze a large and diverse material concerning the humanist *declamatio* in order to supply the necessary background to answer the question whether declamations like those of Erasmus are to be considered as serious writings or as mere "literary" exercises. The arrangement of the material is as follows : first there is an inventory of humanist studies from the 14th century to the beginning of the 17th century concerning the history of ancient declamation (part 1) Then follows a large survey of the development of Renaissance school declamation (part 2) Finally there is a short survey of the different types of *declamatio* that exist outside the tradition of school-education. Among these figure those writings, often called *declamatio*, that were vigorously attacked, mostly by theologians, and subsequently defended by their authors. In the light of the humanist study of ancient declamation and of the theory of humanist school declamation it is argued that the controversial declamations are not to be considered as rhetorical exercises but as serious writings, usually treating subject matter that was not commonly treated in writings destined for a broad reading public (part 3)

In the first part a reconstruction is attempted of the knowledge the humanists had concerning ancient declamation. The first humanists (like Salutati), fixed in the medieval tradition and having access to only the *Declamationes* of Calpurnius Flaccus and pseudo-Quintilian and the excerpts of the *Controversiae* of Seneca Rhetor, also called *Declamationes*, considered ancient declamation to be a set of two orations in the deliberative and, primarily, judicial genre. At this point, there was no attempt to give a reconstruction of the development of ancient declamation, although the sources that were available (e.g. Seneca Rhetor's first *prooemium*) made this partly possible.

In the 15th century there is a growing awareness of the development that had taken place in ancient declamation. Agricola, in his commentary on three declamations of Seneca, posthumously published in 1529, is the first humanist to give a reconstruction of ancient, especially Roman, declamation, based mainly on Seneca's first *prooemium* and Quintilian. The most important observation in Agricola's analysis is that in Cicero's day the *controversia* and *suasoria* did not yet exist. Agricola also defines the difference between *thesis* and *hypothesis*, a distinction that was to play a large role in further developments (see pp 9-11).

During the 16th century, the historical evidence concerning the history of ancient declamation is analyzed in more detail by Pierre Pithou (especially in his Letter to Petrus Neveletus and in his *Præfatio in Quintilian declamationes*, 1580), Nicolas Lefevre (Nicolaus Faber) (extracts from his

commentary on Seneca Rhetor, 1587) and Andreas Schottus (letter to Lipsius, 1603 and *De auctore et declamandi ratione*, published in 1603 but probably written at the end of the 16th century). In the work of Faber, Pithou (Letter to Neveletus) and Schottus there is a detailed inventory of the rhetorical terminology in connection with declamation. As to the account of the history of ancient, especially Roman declamation, it can be noted that - as it is first of all based on Seneca's first *prooemium* - it is in broad lines the same as that which can be found in the work of modern scholars (e.g. Bonner 1948 and Fairweather 1981). Two features are stressed by the humanists. 1. Before the generation of Seneca the Elder the Romans, and especially Cicero, practised the *thesis*, originally a philosophic and dialectic exercise, as a rhetorical exercise. The *thesis* is described by Cicero as a most useful exercise (see e.g. the texts of Pithou and Schottus in the appendix); the testimonia that the humanists cite in this connection prove that they had a good idea of the Ciceronian ideals concerning the union between eloquence and wisdom, for these become manifest among others in the stress laid by Cicero on the exercise of *thesis* and on the handling of a *thesis* within an oration in order to give it a wider range than would be possible when the orator confined himself to the *causa* itself. 2. The *controversia* and *suasoria* were introduced in Rome during the life-time of Seneca the Elder. Important rhetoricians like Quintilian and Seneca criticize the practice of *controversiae* and *suasoriae*, because of the lack of reality and practical relevance of their subjects, and because they are mainly practised for purposes of ostentation.

Furthermore, the humanists stress the usefulness of the writings of Seneca the Elder and Quintilian as sources for the development of a good practice of declamation - often presented as an alternative to the existing practice of (theme-writing and) disputation in the schools (see e.g. Erasmus, pp. 14-16). Some of them, especially Pithou, stress the necessity of practising declamation on "true" themes (see p. 16); this must be interpreted as an expression of the desirability of writing and declaiming *theses* or *causae* that include the handling of a *thesis*. It is noteworthy, as a contrast, that Vossius in 1621 writes about the history of ancient declamation and of *declamatio* as a useful rhetorical exercise, without stressing the aspect of the *thesis* (see p. 23). The importance of *thesis* as an element of the declamation practice is apparently more prominent in the 16th than in the 17th century, when the social, political and theological relevance of rhetoric diminished or even vanished.

Erasmus and Johannes Petreius stress the usefulness of *declamatio* as a means of developing good judgement in choosing the right arguments and of acquiring good style (see pp. 14-16 and 23-24). Their point of reference in this connection is mainly the text of the integral *controversiae* and the *suasoriae* of Seneca. This text was discovered in the middle of the 15th century (see p. 11). Erasmus was probably the first to observe that the rhetorical work of Seneca, traditionally known as *Declamationes*, is an excerpt of the *Controversiae* (see p. 14). The description that Petreius gives in his *Progymnasmata rhetorica* of 1539, a work that also contains a commentary on Seneca the Elder, of the practice of theme-writing and the role of the teacher discussing the writings of his pupils is a good illustration of the 16th-century rhetorical training and of the importance of Seneca's rhetorical works as an inspiration for this training (see pp. 23-24 and additionally part 2, pp. 173-174).

The second part of this book treats the subject of the *declamatio* within the tradition of school-education. A large number of varying sources has been consulted : educational programmes and designs for school curricula

(generally in the form of *rationes studii*, ch 3A), school programmes (ch.1 and 2) and a number of relevant school books (mostly manuals of rhetorics, ch.3B). A short additional chapter (ch 4) points out that in the law schools *declamatio* did not figure among the obligatory exercises. As to chapters 2 and 3, it must be stressed that the overwhelming amount of source material has made a strong selection necessary.

Generally it can be said that the humanist arts curriculum, covering a large part of the traditional secondary school and faculty of arts education, is rather uniform from the 15th century onwards. The basic source is Quintilian's *Institutio oratoria* (The institution of an orator), in which the ideal of the perfect orator is developed through an exemplary training-scheme for the orator. Alongside this work the writings of Cicero are an important point of reference for the humanists when it comes to the formulation of their ideal educational model: like Cicero, Quintilian stresses the importance of moral perfection in connection with rhetoric, Cato's phrase *orator est vir bonus dicendi peritus* being the key adage. As to the programme for rhetorical education in the strict sense, the humanist arts curriculum can be described in terms of the five *officia oratoris* - it covers among others a sequence of exercises that embody a separate training of *dispositio* and *elocutio*, later on combined with *inventio*, and of *memoria* and *pronuntiatio*. The most important of these exercises are the *scriptio* (essay-writing, initially short and easy, later on more difficult texts and sometimes complete orations) and the recitation exercise (delivery of a short written theme or of a piece of literature (e.g. a part of a Ciceronian discourse) or dialogue). The most important and most difficult rhetorical exercise is the *declamatio*, covering the five *officia oratoris*: the student is asked to write a complete oration (*inventio*, *dispositio* and *elocutio*) and to deliver it in front of an audience (*memoria* and *pronuntiatio*).

However uniform the humanist arts-curriculum was, it was not introduced at the same moment in all West-European countries; moreover, the degree of organisation in humanist schools differs according to periods and countries. Thus, the general survey of humanist school declamation is diversified.

During the Italian quattrocento the humanist programme of the *studia humanitatis* was formulated for the first time and was put into effect at the private schools of Vittorino da Feltre and Guarino da Verona. From the beginning onwards the Italian humanists lay great stress on the requirement of moral perfection that is made of the *rhetor/orator* and on his task to persuade people to moral behaviour. These aspects can be connected directly to the Ciceronian and Quintilian theory of the perfect orator (*orator est vir bonus dicendi peritus*). In the school programmes of Guarino da Verona and Vittorino da Feltre *declamatio* is mentioned, although the description of the exercise is not detailed at all, some stress seems to be laid on the aspect of pronunciation. It must be noted - as has already been mentioned - that the schools of Guarino and Vittorino were private institutions; there is no evidence that the humanist arts curriculum was officially introduced into traditional Italian secondary schools and into the faculties of arts during the quattrocento.

From 1450 onwards the programme of the *studia humanitatis* is formulated North of the Alps, the first detailed description being Agricola's *De formando studio* (see among others pp.137-138). The programme is separated in two parts: there is a programme of reading texts and a programme for practical exercises. The exercises include *scriptiones* and oral delivery. The notion of declamation occurs for the first time in 1504, in the programme Celtis introduced in the *Collegium poetarum et mathematicorum* (also called *Collegium*

musarum); Celtis says that his pupils write pieces of prose and poetry and deliver them in *classibus declamatoriis* (see p.45-46). The first programme to mention the exercise of *declamatio* as such is the 1523 programme of the school in Zwickau, *declamatio*, there, is considered an oral exercise, including the fifth and maybe the fourth *officium oratoris* (see p.54).

The *declamatio* as an exercise in the five *officia oratoris* was introduced in the arts curriculum in Reformation Germany in 1523. From that moment onwards it gradually found its place in almost all Reformation school programmes. From 1540 onwards it was adopted on a large European (and even extra-European) scale in non-Reformed schools through the influence of the Jesuits. It must however immediately be stressed - and this will become clear in the following survey - that the basic ideas favouring *declamatio* were, even before 1540, common to Reformed and non-Reformed humanists (of this latter group Erasmus and Vives being the most influential).

The *declamatio* as an exercise in the five *officia oratoris* was introduced by the Lutheran Melanchthon in 1523, when he reorganised the programme of the university of Wittenberg (see pp. 48-49; the *declamatio* is officially mentioned in the statutes of the arts faculty in 1546, see p.67). In 1526 Melanchthon also reformed the secondary education programme in Nürnberg where he instituted the first "Obere Schule" (see pp 49;65). Finally, in 1528 he wrote a plan for a reorganisation of the traditional "Trivialschule" or "Lateinschule" (see pp 49-50,64-65). In this total reorganising plan of the arts curriculum, *declamatio* is the final exercise in rhetoric, including the writing and delivery before an audience of a complete oration ("scribere et recitare declamationem", according to the statutes of 1546, see p.67). This exercise takes place, according to Melanchthon's plan, in the arts faculty. During secondary education, the exercise of *declamatio* is prepared through regular theme-writing on the one hand and exercises in delivery on the other hand. The plans of Melanchthon were widely adapted throughout the Lutheran part of Germany. It must however be noted that, especially in the second part of the 16th century, some schools already introduced the public exercise of *declamatio* in the last year of secondary education (Breslau in 1570, Brandenburg in 1564, Gandersheim in 1571, Magdeburg in 1553, Hermannstadt in 1598, and Nordhausen in 1583, see pp.60-61;66-67).

The school curriculum of Strasburg, introduced by Johannes Sturm in 1538, shows great affinity with the programme of Melanchthon, although one significant difference in the organisation is that Sturm combines secondary education (divided in *classes* or *ordines*, other names exist as well) and the arts curriculum at university-level (called *publicae lectiones* or *auscultationes*) in one institution. In 1566 the gymnasium was awarded the status of university and was given the name Academy (or academical gymnasium). Throughout Germany, several "academical gymnasia" were founded, all organised along the model of Strasburg (see p 71). It is noteworthy that in 1565, a year before the raising to the status of university, the public *declamatio* was also introduced in the two last years of secondary education (see p.76).

In some Reformational Swiss cantons a few institutions were founded which aimed to train Zwinglian (later on Calvinistic) clergymen. In co-ordination with the existing secondary education (Lateinschule) these schools provided university-level courses in theology on the one hand and rhetoric and dialectic on the other hand. The earliest of these institutions was founded in Zürich in 1525 (see pp 86-88); the best known is the Academy of Geneva, founded by Calvin in 1559 (see pp 90-92). These schools had their students practise *declamatio* at the level of the highest class of secondary education

(an exception being Zurich, where from 1560-1561 onwards the *declamatio* was performed only in the phase of the *publicae lectiones*)

There has been some discussion on the origin of the school-type of Sturm, in which secondary education is combined with the programme of the arts-faculty in one institution (see pp 38-42, 123-124). Sturm says in 1538 that he completely based his programme on the curriculum that existed in the school of Liege (not Leiden ("Leyde"), as is found in some French studies), where Sturm was a pupil at the beginning of the twenties of the 16th century (see pp 39, 71-73). This school stood under the influence of the Brethren of the Common Life. Modern scholars have argued that it is unlikely that in Liege the programme existed which Sturm describes. Indeed, generally it is stated that, although the Brethren favoured renovation of school curricula, a large scale reorganisation of schools was not undertaken by them (see mainly Post 1968). Consequently it is denied by some scholars that such a detailed and sophisticated programme could have existed in Liege at the beginning of the 1520's (Veil 1888, attacked on this point by Halkin 1949-1950 (see notes 113-114), Delcourt-Hoyoux 1957, Post 1968), more specifically it is held impossible that the same level of education was reached in Liege as was taught elsewhere at universities (Delcourt-Hoyoux 1957). Delcourt-Hoyoux suggest that Sturm described the programme that existed in Liege in the 1530's of the 16th century. As to the particular organisation including the union of secondary education and higher arts curriculum, I hold it possible, considering the fact that this typical combination also existed in the Swiss schools that were founded in the mid-twenties, that Sturm based his programme on the school of Zurich; in that case, he has adapted the Zurich programme to make it correspond better to the ideas of Melanchthon on the subject of *declamatio* (see p 124). This hypothesis is in my view made the more likely since an attempt was made by Martin Bucer earlier in the thirties to reorganize the Strasburg schools according to the model of Zurich, although the exercise of *declamatio* was, to the distress of Melanchthon, reduced considerably (see note 226). If this hypothesis is correct, Sturm only pretended that his programme was copied from a school influenced by the Brethren of the Common Life and that *declamatio* existed even before Melanchthon favoured it, the reason for this pretence is to be found in his concern to overcome the reticence, which the Strasburg City Council apparently felt towards this new rhetorical exercise.

In those countries where the Reformation spread, school education was generally reorganised according to the plans of either Calvin or Melanchthon and Sturm. In non-Reformed areas before the spread of the Jesuit programme and in England and Scotland, where the Reformation and the reorganisation of school education had its own particular development, there was no significant large-scale reorganisation of schools. In a number of schools in these areas *declamatio* was introduced either through the influence of non-Reformed humanist theorists or through an indirect, in most cases not traceable influence of the Reformation and, after 1540, of the Jesuit arts curriculum (see for instance some schools in the Low Countries (see pp 112-113 concerning Catholic schools in Utrecht and Deventer, p 113 concerning Catholic universities of Louvain and Douai). In this connection, the case of some French non-Reformational schools is interesting. In French non-Reformed education there exists during the twenties and thirties of the 16th century a clear tendency towards innovation in school curricula. A well known example of this tendency is the College de Guyenne in Bordeaux. In that city a school

was founded during the early thirties in which secondary education and university arts curriculum were combined (see the programme, including *declamatio*, in *Schola Aquitanica*, published in 1583, but supposedly containing the programme of the thirties; see pp.102-103). Its first rector was the Portuguese André de Gouveia, former rector of the Collège de Sainte-Barbe in Paris(see pp.101-102); he was suspected of Lutheran sympathies. Although it is certain that humanist influences were felt in some Parisian colleges(like the Collège de Sainte-Barbe(see pp.99-101); see furthermore pp.109-110 and 149-151), a look at the programmes of the Parisian Collèges would not justify the conclusion that Parisian influence was responsible for so great an innovation as took place in Bordeaux during the thirties. On the other hand, it seems also impossible to prove that a direct or indirect influence from the Reformed programme took place.

Another interesting case is that of the Collège des Arts in Nîmes. Nîmes was a Catholic community until the sixties of the 16th century, but the collège in that city was refounded in 1540 by Claude Baduel who was strongly influenced by Sturm and who modelled the Catholic collège after the example of Lutheran Strasburg(see pp. 107-109).

Concerning the exercise of *declamatio* in the 16th-century schools North of the Alps, it can in general be said - as has already been remarked - that it is an exercise in the five *officia oratoris* and that it is to be performed in public. In most programmes it is clear that by *declamatio* is meant a prose writing, viz. an oration; in some cases it is specifically added that the recitation of a poem can be performed as *declamatio*(see p.127). Furthermore, in some German school programmes *declamatio* means only the exercise of writing - without delivery - a full oration, and even sometimes of no more than parts of an oration(programmes of Württemberg, Braunschweig-Wolfenbüttel, Kursachsen, Pommern, see pp.60;65-66). This exercise comprises *inventio*, *dispositio* and *elocutio*. Sometimes the *declamatio* can be a non-public exercise in the five *officia oratoris* (e.g. in the Collège de Guyenne and in the Jesuit programme, see pp.104;120; in the programme of Sturm this exercise is called *dictio*, see p. 74); this form of *declamatio* is a preparation for the public exercise of *declamatio*.

Furthermore it is remarkable that in some school programmes, especially in the last part of the sixteenth century, the aspect of pronunciation (*memoria* and *pronuntiatio*) comes strongly to the fore (see pp.126-127); a similar remark has been made concerning Italian school declamation. In the schools North of the Alps this is a noteworthy development, if it is considered in connection with the fact that humanists like Erasmus, Vives and Melanchthon, all living in the first part of the 16th century, did not stress the aspect of pronunciation so much or sometimes even considered it less important (e.g. see the statutes of the Arts faculty in Wittenberg, where it is expressly stated "scribere et recitare declamationem"(see p 67); Erasmus does not mention oral delivery in his *De ratione studii* and Vives remarks : "Pronuntiare vero ornamentum est artis non pars; scribendo enim tueri orator potest suum munus", see p.148). In some cases, the stressing of the aspect of pronunciation may be partially explained by the fact that it turned out to be too difficult for the pupils to perform the five *officia oratoris* (see below).

Concerning the subjects for *declamatio* it is stressed by most humanists that they be of high moral standard and that they contribute to the moral institution of the student (Sturm : see pp. 77 and 81; Jesuits : see pp.120-121; Vives : see p.147; Verpeaeus : see pp.151-152; Fungerus : see pp.152-153). The same characteristic has been remarked in the Italian schools

of Guarino da Verona and Vittorino da Feltre and, like there, it has to be put in connection with the ancient Ciceronian and Quintilian theory of the perfect orator. More specifically this feature can be linked, in my view, with the remarks that occur in the humanist studies on ancient declamation in which the importance of *thesis* as a Ciceronian exercise is stressed; in this connection some texts of the French humanists Strebaeus and Ramus, besides the already cited text of Erasmus on *theses* as examples of *declamatoria themata* (see p.197), are interesting (Strebaeus : see p.101; Ramus : see pp.149-150). Additional material is found in several rhetorical textbooks, e.g. Melanchthon's *Elementorum rhetorices libri II* (1531). In this work the definition of the *genus didascalicum* occurs for the first time, this *genus* is described as suitable for subject matter about which an explanation rather than an exhortation is attempted. Melanchthon specifies this subject matter as theological dogmas (see p.166). This *genus* was taken over in several ecclesiastical rhetorical handbooks, the most interesting being Granatensis' *Rhetorica ecclesiastica* (see pp.167-168). In this work, the *genus didascalicum* is defined in contrast to the traditional *genera causarum* : in these the *hypothesis* is the central point, the orator being free to extend the moral aspect of his oration by using a *thesis*, in the new *genus* the *thesis* is the main topic, that has to be exemplified by a *hypothesis*. In the field of non-ecclesiastical rhetoric we find similar material in Vives' *De ratione dicendi libri III*, in which work the traditional division in *genera causarum* is substituted by the division, rather than, the union of *docere* and *persuadere*. In a separate work called *De consultatione*, Vives treats the aspect of "docere" in rhetoric in detail (see pp.170-171).

All these elements make probable the viewpoint that for the humanists the moral aspects of rhetoric as expressed in the Ciceronian and Quintilian theory of the perfect orator were very important and that they expanded this theory by stressing the element of *thesis* which they had found to be an important part of Ciceronian practice of declamation (see for a complete survey of the 16th-century material on *thesis* pp.194-198).

Another noteworthy aspect of 16th-century school declamation is the fact that as time moves on, it is more often remarked in programmes that the *declamatio* has to be inspected by the teacher before being delivered, in order to make sure that it is dogmatically pure. This is a typical feature of the atmosphere in the second part of the 16th century, when Europe was ideologically separated into the Reformed and Counter-Reformed camps. This control of the liberty to write an oration, viz. to develop a free and independent opinion, can, even at the school level, in my view be considered to be a denial of the original humanist view on rhetoric that was practised by Erasmus and others, and, more specifically, as a break with the classical ideal of rhetoric as a medium for free speech (especially of judicial and deliberative oratory) of which the humanists found the theory and practise in the works of Cicero and Quintilian (see pp.127-128).

A final interesting point to note is that some evidence exists that the original function of *declamatio* as an exercise in the five *officia oratoris* turned out to be impracticable. This development, which in fact points to the failure of the humanist programme of training in rhetoric, is seen clearly in the academical gymnasium of Strasburg. Leonardus Hertelius, a colleague of Sturm, writes in 1565 about the failure of *scriptio*, theme-writing. The *scriptio* should teach pupils to develop an argument into a grammatically correct and eventually stylistically elegant text. The description Hertelius gives of the practice of the *scriptio* in 1565 illustrates the failure of this design : theme-writing is nothing more than an accumulation of standard

phrases, often taken directly from the works of ancient authors; Hertelius compares the pupils to the raven who, according to the Aesopic fable, adorns himself with borrowed plumes (see p.80). As for *declamatio* itself, Sturm was forced in 1575 to make the exercise easier. Besides a theme written by the pupil himself, he now also allows his students to perform a paraphrase of an ancient oration or poem as a *declamatio*. This exercise, called *actio*, includes a basic diminution of the task of *inventio*, *dispositio* and perhaps even of *elocutio* (see pp.80-81); a second exercise that Sturm describes in 1575 illustrating the growing inability of students to perform the five *officia oratoris* is the performance by two or more students of an ancient trial, comprising at least two orations. Sturm compares these performances with the acting of school tragedies and also calls them *actiones*. One of the reasons why these are useful is, according to Sturm, their contribution to the development of fluency in Latin (see p.81). This argument places them in the sphere of the small dialogues that already existed at the beginning of the century and that took place at the language-learning level. They were thus still a far way from the specialist exercise of rhetoric called *declamatio*, as it was introduced in 1523.

In the third part of this book a short, orientational analysis is undertaken of the different types of *declamatio* that exist outside the tradition of school education. A short discussion is given of several examples of each type. A common feature of most of these *declamationes* is that they are generally considered by modern scholars as being very similar to the (particularly ancient) school declamation, in the sense that they are supposed to be written merely as an exercise or as a show-piece, and that their authors do not seriously mean what they write (see ch.1,3 and 4, pp.199-205;210-233). As a reaction to this opinion two points must be stressed. 1. Concerning ancient, especially Roman, declamation, the humanists insisted on the form of *declamatio* practised by Cicero and his generation (i.e. *thesis* or *thesis*-handling within an oration) and on the criticism that was expressed by Quintilian and Seneca Rhetor on contemporary declamation as an empty and senseless show-piece (see part 1 of this study). 2. In their own theory and practice of school declamation the humanists stressed the fact that rhetoric should contribute to the moral education of the student; this feature is expressed clearly by the great importance laid on the *thesis* in school declamation (see part 2 of this study). Consequently, the general point made in the third part of this book is that outside the sphere of school education, *declamationes* and other rhetorical texts must have just as serious and moral an intention. This feature is most evidently present in the *declamationes* which treat contemporary subjects, or at least subjects with a direct contemporary relevance (see part III, ch.4). These *declamationes* consist either of plain *theses*, more specifically *θέσεις πολιτικάς* (and, like ancient *thesis*, have a subdivision in *pro* and *contra*-parts; see pp.222-225) or of orations (or rhetorical texts in general) of which the subjects have strong moral aspects, i.e. are *thesis*-like (especially several works by Erasmus and Agrippa of Nettesheim; see pp.225 ff.).

Besides this group of declamations, several other types of declamations can be discerned outside school education. First, there are the paradoxes (chapter 1). In the light of the material of parts 1 and 2 it is denied that all of these paradoxes - especially those from the beginning of the sixteenth century - are to be considered as trifles or mere jokes, with at best a serious undertone, as is stated by Hauffen 1893 and Miller 1955-1956; it is also denied that their authors pretend to opinions that they do not hold (see

especially Malloch 1956). Some of the paradoxes, like Erasmus' *Praise of Folly* and Agrippa of Nettesheim's *Praise of the donkey* (a part of *De incertitudine et vanitate scientiarum et artium*) have a very serious intention.

Secondly there exists a small group of writings called *declamatio* only because they were performed before an audience(ch.2).

Thirdly, there is a group of *declamationes* that were written on ancient declamational themes or in close relation to ancient declamations (for instance as the *altera pars*)(ch.3). Most of these seem to have been written as exercises or as show-pieces, although some of them can at the same time be considered as writings with a moral lesson for the contemporary reader (like Beroaldo's *Declamatio ebriosi, scortatoris et aleatoris de vitiositate disceptantium* and like Vives' *Declamationes Syllanae*).

The essential conclusion of this study must be that rhetorical texts like Erasmus' *Declamatio de laude matrimonii* and *Laus stultitiae* and the *Declamatio de incertitudine et vanitate scientiarum et artium* by Agrippa of Nettesheim must be analyzed against the background of the humanist reception of the Ciceronian declamation, which essentially is the rhetorical treatment of a thesis. The humanist *declamatio* is a serious writing, generally treating a theme of current interest in the field of *θέσις πολιτική*; the rhetorical elaboration of the subject may include the *circumstantiae* of a fictional, but nonetheless always *veri similis* hypothesis.

In deze bibliografie zijn de werken die in de appendix worden geciteerd, niet opgenomen. Tussen haken vindt men een verwijzing naar de belangrijkste noten en/of bladzijden, waar de betreffende werken worden geciteerd cq. besproken.

Bronnen

A.Handschrift

L.Bruni, *Declamatio Hemi de amore Polii et Pomiliae virginis e Graeco in Latinum traducta*, Cod.Ricc.766 (f.271-recto - f. 275-verso)(Biblioteca Riccardiana, Florence)(n.719)

B.Gepubliceerde bronnen

Admiranda rerum admirabilium encomia(...), Nijmegen 1666.(n.688)

(R.Agricola) *Aphthonii Sophistae progymnasmata, Rodolpho Agricola Phrisio interprete*, in : *Lucubrationes aliquot*, Keulen 1539 (repr.Nieuwkoop 1967), pp.1-76. (pp.1-2, n.39, n.76, p.61, n.674, n.753)

(R.Agricola) *L.Annae Senecae declamationes aliquot, cum Rodolphi Agricola commentariolis*, Basel 1529 (repr.in *Lucubrationes aliquot*, Keulen 1539 (repr.Nieuwkoop 1967), pp.90-118). (p.9 sqq., n.76, 490)

R.Agricola, *De formando studio*, in : *Lucubrationes aliquot*, Keulen 1539 (repr.Nieuwkoop 1967), pp.192-204.(n.33, 484-489, 520)

(R Agricola) K Hartfelder, ed., *Unedierte Briefe von Rudolf Agricola. Festschrift der Badischen Gymnasien, gewidmet der Universitat Heidelberg zur Feier ihres 500jahrigen Jubilauums*, Karlsruhe 1886.(n 31)

H.C.Agrippa van Nettesheim, *De Incertitudine et vanitate scientiarum et artium atque excellentia verbi Dei declamatio*, (1530), geraadpleegd in *Opera*, Lyon(?) 1600(?) (repr.Hildesheim 1970), vol.2, pp.1-314.(n.767)

H.C.Agrippa van Nettesheim, *Apologia adversus calumnias propter declamationem de vanitate scientiarum ac excellentia verbi Dei, sibi per aliquot Lovanienses Theologistas intentatas; Querela super calumnia ob eandem declamationem sibi*(...)illata, Keulen 1533.(n.768,774)

H.C.Agrippa van Nettesheim, *De sacramento matrimonii declamatio* (ca.1526), geraadpleegd in *Opera*, Lyon(?) 1600(?) (repr.Hildesheim 1970), vol.2, pp.536-549.(n.765)

H.C.Agrippa van Nettesheim, *De nobilitate et praecellentia foeminae sexus declamatio* (ca.1526), geraadpleegd in *Opera*, Lyon(?) 1600(?) (repr.Hildesheim 1970), vol.2, pp.504-535. (n.763)

H.C.Agrippa van Nettesheim, *De originali peccato disputabilis opinionis declamatio* (1529), geraadpleegd in *Opera*, Lyon(?) 1600(?) (repr.Hildesheim 1970), vol.2, pp.551-565. (n.763)

H.C.Agrippa van Nettesheim, *Sermo de vita monastica*, geraadpleegd in *Opera*, Lyon(?) 1600(?) (repr.Hildesheim 1970), vol.2, pp.565-575. (n.765)

(H.C.Agrippa van Nettesheim)A.Bertrand, *Grandeur et suprématie des femmes. Manifeste féministe d'Henri-Corneille Agrippa de Nettesheim*, in : *Archives d'anthropologie criminelle, de médecine légale et de psychologie normale et pathologique* 25(1910), pp.112-146. (n.763)

(H.C.Agrippa van Nettesheim)F.Mauthner, *Agrippa von Nettesheim. Die Eitelkeit und Unsicherheit der Wissenschaften und die Verteidigungsschrift*, München-Wien 1913 (repr.Wiesbaden 1969). (n.769)

A.Alciati, *Declamatio* (1518), geraadpleegd in *Opera omnia*, Frankfurt 1617, vol.4, kol.871-875. (n.666, pp.185-186)

(A.Alciati) G.L.Barni, ed., *Le lettere di Andrea Alciati giureconsulto*, Firenze 1953. (n.666-668)

P.S.Allen, *A Sixteenth-Century School*, in : *The English Historical Review* X(1895), pp.738-744. (n.113)

N.Antonio, *Biblioteca hispana nova sive Hispanorum scriptorum qui ab anno MD ad MDCLXXXIV floruerunt notitia*(...), 2 voll., ed.F.Bayer, Madrid 1783-1788 (repr.Torino 1963, ed.M.Ruffini). (n.594,639)

Aphthonii Sophistae Progymnasmata(...), Amsterdam 1659. (n.753)

R.Ascham, *The Scholemaster. Written between 1563-1568. Posthumously published, First Edition 1570*, ed.E.Arber, Westminster 1923. (n.335,498)

E.A.de Asís González, *Un testimonio de inapreciable valor para la metodología del latín*, in : *Boletín de la Biblioteca Menéndez y Pelayo* XIV(1932), pp.46-68; 135-149; XV(1933), pp.179-188. (n.755)

C.Baduel, *De officio et munere eorum qui iuventutem erudiendam suscipiunt, epistula*(...) *ad Jac.Sadoletum*, Lyon 1544. (n.383)

C.Baduel, *Instituta litteraria*, in : *Annotationes in M.T.Ciceronis Pro Milone et Pro Marcello orationes. Quibus adiunctae sunt eiusdem orationes aliquot*(...), Lyon 1552. (n.385)

H.Barbarus, *In tres Aristotelis de arte dicendi libros commentarius*, Basel z.j. (1551). (n.570)

H.Bebel, *Opusculum (...) de institutione puerorum, quibus artibus, & praeceptoribus instituendi et tradendi sint*, Straatsburg 1513. (n.498, 500-505)

H.Bebel, *Comoedia de optimo studio iuvenum. Ueber die beste Art des Studiums für junge Leute*, ed.W.Barner e.a., Stuttgart 1982. (n.123,134-137,139,499,506)

V.Beltrán de Heredia, *Cartulario de la Universidad de Salamanca 1218-1600. Vol. 2-3. La universidad en el Siglo de Oro*, Salamanca 1971.(n.328)

(Ph.Beroaldo senior)D.Schmid, *Die "Declamatio ebriosi, scortatoris et aleatoris de vitiositate disceptantium" von Ph.Beroaldus und ihr Einfluss auf die deutsche Fastnachtgedichtung*, diss.Freiburg i.d.Schweiz 1947.(n.721,731-733)

Ph.Beroaldo senior, *Declamatio an orator sit philosopho et medico anteposendus*, in : *Opuscula varia*, Basel 1513. (Herzog August Bibl. sign. Li 384)(n.661,721-730)

F.Bierlaire-R.Hoven, edd., *L'école latine de Deventer vers 1536 : un règlement oublié*, in : *Archief- en Bibliotheekwezen in België* 45(1974)(no.3-4), pp.602-617.(n.112)

F.Borgia S.J., *Rhetorica ecclesiastica sive de ratione componendae concionis*, Keulen 1627.(n.571)

J.Brinsley, *Ludus Ilterarius or the Grammar Schoole*, London 1612 (repr.1627, 1974).(n.336)

L.Bruni, *De studiis et litteris Ilber*, in : H.Baron, ed., *Leonardo Bruni Aretino. Humanistisch-philosophische Schriften mit einer Chronologie seiner Werke und Briefe*, Berlin 1928 (repr.Wiesbaden 1969).(n.468,719)

G.Buchanan, *Opinion anent the Reformation of the Universitie of St.Andros*, in : *Vernacular writings of George Buchanan*, ed.P.Hume Brown, Edinburgh 1892.(n.344,347)

G.Budaeus, *De studio litterarum recte et commode instituendo*, Basel 1532 (Stuttgart 1964, ed.A.Buck).(n.498)

C.P.Burger, ed., *Protestantsche 16e-eeuwse schoolwetten en schoolprogram*, in : *Het Boek VII*(1918), pp.129-137;353-362.(n.410)

A.Calepinus, *Dictionarium linguae Latinae*, ed.Basel 1551. (n.708)

Io.Calvinus, *Opera quae supersunt omnia*, Vol.X,1(*Tractatum theologicorum appendix*), edd.G.Baum-E.Cunitz-E.Reuss, Braunschweig 1871.(n.313,316-317)

C.Cellarius, *Oratio contra mendicitatem pro nova pauperum subventionem*, Antwerpen 1531.(p.224, n.756-757)

(C.Celtis)H.Rupprich, ed., *Der Briefwechsel des Konrad Celtis. Gesammelt, herausgegeben und erläutert*, München 1934. (n.132-133)

(C.Celtis), (...) *Divo Maximiliano Augusto Chunradi Celtis 'Ραφιδία. Laudes et victoria de Boemannis per septem electores*(...), Wenen 1505.(n.132-133)

M.Cordier, *Colloquiorum scholasticorum libri IV*, London 1669.(n.625)

(Th.Crenius, ed.), *Consilia et methodi Aureae studiorum optime instituendorum*(...), Rotterdam 1692.(n.497)

(Th.Crenius, ed.), *De philologia, studiis liberalis doctrinae*(...), Leiden 1696.(n.332,497)

P.Dasypodius, *Dictionarium Latino-Germanicum*, ed. Straatsburg 1536 (repr.Hildesheim 1974).(n.708)

A.Dati, *Isagoga de ordine discendi ad Nicolaum filium*, geraadpleegd in *Opera novissime recognita omnibusque mendis expurgata*, Venetië 1516.(n.511)

F.Decius, *Colloquium cui titulus Paedapechthla*, Valencia 1536.(n.638, pp.224-225,n.758)

F.Decius, *De scientiarum et academiae Valentinae laudibus*(...) *Oratio*(...), Valencia 1547.(n.638,659-661)

C.Dornavius, ed., *Amphitheatrum sapientiae socraticae joco-seriae*, 2 voll., Hanau 1619.(n.688,698)

M.Dresserus, *Rhetoricae inventionis, dispositionis et elocutionis libri IV*, Leipzig 1585.(n.570,593)

U.Emmius, *Programma bij de aanvaarding van het rectoraat der Latijnse school* (...) te Groningen in 1594, ed.A.Roos, Groningen 1951.(n.407)

(U.Emmius) *Catalogus van de tentoonstelling in het Universiteitsmuseum* (19-11 tot en met 3-12-1976), Groningen 1976. (n.407)

D.Erasmus, *Opus epistolarum*, ed.P.S.Allen, 12 voll., Oxford 1906-1958.(n.110,670,734,736-738,742,777)

D.Erasmus, *Contra tyrannicidam*, geraadpleegd in ASD I,1 (1969), ed.C.Robinson; LB I, kol.271-298. (n.734,739)

D.Erasmus, *Ratio studii*, geraadpleegd in ASD I,2(1971), ed.J.-Cl.Margolin; LB I, kol.521-536. (n.498,508-510,512,520,655,673,679)

D.Erasmus, *Ciceronianus*, geraadpleegd in ASD I,2(1971), ed. P.Mesnard; LB I, kol.973-1032.(n.511)

D.Erasmus, *De pueris statim ac liberaliter instituendis*, ed.J.-Cl.Margolin, Genève 1966; ASD I,2(1971), ed.J.-Cl.Margolin (n.16,498);LB I, kol.489-520.(n.498,512,759,771)

D.Erasmus, *Ecclesiastes sive de ratione concionandi*, geraadpleegd in LB V, kol.769-1100.(n.570,586)

D.Erasmus, *Laus stultitiae*, geraadpleegd in ASD IV,3(1979), ed.C.Miller; LB IV, kol.405-506.(n.770-771)

D.Erasmus, *Antibarbari*, geraadpleegd in ASD I,1(1969), ed. K.Kumaniecki; LB X, kol.1690-1744.(n.772)

D.Erasmus, *Querela pacis*, geraadpleegd in ASD IV,2(1977), ed.O.Herding; LB IV, kol.625-642.(n.772)

D.Erasmus, *Episcopi responsio*, geraadpleegd in LB IV, kol. 623-624.(n.772)

D.Erasmus, *Encomium artis medicae*, geraadpleegd in ASD I,4 (1973), ed.J.Domanski; LB I, kol.537-548.(n.772)

D.Erasmus, *De morte filii praemature praerepti*, geraadpleegd in LB IV, kol.617-622.(n.772)

D.Erasmus, *De contemptu mundi*, geraadpleegd in ASD V,1(1977), ed.S.Dresden; LB V, kol.1239-1262.(n.760,765)

D.Erasmus, *De laude matrimonii*, geraadpleegd in ASD I,5(1975), ed.J.-Cl.Margolin; als onderdeel van *De conscribendis epistolis* in ASD I,2(1971),ed.J.-Cl.Margolin, pp.400-429;LB I, kol.414-424.(n.765)

D.Erasmus, *Apologia pro declamatione matrimonii*, geraadpleegd in LB IX, kol.105-112.(n.766)

D.Erasmus, *Dilutio eorum quae Iodocus Cilthovaeus scripsit adversus declamationem Des.Erasmi Roterodami suasoriam matrimonii*, ed.E.V.Telle, Paris 1968.(n.766)

D.Erasmus, *Paraphrasis in L.Vallae Elegantias*, geraadpleegd in ASD I,4 (1973), edd.C.Heesakkers-J.H.Waszkink; LB I, kol.1069-1130. (n.708)

V.Erythraeus, *De elocutione libri III*, Straatsburg 1567. (n.570)

Ch.Estienne, *Paradoxes, ce sont propos contre la commune opinion, debatuz en forme de declamations forenses : pour exercer les jeunes esprits en causes difficiles. Reveuz et corrigez pour la seconde fois*, Paris 1564.(n.702)

R.Estienne, *Thesaurus linguae Latinae*(1532), ed.Basel 1740. (n.708)

B.Faber, *Thesaurus eruditionis scholasticae*(...), Leipzig 1726.(n.712)

A.Fluri, *Die bernische Schulordnung von 1548*, in : *Mitteilungen der Gesellschaft für deutsche Erziehungs- und Schulgeschichte* XI (1901), pp.159-218.(n.304)

M.Fournier-Ch.Engel, *Les statuts et privilèges des universités françaises depuis leur fondation jusqu'en 1789. Deuxième partie*(...), tome 4. *L'université de Strasbourg et les académies protestantes françaises. Fasc.1(unique).Gymnase, Académie, Université de Strasbourg*, Paris 1894(repr.Aalen 1970).(n.106,112,161,179,214 en passim in deel II, hoofdstuk 2B2)

C.M.Francken, ed., *Triviale scholarum in urbibus Leovardiana, Doccumana, Bolsvardiana, Snezana, Harlingana, Franekerana, instituendarum ratio (...)*, Franeker 1588, in : *Programma van het stedelijk gymnasium te Leeuwarden, juli 1855*, Leeuwarden 1855, pp.8-18.(n.406)

N.Frischlin, *Orationes insigniores aliquot(...)*, ed.G.Pfulger, Straatsburg 1598.(n.640,755)

N.Frischlin, *Rhetorica, seu Institutionum oratoriarum libri II, nunc(...)*primum(...)typis excusi, Leipzig 1604.(n.571)

N.Frischlin, *Methodus declamandi (posthuma) in laudatione, thesi de laudibus mulierum demonstrata (...)*, Straatsburg 1606. (n.571,608,640-644)

N.Frischlin, *Oratio de scholis et gymnasiis aperiendis(...)*nunc in lucem protracta a F.Hermannno Flaydero, Tubingen 1627.(n.640)

J.Fungerus, *De puerorum disciplina et recta educatione liber*, Leiden 1586.(n.498,549,550)

R.Gaguin, *Epistole et orationes. Texte publié sur les éditions originales de 1498, précédé d'une notice biographique et suivi de pièces diverses en partie inédites*, ed.L.Thuasne, 2 voll., Paris 1904.(n.76,709)

E.Garin, *La disputa delle arti nel Quattrocento*, Firenze 1947. (n.721)

E.Garin, *Il pensiero pedagogico dell' umanesimo*, Firenze 1958. (passim in Deel II, hoofdstuk 1 en 3A, 1.Italië,n.511,656)

(G.Geldenhauer Noviomagus)L.Janssen, *Itinerarium Gerardi Geldenhaurii Noviomagi Antverpia Witebergam Anno 1525*, in : *Archief voor kerkelijke geschiedenis, inzonderheid van Nederland IX*(1838), pp.509-513.(n.418)

(A.de Gouveia), *Schola Aquitanica*, Bordeaux 1583. (zie ook onder Massebieau)(n.358-360,361-363)

Ludovicus Granatensis, *Rhetorica ecclesiastica sive de ratione concludendi libri VI*, Paris 1635.(n.570,582,584,595)

H.GrotII et aliorum dissertationes de studiis Instituendis, Leiden 1637(uitgebreide versie Amsterdam 1645).(n.468,497-498)

B.Guarini, *De ordine docendi et discendi*, ed.L.Piacente, Bari 1975.(n.468)

(Guarino da Verona)K.Müllner, ed., *Oratio de septem artibus liberalibus in inchoando felici Ferrariensi gymnasio habita anno 1453*, in : *Wiener Studien* 19(1897), pp.126-143.(n.89)

L.Gyrardo, *Progymnasma adversus literas et literatos*, geraadpleegd in *Opera*, vol.2, Leiden 1696, kol.579-610.(n.767)

R.K.Hannay, ed., *The Statutes of the Faculty of Arts and the Faculty of Theology at the Period of the Reformation, with Introduction and Notes*, St.Andrews 1910.(n.341)

A.Hegius, *Dialogi*(...), Deventer 1503.(n.39,101)

A.Hegius, *Dialogus de arte et inertia*(...), z.p.,z.j.(Deventer 1506?).(n.101)

Lupus Alfonsus a Herrera, *Oratio habita in Academia Complutensi die Sancti Lucae anno (...) MDXXX*, Alcalá 1531.(n.707)

A.G.Hyperius, *Dialecticae liber unus*(...). *Eiusdem rhetoricae liber unus*(...), Zürich z.j.(1581,2e ed.).(n.571)

A.Israel, ed., *Sammlung selten gewordener pädagogischer Schriften des 16. und 17.Jahrhunderts*, 11 voll., Zschopau 1879-1881 (repr.Leipzig 1973, 2 voll.).(n.152,468)

J.a Jesu Maria, *Rhetorica ecclesiastica sive de ratione componendae concionis*, Keulen 1627.(n.571)

M.Junius, *Scholae rhetoricae, De contexendarum epistolarum ratione*, Basel 1587.(n.571)

M.Junius, *Methodus eloquentiae comparandae, scholis rhetoricis tradita. Editio postrema*, Straatsburg 1609.(n.570,651-653)

(S.Karoch) W.Wattenbach, ed., *Arenga de commendatione studii*, in : *Germania. Vierteljahrsschrift für deutsche Alterthumskunde* 19(1874), pp.72-74.(n.128)

K.Krafft-W.Krafft, edd., *Briefe und Documente aus der Zeit der Reformation im 16. Jahrhundert nebst Mittheilungen über Kölnische Gelehrte und Studien im 13. und 16.Jahrhundert*, Elberfeld z.j.(1875).(n.143,210)

Laurentius a Villavicentio, *De formandis sacris concionibus, seu de interpretatione scripturarum populari*, z.p.,z.j.(n.570)

L.Lukács S.J., ed., *Monumenta paedagogica Societatis Iesu, vol.1(1540-1556), voll.2-3(1557-1572), vol.4(1573-1580)*, Rome 1965-1981.(n.343,417,421,423,426-427,429-431,433-436,440-443)

A.Lullius, *Progymnasmata rhetorica*, Lyon 1572.(n.570,639)

M.Luther, *Pädagogische Schriften*, ed.H.Lorenzen, Paderborn 1957.(n.147)

C.Malagola, ed., *Statuti delle Università e dei Collegi dello Studio Bolognese*, Bologna 1888 (repr.Torino 1966).(n.324)

(Abbé)Marcellin-G.Ruck, ed., *Lois et règlements de l'académie de Montauban formulés en 1600*, in : *Bulletin de la société de l'histoire du protestantisme français* 9(1860), pp.394-408. (n.373-376)

F.Martinez, *De grammaticae professione declamatio*, Salamanca 1588. (n.755)

L.Massebieau, ed., *Schola Aquitana. Programme d'études du collège de Guyenne au XVIe siècle*, Paris 1886 (zie ook onder Gouveia) (n.358)

Ph.Melanchthon, *Liber selectarum declamationum(...)*, Straatsburg 1541. (n.707)

Ph.Melanchthon, *Liber selectarum declamationum, (...) quas conscripsit et partim ipse in schola vitebergensi recitavit, partim aliis recitandis exhibuit*, 4 voll., Straatsburg 1566-1569. (p.206)

Ph.Melanchthon, *Orationes aliquot lectu dignissimae a Ph. Mel(anchthone) atque aliis doctissimis quibusdam in publica Wittenbergensium schola pronunciatae (...)*, Hagenau 1533. (n.707)

Ph.Melanchthon, *Orationes postremae scriptae a reverendo viro Ph.Melanchthone(...)*, Wittenberg 1565. (n.707)

Ph.Melanchthon, *Opera omnia*, vol.1 (*Epistolae*), ed. C.Bretschneider, Halle 1842(= *Corpus reformatorum*, vol.1). (n.143)

Ph.Melanchthon, *Opera omnia*, vol.10 (*Epistolae, praefationes, consilia, iudicia, schedae academicae*), ed. C.Bretschneider, Halle 1842(= *Corpus reformatorum*, vol.10). (n.188,211)

Ph.Melanchthon, *Elementorum rhetorices libri II*, geraadpleegd in *Opera omnia*, vol.13, ed.C.Bretschneider, Halle 1846(= *Corpus reformatorum*, vol.13), kol.417-506. (n.570,582,589-592)

Ph.Melanchthon, *Ratio discendi*, geraadpleegd in *Opera omnia*, vol.20, ed.H.E.Bindseil, Braunschweig 1854(= *Corpus reformatorum*, vol.20), kol.699-704. (n.142,498,513,515)

(Ph.Melanchthon)K.Hartfelder, ed., *Melanchthonia paedagogica. Eine Ergänzung zu den Werken Melanchthons im Corpus Reformatorum*, Leipzig 1892. (n.143-144,163)

F.Meneust, ed., *De Francicae iuventutis educatione contrariae declamationes*, Paris 1579. (n.754)

P.Molhuysen, ed., *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche universiteit. vol. 1 (1574-1610)*, Den Haag 1912. (n.412-416)

Th.More, *The Correspondence*, ed.E.F.Rogers, Princeton 1947. (n.740,776)

Th.More, *The Complete Works of St.Thomas More, vol.3.1. Translations of Lucian*, ed.C.R.Thompson, New Haven/London 1974. (n.740-741)

P.Mosellanus, *De primis apud rhetorem exercitationibus praeceptiones*(...), Keulen 1523. (n.571)

J.Müller, ed., *Vor- und frühreformatorische Schulordnungen und Schulverträge in deutscher und niederländischer Sprache*, 2 voll., Zschopau 1885. (n.153,165)

K.Müllner, ed., *Reden und Briefe Italienischer Humanisten*, Wien 1899 (repr.München 1970, ed.B.Gerl).(n.24)

M.-A.Muretus, *Opera omnia*, vol.1, ed.D.Ruhnken, Leiden 1789. (n.58)

M.-A.Muretus, *Orationes et epistolae*, ed.E.Kapp, Hannover 1825.(n.76,532)

Th.Muther,ed., *Die ersten Statuten der Wittenberger Artisten-Facultät*, in : *Neue Mittheilungen aus dem Gebiete historisch-antiquarischer Forschungen* 13(1874), p.177 sqq.(n.191)

N.Nancelius, *Declamationum liber, eas complectens orationes, quas vel ipse iuvenis habuit ad populum, vel per discipulum recitavit* (...), Paris 1600.(p.206, n.754)

A.A.Nebrija, *De liberis educandis*, ed.R.Chabás, in : *Revista de archivos, bibliotecas y museos* 9(1903), pp.56-66.(n.531)

P.J.Nunnesius, *Institutionum rhetoricarum libri V*, Barcelona 1593, 3e ed.(n.570,587)

J.Omphalius, *De elocutionis imitatione ac apparatu*, Paris 1537.(n.570)

G.Pachtler S.J., ed., *Ratio studiorum et Institutiones scholasticae Societatis Iesu per Germaniam vigentes, collectae, concinnatae, dilucidatae*, 4 voll., Berlin 1887-1894(repr.Osnabrück 1968).(n.423-424,428,431-432,437-439)

L.Palmyrenus, *Campi eloquentiae*, Valencia 1574. (n.608,623-624,626-638)

F.Panigarola, *Rhetorica eccleslastica sive de ratione componendae conclonis*, Keulen 1627.(n.571)

D.Pers, *Suyp-stad*, edd.J.Verlaan-E.Grootes, Culemborg 1978.(n.688)

N.Perotti, *Cornucopiae sive linguae Latinae commentarii*, ed.Venetie 1499.(n.76,708)

J.Petreiis, *Progymnasmata artis rhetoricae, una cum annotationibus in Senecae declamationes*, Alcalá 1539. (n.25,63,pp.30-31, n.608,614-621)

P.Pithoeus, *Opera sacra, iuridica, historica, miscellanea*, Paris 1609. (n.607)

Pius II(Aeneas Sylvius Piccolomini), *Tractatus, de Liberos educatione*, geraadpleegd in *Opera quae extant omnia*, Basel 1571(repr. Frankfurt a.M. 1967), pp.965-992.(n.468)

Pius II(Aeneas Sylvius Piccolomini), *Tractatus de liberorum educatione*, ed.R.Wolkan, 2 voll., Wenen 1909-1918.(n.468)

Pius II(Aeneas Sylvius Piccolomini), *De liberorum educatione. A translation with an introduction*, ed.J.S.Nelson, Washington 1940. (n.468)

Pius II(Aeneas Sylvius Piccolomini), *Traktat über die Erziehung der Kinder. Einleitung, Uebersetzung und Erläuterungen*, ed.P.Galliker, Freiburg i.Br.1889 (n 468)

M.F.Quintilianus, *Declamationes quae ex CCCLXXXVIII supersunt CXLV ex veteri exemplari restitutae (...) ex bibliotheca P.Pithoei(...)*, Paris 1580.(pp.16-18)

(M.F.Quintilianus)*The Minor Declamations ascribed to Quintilian*, ed.M.Winterbottom, Berlin 1984.(n.8)

P.Ramus, *Ciceronianus*, Basel 1557.(n.498,534-535,676)

P.Ramus, *Prooemium reformandae Parisiensis Academiae ad regem*, Paris 1562.(n.538)

P.Ramus, *Scholae in liberales artes(...)*, Basel 1569 (repr. Hildesheim 1970, ed.W.J.Ong S.J.).(n.76,561)

P.Ramus-A.Talaeus, *Collectaneae praefationes, epistolae, orationes*, Marburg 1599 (repr.Hildesheim 1969).(n.535,538)

J.Rapicius, *De numero oratorio libri V*, Venetiæ 1554.(n.570)

B.Rhenanus, *Briefwechsel*, edd.A.Horawitz-K.Hartfelder, Leipzig 1866(repr.Hildesheim 1966).(n.76)

A.L.Richter, ed., *Die evangelischen Kirchenordnungen des sechszehnten Jahrhunderts. Urkunden und Regesten zur Geschichte des Rechts und der Verfassung der evangelischen Kirche in Deutschland*, 2 voll., Weimar 1846(repr. Nieuwkoop 1967).(n.151)

J.Ringelberg, *De ratione studii*, geraadpleegd in *Opera*, Lyon 1531 (repr.Nieuwkoop 1967). (n.498,516-518)

J.Rivius, *De rhetorica libri II(...)*, Leipzig 1604.(n.571)

F.Robortello, *De artificio dicendi*, Bologna 1565.(n.570)

R.von Roth, ed., *Urkunden zur Geschichte der Universität Tübingen aus den Jahren 1476-1550*, Tübingen 1877 (repr.Aalen 1973).(n.191,194)

J.Sadoletto, *Padagogische Schriften*, in : M.Kaufmann e.a., edd., *Aegidius Romanus' de Colonna, Joh.Gersons, Dionys. des Kartausers und Jakob Sadolets Padagogische Schriften*, Freiburg i.Br.1904.(n.483)

P.Saliat, *Declamation contenant la manière de bien instruire les enfants*(...), Paris 1537.(n.772)

(C.Salutati)H.Müller, *Zur Literatur der Geschichte von der Lucretia*,in : *Blätter für das Bayerische Gymnasial- und Realschulwesen* XIV(1878), pp.371-374.(n.28,718)

(C.Salutati)E.Menestó, *C.Salutati. Editi e inediti latini dal ms.53 della biblioteca comunale di Todi*, Todi 1971.(n.28,718,720)

(C.Salutati)F.Novati, ed., *Epistolario di Coluccio Salutati*, 5 voll., Roma 1891-1911(repr.Torino 1966-1969).(n.25,29,83,84)

A.Seifert, ed., *Die Universität Ingolstadt im 15. und 16. Jahrhundert; Texte und Regesten*, Berlin 1973.(n.191)

L.A.Seneca, *Opera (...) per Des.Erasmum (...)*, Basel 1529. (n.49,52-56)

M.A.Seneca rhetor, *Controversiarum libri X, Suasoriarum liber I*, Paris 1587.(pp.23-25)

M.A.Seneca rhetor, *Controversiae, Suasoriae, Declamationumque excerpta*, Heidelberg 1603.(pp.20-22,n.622)

J.Sinapius, *Declamatio adversus ignaviam et sordes eorum qui literas humaniores negligunt aut contemnunt*, Paris 1531.(n.707)

C.Soarez S.J., *De arte rhetoricae libri III*, Hildesheim 1667.(n.570)

D.Stella, *De modo concionandi liber*, Paris 1635.(n.570,584)

J.L.Strebaeus, *De electione et oratoria collocatione verborum libri II*, Paris 1538.(n.570)

(J.L.Strebaeus)Cicero, *Ad M.Brutum Orator, J.Strebaei commentariis illustratus*, Paris 1540.(n.348)

J.Sturm, *De amissa dicendi ratione et quomodo ea recuperanda sit libri II*, Straatsburg 1538, 2e editie 1543.(n.228)

J.Sturm, *De Imitatione oratoria libri III*, Straatsburg 1574.(n.570,582,645-650)

J.Sturm, *Ad Philippum Comitem Lipplanum de exercitationibus rhetoricis(...)*liber academicus, Paris 1575.(n.264-273,649)

J.Sturm, *De litterarum ludis recte aperiendis*, geraadpleegd in Vormbaum 1860 (q.v.).(pp.72-75)

J.Sturm, *Classicarum epistolarum libri III*, geraadpleegd in Vormbaum 1860 (q.v.).(n.60,pp.76-77,n.600,713)

J.Sturm, *Scholae Lauinganae*, geraadpleegd in Vormbaum 1860 (q.v.).(n.246)

J.Sturm, *Academicarum epistolarum liber I*, geraadpleegd in Vormbaum 1860 (q.v.).(n.274)

A.Talaeus, *Rhetorica*, Amsterdam 1645.(n.570)

F.Teutsch, ed., *Die siebenbürgisch-sächsischen Schulordnungen. Bd.1 1543-1778*, Berlin 1888.(n.152)

C.Timplerus, *Rhetoricae systema methodicum*(...), Hanau 1613. (n.571,601)

G.Trapezuntius, *Rhetoricorum libri V*, Paris 1538.(n.570)

F.Treflerus, *Una et viginti declamationes pro solennioribus quibusdam diebus*, Augsburg 1536.(p.206)

F.Treflerus, *Declamationes theologicae triginta tres de praecipuis cum ecclesiae catholicae feriis, tum religionis Christianae capitibus*, Augsburg 1561.(p.206)

A.Valerius, *De rhetorica ecclesiastica libri III*, Verona 1574.(n.570)

C.Valerius, *In universam bene dicendi rationem tabula, summam artis rhetoricae complectens* (...), Antwerpen 1568.(n.570)

Mafeus Vegius, *De educatione liberorum et eorum claris moribus*, edd.S.M.Walburg Fanning-S.A.Stanislaus Sullivan, 2 voll., Washington 1933-1936.(n.468,477,657)

(Mafeus Vegius)K.A.Kopp, *Mapheus Vegius' Erziehungslehre. Einleitung, Uebersetzung und Erläuterungen*, Freiburg i.Br. 1899.(n.468)

S.Verepaeus, *Institutionum scholasticarum libri III*, Antwerpen 1573.(n.498,540-546)

P.P.Vergerio de Oude, *De ingenuis moribus et liberalibus studiis adulescentiae*, ed.A.Gnesotto, in : *Atti e memorie della Accademia Patavina di scienze, lettere ed arti* 34(1918), pp.75-156.(n.468,470-473,511)

N.Vernulaeus, *De arte dicendi libri III, una cum praxi rhetoricae et duobus de inventionis libris*, ed.quinta, Leuven 1637.(n.655)

G.A.Viperanus, *De componenda oratione libri III*, Antwerpen 1581.(n.571)

J.L.Vives, *De ratione studii*, geraadpleegd in *Opera omnia*, I, Valencia 1782 (repr.London 1964).(n.498,531)

J.L.Vives, *Declamationes Syllanae*, geraadpleegd in *Opera omnia*, II, Valencia 1782 (repr.London 1962). (n.746,748-749)

J.L.Vives, *Declamatio qua Quintiliano respondet pro noverca contra caecum*, geraadpleegd in *Opera omnia*, II, Valencia 1782 (repr.London 1964).(n.743-745)

J.L.Vives, *De ratione dicendi libri III*, Geraadpleegd in *Opera omnia*, II, Valencia 1782 (repr.London 1964). (n.570,602-604)

J.L.Vives, *De tradendis disciplinis*, geraadpleegd in *Opera omnia*, VI, Valencia 1785 (repr.London 1964) (n.498,519,521-531,548,550,598,654,709)

(J.L.Vives)F.Watson, *Vives on Education. A translation of De tradendis disciplinis*, Oxford 1913(repr.Totowa (New Jersey) 1971). (n.498)

J.L.Vives, *Epistolario*, ed.J.J.Delgado, Madrid 1978.(n.749)

R.Vormbaum, ed., *Die evangelischen Schulordnungen des sechszehnten Jahrhunderts*, Gütersloh 1860.(passim in deel II, hoofdstuk 2B1 en 2B2,n.458,463,543)

G.J.Vossius, *De rhetorices natura ac constitutione, et antiquis rhetoribus, sophistis ac oratoribus liber*, Leiden 1621.(p.23)

G.J.Vossius, *Commentariorum rhetoricorum sive oratoriarum institutionum libri VI*, Leiden 1643, 6e ed.(n.570)

Ger.Joh.Vossii et aliorum de studiorum ratione opuscula, Utrecht 1651(uitgebreide editie Utrecht 1658).(n.497)

J.C.H.Weissenborn-A.Hortzschansky, edd., *Acten der Erfurter Universität (Geschichtsquellen der Provinz Sachsen VIII 1-3)*, 3 voll., Halle 1881-1899(repr.Nendeln/Liechtenstein 1976).(n.191)

J.Willichius, *Libellus de pronunciatione rhetorica. Quaestiunculae de pronunciatione in usum studiosae iuventutis*, Frankfurt 1550. (n.601,713)

J.Wimpheling, *Elegantiarum medulla, oratoriaque praecepta, in ordinem inventu facilem copiose, clare, breviterque reducta*, Parijs 1506.(n.495)

J.Wimpheling, *Elegantiae maiores. Rhetorica(...)*pueris utilisissima (...), Hagenau z.j.(opdracht dd.1493).(n.571,605)

(J.Wimpheling)J.Freundgen, *Pädagogische Schriften. Uebersetzt, erläutert und mit einer Einleitung versehen*, Paderborn 1892. (n.492-493,495)

J.Wimpfeling, *Adolescentia*, ed.O.Herding, München 1965. (n.494)

J.Wimpheling, *De proba institutione puerorum in trivialibus et adolescentum in universalibus gymnasiis*, Hagenau 1514.(Bayer.Staatsbibl. P.lat. 1333-m.)(n.493)

M.Winterbottom, *Roman declamation. Extracts edited with commentary*, Bristol 1980.(n.7)

J.IJsewijn, ed., *The "Declamatio Lovaniensis de Tutelae Severitate". Students against academic authority at Louvain in 1481*, in : *Lias* 3(1976), pp.5-31.(n.662-663)

H.Zwingli, *Quo pacto ingenui adolescentes formandi sint*, in : *Sämtliche Werke*, edd.E.Egli-G.Finsler, vol.2, Leipzig 1908(= *Corpus reformatorum*, vol.89).(n.287)

H.Zwingli, *Briefwechsel*, vol.2, in : *Sämtliche Werke*, edd.E.Egli-G.Finsler, vol.8, Leipzig 1914(= *Corpus reformatorum*,vol.95).(n.226)

R.Abbondanza, *La vie et les oeuvres d'André Alciat*, in : *Pédagogues et juristes, Congrès du CESR 1960*, Paris 1963, pp.93-106; *De Pétrarque à Descartes* 4. (n.666)

C.M.Ajo G. y Sáinz de Zúñiga, *Historia de las universidades hispanicas. Origenes y desarrollo desde su aparición hasta nuestros días*, 11 voll., Madrid 1957-1979.(n.328)

P.S.Allen, *The Letters of Rudolph Agricola*, in : *The English Historical Review* 21(1906), pp.302-317.(n.31,34,491)

V.Andreas, *Fasti academici studii generalis Lovaniensis*, Leuven 1650, 2e ed.(n.408)

H.von Arnim, *Leben und Werk des Dion von Prusa*, Berlin 1898. (n.2)

G.Avanzi, *Vittorino da Feltre*, Brescia 1947.(n.86)

C.Baldwin, *Medieval Rhetoric and Poetic (to 1400)*, Gloucester (Mass.) 1959.(n.19)

T.W.Baldwin, *William Shakspeare's Small Latine & Lesse Greeke*, 2 voll., Urbana 1944(1956).(n.336)

F.Baron, *The Beginnings of German Humanism : The Life and Work of Luder*, Berkeley 1966.(n.496)

M.Bataillon, *Etudes sur le Portugal au temps de l'humanisme*, Paris 1974, 2e ed.(n.345,350)

G.Bauch, *Die Einführung der Melanchthonischen Declamationen und andere gleichzeitige Reformen an der Universität zu Wittenberg*, Breslau 1900.(n.143)

G.Bauch, *Die Anfänge der Universität Frankfurt a.O. und die Entwicklung des wissenschaftlichen Lebens an der Hochschule (1506-1540)*, Berlin 1900.(n.191,194)

G.Bauch, *Die Anfänge des Humanismus in Ingolstadt*, München-Leipzig 1901.(n.191)

G.Bauch, *Die Reception des Humanismus in Wien*, Breslau 1903. (n.133)

G.Bauch, *Die Universität Erfurt im Zeitalter des Frühhumanismus*, Breslau 1904.(n.191)

U.Baumann, *Thomas More and the Classical Tyrant*, in : *Moreana* 86(1985), pp.108-121.(n.739,742)

P.Baumgart-N.Hammerstein, edd., *Beiträge zu Problemen deutscher Universitätsgründungen der frühen Neuzeit*, Nendeln 1978.

C.Benndorf, *Die englische Padagogik im 16. Jahrhundert wie sie dargestellt wird im Wirken und in den Werken von Elyot, Ascham und Mulcaster*, in : *Wiener Beitrage zur englischen Philologie* 22, Wien 1905.(n.335)

H.Bernard-Maitre S.J., *Les fondateurs de la Compagnie de Jésus et l'humanisme parisien de la Renaissance (1525-1536)*, in : *Nouvelle Revue Théologique* 82(1950), pp.811-833. (n.344)

C.Bischoff, *Studien zu P.P.Vergerio dem Alteren*, Berlin 1909.(n.469)

J.J.Boer, *Ubbo Emmius en Oost-Friesland*, Groningen 1935.(n.407)

L.Böhm, *Humanistische Bildungsbewegung und mittelalterliche Universitätsverfassung. Aspekte zur frühneuzeitlichen Reformgeschichten der deutschen Universitäten*, in : IJsewijn-Paquet 1978 (q.v.).(n.122)

J.Boisset, ed., *La réforme et l'éducation*, Toulouse 1974.

A.Bonilla y San Martín, *Luis Vives y la filosofía del Renacimiento*, Madrid 1929.(n.529)

S.Bonner, *Roman Declamation in the Late Republic and Early Empire*, Liverpool 1949(1969).(n.2,9,11-15,40)

F.G.Borsetti- F.Bolani, *Historia almi Ferrariae gymnasii*, 2 voll., Ferrara 1735 (repr.Bologna 1970).(n.324)

P.Bot, *Humanisme en onderwijs in Nederland*, Utrecht-Antwerpen 1955.(n.401-405,407,547)

D.Bourchenin, *Etude sur les académies protestantes en France au XVIe et XVIIe siècle*, Paris 1882 (repr.Genève 1969).(n.370,372-373, 377,387,389-390)

Ch.Bourgeaud, *Histoire de l'université de Genève. L'académie de Calvin 1559-1798*, Genève 1900.(n.315)

B.Bowen, *Cornelius Agrippa's De Vanitate : Polemic or Paradox ?*, in : *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 34(1972), pp.249-256.(n.769,774)

G.P.Brizzi, *La "ratio studiorum". Modelli culturali e pratiche educative dei Gesuiti in Italia tra Cinque e Seicento*, Roma 1981. (n.323)

G.P.Brizzi, *"Studia humanitatis" und Organisation des Unterrichts in den ersten italienischen Kollegien der Gesellschaft Jesu*, in : Reinhard 1984(q.v.).(n.323,417)

A.Buck, *Die "studia humanitatis" und ihre Methode*, in : *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 21(1959), pp.273-290 (repr. in : A.Buck, *Die humanistische Tradition in der Romania*, Berlin-Zürich 1968, pp.133-150).(n.475)

A.Buck, *Die "studia humanitatis" im italienischen Humanismus*, in : Reinhard 1984 (q.v.).(n.323)

H.O.Burger, *Renaissance, Humanismus, Reformation. Deutsche Literatur im europäischen Kontext*, Berlin-Zürich 1969. (n.120-121,498)

F.Büsser, *Théorie et pratique de l'éducation sous la réforme à Zürich*, in : Boisset 1974 (q.v.).(n.286,292)

C.Calcattera, *Alma mater studiorum. L'università di Bologna nella storia della cultura e della civiltà*, Bologna 1948. (n.324)

G.Calò, *La genesi del primo trattato pedagogico dell'umanesimo*, in : Id., *Dall'umanesimo alla scuola del lavoro*, vol.1, Firenze 1940, pp.37-66.(n.468)

G.Cammelli, *I dotti bizantini e le origini dell'umanesimo. I. Manuele Crisolora*, Firenze 1941.(n.466)

H.Caplan, *Medieval "Artes praedicandi". A Hand-List*, in : *Cornell Studies in Classical Philology*, 24, Ithaca 1934.(n.585)

H.Caplan, *Medieval "Artes praedicandi". A Supplementary Hand-List*, in : *Cornell Studies in Classical Philology*, 25, Ithaca 1936.(n.585)

G.Cardon, *La fondation de l'université de Douai*, Paris 1892.(n.409)

A.Castan, ed., *Consultation de Cujas sur l'organisation de l'enseignement du droit à Besançon en 1580*, in : *Mémoires de la société d'émulation du Doubs 1877-1878*, pp.178-185.(n.607)

K.Charlton, *Education in Renaissance England*, London-Toronto 1965(1968).(n.334-338,340)

J.Chomarat, *Grammaire et rhétorique chez Erasme*, 2 voll., Paris 1981.(n.17,706,735,761,774)

J.Chomarat, *Paideia et rhétorique chez Erasme*, in : *Bulletin de l'Association G.Budé*, 1986, pp.67-78. (n.761)

D.L.Clark, *John Milton at St.Pauls School : A Study of Ancient Rhetoric in English Renaissance Education*, New York 1948.(n.336)

D.L.Clark, *The Rise and Fall of Progymnasmata in Sixteenth and Seventeenth Century Grammar Schools*, in : *Speech Monographs* 19(1952)(no.4), pp.259-264.(n.609)

G.Codina Mir S.J., *Aux sources de la pédagogie des jésuites. Le "modus parisiensis"*, Rome 1968.(n.111,332 342,344,346,349,351,405,420,442,447)

J.B.Coissac, *Les universités d'Ecosse depuis la fondation de l'université de St.Andrews jusqu'au triomphe de la réforme (1410-1560)*, Paris z.j.(1914).(n.341)

J.Coutts, *A History of the University of Glasgow, from its Foundation in 1451 to 1909*, Glasgow 1909.(n.341)

- R.Crahay, *Un manifeste d'anticulture : le De incertitudine et vanitate scientiarum atque artium de Corneille Agrippa*, in : J.-Cl.Margolin, ed., *Acta conventus Neo-Latini Turonensis*, Paris 1980, vol.2, pp.889-924; De Pétrarque à Descartes 38. (n.769)
- E.Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Bern-München 1961, 3e ed.(n.19)
- M.Delcourt-J.Hoyoux, *Documents inédits sur le Collège Liégeois des Jérômites (1524-1526)*, in : *Annuaire d'histoire liégeoise* 25(=Tome V,5)(1957), pp.933-979.(n.107,113)
- F.Delteil, *Le collège protestant de Millau*, in : Boisset 1974 (q.v.).(n.371)
- J.Dolch, *Lehrplan des Abendlandes*, Ratingen 1959,1971, 3e ed. (n.141,165)
- I.Donaldson, *The Rapes of Lucretia. A Myth and Its Transformations*, Oxford 1982.(n.718)
- I.J.van Doorninck, *Bouwstoffen voor eene geschiedenis van het onderwijs In Overijssel. Nog eenige schoolwetten*, in : *Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel* 6(1880), pp.193-218.(n.407)
- R.M.Douglas, *Jacopo Sadoletto 1477-1547. Humanist and Reformer*, Cambridge(Mass) 1959.(n.483)
- B.D.Duhr S.J., *Die Studienordnung der Gesellschaft Jesu*, Freiburg i.Br. 1896.(n.428)
- B.D.Duhr S.J., *Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge. Vol.1.XVI.Jahrhundert*, Freiburg i.Br. 1907.(n.425)
- J.Durkan-J.Kirk, *The University of Glasgow 1451-1577*, Glasgow 1977.(n.341)
- A.Ekker, *De Hieronymus-school te Utrecht (1474-1636)*, Utrecht 1863.(n.406)
- A.Elschenbroich, *Imitatio und Disputatio in Nikodemus Frischlins Religionskomödie "Phasma". Späthumanistisches Drama und akademische Unterrichtsmethode in Tübingen am Ausgang des 16.Jahrhunderts*, in : Schöne 1976 (q.v.).(n.640)
- R.Endres, *Das Schulwesen in Franken im ausgehenden Mittelalter*, in : B.Moeller e.a., edd., *Studien zum städtischen Bildungswesen des späten Mittelalter und der frühen Neuzeit*, Göttingen 1983, pp.173-214.(n.126)
- W.Engelhorn, *Bibliographie der deutschen Universitäten. Systematisch geordnetes Verzeichnis der bis Ende 1899 gedruckten Bücher und Aufsätze über das deutsche Universitätswesen*, 2 voll., Berlin 1904-1905 (repr.Hildesheim 1965).(n.191)
- H.Entner, *Frühhumanismus und Schultradition im Leben und Werk des Wanderpoeten Samuel Karoch von Lichtenberg*, Berlin 1968. (n.128-131,496)

U.Ernst, *Geschichte des zürcherischen Schulwesens bis gegen das Ende des sechzehnten Jahrhunderts*, Winterthur 1879. (n.286, 288,290-302)

J.Fabri S.J., *L'odyssée du manuscrit "Bruxellensis 2025" des oeuvres de Sénèque le Rhéteur*, in : *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 44(1966), pp.900-924. (n.51,612)

J.Fairweather, *Seneca the Elder*, Cambridge 1981. (n.7,72, 680)

M.A.Febrero Lorenzo, *La pedagogía de los Colegios Mayores a través de su legislación en el Siglo de Oro*, Madrid 1960. (n.328,615)

Festschrift zur 500-Jahrfeier der Universität Greifswald, 17-10-1956, Greifswald z.j.(1956). (n.191)

M.Fleisher, *Radical Reform and Political Persuasion in the Life and Writings of Thomas More*, Genève 1973. (n.776)

W.Friedensburg, *Geschichte der Universität Wittenberg*, Halle a.S. 1917. (n.143,191,209)

M.Fumaroli, *Genèse de l'épistolographie classique : rhétorique humaniste de la lettre, de Pétrarque à Juste Lipse*, in : *Revue d'histoire littéraire de la France* 78(1978), pp.886-905. (n.577)

M.Fumaroli, *L'âge de l'éloquence. Rhétorique et "res literaria" de la Renaissance au seuil de l'époque classique*, Genève 1980. (n.533,536,578,583,594)

G.Gadoffre, *L'université collégiale et la pléiade*, in : *French Studies* XI(1957), pp.293-304. (n.537,538)

A.Gambaro, *Vittorino da Feltre*, Torino 1946. (n.86)

M.de Gandillac, *Sur le rôle du féminin dans la théologie d'Agrippa de Nettesheim*, in : *Revue d'histoire et de philosophie religieuses* 55(1975), pp.37-47. (n.764)

A.Ganoczy, *La bibliothèque de l'académie de Calvin. Le catalogue de 1572 et ses enseignements*, Genève 1969. (n.284)

E.Garin, *La cultura fiorentina nella seconda metà del 300 e i "barbari britanni"*, in : *Rassegna della letteratura italiana* 64(1960), pp.181-195. (n.83)

E.Garin, *Geschichte und Dokumente der abendländischen Pädagogik, vol.2 (Humanismus)*, Reinbek bei Hamburg 1966. (n.466-468)

M.J.Gaufrès, *Les collèges protestants. I.Collège de Genève*, in : *Bulletin de la société de l'histoire du protestantisme français* 22(1873), pp.269-282; *II.Leur situation en France*, 22(1873), pp.413-423; *III.Nîmes*, 23(1874), pp.289-304; 337-348;385-408; 24(1875), pp.4-20; 193-208; 27(1878), pp.193-208. (I.n.313, II.n.369, III.n.383)

- M.J.Gaufrès, *Histoire du plan d'études protestant*, in : *Bulletin de la société de l'histoire du protestantisme français* 25(1876), pp.481-505. (n.106,227,354,420,444)
- M.J.Gaufrès, *Claude Baduel et la réforme des études au XVIe siècle*, Paris 1880 (repr.Genève 1969). (n.368-370, 383-386,420)
- E.Gaullieur, *L'histoire du collège de Guyenne, d'après un grand nombre du documents inédits*, Paris 1874. (n.332,351-353, 355-356,364-367)
- V.M.Geerts, *De humanistische paedagogiek in Italië tijdens de vroeg-Renaissance*, Antwerpen z.j.(1953). (n.84,86,466-468)
- P.F.Geisendorf, *L'université de Genève 1559-1959*, Genève 1959. (n.227)
- J.Gérard, *Vives et l'organisation de l'enseignement*, in *Revue de l'université de Bruxelles* 44(1938-1939), pp.69-85. (n.531)
- N.Giannetto, *Vittorino e la sua scuola. Umanesimo, pedagogia, arti*, Firenze 1981. (n.86)
- M.Gibert, *Jugemens des savans sur les auteurs qui ont traité de la rhétorique, avec un précis de la doctrine de ces auteurs*, Amsterdam 1725 (repr.Hildesheim 1971). (n.559,560,566,569,639)
- R.Gibert e.a., edd., *Bibliographie internationale de l'histoire des universités I(Espagne, Louvain,Copenhague, Prague). II(Portugal,Leyden,Franeker, Pecs, Basel)*, Genève 1973-1976. (I.n.328,409, II.n.332,412)
- L.Gil Fernández, *Panorama social del humanismo español (1500-1800)*, Madrid 1981. (n.327)
- A.H.Gilbert, *Martin Bucer on Education*, in : *The Journal of English and Germanic Philology* 18(1919), pp.321-345. (n.226)
- A.Gnesotto, *Vergeriana(Pierpaolo Vergerio seniore)*, in : *Atti e memorie della Academia Patavina di scienze, lettere ed arti* 37(1920-1921), pp.45-57. (n.468)
- K.Goldmann, *Verzeichnis der Hochschulen*, Neustadt a.d. Aisch 1967. (n.224)
- F.P.Graves, *Peter Ramus and the Educational Reformation of the XVIth. Century*, New York 1912. (n.561)
- S.Guenée, *Bibliographie de l'histoire des universités françaises des origines à la révolution. Tome II.D'Aix-en-Provence à Valence et académies protestantes*, Paris 1978. (n.369)
- H.Gumbel, *Der elsässische Humanismus J.Sturms*, in *Germanisch-Romanische Monatsschrift* 3-4(1938), pp.135-141. (n.226)
- W.Gundersheimer, *Bartolommeo Goggio : A Feminist in Renaissance Ferrara*, in : *Renaissance Quarterly* 33(1980), pp. 175-200. (n.764)

L.Halkin, *Le collège liégeois des Frères de la Vie Commune*, in : *Annales du XXXIe congrès de la fédération archéologique et historique*, Namur 1938, pp.3-15. (n.107)

L.Halkin, *Les Frères de la Vie Commune de la Maison Saint-Jérôme de Liège (1495-1595)*, in : *Bulletin de l'institut archéologique liégeois* 65(1945), pp.5-70. (n.106)

L.Halkin, *Jean Sturm et le collège Saint-Jérôme de Liège*, in : *Bulletin de l'Institut archéologique liégeois* 67(1949-1950), pp.103-110. (n.113-115)

L.E.Halkin, *L'Académie Calviniste de Gand (1578-1584)*, in : Boisset 1974 (q.v.). (n.411)

J.Haller, *Die Anfänge der Universität Tübingen 1477-1537*, 2 voll., Stuttgart 1927-1929 (repr.Aalen 1970). (n.191)

K.Hartfelder, *Philipp Melanchthon als Praeceptor Germaniae*, Berlin 1889. (n.126 en passim in deel II, hoofdstuk 2B1, n.514)

A.Hauffen, *Zur Litteratur der ironischen Enkomien*, in : *Vierteljahrsschrift für Literaturgeschichte* VI(1893), pp.161-185. (n.687, 689-692)

D.Hay, *England and the Humanities in the Fifteenth Century*, in : Oberman-Brady 1975 (q.v.). (n.334)

H.Hering, *Doktor Pomeranus, Johannes Bugenhagen. Ein Lebensbild aus der Zeit der Reformation*, Halle a.S. 1888. (n.167, 169)

J.B.Herman S.J., *La pédagogie des jésuites au XVIe siècle. Ses sources, ses caractéristiques*, Louvain 1914. (n.420)

H.Hermelink-S.A.Kähler, *Die Philipps-Universität zu Marburg 1527-1927. Fünf Kapitel aus ihrer Geschichte(1527-1866)*, Marburg 1927. (n.191)

H.Hettwer, *Herkunft und Zusammenhang der Schulordnungen vom 16. bis 18. Jahrhundert. Eine vergleichende Studie*, diss.Mainz 1965. (passim in deel II, hoofdstuk 2B1)

U.Im Hof, *Die Entstehung der reformierten Hohen Schule, Zürich 1525, Bern 1528, Lausanne 1537, Genf 1559*, in : Baumgart-Hammerstein 1978 (q.v.). (n.216, 286, 304-306, 314, 318, 320, 332)

S.Hoffmann, *Bibliografisches Lexicon der gesamten Literatur der Griechen*, 3 voll., Leipzig 1838(repr.Amsterdam 1961). (p.13)

N.Hofmann, *Die Artistenfakultät an der Universität Tübingen 1534-1601*, Tübingen 1982. (n.191)

H.Holeczek, *Humanistische Bibelphilologie als Reformproblem bei Erasmus von Rotterdam, Thomas More und William Tyndale*, Leiden 1975. (n.776)

V.Horkan, *Educational Theories and Principles of Maffeo Vegio*, diss.Washington 1953. (n.468)

D.B.Horn, *A Short History of the University of Edinburgh 1556-1889*, Edinburgh 1967.(n.341)

R.Hoven-J.Hoyoux, *Le livre scolaire au temps d'Erasmus et des humanistes*, Liège 1969.(n.107)

R.Hoven, *Lüttich, Domus sancti Hieronimi*, in : *Monasticon fratrum Vitae communis. Vol.1.Belgien und Nordfrankreich*, Bruxelles 1971, pp.91-99.(n.106)

R.Hoven, *Programmes d'écoles latines dans les Pays-Bas et la principauté de Liège au XVIe siècle*, in : P.Tuynman e.a., edd., *Acta conventus Neo-Latini Amstelodamensis*, München 1979, pp.546-559.(n.401)

W.S.Howell, *Logic and Rhetoric in England 1500-1700*, New York 1956(1961).(n.561)

M.Humula, *Beiträge zur humanistischen Bildungsprogramm des Peter Luder, Rudolf Agricola und Konrad Celtis*, diss.Wien 1946. (n.496)

L.Indestege, *Joachim Sterck van Ringelberg. Humanist en encyclopedische geest*, in : *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, Nwe Reeks I (1972), pp.73-93.(n.516)

B.Jereczek, *Louis de Grenade disciple de Jean d'Avila*, Fontenay-le-Comte z.j.(1971).(n.594)

A.Jolidon, *Thomas More et Erasme traducteurs du "Tyrannicide"(1506). Essai de stylistique composée*, in : *Thomas More 1477-1977. Colloque international tenu en novembre 1977*, Bruxelles 1980, pp.39-89.(n.734)

Ch.Jourdain, *Histoire de l'université de Paris au XVIIe et au XVIIIe siècle*, Paris 1862-1866.(n.397-398,400)

L.Junod-H.Meylan, edd., *L'académie de Lausanne au XVIe siècle. Leges scholae Lausannensis 1547. Lettres et documents inédits*, Lausanne 1947.(n.305-312)

R.Jütte, *Andreas Hyperius (1511-1564) und die Reform des frühneuzeitlichen Armenwesens*, in : *Archiv für Reformationsgeschichte* 75(1984), pp.113-138.(n.757)

R.L.Kagan, *Students and Society in Early Modern Spain*, Baltimore-London z.j.(1974).(n.325-326,328,330-331)

P.Kalkoff, *Die Anfänge der Gegenreformation in den Niederlanden*, 2 voll., Halle 1903-1904.(n.425)

W.Kampschulte, *Die Universität Erfurt in ihrem Verhältnis zum Humanismus und Reformation*, 2 voll., Trier 1858-1860.(n.191)

R.Kelso, *Doctrine for the Lady in the Renaissance*, Urbana 1956.(n.764)

J.Kerr, *Scottish Education. School and university from early times to 1908*, Cambridge 1910. (n.341)

L.Kesper, *Geschiedenis van het gymnasium te Gouda. Deel 1 : de parochie of groote school (1366-1572)*, Gouda 1897. (n.405)

J.Knepper, *J.Wimpfeling (1450-1528). Sein Leben und seine Werke nach den Quellen dargestellt*, Freiburg i.Br. 1902. (n.493)

E.-W.Kohls, *Die Schule bei Martin Bucer in ihrem Verhältnis zu Kirche und Obrigkeit*, Heidelberg 1963. (n.226)

E.König, "*Studia humanitatis*" und verwandte Ausdrücke bei den deutschen Frühhumanisten, in : *Beiträge zur Geschichte der Renaissance und Reformation*, J.Schlecht[...]dargebracht, München-Freising 1917, pp.202-207. (n.127)

J.G.L.Kosegarten, *Geschichte der Universität Greifswald mit urkundlichen Beilagen*, Greifswald 1857. (n.191)

O.Krabbe, *Die Universität Rostock im 15. und 16. Jahrhundert*, 2 voll., Rostock 1854 (repr.Aalen 1970,1 vol.). (n.191)

Th.Kramer, *Das Leben des friesischen Historikers Ubbo Emmius*, in : *Wissenschaftliches Festschrift des königlichen Realgymnasiums zu Leer* 1909. (n.407)

P.O.Kristeller, *Die italienischen Universitäten der Renaissance*, Krefeld z.j. (repr. in P.O.Kristeller, *Humanismus und Renaissance II*, ed.E.Kessler, München z.j.) (n.323)

P.O.Kristeller, *Renaissance Thought. The Classic, Scholastic and Humanist Strains*, New York 1961. (n.464,489)

P.O.Kristeller, *The Renaissance Thought and its Sources*, ed.M.Mooney, New York 1979. (n.464)

E.J.Kuiper, *De hollandse "Schoolordre" van 1625. Een studie over het onderwijs op de Latijnse scholen in Nederland in de 17e en 18e eeuw*, diss.Groningen 1958. (n.410)

E.Laas, *Die Pädagogik des Johannes Sturms*, Berlin 1872. (n.226)

R.A.Lang, *Rhetoric at the University of Paris 1550-1789*, in : *Speech Monographs* 23(1956), pp.216-228. (n.396,398-400,538)

H.Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, 2 voll., München 1960. (n.69)

A.Leeman, *Het systeem der antieke rhetorica*, in : *Lampas* 9(1976), pp.122-140. (n.489)

J.Le Coultre, *Maturin Cordier et les origines de la pédagogie protestante dans les pays de langue française (1530-1564)*, Neuchâtel 1926. (n.309,332)

A.Lefranc, *Histoire du collège de France, depuis ses origines jusqu'à la fin du premier empire*, Paris 1893. (n.393-395)

M.Lienhard, *La réforme à Strasbourg*, in : G.Livet-F.Rapp, edd., *Histoire de Strasbourg des origines à nos jours. Vol.2.Strasbourg.Des grandes invasions au XVIe siècle*, Strasbourg 1981, pp.367-540.(n.226)

H.J.Liessem, *Hermann van dem Bussche. Sein Leben und seine Schriften*, 2 voll., Köln 1884-1908 (repr.Nieuwkoop 1965,1 vol.).(n.496)

H.Lietzmann, *Johannes Bugenhagens Braunschweiger Kirchenordnung 1528*, Bonn 1912.(n.167)

W.Lourdaux, *Moderne Devotie en Christelijk humanisme. De geschiedenis van Sint-Maarten te Leuven van 1433 tot het einde der 16e eeuw*, Leuven 1967.(n.419)

J.H.Lupton, *A Life of John Colet*, London 1887.(n.333)

H.Lutz, *Die Sodalitäten im oberdeutschen Humanismus des späten 15. und frühen 16. Jahrhunderts*, in : Reinhard 1984 (q.v.).(n.124)

I.Maclean, *The Renaissance Notion of Woman. A study in the features of scholasticism and medieval science in European intellectual life*, Cambridge 1980.(n.764)

I.D.McFarlane, *Buchanan*, London 1981.(n.344,347,351,358)

H.McIlquham, *Cornelius Agrippa : His Appreciation of Women*, in : *The Westminster Review* 154(1900), pp.303-313.(n.763)

J.M.McManamon S.J., *Innovation in Early Humanist Rhetoric : The Oratory of P.P.Vergerio the Elder*, In : *Rinascimento*, 2e S., 22(1982), pp.3-32.(n.468)

C.E.Mallet, *A History of the University of Oxford*, 3 voll., Oxford 1924.(n.338-339)

A.E.Malloch, *The Technique and Function of the Renaissance Paradox*, in : *Studies in Philology* 53(1956), pp. 191-203.(n.693-697)

G.Marc'hadour, *Thomas More convertit Martin Dorp à l'humanisme érasmien*, in : *Th.More 1477-1977. Colloque international tenu en novembre 1977*, Bruxelles 1980, pp.13-25. (n.776)

J.-Cl.Margolin, *La rhétorique d'Aphthonius et son influence au XVIe siècle*, in : R.Chevallier, ed., *Colloque sur la Rhétorique (Calliope I)*, Paris 1979, pp.239-269.(n.34,609)

J.-F.Marmontel, *Elements de littérature*, 4 voll., Paris 1825.(n.714-715)

A.Martí, *La preceptiva retórica española en el Siglo de Oro*, Madrid 1972. (n.511,566,573-574,578-579,588,594-595,639)

A.von Martin, *Einleitung über Salutati's Leben und Schriften*, Berlin-Leipzig 1913.(n.83)

A.von Martin, *Coluccio Salutati und das humanistische Lebensideal*, Berlin-Leipzig 1916.(n.83)

D.Matthes, *Hermagoras von Temnos 1904-1955*, in *Lustrum* 3(1958), pp.58-214.(n.2)

K.Meerhoff, *Rhétorique et poétique au XVIe siècle en France. Du Bellay, Ramus et les autres*, (diss.Amsterdam), Leiden 1986.(n.348,533,539,561,570)

K.Meerhoff, *Ramus et Cicéron*, in : *Revue des sciences philosophiques et théologiques* 70(1986), pp.25-35.(n.570)

A.Megas, *Ho prooumanistikos kyklos tes Padouas (L.Lovati-A.Mussato) kai hoi tragodies tou L.A.Senekas*, Thessaloniki 1967.(n.465)

W.Melcer, *La pensée éducative de Jean Sturm dans les Classicae epistolae*, in . Boisset 1974 (q.v.).(n.244)

P.Mellon, *L'académie de Sedan, centre d'influence française. A propos d'un manuscrit du XVIIe siècle*, Paris 1913.(n.377-381)

E.Menestó, *La "declamatio Lucretiae" del Salutati : manoscritti e fonti*, in : *Studi medievali, serie terza* 20 (1979), pp.917-924.(n.28,718)

R.Mercer, *The Teaching of Gasparino Barzizza. With special reference to his place in Paduan humanism*, London 1979.(n.24,466)

G.Mertz, *Das Schulwesen der deutschen Reformation im 16. Jahrhundert*, Heidelberg 1902.(passim in deel II, hoofdstuk 2B1,n.321)

H.Meylan, *La haute école de Lausanne 1537-1937. Esquisse historique publiée à l'occasion de son quatrième centenaire*, Lausanne 1937.(n.284,305,315)

H.Meylan, *Collèges et académies protestantes au XVIe siècle*, in : *Actes du 95e congrès national des sociétés savantes, Philologie et histoire, vol.1*, p.301 sqq. (repr. in H.Meylan, *D'Erasmus à Theodore de Bèze. Problèmes de l'église et de l'école chez les réformés*, Genève 1976, p.191 sqq.).(n.368)

A.Michel, *Cicéron et les Paradoxes Stoïciens*, in : *Acta antiqua Academiae scientiarum Hungaricae* XVI(1968), pp.223-232. (n.678)

H.K.Miller, *The Paradoxical Encomium with Special Reference to its Vogue in England 1600-1800*, in : *Modern Philology* 53 (1955-1956), pp.145-178.(n.683,685-688,690-691)

J.Monfasani, *George of Trebizond. A Biography and a Study of his Rhetoric and Logic*, Leiden 1976.(n.566)

W. Moog, *Geschichte der Pädagogik*, vol.2, Ratingen-Hannover 1967, 7e ed.(n.179)

D.G.Morhof, *Polyhistor litterarius, philosophicus et practicus*, Lübeck 1747, 4e ed.(repr.Aalen 1970).(n.559, n.564-568)

R.Muchembled, *L'enseignement protestant au XVIe siècle*, in : *L'information historique* 32(1970), pp.150-167.(n.369)

G.Müller, *Bildung und Erziehung im Humanismus der italienischen Renaissance. Grundlage-Motive-Quellen*, Wiesbaden 1969.(n.466-468)

G.Müller, *Mensch und Bildung im italienischen Renaissance-Humanismus. Vittorino da Feltre und die humanistische Erziehungsdenker*, Baden-Baden 1984.(n.84,86,468,474)

J.B.Mullinger, *The University of Cambridge*, 3 voll., Cambridge 1873-1911.(n.338-339)

J.J.Murphy, ed., *Renaissance Rhetoric. A Short Title Catalogue of Works on Rhetorical Theory from the Beginning of Printing to AD 1700*, New York-London 1981.(p.156)

J.J.Murphy, *Rhetoric in the Middle Ages. A History of Rhetorical Theory from St.Augustine to the Renaissance*, Los Angeles-London 1974.(n.585)

Ch.Nauert jr., *Agrippa and the Crisis of Renaissance Thought*, Urbana 1965.(n.769)

M.A.Nauwelaerts, *Simon Verepaeus(1522-1598), pedagoog der contra-reformatie*, Tilburg 1950.(n.540)

M.Nicolas, *L'académie de Die et quelques-uns des professeurs qui y ont enseigné, 1604-1684*, in : *Bulletin de la société de l'histoire du protestantisme français* 5(1857), pp.179-188.(n.369)

E.Nouvel, *Le collège Sainte-Barbe. La vie d'un collège parisien de Charles VII à nos jours*, Paris 1948.(n.344,349)

H.Oberman, *Werden und Wertung der Reformation*, Tübingen 1977.(n.105,111,191,507)

H.A.Oberman-Th.Brady, edd., *Itinerarium Italicum. The Profile of the Italian Renaissance in the Mirror of its European Transformations*, Leiden 1975.

J.O'Faolain-L.Martines, edd., *Not in God's Image. Women in History from the Greeks to the Victorians*, New York 1973, pp. 171-218.(n.764)

W.J.Ong S.J., *Ramus, Method and the Decay of Dialogue*, Cambridge (Mass.) 1958 (repr.New York 1974).(n.561)

W.J.Ong S.J., *Ramus and Talon Inventory*, Cambridge(Mass.), 1958(repr.1969). (n.537,754)

F.Paulsen, *Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart*, 2 voll., Leipzig 1919-1921, 3e ed.(repr.Berlin 1965). (passim in deel II, hoofdstuk 2B1)

A.S.Pease, *Things without Honour*, in *Classical Philology* 21(1926), pp.27-42. (n.683-684,702-704)

M.van der Poel, *De scheiding der beide Seneca's : een historische analyse*, in : *Lampas* 17(1984), pp.254-270. (n.22,43,53)

P.Porteau, *Montaigne et la vie pédagogique de son temps*, Paris 1935. (n.371,409)

R.R.Post, *Studiën over de Broeders van het Gemeene Leven*, in : *Nederlandsche Historiebladen* 1 (1938), pp.304-335; 2(1939), pp.136-162. (n.102,111)

R.R.Post, *De moderne devotie. Geert Groote en zijn stichtingen*, Amsterdam 1950, 2e ed. (n.102-104)

R.R.Post, *Scholen en onderwijs in Nederland gedurende de middeleeuwen*, Utrecht 1954. (n.405)

R.R.Post, *The Modern Devotion. Confrontation with Reformation and Humanism*, Leiden 1968. (n.102-104,115)

A.Prost, *Les sciences et les arts occultes au XVIe siècle. Corneille Agrippa. Sa vie et ses oeuvres*, 2 voll., Paris 1881-1882 (repr.Nieuwkoop 1965). (n.764)

J.Quicherat, *Histoire de Sainte-Barbe. Collège, communauté, institution*. Vol.1, Paris 1860. (n.343-344,358)

C.Rademaker ss.cc., *Life and Work of Gerardus Johannes Vossius (1577-1649)*, Assen 1981. (n.566)

R.Radouant, *L'union de l'éloquence et de la philosophie au temps de Ramus*, in : *Revue d'histoire littéraire de la France* 31(1924), pp.161-192. (n.561)

H.Rashdall, *The Universities of Europe in the Middle Ages*, edd.F.Powicke-A.Emden, 3voll., Oxford 1936(1958). (n.319)

B.P.Reardon, *Courants littéraires Grecs des IIe et IIIe siècles après J.-C.*, Paris 1971. (n.4)

G.Reichel, *Quaestiones progymnasmaticae*, diss.Lipzig 1909. (n.609,674,678)

W Reinhard, ed., *Humanismus im Bildungswesen des 15. und 16. Jahrhunderts*, Weinheim 1984

Repertoire des ouvrages pedagogiques du XVIe siecle, ed F Buisson, Paris 1886 (repr Nieuwkoop 1962) *Complement 1886-1894*, Paris 1979 (n 556)

M Reulos, *L'organisation, le fonctionnement et les programmes du college protestant de St.-Lo(1563)*, in Boisset 1974 (q v). (n 371,391-392)

G Reynier, *La vie universitaire dans l'ancienne Espagne*, Paris-Toulouse 1902 (n 328)

F Rico, "*Laudes litterarum*" : *Humanismo y dignidad del hombre en la España del Renacimiento*, in : A Carreira e a , edd , *Homenaje a J.C.Baroja*, Madrid 1978, pp 895-914, Franse vertaling in A Redondo, ed , *L'humanisme dans les lettres espagnoles (XIe colloque international d'etudes humanistes, Tours 5-17 juillet 1976)*, Paris 1979, pp 31-50) (n 758)

J Rico Verdu, *La retorica española de los siglos XVI y XVII*, Madrid 1973 (passim in deel II, hoofdstuk 3B)

D Robey, *Humanism and Education in the Early Quattrocento : the "De ingenuis moribus" of P.P.Vergerio*, in . *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 42(1980), pp 28-58 (n 468)

A Rochon, ed., *Images de la femme dans la littérature italienne de la Renaissance. Prejuges misogynes et aspirations nouvelles. Castiglione, Piccolomini, Bandello*, Paris 1980, pp 157-165 (n 764)

H Rupprich, ed , *Humanismus und Renaissance in den deutschen Städten und an den Universitäten*, Leipzig 1935 (repr Darmstadt 1964).(n 118-119,121,496)

E G Rusch, *Die humanistischen Vorbilder der Erziehungsschrift Zwinglis*, in : *Theologische Zeitschrift* 22(1966), pp 122-147 (n 287)

P.Russell, *Arms versus Letters : Towards a Definition of Spanish 15th-Century Humanism*, in : A Lewis, ed , *Aspects of the Renaissance. A Symposium*, Austin 1967, pp 47-58 (n 758)

L V Ryan, *Roger Ascham*, Stanford(Calif)-London 1963.(n 335)

R Sabbadini, *La scuola e gli studi di Guarino da Verona*, Catania 1896 (n 468)

R Sabbadini, *Le scoperte dei codici latini e greci ne' secoli XIV e XV*, 2 voll., Firenze 1905-1914 (repr ed E Garin, Firenze 1967). (n.41,42,465)

H.Schanze, ed , *Rhetorik. Beiträge zu ihrer Geschichte in Deutschland vom 16.-20.Jahrhundert*, Frankfurt a M 1974.(n.557)

H Scheible, *Grundung und Ausbau der Universität Wittenberg*, in Baumgart-Hammerstein 1978 (q v).(n.143)

A Schindling, *Humanistische Hochschule und freie Reichsstadt. Gymnasium und Akademie in Strassburg 1538-1621*, Wiesbaden 1977. (n.226)

A.Schindling, *Strassburg und Altdorf - Zwei humanistische Hochschulgrundungen von evangelischen freien Reichsstädten*, in : Baumgart-Hammerstein 1978 (q.v.) (n.259)

A Schindling, *Die humanistische Bildungsreform in den Reichsstädten Strassburg, Nurnberg und Augsburg*, in : Reinhard 1984 (q.v.) (n.226)

K.Schmid, *Der Attizismus in seinen Hauptvertretern von Dionysus von Halikarnass bis auf den zweiten Philostratus dargestellt*, 2 voll., Stuttgart 1887.(n.4)

Ch.Schmidt, *La vie et les travaux de Jean Sturm*, Strasbourg 1885.(n.226)

A Schöne, ed., *Stadt-Schule-Universität-Buchwesen und die deutsche Literatur im 17.Jahrhundert. Vorlagen und Diskussionen eines Barocksymposiums der deutschen Forschungsgemeinschaft 1974 in Wolfenbüttel*, München 1976.

M.Schoengen, *Die Schule von Zwolle von ihren Anfängen bis zur Einführung der Reformation (1582)*, Freiburg i.d. Schweiz 1898.(n.108-109)

F.L.A.Schweiger, *Bibliographisches Lexicon der gesamten Literatur der Römer*, 2 voll., Leipzig 1834(repr Amsterdam 1962).(p 13)

W.Setz, *Lorenzo Vallas Schrift gegen die konstantinische Schenkung. De falso credita et ementita Constantini donatione. Zur Interpretation und Wirkungsgeschichte*, Tübingen 1975.(n.606)

E.G.Sihler, ΘΕΤΙΚΩΤΕΡΟΝ . *Cicero ad Quintum Fratrem III,3,4*, in : *American Journal of Philology* 23(1902), pp.283-294 (n.5)

J.Simon, *Education and society in Tudor England*, Cambridge 1966.(n.334,338)

W.Sohm, *Die Schule Johann Sturms und die Kirche Strassburgs in ihrem gegenseitigen Verhältnis 1530-1581*, München-Berlin 1912.(n.253)

L.A.Sonnino, *A Handbook to Sixteenth Century Rhetoric*, London 1968.(n.555,573)

K.Spillmann, *Zwingli und die Zürcher Schulverhältnisse*, in : *Zwingliana* 11(1962), pp.427-448.(n.287)

L.Spitz, *Conrad Celtis.The German Arch-Humanist*, Cambridge 1957.(n 124-126,496)

H.-A.Stempel, *Melanchthons pädagogisches Wirken*, Bielefeld 1979.(n.142)

L.A.Sussman, *The Elder Seneca*, Leiden 1978.(n.7)

A.F.Théry, *Histoire de l'éducation en France*, 2 voll., Paris 1861, 2e ed.(n.397,400)

R.Thommen, *Geschichte der Universität Basel 1532-1632*, Basel 1889.(n.320)

C.R.Thompson, *The Translations of Lucian by Erasmus and Saint Thomas More*, in : *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 18(1939), pp.856-881; 19(1940), pp.5-35.(n.734,739,742)

H.Throm, *Die Thesis. Ein Beitrag zu ihrer Entstehung und Geschichte*, Paderborn 1932.(n.2,5,596,681)

R.Trinquet, *Nouveaux aperçus sur les débuts du collège de Guyenne. De Jean de Tartas à André de Gouvéa*, in : *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 26(1964), pp.510-558.(n.351-352,358)

F.H.Turner, *The Theory and Practice of Rhetorical Declamation from Homeric Greece through the Renaissance*, diss. Temple University 1972.(n.18-19)

P.Tuynman, *Erasmus : functionele rhetorica bij een christen-ciceroniaan*, in : *Lampas* 9(1976), pp.163-195. (n.597,669,699,716,742,750,762,766,775)

J.Urriza S.J., ed., *La preclara facultad de Artes y de Filosofía de la universidad de Alcalá de Henares en el Siglo de Oro (1506-1621)*, Madrid 1941.(n.328)

C.L.de la Vega y de Luque, *Vida y obra de Juan Lorenzo Palmireno*, in : *Teruel* 49-50(1973), pp.112-186.(n.608)

H.v.d.Velden, *Rodolphus Agricola(Roelof Huusman), een Nederlandsch Humanist der 15e eeuw*, diss.Leiden 1911.(n.34,63)

H.Vervliet, *De gedrukte overlevering van Seneca pater*, in : *De gulden passer* 35(1957), pp.179-222.(n.48-49,57,63)

H.de Vocht, ed., *Inventaire des archives de l'université de Louvain 1426-1797, aux archives générales du Royaume à Bruxelles*, Louvain 1927.(n.409)

H.de Vocht, *History of the Foundation and the Rise of the Collegium Trilingue Lovaniense 1517-1550*, 4 voll., Leuven 1951-1955 (repr.Nendeln/Liechtenstein 1976).(n.123,756)

K.A.Vogt, *J.Bugenhagen Pomeranus. Leben und ausgewählte Schriften*, Elberfeld 1857.(n.167)

Ch.Waddington, *Ramus (Pierre de la Ramée). Sa vie, ses écrits et ses opinions*, Paris 1855 (repr.Dubuque (Iowa) z.j.). (n.537,561)

E.Walser, *Poggius Florentinus. Leben und Werke*, Leipzig-Berlin 1914 (repr.Hildesheim 1974).(n.29)

H.Wolff, *Geschichte der Ingolstädter Juristenfakultät 1472-1625*, Berlin 1973. (n.436,657)

N.Wood, *The Reformation and English Education*, London 1931. (n.334)

W.H.Woodward, *Studies in Education during the Age of the Renaissance 1400-1600*, Cambridge 1906(repr.New York 1965).
(n.86,198,352,358,483,519,764)

W.H.Woodward, *Vittorino da Feltre and Other Humanist Educators*, Cambridge 1912, 2e ed.(n.86,468)

J.IJsewijn, *The Coming of Humanism to the Low Countries*, in : Oberman-Brady 1975 (q.v.).(n.662,665)

J.IJsewijn, *A Companion to Neo-Latin Studies*, Amsterdam 1977. (n.466)

J.IJsewijn-J.Paquet, edd., *The Universities In the Late Middle Ages*, Leuven 1978.

J.IJsewijn, *Theatrum Belgo-Latinum. Het Neolatijs toneel in de Nederlanden*, in : *Academiae Analecta. Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren* 43(1981)(no.1), pp.69-114. (n.662,663-664)

P.Zambelli, *C.Agrippa. Scritti inediti e dispersi pubblicati e illustrati*, in : *Rinascimento* S.II, V(1965), pp.195-312.(n.771)

P.Zambelli, *Humanae litterae, verbum divinum, docta ignorantia negli ultimi scritti di E.C.Agrippa*, in : *Giornale critico della filosofia italiana* XLVII(1966), pp.102-131.(n.771,773)

P.Zambelli, *Corneille Agrippa, Erasme et la théologie humaniste*, in : *Colloquia Erasmi Turonensis*, Paris 1972, pp.113-159.(n.771)

De indices hebben betrekking op de delen I, II en III van deze studie.

- Agricola, R.
 9 sqq., 9n., 10n., 11n., 13n., 18n., 21n., 26, 38, 41, 137 sq., 137n., 138n.,
 139n., 145n., 146n., 154, 175, 187 sq., 195, 195n., 197, 222n.
- Agrippa van Nettesheim, H.C.
 viii sq., 193, 193n., 200 sq., 203 sqq., 221, 225, 227 sqq., 228n., 229n.,
 230n., 232n.
- Alardus (van Amsterdam)
 9, 10n., 11n., 21n., 137n., 195, 195n., 196n., 198, 222n.
- Alciati, A.
 185 sq., 185n.
- Arias Montano, B.
 161n., 165
- Ascham, R.
 97n., 141n.
- Baduel, C.
 108, 108n., 109n., 116
- Barbarus, H.
 158 n., 159 sq., 165
- Barbirianus, J.
 137, 137n.
- Barzizza, Gasparino da
 6, 6n., 130n., 131n.
- Barzizza, Guiniforte da
 130n.
- Bebel, H.
 41n., 43n., 46, 46n., 141 sq., 141n., 142n., 154
- Bebel, J.
 9n.
- Beraldus, N. (Bérauld)
 175n., 185n.
- Beroaldo, Ph. senior
 184n., 210 sqq., 212n., 219
- Beuther, M.
 79n., 82n., 127
- Beza, Th.
 91, 91n.
- Bigot, G.
 108
- Blas García, V.
 161n., 165
- Bracciolini, P.
 42, 42n.
- Bravo, B.
 161n., 165
- Brinsley, J.
 97n.
- Bruni, L.
 131n., 133 sq., 133n., 135 n., 140n., 149n., 210 sqq.

Bucer, M.
 71n., 72n., 124
 Buchanan, G.
 100, 100n., 101n., 104
 Budaeus, G. (Budé)
 140 sq., 140n., 141n., 149, 149n.
 Bugenhagen, J.
 50n., 55, 55n.
 Bullinger, H.
 84, 87, 87n.
 Busch, J.
 40n.
 Bussche, H. von dem
 139n.
 Bussi, G.
 11n.
 Calepinus, A.
 207n.
 Calvijn, J.
 29, 84, 90, 90n., 91n., 96n. 105, 108, 126
 Camerarius, J.
 171n.
 Campanella, Th.
 140
 Carbone, L.
 33, 132n.
 Castiglione, F. da
 33, 132n.
 Cavalcanti, B.
 85n., 159
 Cele, J.
 40, 40n. 100n.
 Cellarius, C.
 223 sq., 224n.
 Celtis, K.
 43 sqq., 43n., 45n., 49, 84, 125, 127, 139, 139n.
 Chobelicus, J.
 139n.
 Chrysoloras, E.
 131n.
 Colerus, C.
 153n.
 Colet, J.
 96n.
 Cordier, M.
 174n.
 Courcelles, P. de
 159
 Crocius, L.
 153n.
 Cusanus, J.
 9, 11, 11n.
 Dasypodius, P.
 75, 75n., 207n.
 Dati, A.

45n., 133n., 144n.
 Decembrio, A.
 33, 132n.
 Decius, F.
 176n., 177n., 184, 184n., 223 sq., 224n.
 Dorp, M.
 232
 Dresserus, M.
 159n., 160, 166
 Emmius, U.
 113n.
 Erasmus, D.
 viii sq., 4, 4n., 9, 12 sqq., 15n., 16, 19, 23 sq., 26, 40, 48, 65, 66n., 81, 85n., 96n.,
 99, 116 sq., 128, 140 sqq., 140n., 141n., 143n., 144 sqq., 145n., 146n., 149n.,
 154, 158n., 159, 162 sqq., 164n., 167 sqq., 168n., 170n., 181, 183n., 188, 190,
 193 sq., 193n., 197 sq., 200, 200n., 202 sqq., 207n., 209n., 210, 216 sqq., 216n.,
 218n., 221, 223n., 225 sqq., 229n., 230n.
 Erythraeus, V.
 158n., 159, 165
 Estienne, C. (Stephanus)
 203n.
 Estienne, R. (Stephanus)
 207n.
 Estrebay, J.-L. d' (Strebaeus)
 100, 101n., 150n., 158n., 159, 165, 175n.,
 Eyb, A. von
 42, 42n.
 Faber, Nic. (Lefèvre)
 13, 13n., 18 sqq., 18n., 22, 26, 188, 194n., 196, 196n., 198
 Fouquelin, A.
 150n.
 Fox Morcillo, S.
 161n., 165
 Frischlin, A.
 160n., 161n., 171n., 178, 178n., 188, 198, 223 sq., 223n.
 Froben, J.
 12, 85n.
 Fungerus, J.
 141, 141n., 152 sqq., 152n., 153n.
 Furió Ceriol, F.
 161n., 165
 Gaguinus, R.
 21n., 207, 207n.
 García Matamoros, A.
 161n., 165
 Geldenhauer, G.
 116
 Gelida, J.
 102, 104
 Goulet, R.
 99n.
 Gouveia, A. de
 96n., 101 sqq., 102n., 103n., 116
 Gouveia, Diogo de Oude
 100 sq., 116

Granatensis, L.(Granada)
 159n.,160,164,164n.,166 sqq.,166n.,167n.,168n.,181
 Guarini, Battista
 33,35 sq.,132n.,133,133n.,135,136n.,154
 Guarini, Guarino(da Verona)
 33,35 sq.,45,125,130n.,131,131n.,132n.,136n.,137,187
 Gyraldus, L.
 193n.,202n.,229,229n.
 Han, M.
 75
 Hegius, A.
 11n.,38,38n.
 Herrera, L.A. a
 206n.
 Hertelius, L.
 80 sq.,80n.
 Hyperius,A.
 160n.
 Junius, M.
 159n.,160,160n.,180,182,202
 Karoch, S.
 44 sqq.,139n.
 Latomus, B.
 109
 Lipsius, J.
 14,14n.,22
 Listrius, G.
 230n.
 Loccenius, J.
 153n.
 López Pinciano, A.
 161,161n.
 Lorchius, R.
 171n.,172,222n.
 Lovati, L.
 130n.
 Loyola, Ignatius van
 99,99n.
 Luder, P.
 42,42n.,44,139n.
 Lullius, A. (Llull)
 158n.,159,161n.,177,177n.
 Luther, M.
 49,50n.,85 sq.,145
 Macropedius, G.
 116
 Manutius, A.
 12
 Marbach, J.
 78 sq.,79n.,80n.
 Martínez, F.
 223 sq.,223n.
 Martínez de Cala y Jarava, A.
 161n.,165
 Melanchthon, P.

29,44n.,45,48 sqq.,48n.,49n.,50n.,52 sqq.,54n.,55n.,59,61,63 sqq.,
 63n.,67n.,68,71,83,85,93,97,99,108,123 sqq.,128,139,141 sq.,141n.,
 144 sq.,148,155,158n.,159,162,164n.,165 sq.,170,181,189,197,206n.,209
 Meneust, F.
 223n.
 More, Th.
 201,216 sqq.,216n.,217n.,218n.,232,232n.
 Mosellanus, P.
 65,161n.
 Munch, G.
 82n.
 Muretus, M.-A.
 16,21n.,149n.
 Murmellius, J.
 116
 Mussato, A. de
 130n.
 Nadal, H. S.J.
 99,117 sq.,119n.,120n.,121
 Nancelius, N.
 198,206,209,,209n.,223n.
 Neander, M.
 57,57n.
 Nebrija, A.
 148n.,161,161n.,165
 Nevelet, P.
 17
 Nunnesius, P. (Núñez)
 157,158n.,159n.,160,161n.,165,165n.
 Omphalius, J.
 158n.,159,165
 Orozco, A. de
 206n,209
 Orsini, N.
 32n.
 Palmireno J.-L.
 22n.,146n.,161n.,171n.,172 sqq.,172n.,174n.,175n.,177n.,188
 Pannonius, J.
 33,36n.,132n.,136n.
 Pastorius, J.
 96n.,140n.
 Patrizi, F.
 159
 Pérez de Valdivia, J.
 161,161n.,165
 Perotti, N.
 21n.,207n.
 Petrarca, F.
 130n.
 Petreius, J. (Toletanus)(Pérez)
 7n.,13n.,14,18 sq.,18n.,22 sqq.,22n.,26,95,171n.,172 sqq.,172n.,
 174n.,177n.,188
 Piccolomini, Aeneas Sylvius(Pius II)
 42,85n.,92n.,133,133n.,135,135n.
 Pincianus, F.

18n.
 Pirckheimer, W.
 203 sqq.
 Pithou, P. (Pithoeus)
 6n., 13, 16 sq., 18 sq., 26, 171, 171n., 188, 190
 Platina, B. de
 33, 34n., 35, 35n., 132n.
 Prato, S. di (Pratensis)
 33, 34n., 35, 132n., 144n.
 Prendilacqua, F.
 33, 34n., 35, 132n., 183n.
 Ramus, P. (Ramée)
 21n., 110, 110n., 141, 141n., 145n., 149 sqq., 149n., 150n., 151n., 154,
 156 sq., 156n., 162, 168n., 182, 195, 196n., 198
 Rapicius, J.
 158n., 159, 165
 Ravenna, G. da
 131n.
 Rhenanus, B.
 21n.
 Ringelberg, J.
 116, 140n., 141, 141n., 145, 145n., 148n., 154
 Rivius, J.
 160n.
 Robortello, F.
 159, 159n., 165
 Sadoletto, J.
 43n., 136, 136n., 145
 Salinas, M. de
 144n.
 Salutati, C.
 6 sqq., 7n., 8n., 10, 11n., 25 sq., 32, 32n., 33n., 34, 34n., 124n., 131n., 187,
 210 sqq., 210n., 211n., 219
 Sánchez de las Brozas, F.
 161n., 165
 Savonarola, G.
 133n.
 Scaliger, J.J.
 156, 207, 207n.
 Schottus, A.
 4, 13 sq., 13n., 14n., 16, 20 sqq., 20n., 21n., 22n., 24, 26, 172, 172n., 174,
 176n., 188, 190, 196, 196n., 207, 207n.
 Sebastiani, A.
 156
 Segura, M. de
 161n., 165
 Sempere, A.
 161n., 162, 165
 Serres, J. de
 109n.
 Sigonius, C.
 160
 Sinapius, J.
 206n., 209
 Sleidanus, J.

207,207n.
 Soarez, C. S.J. (Suárez)
 158n., 159, 161n., 165
 Spalatinus, G.
 49n.
 Standonck, J.
 100n.
 Stella, D. (Estella)
 159, 158n., 161, 161n., 164 sqq., 167n., 168n.
 Sturm, J.
 16, 16n., 29, 39 sqq., 39n., 41n., 45, 53 sq., 57, 57n., 59, 61, 68 sqq., 69n.,
 70n., 72n., 74n., 75 sqq., 75n., 78n., 79n., 80n., 81n., 82n., 89 sq., 92, 93, 97,
 97n., 102, 105n., 108, 108n., 109n., 111, 113, 116, 123 sqq., 123n., 126n., 127n.,
 140n., 146n., 151, 152n., 154, 157, 158n., 159 sq., 159n., 164n., 168, 168n.,
 179 sqq., 179n., 180n., 184, 189 sq., 198
 Sulzer, S.
 89
 Talaëus, A. (Talon)
 151n., 156n., 157, 158n., 159, 162, 165, 182
 Tartas, J.
 101 sq., 102n.
 Thou, Chr.de
 16
 Timplerus, C.
 161n., 169n.
 Torres, A de
 155, 161n., 165
 Trapezuntius, G.
 156 sq., 158n., 159 sq., 162, 165, 170, 181, 187
 Treflerus, F.
 198, 206, 206n., 209
 Trotzendorf, V.
 57, 57n.
 Tuppius, L.
 79n.
 Turnerus, R.
 202, 205
 Valerius, A.
 159n., 159, 165
 Valerius, C.
 159n., 160, 165
 Valla, L.
 85n., 139, 170, 171n., 207n., 225
 Vallée, B. de
 104
 Vegius, M.
 133, 133n., 135, 135n., 183n.
 Verepaeus, S.
 140 sq., 141n., 151 sq., 151n., 152n., 154, 198
 Vergerio, P.P.
 130, 132n., 133 sq., 135n., 144n.
 Vernulaeus, N.
 183n.
 Victorius, P.
 85n.

Villavicentio, Laurentius a (Villavicencio)
 158n., 159, 167n.
 Vincentius, P.
 57, 66n.
 Vinetus, E.
 102 sqq., 102n.
 Viperanus, G.A.
 160n.
 Vittorino da Feltre
 33 sqq., 34n., 43n., 124n., 125, 130n., 131, 132n., 187
 Vives, J.L.
 22n., 85n., 116 sq., 128, 141, 141n., 143n., 146 sqq., 146n., 147n., 148n.,
 152 sqq., 152n., 153n., 157, 157n., 158n., 159, 161n., 166, 168 sqq., 168n., 169n.,
 170n., 179n., 180 sqq., 181n., 183n., 189, 197, 202 sq., 207, 207n., 216, 218 sqq.,
 218n., 220n., 224, 224n.
 Vossius, G. J.
 13n., 14, 20, 22 sq., 27, 157, 158n., 159n., 160, 161n., 162, 165
 Willichius, J.
 169n., 208n.
 Wimpfeling, J.
 138 sq., 139n., 160n., 170n.
 Wolf, H.
 53, 57, 57n.
 Zúñiga, D. de
 161n., 165
 Zwingli, H.
 72n., 84 sqq., 86n., 87n., 88n., 89, 124

- Aesopus
64
- Aphthonius
10, 11n., 12, 98, 143, 154, 162, 171 sq., 171n., 177, 194n., 195, 198, 221 sq., 222n., 227
- Aristoteles
12n., 17, 21, 21n., 42, 85n., 147, 150n., 195, 195n.
- Augustinus
33n., 156, 210n.
- Ausonius
22
- Calpurnius Flaccus
5 sq., 6n., 13, 17, 25, 171, 177n., 187, 194, 210 sq., 221
- Cassiodorus
16
- Cato
124, 187
- Cicero
viii, 2 sqq., 2n., 3n., 4n., 11, 11n., 13, 16, 18 sqq., 19n., 20n., 23, 25 sqq.,
35, 44, 64 sq., 74, 81, 85n., 101n., 137n., 138n., 139, 148n., 149, 149n., 150n., 154,
162, 164, 168, 175 sq., 175n., 178, 180, 180n., 187 sq., 190, 194 sqq., 195n., 196n.,
197n., 208n., 212, 221n., 222, 222n., 225 sqq., 233
- Cyrus
12n., 19
- Demetrius van Phalerum
12n., 18
- Demosthenes
148, 148n.
- Dionysius van Halicarnassus
12n.
- Donatus
64
- Emporius
12n.
- Fronto, M.C.
199
- Galenus
216
- Hermagoras
2 sq., 3n., 20n., 195
- Hermogenes
10 sq., 11n., 12n., 19 sq., 80, 154, 162, 171 sq., 194n., 221 sq., 222n., 227
- Hieronymus
17, 22
- Horatius
65
- Isocrates
199
- Iuvenalis
219n.
- Libanius
216, 226

Livius
 7n ,64
 Lucianus
 210,216 sqq.
 Macrobius
 85n.
 Menander rhetor
 12n.
 Ovidius
 64 sq.
 Petronius
 3,3n.,12,12n.,25 sq.
 Philostratus
 3n.
 Plato
 42,213,215
 Plautus
 29,64
 Plotius Gallus
 18
 Plutarchus
 195n.
 Porcius Latro
 7
 Porphyrius
 19 sq.
 Priscianus
 10 sq.,154,194n.
 Quintilianus
 2n.,3 sq.,3n.,4n.,6,8,8n.,10 sqq.,12n.,16 sqq.,16n.,18n.,22,23n.,
 25 sq.,34,34n.,46,66n.,85n.,112,124,137n.,138n.,139 sq.,145,162,164,168,
 171,175n.,184,187 sq.,190,195,195n.,214,219n.,225 sqq.,235
 ps.-Quintilianus
 3,5 sqq.,6n.,12 sq.,17,23n.,25,171,177n.,184 sq.,184n.,185n.,187,
 194,210 sqq.,218,218n.,221 sq.
 Rutilius Lupus
 12n.
 Sallustius
 64
 Seneca philosophus
 6,6n.,12 sq.,15n.,25,32n.,130n.
 Seneca rhetor
 3 sqq.,3n.,5n.,6n.,7n.,9 sqq.,11n.,12n.,13n.,14 sqq.,18 sq.,18n.,
 19n.,21 sqq.,21n.,25 sqq.,32n.,138,147,147n.,167,167n.,171 sqq.,177n.,
 185 sq.,187 sq.,190,194,196,196n.,211,227,235
 Sidorius Apollinaris
 16
 Sopater
 12n.,19
 Suetonius
 8,12,12n.,19,20n.,23,23n.,25,196n.
 Sulpicius Victor
 12n.,195n.
 Synesius van Cyrene
 199

Tacitus

3,3n.,8,12 sq.,12n.,17,19,25 sq.,

Terentius

29,64

Theon

154,162,171 sq.,171n.,194n.,195n.,197,197n.,221 sq.,222n.,227

Vergilius

64

CURRICULUM VITAE

De auteur van dit proefschrift werd geboren op 4 februari 1957. In 1975 behaalde hij het diploma van de *Oude humaniora* aan het Sint-Hubertuscollege te Neerpelt(Belgie). In september van dat jaar begon hij aan de KU te Nijmegen de studie klassieke taal- en letterkunde, die hij in januari 1983 afrondde. In het kader van de hoofdvakstudie Latijn met specialisatie in Neolatijn volgde hij van september 1979 tot en met juni 1981 colleges aan het Instituut voor Neolatijn te Amsterdam en doorliep hij in het academisch jaar 1981-1982 met succes de cursus 'Histoire et civilisations' voor het Diplôme d'Etudes Approfondies(IIIe cycle) aan het Centre d'Etudes Supérieures de la Renaissance in Tours. In het schooljaar 1982-1983 was hij leraar Oude Talen in Eindhoven. Van november 1983 tot november 1986 was hij als wetenschappelijk assistent in dienst van de KU Nijmegen.

STELLINGEN

behorend bij Marc G.M. van der Poel, *De declamatio bij de humanisten. Bijdrage tot de studie van de functies van de rhetorica in de renaissance*, Nieuwkoop 1987.

I

De humanistische schooldeclamatio is in 1523 door Melanchthon in het reformatorische onderwijs ingevoerd, en was in beginsel voorbehouden aan studenten die het programma van de *artes*-faculteit volgden.

II

Voor de humanisten van de generatie van Erasmus behelst het declameren het behandelen van een thesis op rhetorische wijze. In concreto gaat het om het behandelen van een actueel moreel onderwerp met veelal theologische implicaties op een voor de geletterde leek begrijpelijke wijze.

III

Op het gymnasium te Gouda werd ca. 1521 niet gedeclameerd.

contra: R.R. Post, *Scholen en onderwijs in Nederland gedurende de middeleeuwen*, Utrecht 1954, pp. 104–105; vgl. L. Kesper, *Geschiedenis van het gymnasium te Gouda*, vol. 1, Gouda 1897, p. 64.

IV

De *Apologia pro Herodoto* (1566) van Henricus Stephanus is niet alleen een geschrift waarin gepleit wordt voor herwaardering van de geschiedschrijver Herodotus, maar ook een geschrift waarin de schrijver zijn eigen satirische werk *introduction au traité de la conformité des merveilles anciennes avec les modernes ou traité préparatif à l'apologie pour Hérodote*, dat later dat jaar zou verschijnen, bij voorbaat als geschiedwerk aankondigt om zo de critici de pas af te snijden.

aanvulling op: A. Momigliano, onder andere *Die Stellung Herodots in der Geschichte der Historiographie*, in: W. Marg, ed., *Herodot. Eine Auswahl aus der neueren Forschung*, Darmstadt 1965², pp. 137–165.

V

In Robortello's commentaar op Aristoteles' *Poetica* 1451 b 2, daterend uit 1548, wordt Herodotus uitdrukkelijk opgenomen in de traditie van de analistiek. In de zin "Neque profecto ulla in re magis desudarunt antiqui historici, quam in sermonibus concionibusque effingendis, quod licet intueri apud Thucydidem, Dionysium Halicarnasenseum, Herodotum, Livium, Sallustium" (ed. 1548, p. 90), is de wending *sermonibus concionibusque* een echo van Quint., *Inst.* X,1,73, waar gesproken wordt over *sermones* als onderdeel van Herodotus' werk en over *contiones* als onderdeel van Thucydides' werk.

VI

In Janus Secundus, *Basium* XVIII, r. 22–23, is de uitdrukking “(Neaera) fulta pectus asperis pruinis / et cote”, vrij ontleend aan Prop. 1,8,7 (pedibus ... pruinas fulcire), een erg geslaagd beeld om de koele houding van de courtisane tegenover de minnaar uit te drukken.

VII

In Aeschylus, *Agamemnon*, 215–216 is de conjectuur van Bamberger, die overgenomen is door Page (OCT), “ὄρ-/γῆ περιοργῶ σ(φ) ἐπιθυ-/μείν”, overbodig.

VIII

De suggestie van Michael Holroyd dat Alfred Housmans filologische studie van “obscure Classical texts” gemotiveerd werd door de overtuiging dat hij in zijn privé-leven niet meer gelukkig zou worden, is bedenkelijk.

(M. Holroyd, *Unreceived opinions*, Penguin books 1976, p. 204).

IX

Het is voor tijdelijk aangestelde promovendi vandaag de dag niet verstandig een al te groot gevoel van verbondenheid te ontwikkelen met de vakgroep waarbij ze zijn ingedeeld.

X

Ceterum censeo studiis humanitatis improvida custodum gubernatorumque rei publicae hodiernorum parsimonia magnum detrimentum afferri.

